

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
ФГБОУ ВО «БАШКИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ им. М. АКМУЛЛЫ»

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Материалы Всероссийской (с международным участием)
научно-практической конференции, приуроченной к Году педагога и
наставника в РФ, Году науки и просвещения в РБ

18 апреля 2023 года

Уфа – 2023

УДК 81:372.8
ББК 80+74.268.19
М 43

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, приуроченной к Году педагога и наставника в РФ, Году науки и просвещения в РБ (18 апреля 2023 года). – Уфа: Издательство БГПУ им. М. Акмуллы, 2023. – 230 с. – ISBN 978-5-907730-22-9

Редакционная коллегия:

Хусаинова Л.М., д-р филол. н., проф., ответственный редактор
Хабибуллина З.А., канд. филол. н., доц., ответственный секретарь
Галина Г.Г., канд. филол. н., доц., член редколлегии
Набиуллина Г.М., канд. филол. н., доц., член редколлегии
Шагапова Г.Р., канд. ист. н., доц., член редколлегии
Давлеткулова Г.Ш., ст. преподаватель, член редколлегии

Сборник включает материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, приуроченной к Году педагога и наставника в РФ, Году науки и просвещения в РБ. В нем отражены исследования обучающихся, студентов и учителей образовательных учреждений, магистрантов, аспирантов, докторантов по актуальным проблемам современной филологической науки, по методике преподавания родных языков и литератур.

Издание адресовано обучающимся, студентам, преподавателям, занимающимся исследовательской и проектной деятельностью.

ISBN 978-5-907730-22-9

© Коллектив авторов, 2023
© Издательство БГПУ им. М. Акмуллы, 2023

ПРЕДИСЛОВИЕ

В рамках Евразийского молодёжного форума «Образование. Наука. Карьера» 18 апреля 2023 года на базе факультета башкирской филологии Башкирского государственного педагогического университета им. Мифтахетдина Акмуллы прошла Всероссийская (с международным участием) научно-практическая конференция «МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ – 2023», посвященная Году педагога и наставника в РФ, Году науки и просвещения в РБ. Цель конференции: консолидация научного и педагогического сообщества молодых ученых в решении актуальных проблем тюркской филологии, методики преподавания родных языков и литератур, обмен педагогическим опытом, обсуждение и распространение результатов новейших исследований.

В научном форуме приняли участие более 100 молодых ученых, среди которых доктора и кандидаты наук, докторанты, аспиранты, магистранты, студенты российских вузов из Республики Алтай, Республики Саха (Якутия), Хакасии, Татарстана и Республики Башкортостан. Зарубежные участники из г. Астаны, Актобе, Уральска (Республики Казахстан) также выступили со своими работами. В этом году результаты своих научных исследований представили и обучающиеся общеобразовательных организаций Республики Башкортостан, Республики Татарстан. Отрадно отметить, что в конференции активное участие приняли обучающиеся психолого-педагогических классов Башкирской республиканской гимназии-интерната №1 им. Р.Гарипова и ученики Башкирской республиканской гимназии-интерната №3 им. М. Рахимова, где функционирует инновационная площадка кафедры башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы.

На конференции с приветствиями выступили проректор по научной деятельности БГПУ им. М. Акмуллы Гареева С.А., начальник Управления национального образования Министерства образования и науки РБ Кагарманов И.Ф., заведующий кафедрой русского языка и литература Кокандского государственного педагогического института Кадырова Н.А. Дистанционно участников мероприятия приветствовали д-р филол. наук, проф. Евразийского национального университета Сыздыкова Г.О., декан факультета алтаистики и тюркологии Горно-Алайского государственного университета Сарбашева С.Б., канд. пед. наук, проф., проректор по стратегии и обеспечению качества Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета Муханбеткалиев А.С.

Работа конференции была организована по четырём секциям: «Тюркские языки в поликультурном мире», «Фольклор и литература народов Евразии», «Теория и дидактика языкового образования в поликультурной образовательной среде», «Исследования молодых ученых в области башкирского языкознания, литературоведения, культуры башкирского народа». Магистранты, студенты и обучающиеся приняли участие в конкурсе научных работ. По итогам конкурса победителями в различных направлениях стали студент II курса факультета башкирской филологии Разяпова З. (научный руководитель: Хусаинова Л.М.), студент III курса Рахматуллина Д. (научный руководитель: Галина Г.Г.), студент II курса Дюсметова Л. (научный руководитель: Давлеткулова Г.Ш.), ученик X класса БРГИ №1 им. Р.Гарипова Хисаметдинов И. (научный руководитель: Тимербулатова Р.М.).

Конференция продемонстрировала успешную реализацию поставленных задач, показала заинтересованность исследователей в обозначенной теме.

Оргкомитет

АККУЛА – МАНАС БААТЫРДЫН ЖЫЛКЫСЫ

Аннотация. В статье рассмотрен образ коня Манаса – Аккулы, который является одним из главных персонажей эпоса «Манас» во всех его вариантах. Согласно требованиям древней воинской традиции Аккула имеет эпическую биографию, имя собственное (прозвище), собственную и внешнюю-портретную характеристику. Доблесть и победы Манаса также приписываются Аккуле.

Ключевые слова: Манас, Аккула, рождение в один день, богатырский конь.

Abstract. The article considers the image of the horse Manas – Akkula, which is one of the main characters of the epic «Manas» in all its variants. According to the requirements of the ancient military tradition, Akkula has an epic biography, a proper name (nickname) and an external-portrait characteristic. The valor and victories of Manas are also attributed to Akkula.

Keywords: Manas, Akkula, birth on the same day, heroic horse.

Аккула – эпостун бардык варианттарында Манастын жанга өлчөлүү негизги тулпары. Байыркы жоокерчилик салттын талабын чагылдыруусуна ылайык Аккуланын эпикалык биографиясы, өзүнө мүнөздүү сын-сыпаты, энчилүү ысымы (кличка), баатырга эш өзгөчөлүктөрү бар. Манас да башка эпикалык каармандардай эле урунган куралы, кийген кийими, жоого минчү жакшы аты менен гана баатыр, ансыз анын даңкы чыкпайт, эрдик сапаттары көрүнбөйт. Анын эрдиги жана жеңишке ээ болушу Аккулага да байланыштуу. Эпостогу каармандарды идеалдаштырууда эпикалык тулпарларга байланыштуу мифтик фантастикалык элементтердин көрүнүштөрү

Аккуланын образынан орун алган. Сагымбай Орозбаковдун варианты менен Багыш Сазановдун вариантында Манас менен Аккула бири-бирине атайы арналып жаралган, тагдырлаштар катары бир күндө туулат. Манас төрөлгөн учурда Камбарбоздун үйрүнөн кара жалдуу Кула бээ ак сур кулун тууйт. Саякбай Каралаевдин варианты нда Аккуланы нойгуттун каны Карачадан буудайга сатып алат.

Манасчы Аккуланы кайыптан туулган Куу байталдын Кула кулуну деп сыпаттайт. Буга чейин «бул Куланын ээси жок» болуп жүргөн Аккуланын тагдырлаш, идеялаш ээси Манас экени, анын өз ээсине сырткары күчтүн колдоосу менен келген аксакал карыя бербестен, салттык мотив трансформацияланып Карачанын образына алмаштырылып берилген. Жусуп Мамайдын варианты боюнча Манастын атасы Жакып Чыңгыш аттуу какандан Аккуланы жонунан даакысы түшө элек кулун кезинде сатып алат. Мында Аккула Коңурбайдын Алгарасы, Жолойдун Ачбууданы менен бир тууган катары айтылат. Башкы каарманга тагдырлаш болочок тулпардын адегенде минтип көзгө комсоо көрүнүшү байыркы салттык мотив катарында бардык түрк элдеринин фольклорунда кеңири кездешет. Эпосто Аккуланын сын-сыпаты:

Өңү кула, кара жал,

Өзгөчө сонун бу бир мал.

Чаткаягы чаткалдай,

Жүрүп кетсе чатына

Жүктүү төө баткандай,

Желип кетсе жүрүшү

Жебенин огун аткандай,

Куюшкандын кошконго

Он бир карыш казанды

Ойноп-күлүп аскандай.

Болжолу жок чондугу,

Бооруна карандын

Момолой ийин казгандай.

Таноосуна-мурдуна

Кирер болсо жөргөлөп

Азыркы жүргөн адамдар

Кийими менен баткандай.

Камыш кулак, сом туяк,

Балтыры өгүз белиндей,

Басканы сырттын желиндей [Орозбаков, 2006: 20], – деп сүрөттөлөт.

Аккулага берилген мүнөздөмөлөрдө манасчылар негизинен анын күлүктүгүн, талбастыгын даңазалашат. Аккуланын өзгөчө күлүктүгү, тулпардык касиетинин күчтүүлүгү, арыбас чыдамдуулугу

«айтайын десе тили жок, адамдан эстүүлүгү» канчалык апыртылбасын, аттын табигый чегинен чыгып кеткен эмес.

Кээ бир баатырдык эпостордогу укмуштуу аттарга салыштырганда Аккула кийинки жоокерчилик доордун шартындагы күлүк аттарды элестетет. Анын адамча сүйлөгөн, ээсине жардам берүү үчүн өз алдынча акылдуулук менен жасаган табияттан тышкары жосундары жок. Бирок, мунун өзү Аккуланын образы дайыма ушул калыбында болгон дегендикке жатпайт. Анын образында магиялык касиеттеги белгилер да сакталган: Аккуланын Манас менен бир учурда туулушу; «Чоң казаттын» башталышында Манас Айбанбозду минип, майданга кирип Коңурбайдын колунун курчоосунда калат. Айбанбоз жүрбөй Манас коркунучтуу абалда калган учурда оорукта (тылда) Ажыбайга таштап кеткен Аккула эч оттобой, окуранып тынчсызданат (Багыш Сазановдун варианты); Көзкамандар Манасты карасанатайлык менен ууландырган учурда мамыда байланып турган Аккула жер чапчып отуруп айланасын казып жиберет [Орозбаков, 2006]; Алмамбет Көкчөдөн чыгып келатканда Манас түш көрөт да, Аккула болсо көл-шал түшүп тердеп калат [Орозбаков, 2006]; карангыда жол жүрсө Аккуланын эки кулагынан шам күйүп, Манастын жүрөр жолун жарык кылып турушу [Орозбаков, 2006] сыяктуу мотивдер апыртмалуу ыкмада сүрөттөлөт.

Ч. Валиханов жазып алган вариантта Аккуланын «бир жагында жыйырма бир, бир жагында жыйырма канаты бар, аркасында ажыдаар түгү бар». Түштүктөн жазылып алынган айрым бир варианттарда душмандан жарадар болгон Манасты канаты бар Аккула ала качып куткарып, айыктырганы айтылат. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча Аккула чуркап кызыганда капталынан канат өсүп чыгары эскерилет. Мына ушулар Аккуланын образы өтө байыркы мифтик фантастикалык аттардан башталганын жана коомдук аң-сезимдин өсүшү, көз караш, түшүнүктөрдүн өзгөрүшү менен акырындап кадимки атка айланганын көрсөтөт. «Манас» эпосунун турмуштук жана согуштук окуяларында, тактап айтканда, Манастын алгачкы айкаштарында, «Көкөтөйдүн ашында», «Чоң казатта» жана башкалар учурларда Аккулага таандык касиеттер өтө чеберчиликте, жогорку көркөмдүктө баяндалат. Манас Аккуласы менен гана эрдиги ого бетер артып, күчүнө күч кошулуп, жоого алдырбайт. «Чоң казаттын» башталышында Манас Айбанбозду минип согушка киргенде аты жүрбөй, курчоодо калат. «Кичи казатта» Аккула окко учат. Андан көп узабай баатыр оор жарадар болуп келип өлөт. Аккуланын окко учушу Манастын ажалы жакындаганын көрсөткөн белги катары сүрөттөлөт.

Мунун өзү тулпар аттын тагдырлаш ээси менен бир күндө төрөлүшү жана аттан ажыроо менен каармандын ажалынын жетиши сыяктуу атайы адабияттарда «симпатиялуу магия» деп аталган көрүнүш «Манас» эпосунда чагылдырылган Аккуланын образынан да орун алгандыгын көрсөтөт.

Адабият

1. «Манас» энциклопедиясы / Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Т. 1. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 440с.

2. «Манас» эпосу: Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. Т.1. Бишкек, 2006.

3. Бакчиев Т.А. Образ коня – как символ (на примере эпоса «Манас») // Научное обозрение Саяно-Алтая. 2021. № 2(30). С.1-11. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_47489047_85795724.pdf

© Абдыкаимов З.М., Набиуллина Г.М., 2023

УДК 811.512.122

Әбілакім Ә.Д., студент

*Ғылыми жетекшісі: Токсанбаева Т.Ж., филол.ғ.канд, доцент
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық
зерттеу университеті, КеАҚ, Астана қ. (Қазақстан)*

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЖАҚСЫ-ЖАМАН» ҰҒЫМДАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. В статье предполагается выявить познавательную сущность пословиц и высказываний, связанных с понятиями хорошее и плохое, выявить их специфику и воспитательную ценность в формировании национального поведения, подчеркнув языковые особенности казахского фольклора.

Ключевые слова: Фольклор, пословицы, характер, понятия «хорошо-плохо», воспитание, познание.

Abstract. The article is supposed to reveal the cognitive essence of proverbs and sayings related to the concepts of good and bad, to reveal their specificity and educational value in the formation of national behavior, emphasizing the linguistic features of Kazakh folklore.

Keywords: Folklore, proverbs, character, concepts of «good-bad», upbringing, cognition.

Халқымызда бала тәрбиесі ерте жастан басталады. Баланы ақылды, әдепті, саналы етіп тәрбиелеу ата-ананың басты міндеті. Ол үшін әртүрлі әдіс-тәсілдер қолданылады. Солардың бірі және бірегейі – әдебиет. Әртүрлі ертегілер, аңыздар, өлеңдер, әндер, тәлім-тәрбиелік сөздер, мақал-мәтелдер және т.б. Балаларға

шағын және есте қалатын шығармалар айтылады, осылайша олардың дүние туралы түсініктері қалыптасады. Қазақ тілі сөзге үлкен мән береді. Қарт данышпандардың, ақындардың, шешендердің сөздері қашанда ерекше ықыласпен тыңдалған. Ертеде жазба тіл болмағандықтан, барлық шығарма ауыздан-ауызға ауысып отырды. Сондықтан уақыт өте олардың көпшілігі өзгерді, авторлары ұмытылды. Мысалы, мақал-мәтелдердің, аңыз-әңгімелердің, т.б. авторы халық екені жалпы қабылданған. Бұл ретте «Автордың сөзі мен шебердің өнері – халықтыкі» деген нақыл сөзді қолдануға болады.

Сондықтан да көптеген мақал-мәтелдер бір-біріне қарама-қайшы болумен қатар екі жақты да болып келеді. Олар әртүрлі уақытта жасалғандықтан, ситуациялық. Олардың мағынасы қолданылған контекстке байланысты. «Жұмсақ, тапқыр мақал-мәтелдер халық жадында жақсы сақталған – оларды керек кезде оңай пайдалануға болатын» [1, 5]. Сіз оларда өмірдің барлық дерлік сұрақтарына жауап бар деп ойлауыңыз мүмкін, бірақ сіз оларды абсолютті шындық деп санамауыңыз керек.

Жалпы мақал-мәтелдердің пайда болуына әсер ететін фактордың бірі – сол өлкенің жағдайы, табиғаты, халықтың айналысатын негізгі кәсіп түрі. Міне, сондықтан да әртүрлі аймақтарда өмір сүріп жатқан қазақтардың тіліндегі мақал-мәтелдерге талдау жасау арқылы олардың көзқарастарындағы, танымдарындағы ерекшеліктер байқалады.

Қазақ тілінде көптеген мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні бар. Олар балаларға терең мағына беріп, сөздік қорын толықтырады, сонымен қатар жас ұрпақты еңбекке, оқуға, өзін-өзі дамытуға шақырады. Олар баланың білім алуына, тұлға ретінде қалыптасуына ерекше көңіл бөледі. Қазақ халқының мақал-мәтелдері бір сөйлемде кемінде екі сөзден, екі сөйлемнен, төрт сөйлемнен немесе бір жұптан тұрады. Шындығында, мақал-мәтелдер тәрбиелік немесе поэзиялық сөздер.

Мақал-мәтелдер бірден пайда болмайды. Алғашында дәл солай айтылған сөйлем бірте-бірте түрленеді, кейбір сөздер түсіп қалады, кейбір сөздер қосылады, соңында мақал-мәтел туады. Сөздік болуы мүмкін емес, сөз аз, бірақ терең мағына жатыр. Ол халық тіршілігіне, оның тұрмыс-тіршілігіне байланысты туғанымен, кейін ауыздан-ауызға өтіп, өзгеріп, түзеледі. Артық сөздер жойылады, ал жетіспейтін сөздер қосылады. Аз сөзден тұратын мақал мен мәтелде әр сөздің мағынасына, мағынасына, дәлдігіне үлкен мән беріледі. Олар қарапайымдылығымен, анықтығымен және дәлдігімен тиімді.

Бұл бейнелі сөйлемдер. Олардың көпшілігі поэтикалық сөздерден тұрады. Мақал-мәтел – өсиет түрінде айтылатын тәлім-тәрбие, философиялық ой. Олар байсалды, орташа және ырғақты айтылады. Олар екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлім – ойдың негізі, екіншісі – қорытынды.

Мысалы, «Еңбек etsen, emersin» [2] тікелей мағынасы бар, аудармасы «Еңбек етсең, тоқ боласың» дегендей естіледі. Бейнелі мағынаға ие «Жақпағаннан үй – көрмен он, адам кірмеген үй – моламен тең» [2], «Оты жағылмаған үй – қабірмен тең, адам кірмеген үй – зиратпен тең» деп аударылады. Мақал-мәтелдерде адамдар: жақсылық пен жамандықты, адамдық пен арамдықты, еңбекқорлық пен жалқаулықты, жомарттық пен сараңдықты, ақылдылық пен надандықты салыстырады. «Жақсыдан – шарапат, жауннан – кесапат» (Жақсы адаммен дос болу – жақсы болу, ақымақпен болу – ақымақ болу) [2, 37]. Олар адамды жаман әсерден, бекершіліктен, жалқаулықтан, ақымақтықтан, өтіріктен және басқа да жаман істерден сақтандырады.

Олар бүкіл халыққа, адамзатқа тән барлық іс-әрекеттер мен мінездерді мысалға келтіреді, сонымен бірге адамзатқа, өзіне қарсы бағытталған жаман істерді сынайды. Олар адамның өмірде қандай болуы керектігін көрсетеді – еңбекқор, ақылды, білімді, қарапайым, шыншыл, адал, қайырымды, мейірімді, жанашыр. Қазақ халқының мақал-мәтелдерінде оның өмірінен де, жүздеген жылдардағы еңбегінен де алған жемісі сақталған. Бұл қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің барлық саласын қамтитын ауызша халық шығармашылығының бір түрі. Қазақ қоғамындағы өзгерістердің нәтижесінде мақал-мәтелдердің құрамы мен мағынасы да үнемі өзгеріп отырды. Бұл жанрға тән қасиет – оның күнделікті сөйлеуде қолданылуының арқасында халық, халық арасында таралуы.

Мақал-мәтелдер қоғам өмірінде өте үлкен орын алғандықтан, олардың жиі қолданылуына байланысты тез таралады. Олар адамдардың қуанышы мен қайғысын, олардың даналығын, өмірлік дағдыларын таратудың кең таралған түрлерінің бірі ғана емес, моральдық заңдардың жинағы болды.

Жақсы өмір сүру әрқашан еңбекті қажет етеді. Әдебиетте еңбекті асқақтататын, мадақтайтын нақыл сөздер өте көп: «Еңбектің козин тапқан байлықтың озин табады» (Еңбек көзін тапса, байлық өзі табады); «Бейнет із, ақыл қыл» (Еңбек ет, талап ет). Патриоттық, Отанға деген сүйіспеншілік тақырыбы қай заманда да өзекті болған және бола бермек. «Ел іші – алтын бесік» (Туған жер – алтын бесік); «Ер – туған жеріне, ол – тойған әйел» (Адамды туған жеріне тартады, жеген жеріне ит тартады); «Кісі Элинда Сұлтан болгар, унция Елінде ұлтан бол» (Жат елде сұлтан болғаннан, өз елінде ұлтан болған артық). Мақал-мәтелдер адамдарды татулыққа, достыққа, бірлікке шақырады. «Тозған Қазды тоptangan қарға zheidi» (Қаңғыған қазды үйір қарға шабады); «Agaiyn tattoo bolsa, at көп, абысын тату болса, ас көп» (Туыс тату болса, ат көп, келін тату, ас көп) [3, 221].

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі ежелден мал шаруашылығымен тығыз байланысты болғандықтан, көптеген мақал-мәтелдер осы бағытпен байланысты. Үй жануарларының ішінде қой ең құндысы саналды. Олар қыс пен жазға оңай шыдайды, тамақтанады олардан жайылым, ет, сүт, жүн, тері үйретіледі. Сондықтан да: «Мал өссең, қой өсір, төлемі онын көл-көсір» (Мал өсірсең, қой өсір: одан түскен пайданды санай

алмайсың); «Қойлы бай – қорлы бай» (Қойлы бай – әр нәрсеге бай). Ежелден халық өнер-білімді қадірлеген. «Өнер – бұлақ, білім – шырақ» (Өнер – бұлақ, білім – нұр); «Білімдіге үрлеу жарық, білімсіздин күні кәріп» (Ғалымға жарық дүние, наданға қараңғы); «Куп Жасағаннан сурама, көпті Коргеннен сүре» (Көп өмір сүргеннен сұрама, басқасын көргеннен сұра). Сондай-ақ мақал-мәтелдерде өмір мен өлім тақырыбы бар. Халық «Ақыр дүниенің мың күні өлген дүниенің күнінде тұрмайды» деп ақыл айтады: «Боларында үлкен өт, босжорға аттай желіп өт» (Заман өткенше жақсы жолдас бол, ақ боз аттай өмірге асық) [4, 54].

Адамның ең қымбат қазынасының бірі – отбасы. Жан-Жак Руссо жазғандай: «Барлық қоғамдардың ең көне және жалғыз табиғисы – отбасы». Балалар ата-анасын құрметтеуге міндетті, өйткені олар тәрбиелеп, тәрбиеледі. «Ата Көрген Жарайды ма жонар» (Әке өсірген ұл жебе алады); «Алып – Анадан» (Алыпты анадан туады). Ата-ананың басты қазынасы – баласы: «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» (Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар (қабір)) [39].

Қазақ үшін отбасы, жақын туыстардан кейін ең жақын адам – дос. «Жақсы алды джипида («Жақсы дос пен өмір өкінішті емес); «Қағын болса, досына бар». Нағыз достарды қиялдан ажырата білу де маңызды: «Досына сонмай тұрып сыр айтпа» (Досыңды сынамайынша, ашық айтпа); «Досыңмен дос болған шаттан, дұшпаныңмен дос бұлғаннан сақтан» (Досыңмен дос болғанға қуан, дұшпаныңмен дос болғаннан сақта). Қазақ халқының ең танымал қасиеттерінің бірі – қонақжайлылық. «Әдет-ғұрып қазаққа жылдың қай мезгілінде, қай мезгілінде де қонақты күтіп алуды, оны баспанамен, төсек-орынмен қамтамасыз етуді, алдына дастархан жаюды бұйырады». Халық «Қонақ асы – тәңір ақысы» (Қонақ қабылдау – Алла Тағала алдындағы қарызды қайтару). Дегенмен, бұл дәстүрді теріс пайдаланатындар да көп болды. Сондай мақал бар: «Тамағынды жеп, табағынды тепкеннен сақтан» (Тәтті жеп, ыдыстарыңды тепкеннен сақтан).

Сондай-ақ қазақ қоғамында ежелден келе жатқан, әр жерде емін-еркін, ұялмай, батыл сөйлеу дәстүрі бар: «Жақсының жақсылығын бетін айт – нұры тасысын, жаманның Жамандығын батыра айт – құты Қашсын» (Жақсының жақсылығын бетіне айт, шаттық нұрымен нұрлансын, Жаманның жаманын, бетіне айт, селт етсін). Адам бойындағы ерлікті халық қашанда қастерлеп, бағалаған: «Ерді кебенек ішінде таңы («Жігіт қиыншылықта белгілі); және қарапайымдылық: «Сау бол болған – бергенінді айтпа, ер болған – ерлігін айтпа» (Жомарт болсаң, жақсылығыңды айтпа, батыр болсаң, ерлігін айтпа) [4, 185].

Көбінесе мал туралы мақал-мәтелдерде адамның қасиеті, оның өмірі, мінез-құлқы, іс-әрекеті мензейді. «Адамның надандығы, арамдығы, мысқылдығы әдетте есек пен ит бейнесімен байланысты». Мысалы, «Қазаннан какпак кетсе, иттен жат кетеді» (Қазанның қақпағы шығарыла салысымен иттің санасы кетеді); «Мысық жоқта тышқан төбеге шығады («Мысық жоқ кезде тышқан басына шығады (яғни арсыз болады)). Халық өнерінде мейірімділікке, ұқыптылыққа, ақиқатқа, т.б. үндеулерді кездестіруге болады, бірақ жауға аяусыз қарауға шақыратын кеңестер де бар. Мысалы, «Жауда аяған жарәлі» (Жауды аяғандар өздері зардап шегеді); «Ежелгі дұшпан ел болмас» (Ескі жау дос болмас).

Екінші жағынан, олар достарының қателіктеріне бой алдыруды айтады: «Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң» (Өзіңе қайтып келсең айып етпеу керек). Адамның іс-әрекеті пайдалы немесе зиянды. Мұның бәрі оның қандай адам екеніне байланысты. «Жақсы – арына құл, жаман – қарнына құл» (Жақсы адам – ардың құлы, жаман адам – қарынның құлы); «Жақсы – жүрген Жерін кент, жаман – жүрген Жерін өрт» (Жақсыдан – жақсылық егеді, жаманнан – от егеді). Ақыл мен ақымақтық туралы көптеген мақал-мәтелдер бар: «Ақылдыға – ишарат, ақылсызға – таяқ» (Тапқыр – нақыш, ақымақ – таяқ); «Ақылдыға айтқан сөз құлағын астында, ақылсызға айтқан сөз Куба қырдын астында» (Ақылдыға айтылған сөз естіледі, ақымаққа айтылған сөз құлақтан өтеді). Мақал-мәтелдер қорқақтықты келеке етеді: «Би – бір жұттық, батыр – бір оқтық» (Бай – бірінші жүзге дейін, батыр – алғашқы оққа дейін); және ұрлықты айыптайды: «Ұрлық түбі – қорлық («Ұрлықтың соңы масқарамен аяқталады); «Арамзанный құйрығы бір-ақ тұтам» (Бұзақтың құйрығы қысқа) [5, 123].

Қазіргі таңда жас ұрпақтың бойына қазақ халқының санасын, даналығын, биік құндылықтарын тәрбиелеуде мақал-мәтелдер ерекше орын алады. Бұл дана сөздердің бізге де әсері бар екені сөзсіз, өйткені әрбір мақал-мәтелді оқып, мағынасын түсіну арқылы біз одан үлгі аламыз. Отан туралы патриоттыққа, елін, жерін сүйуге, оны ұқыпты сақтауға, қорғауға шақыратын көптеген мақал-мәтелдер айтылады. Өзін-өзі дамытуға шақыратын нақыл сөздер де бар. Білім алу үшін аянбай еңбек ету керек, оның пайдасы туралы айтады. Ақыр соңында, білім беру, қандай да бір жолмен, әрқашан қажет болды, әсіресе біздің заманымызда. Білімді адам әрқашан дерлік өз көзқарасын оң жақтан айта алады.

Еңбек, ерлік туралы мақал-мәтелдер адамның бойында еңбексүйгіштікке, төзімділікке, батырлыққа, ізеттілікке баулиды. Бірлік туралы мақал-мәтелдер жастарды өзара көмек көрсетуге, татулық пен бірлікте өмір сүруге тәрбиелейді. Достық, араздық туралы мақал-мәтелдерден мейірімділіктің биік ұғым екенін, сүрініп қалсақ, зұлымдық кез келген сәтте пайда болуы мүмкін екенін түсінеміз. Адамдар жақсылыққа жақсылық жасауға бейім, ал жамандық жасағандарға жақсылық жасау олардың қандай үлкен, түсінетін жүрегі, кең жан екенін көрсетеді. Бұл қасиеттер барлығында бола бермейді. Барлық адамдар осылай болса, әлем жақсы жер болар еді. Дегенмен, әр адам жеке, оның өмір бойы алған өзіндік ерекше қасиеттері бар.

«Қазақ халқы – еңкейгенге басы жерге жеткенше иіле алады, шалқайғанға шалқая біледі. Шірене қалса, асқар-асқар тауларына сүйсінеді, еңкейе қалса кең елін көреді, қаз-қатар тұра қалса, азаматтығына,

өзінің парасаттылығына сенеді. Сөйлесе Қазыбек бидей шешендігі бар, Төле бидей көсемдігі бар, Әйтеке бидей өктемдігі бар, айтыса қалса, дауласа қалса Бөгенбайдай ерлігі бар, Бауыржандай өрлігі бар, Қабанбайдай ірілігі бар, қиыннан қиыстырып жол табар Абылайдай тірлігі бар ел», – деп М. Қозыбаев (тарихшы) айтқандай дана да өр халықтың ұрпағы бабалар өсиетіне адал болуы тиіс. В.В. Радлов «қазақтардың ақыл – ой қабілетінің зор екеніне барған сайын көзім жете түсуде. Қандай әсем сөйлейді!» [6, 1].

Айтқысы келгенінің бәрін тез түсіндіріп, қарсыласының сөзіне де шебер той тартыс бере біледі. Тіпті балаларының ақыл есінде тез жетіледі», – дейді. Мақал-мәтелдер – қазіргі тіл байлығы қорының толық еніп отыр. Оның қолданылмайтын жері жоқ.

Мақал-мәтел, өнегелі де өсиет сөздері мен ертегі, дастандардағы парасатты ойдан пайымды өнеге алар ұрпағымыз деп ойлаймын. Бабаларымыз ертегі, аңыз – әңгімелерінде өзі шықпаған шыңын, ала алмаған қамалын кейінгі ұрпағына аманат етіп, мақал-мәтелдері мен нақыл сөздерінде оған шығудың, оны алудың амал-тәсілдерін үйретеді, жол сілтейді.

Әрбір мақал-мәтелдердің бойына этнос болмысына, оның рухани заттық мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сеніміне т.б. қатысты бай мәліметтер жинақталғанын ескерсек, олардың этнос болмысын танып-білуге қосар үлесі зор.

Әдебиеттер

1. Адамбаев Б. Қазақтың халық шешендігі (Қазақ тілінен авторлық аударма). – Алматы, 1997.
2. Әлімбаев М. Халық-ғажап тәлімгер. – Алматы, 1989.
3. Табылдиев Ә. Халық тағылымы. – Алматы, 1992.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.65: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: «Фолиант», 2010.
5. Қазақ мақал-мәтілдері / Құрастырған: Ж. Дәуренбеков. – Алматы, 2001.
6. <https://infourok.ru/maal-mtelderdi-zhanrli-erekshelikteri-1372544.html>

© Әбілакім Ә.Д., Токсанбаева Т.Ж., 2023

УДК 811.512.122

Аймагамбетова К.Ә., магистрант

*Ғылыми жетекшісі: Хусаинова Л.М., филол.ғ.д-ры, профессор
М. Ақмолла атындағы БМПУ, Өфө к. (Россия)*

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕР ТІЛІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУШІ ҚҰРАЛДАР

Аннотация. Статя посвящена изучению сказочного дискурса, который привлекает внимание лингвистов и литературоведов своей сложностью в изучении и многогранностью. Анализу подвергнуты казахские народные сказки, в которых встречаются не только широко распространенные словарные, лексически устойчивые формулы, но и устойчивые или подобные конструкции.

Ключевые слова: Тюркские языки, язык сказок, дискурс, лексика

Abstract. The article is devoted to the study of fairy-tale discourse, which attracts the attention of linguists and literary critics with its complexity in study and versatility. Kazakh folk tales are analyzed, in which there are not only widespread vocabulary, lexically stable formulas, but also stable or similar constructions.

Keywords: Turkic languages, the language of fairy tales, discourse, vocabulary

Ертегілер поэзия, мақал-мәтелдер, эпостар және т.б. сияқты фольклордың бір бөлігі болып табылады, ал ертегі дискурсын сәйкесінше фольклорлық дискурстың маңызды құрамдас бөлігі ретінде түсіндіруге болады. Сонымен қатар, ертегі дискурсын әдеби, мәдени және тарихи дискурстардың бөлігі ретінде қарастыруға болады: бұл фантастикалық немесе сиқырлы элементтері бар уақыт пен кеңістіктегі оқиғалар туралы баяндайтын мәдени-бейнелеу жұмыстарының белгілі бір түрінің жиынтығы. Көптеген ғалымдардың пікірінше, ертегі зерттеу пәні ретінде жеке ғылыми пән емес, тәуелсіз ғылым бола алатын ақпарат көзі болып табылады. Ертегі дискурсы лингвисттерді және әдебиеттанушылардың назарын зерттеуде күрделілігімен және көп қырлы объект болуымен аударды. Зерттеудің теориялық негізі Н.А. Акименко, В.И. Карасик, О.А. Плахова, В.Я. Пропп, Т. Ван Дейк және тағы да басқа ғалымдарының еңбектерінен құралады.

Қазақ ертегілері ұрпақтан-ұрпаққа ғасырлар бойы беріліп келеді. Ертегілерде сипатталған халық даналығы, салт-дәстүрлер мен моральдық қағидалар балаларды тәрбиелеуде маңызды орын алады. Ертегіде кеңінен таралған сөздік, лексикалық тұрақты формулалар ғана емес, сонымен қатар тұрақты немесе ұқсас конструкциялар кездеседі. Фольклордың жетекші жанры болып табылатын ертегілер лексикалық материалды зерттеуде, қарастыруда негізгі көзі болып табылады. Сонымен қатар қазақ халқының рухани, поэтикалық мәдениетінің ескерткіші ретінде ғана емес, үлкен танымдық мәнге ие. Себебі фольклордың барлық

шығармаларының негізі – бейнелі және көркем тіл болып табылады. Демек, қазақ халқының ертегілеріндегі терең мағынаны білдіруде тіл байлығының, сөз құрылымының маңызы зор.

Қазақ қиял-ғажайып ертегілер тілі бейнелі және экспрессивті, бейнелеуіш құралдарға бай және алуан түрлі. Бейнелеуіш ертегілері кейіпкерлері мен жағдайларға бейнелі сипаттама беріп, көркем образ жасау құралы қызметін атқарады, ертегі объектісінің, оқиғалардың өзіне тән ерекшеліктерін ашуға көмектеседі. Сонымен қатар тыңдаушыларға эмоционалды әсер ету құралы, олардың бейнеленген нәрсеге назарын аудару, ертегінің эмоционалды сипатын күшейту, фольклорға қызығушылықты ояту үшін қолданылады. Сөйтіп сөйлеу тілінің бейнелі және экспрессивті құралдары ақыл – ой, сезімге, тыңдаушылардың қиялына әсер етеді.

Әр ертегіде ғасырлар бойы қалыптасқан жалпылама ойы, идеясы болады. Және бұл жерде ертегінің көркемдік ерекшелігі үлкен рөл атқарады, ол барлық бейнелеуіш құралдардың бірлігі арқылы құрылады: эпитет, гипербола, қайталау, антитезалар, сонымен қатар композициялық және стилистикалық әдістер. О.А. Давыдова бұл тізімді синонимдер мен антонимдермен толықтырады, яғни бір ұғымды білдіретін сөздердің тіркесімі, жалпы тілдік мақал-мәтелдер және параллельді конструкцияларды құрайтын лексикалық және синтаксистік құралдар [4]. Ал Н.М. Ведерникованың пайымдауынша «Бай идеологиялық мазмұн, айтылған ойлардың айқындығы мен тазалығы, көркемдік нақтылау, қызықты сюжет – осының бәрі ертегіге деген тұрақты қызығушылық тудырады және мұнда стилистикалық формулалар ерекше рөл атқарады [2].

Көптеген қазақ ертегілердің өзіне тән лингвомәдени ерекшеліктеріне сай прологтары мен эпилогтары бар. Мысалы, ертегілер көбі білетін «Ерте, ерте, ерте екен, Ешкі жүні бөрте екен, Қырғауылы қызыл екен. Қырғауылы қыркылдап, Жалтыр мұзға сыртылдап» деп басталады. Бұл бейнелі фразеологиялық тіркестер балаларды ертегілер әлеміне, сиқыр әлеміне енуге, ертегілер кейіпкерлеріне айналуға дайындайды. «Керкұла атты Кендебай» ертегісінде «*Ерте-ерте ертеде, ешкі құйрығы келтеде, «Ертеде, ерте заманда, ешкі құйрығы келте заманда бір патша бар екен»* мысалдарында анық дәлелін көре аламыз.

Прологтар ертегіні безендіреді, оған ойын элементін енгізіп, тыңдаушыны ертегі әлеміне қызықтырып, ертегі оқиғаларын қабылдауға дайындайды. Ертегілерді аяқтайтын кезде де әдеттегі аяқталудан басқа ерекше, әзілмен аяқталады. Осындай ерекше фразеологиялық сөз тіркестері әрбір халыққа тән және бұл халық өнерінің тәрбиелік әлеуетін рухани байытады. Қазақ қиял ғажайып ертегілерінде басты кейіпкерлер мақсатына жетіп, жақсы аяқталады. Оған мысал «Ер Төстік» ертегісінен «*Одан кейін ұзақ жылдар өмір жасап, мақсаттарына жетеді»* және «Жеті өнерпаз» ертегісінде «*Сөйтіп, жеті өнерпаз мұратына жетінті»* эпилог мысалдары бола алады.

Фольклордың жетекші жанры болып табылатын ертегілер лексикалық материалды зерттеуде, қарастыруда негізгі көзі болып табылады. Сонымен қатар қазақ халқының рухани, поэтикалық мәдениетінің ескерткіші ретінде ғана емес, үлкен танымдық мәнге ие. Себебі фольклордың барлық шығармаларының негізі – бейнелі және көркем тіл болып табылады. Демек қазақ халқының ертегілеріндегі терең мағынаны білдіруде тіл байлығының, сөз құрылымының маңызы зор.

Ертегіде эпитеттер, етістіктер, сын есім, үстеу, қаратпа сөздердің және т.б. қайталануы параллелизммен тығыз байланысты. Н.М. Ведерникованың айтуынша, осы құрылымдардың тавтологиясы мен қайталануы, тұрақты эпитеттерді қолдануы ертегілерді жақсы есте сақтауға және олардың мазмұнын қайта айту кезінде дәлірек жеткізуге ықпал етеді [2]

Ертегілерде көп кездесетін батырдың кеңестіктегі қозғалысын және жылдамдығын білдіретін етістіктің қайталануын кездестіруге болады. «Ер Төстік» ертегісінде «*Ай жүреді, жыл жүреді, талай елді, талай жерді аралайды»*, «Кендебай атты Керкұла» ертегісінде «*Кендебай көзін жұмады. Сонымен ұша береді, ұша береді. Бір кезде ең әуелі ыстық лепті, одан кейін ысылдаған желді сезді»* мысалдарындамұндай тавтологиялық тіркестер әрекетті бәсеңдету, оқырмандардың назарын алдағы оқиғаға аудару, оған қызығушылықты ояту және кейіпкерлердің сезімін, көңіл-күйі мен тәжірибесін жеткізу мақсатында қолданылады.

Қиял-ғажайып ертегілеріндегі ең жиі кездесетін бейнелеуіш құрал теңеу болып саналады. Теңеу – ерекше стилистикалық тәсіл, мәтінде көрнекті орын алатын әсерлі сөз. Әсерлі сөз стилистика ғылымында эмоционалды-экспрессивті лексикаға да және көркем ойға, мазмұнға құралған сөйлемге де байланысты айтылады. Теңеудің семантикалық-стилистикалық мәнін айқындайтын амалдардың қатарына метафора, эпитет, метонимия, синекдоха, гипербола, синоним теңеулерді жатқызады, сондықтан жасалу жолдарын бірнеше топтарға бөліп көрсетеді. Теңеу категориясын тереңінен зерттеген ғалым, Т. Қоңыров теңеуге былай деп анықтама берген: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан көрсететін әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [6]. Қазақ тілінде бұл құбылыстарды зерттеген ғалым Т. Қоңыров «Бұлардың ішінде ең көп кездесетіні -дай\дей, -тай\тей, -дайын\дейін, -тайын\тейін жұрнақтары. Бүкіл қазақ теңеулерінің 70 пайыздан астамы осы тәсіл арқылы дүниеге келеді», – деп тұжырымдаған. [6]. Сөз өнерінің ғылымы туралы еңбегінде А. Байтұрсынов теңеуге қатысты біршама мәселелердің бетін ашқан. Негізгі тұжырымдарын былайша берген: «Теңеу, көріктеу, нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанымен, нәрсенің бейнесін суреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп,

көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз» [1]. Мысалы, «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде «*Керқұла ат құстай ұшып, құйғытып барады, айлық жерді алты-ақ аттайды*», «*Құстай ұшып, құйындай ұйытқып келе жатса, жаяулар да қарақиыға жақындап қалған екен, ең алдында мыстан кемпір бара жатыр екен*» деген үзінділерінде құстай ұшып деп -тай жұрнағы арқылы синтетикалық тәсілмен Керқұланың жылдамдығын күспен теңеп сипаттап тұр. Осы теңеулерге қарай отырып, белгілі бір дәуірдің, керек десеніз ұлтқа тән талғам – талаптары, көркемдік түсінікті жазбай тануға болады. Халықтың жақсылық пен жамандықты ажырата білуі, сұлулық пен жексұрындык, батырлық пен алаяқтық, адамгершілік пен жауыздық, достық пен қастық ұғымдары бейнелі сөздермен өрнектеледі. Осының бәрі дерлік теңеу арқылы беріледі. Эпитеттік және метафоралық теңеулерден басқа көбірек ұшырасатын гиперболалық және литоталық теңеулер екендігін байқаймыз.

Гипербола теңеулердің көркемдік сапасын арттыру, образдылық қасиетін жақсарту, экспрессиялық әсерін ұштау үшін кең түрде қолданылатын ұтымды әдістердің қатарына жатады. Мұндай теңеулерде гиперболалық мағына мен теңеулік мағына ұжымдаса бірігіп, бір бүтін сурет жасауға қатысады. Мысалға, «*Түйеден бура, жылқыдан айғыр, ту бие, қойдан құнан қой сойып, қымызын көлдей, етін таудай қылып қояды.*» дегенде көлдей, таудай деп мөлшерін әсірелеп, арттырып сипаттап тұр. Оқырмандардың назарын аударту үшін қолданылатын бейнелеуіш құралдардың бірі қайталау болып табылады, яғни сөйлемнің (сөздің) кез келген мүшесін, сөйлемнің бір бөлігін немесе тұтас сөйлемді, бірнеше сөздерді қайталаудан тұратын стилистикалық фигура. «Ер Төстік» ертегісінде эпифора тәсілін анықтауымызға болады. «*-Сенің сегіз қызың бір төбе, Кенжекейің бір төбе болса, менің сегіз ұлым бір төбе, Төстігім бір төбе еді. Кенжекейің Төстігімдікі болсын, – дейді*» деген диалогта сөйлемдердің соңынан бір төбе тіркесі қайталанып, Төстік пен Кенжекейдің өз ата-анасы үшін бірдей соншалықты бірдей екенін көрсетіп тұр.

Тіл білімінде, соның ішінде стилистикада эпитетке анықтама ретінде М.М. Иванованың анықтамасы бойынша эпитеттің іріктелуі мен қолданылуы жазушының ойлау қабілетінің маңыздылығын, оның идеялық-эстетикалық көзқарастарының даралығын бейнелеп, қоршаған ортаны, әлемді түсінуін сипаттайды[3].

Ал Л.А. Тұрсынованың анықтамасы бойынша эпитет дегеніміз белгілі бір заттың немесе құбылыстың белгілі бір сипаттамасын, оның зат немесе құбылыс екендігіне қосымша, яғни стилистикалық мағлұмат беретін тәсіл [7]. Мұнымен қоса эпитеттер ертегілердің тілге соншалықты бай, ерекше екенін айқындап береді. Н.М. Ведерникова атап өткендей, «... ертегідегі эпитеттері жаңа объектерді суреттеп ерекшелендіріп тұрады. Әдетте ертегі эпитеттері тұрақты тіркестер құрайды» [2].

Қазақ тілінде эпитетке алғаш анықтама берген А. Байтұрсынұлы: «Көркейтү я жалпы сипатты жалғыз нәрсеге теліп айтқанда, я нәрседе болмайтын сипатты болатындай етіп айту. Асылында айқындау нәрсені я көркейтү үшін айтылады, я лақаптау үшін айтылады», – деп жазады [1].

Мысалы, «Алтын жүзкті қыз» ертегісінде *‘Тәтесіне қараса әбден жүдеген, бұрынғы алмадай ал қызыл беті бозарып солған, көп жылағандықтан ісініп, мөлдір қара көздері ыстық жасқа толған, қылтадан төмен түсетін ұзын, қою қолаң шашы тарқатылған, қайғылы тәтесінің бауырына кіре түседі’* мөлдір қара көздері, ұзын, қою қолаң шашы деген эпитеттерді және сонымен қатар ыстық жасқа толған деген метафораны көруге болады. Яғни кейіпкерді ерекше сын есімдермен сипаттап, оқырманға кейіпкердің дәл образын жеткізе алады.

Ертегілерде бейнелеуіш құрал ретінде фразеологизмдер де кездеседі. «Ер Төстік» ертегісінде «*Көздің суы қас пен көздің арасында суалып, жоқ болып кетеді де, қас пен көздің арасында шарасынан асып, ернеуі толып кетеді*» мысалында қас пен көздің арасында фразеологиялық тіркес қайталанып, көз ілеспейтін жылдамдықты сипаттап тұр.

Жоғарыдағы мысалдарды зерттей келе, қазақ қиял-ғажайып ертегілері бейнелеуіш құралдарға толы екенін көре аламыз. Соның ішінде жиі қолданылатын теңеу және эпитет бейнелеуіш құралдары болып табылады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1989.
2. Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. – М.: Наука, 1975. – С. 136.
3. Григорьева А.Д., Иванова Н.Н. Язык поэзии XIX-XX вв. Фет. Современная лирика. – М.: Наука, 1985. – 232 с.
4. Давыдова О.А. К вопросу о традиционных языковых приемах и средствах русской народной волшебной сказки // Проблемы современной и исторической лексикологии. – М., 1979. – С. 124.
5. Каримова У.В. Лингвокультурологические характеристики сказочного дискурса.: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2013. – 82 с.
6. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы, 1978.
7. Гурсунова Л.А. Структурные типы и стилистические функции эпитета в языке английской художественной литературы ххвека: диссертация ... кандидата филологических наук. – М, 1973.

©Аймагамбетова К.Ә., Хусаинова Л.М., 2023

XX БЫУАТТЫҢ ТӘҮГЕ ЯРТЫҢЫНДА БАШКОРТ-ҮЗБӘК ӘЗӘБИ БӘЙЛӘНЭШТӘРЕ

Аннотация. В данной статье представлены результаты сравнительного исследования башкирской и узбекской литературы. Сравнение литератур родственных народов позволяет заключить, что башкирская и узбекская литературы своими корнями уходит в глубокую древность. Ранняя башкирская и узбекская художественная литература восходит к караханидско-уйгурскому, хорезмско-тюркскому и др. Периоду, на основе которой лежат восточные мотивы. Тюркоязычная литература Урало-Поволжья, сложившаяся в болгарский период XII – XIII вв., характеризовалась устойчивостью жанров, определенной структурой произведений, канонизированной системой сюжетных, композиционных черт, форм стихосложения. Складывались основы нормативной поэтики, тесно связанные с древнетюркской поэтикой и традициями литератур Востока.

Ключевые слова: Башкирская литература, узбекская литература, литературные связи, литература первой половины XX века.

Abstract. Annotation. This article presents the results of a comparative study of Bashkir and Uzbek literature. A comparison of the literatures of related peoples allows us to conclude that Bashkir and Uzbek literature has its roots in ancient times. Early Bashkir and Uzbek fiction goes back to Karakhanid-Uighur, Khorezm-Turkic, etc. A period based on oriental motifs. The Turkic literature of the Ural-Volga region, formed in the Bulgar period of the XII – XIII centuries, was characterized by the stability of genres, a certain structure of works, a canonized system of plot, compositional features, forms of versification. The foundations of normative poetics were being formed, closely related to ancient Turkic poetics and the traditions of the literatures of the East.

Keywords: Bashkir literature, Uzbek literature, literary connections, literature of the first half of the twentieth century.

Башкорт әзәбиәте тарихын тәрәндәнерәк байкаһаҡ, көнсығыш әзәбиәте менән бәйләнештәрҙе, шулай уҡ башкорттарҙың үзбәк халкының мәҙәниәтенә һәм әзәбиәтенә, ә үзбәктәрҙең башкорт әзәбиәте һәм сәнғәтенә мөнәсәбәтле булуы күрәбез.

Был ике халықтың бер-береһе менән аралашуы, кәрзәшлек тамырҙары тарих төпкөлдөрөнә барып тоташа. Бындай аралашуҙар, әлбиттә, ауыз-тел ижадында һәм язма комарткыларҙа ла уртаҡлыҡ тыуырмай калмаған.

Йософ Баласағуниҙың «Котазғу белек» («Бәхет тураһында белем») әсәре, Мәхмүт Кашғаризың «Диуану лөгәт әт-төрк» («Төрк телдәр һүзлегә») хезмәте, Әхмәт Йәсәүиҙең «Диуану хикмәт» («Хикмәттәр йыйынтығы») тигән шиғыр китабы, Сөләймән Бакырганиҙың «Бакырған китабы», Әхмәд Йүгнәкийҙең «Һибәт әл-хакаик» («Хәкикәт бүләктәре») әсәре, Котбтоң «Хәсрәү вә Ширин», Хәрәзмизең «Мөхәббәтнамә», Кәғибтың «Жәмжәмә солтан», Сәйф Сараизың «Гөлстан бит төрки», «Сөһәйл вә Гөлдөрсөн» поэмалары, Н. Рабғузиҙың «Киссас әл-әнбийә» («Пәйғәмбәрҙәр хақында киссалар») йыйынтығы, Кадир Ғәлиҙың «Жәмиғ ат-тәуарих» кулъязма әсәре, «Коркот ата китабы», «Киссаи Ибраһим Әһәм» исемле киссалар йыйынтығы, Хужа Әхмәт Йәсәүиҙең «Диуаны хикмәт» китабы, Ф. Рәшитетдиндең «Жәмиғ әт-тәуарих», Әбулғәзи Баһадирҙың «Шәжәрәи төрк», «Уғызнамә», «Сыңғызнамә», Ибн Фазландың сәйәхәтнамәһе кеүек язма комарткылар бер нисә халықтың, шул иҫәптән үзбәктәрҙең һәм башкорттарҙың да языу культураһының юл башында тороуы, бер үк «Алпамыша», «Идеге» / «Изәүкәй», «Коблан», «Кырк кыз», «Корбанбәк», «Горуглы» кеүек казак, каракалпак, үзбәк һәм башкорт дастансылығындағы образдарҙың был уртаҡ халыҡтар күңел донъяһын асып биреү өсөн уңышлы хезмәт итеүе ана шул тарихи һәм рухи яҡынлыҡты дәлилләп тора.

Юғарыла килтерелгән миҫалдар башкорттарҙың һәм Урта Азия халыҡтарының язма әзәбиәттәренәң элек-электән тығыз элементәлә йәшәгәндәрен иҫбатлай. Узған быуаттарҙа уҡ язма культураға, китап уқырға әүәҫ булған башкорт халкы, үз милли ерлегендә тыуған әсәрҙәр менән бер рәттән, Урта Азияла, Төркөстанда һәм хәҙерге Үзбәкстан ерендә барлыкка килгән әзәби гәүһәрҙәрҙе алып кайтып уҡый торған булған.

Башкорт языусыларының Урта Азия халыҡтары менән йәғни үзбәк, казак, каракалпак һәм башка халыҡтары менән тығыз аралашуы был халыҡтар әзәбиәтендә лә сағылыш тапты һәм был халыҡтарҙың бер-береһенәң әзәбиәте менән танышыуға һәм уртаҡ жанрҙар, уртаҡ сюжетлы әсәрҙәр тыуырыуға нигеҙ булды.

Башкортостан Европаның культура һәм ғилем үзәктәренә яқыныраҡ тороуы һәм бында донъяуи фәндәр зә укытыла торған мәктәп-мәзрәсәләр барлыкка килеүе сәбәпле, аң-белемгә ынтылған үзбәк һәм казак йәштәре XX быуат баштарында Өфөгә ағыла башлай. Мәсәлән, билдәле языусы һәм йәмәғәт эшмәкәре булған Мөһминжан Мөхәммәджанов, Мирмөһсин Ширмөхәмәтов һәм башкалар революция алды йылдарында Өфөнөң «Ғәлиә» мәзрәсәһендә белем алалар.

М. Мөхәммәджанов үзенең 1928 йылда басылып сыжқан «Тормош ығы-зығылары» тигән автобиографик повесында, «Ғәлиә» мәзрәсәһендә укыусы үзбәк йәштәренән килгән хаттарҙан унда хатта химияға тиклем төрлө фәндәрҙең укытылыуын ишетеп, 1908 йылдың көзөндә ошонда килеүе, мәзрәсә мөдиренең уға фатир табып бирешеүе, аксаһы бөткәс, мәзрәсәләге башкорт, татар шәкерттәренең уға ярҙам итеүҙәре, ошонда тәүге тапкыр театр менән танышыуы, укыусылар тарафынан ойшторолған төрлө кисәләрҙә, диспуттарға катнашыуы тураһында яза.

Граждандар һуғышы йылдарында бәсмәһәләрҙе тар-мар итеүҙә, Урта Азияла Совет власы урынлаштырыу өсөн көрәштә илебезҙең кызыл һуғышсылары сафында Башкортостан егеттәре лә бик күп була. Ошондай көрәшселәр рәтенә күренекле языусы Афзал Таһировтың һәм буласаҡ прозаик Бәшәр Хәсәннен Казакстанда һәм Урта Азияла Совет власын урынлаштырыу өсөн көрәштә катнашыуын миҫал итеп килтерергә була.

А. Таһировты 1921 йылда Төркөстанға совет власын урынлаштырыу мақсатында ебәрәләр. 1921-1925 йылдарға Үзбәкстанда партияның Сәмәркәнд өлкә комитетында пропаганда һәм агитация бүлгә мөдире булып эшләй, Совет партия мәктәбендә һәм Үзбәк дәүләт университетында лекциялар укый, һуңынан Хорезмда партия мәктәбен ойштора һәм «Инкилап кояшы» («Солнце революции») гәзите мөхәррире булып эшләй, үзбәк телендә гәзиттәрҙә ойштороуға күп көс һала, был телдә публицистик мәкәләләр һәм брошюралар менән сығыш яһай, шулай ук бер үк вақытта полк комиссары булып бәсмәһәләрға қаршы көрәштә катнаша.

А. Таһиров һуңынан шул көрәш вақиғаларын үзенең «Ташкын дарья тармактарында» тигән повесында киң итеп һүрәтләп бирҙе. Унда Советтар власы өсөн Казакстан һәм Үзбәкстан ерлегендә, Арал диңгезе буйында һәм Амударья тамағындағы Хорезм, Хиуа кеүек үзбәк қалалары тирәләрендә граждандар һуғышы һәм бәсмәһәләр менән бәрелеш вақиғалары киң сағылыш тапқан, һуғыш вақиғалары һүрәтләнә һәм башкорттар, татарҙар, рустар, қарақалпақтар, үзбәк һәм казактарҙың бер сафта тороп көрәшеүе күрһәтелә.

Әсәрҙең төп темаһы – Совет власы менән бәсмәһәләр араһындағы көрәш. Унда дөйөм эш өсөн һуғышқан төрлө халықтарҙың улдары: башкорт яугиры Күсәров, рус пролетариаты илсәһе Иванов, татар егете, комиссар Хәсән Әхмәтйәнов, казак матросы Сәрсен, старшинаға қаршы сығырға батырсылық иткән батрақ Мокан, көтөүсә казактар, шулай ук Арал буйындағы үзбәктәр һәм қарақалпақтар образының тулы галереяһын күрәбәз.

Автор был повеста төрлө милләт вәкилдәренең характерлы һызаттарын асыуы портрет деталдәре һәм телмәр үзәнсәлектәренән әүзем файҙалана. «Ташкын дарья тармактарында» повесында тарихи ысынбарлық бүлып, авторҙың «Беренсә көндәр» повесының хронологик, логик һәм художестволы дауамы булып тора. Ул нәфис әзәбиәт өлгөһө генә түгел, ә фажиғәле хроника, автобиографик һәм Урта Азия Республикаларында яңы тормошто урынлаштырыуҙың реалы картиналарын тасуирлауы әсәр булып иҫәпләнә. Анык персонаждарҙы ентәклә һүрәтләү һәм халық массаларының хәрәкәтен панорамалы яқтыртыу әсәрҙә эпик масштабға тиклем күтәрә.

Үзбәкстан территорияһында бәсмәһәләрға қаршы көрәш шулай ук Бәшәр Хәсәннен «Сурхандарья буйларында» повесында ла һүрәтләнде. Советтар Союзының берҙәм, дус ғәиләһе ойшоуы үзбәк һәм башкорт халықтарының аралашыуына, мәзәни һәм әзәби бәйләнештәренә киң юл асты.

Артабан башкорт әзәбиәтенең үзбәк әзәбиәте менән хезмәттәшлгә тағы ла йәнләнә. Языусыларҙың күбәһе Үзбәкстанға барып, үзбәк халқының тормошто һәм мәзәниәте менән таныша, үзәренең әзәбиәте қазаныштары менән таныштыра.

Башкорт еренә тәүге тапкыр аяқ баққан атаклы үзбәк сәнғәт эшмәкәрҙәре Қарый Яқуб, Тамара ханым һәм башқаларҙы Башкортостандың халық шағиры Мәжит Ғафури «Үзбәкстан нәфис сәнғәтенең беренсә қарлуғастарына» тигән шиғыры менән сәләмләй.

1934 йыл март башында Үзбәкстан языусыларының I съезында күренекле башкорт языусыһы Дауыт Юлтый қатнашып, башкорт әзәбиәтенең қайнар сәләмен тапшыра һәм ике халық әзәбиәте алдында хәл ителәһе проблемалар тураһында һөйләй. Ә инде 1934 йылдың 15 мартында Башкортостан Совет языусыларының беренсә съезында үзбәк шағиры Уйғун һәм прозаик Н. Сафаров та қатнаша.

Ошо ук йылдарға Үзбәкстанда А. Таһировтың «Комсомол» исемле повесы, ә 1935 йылда иһә Д. Юлтыйҙың «Кан» романы басылып сыға. Вақытлы матбуғатта М. Ғафуриҙың, М. Абуллиндың һ.б. башкорт шағирҙарының әсәрҙәре үзбәк теленә тәржемә итеп басыла.

Башкорт һәм үзбәк әзәбиәтен сағыштырып өйрәнәү шундай һығымталар эшләргә булышлық итте:

1. Башкорт һәм үзбәк ауыз-тел ижадтарында һәм язма комартқыларға ла уртақлықтар байтақ.
2. Үзбәк әзәбиәте Мөһминжан Мөхәммәджанов һәм Мирмөһсин Ширмөхәмәтовтың языусы булып формалашыуында Башкортостандың һәм башкорт әзәбиәтенең роле зур.

3. Афзал Таһиров, Бәшәр Хәсән һәм Мәжит Ғафури революциянан һуңғы башкорт әзәбиәтенә Үзбәкстан темаһын, үзбәк халқы тормошон алып инеүселәр булһа, Дауыт юлтый, Уйғун һәм Н. Сафаров башкорт-үзбәк әзәбиәтгәре дуслығына нигез һалыусы тәүге языусылар булдылар.

Әзәбиәт

1. Ғафури М. Әсәрзәр дүрт томда. I том. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1978. – 496 бит.
2. Кәримов Ғ. Бунтарь күңел // Ташкент окшамы. – 1968. – 20 февраль.
3. Сафуанов С. Межнациональные связи башкирской литературы. – М.: Наука, 1980. – 279 с.
4. Сафуанов С. Хаклык әзәбиәте, дуслык әзәбиәте. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1981.

© Анарколова С.Б., Каскынова Г.Н., 2023

УДК 811.512.153

Арчимаева А.С., студент

*Научный руководитель: Боргояков В.А., канд.филол.наук, доцент
Хакасский государственный университет им. НФ. Катанова, г. Абакан (Россия)*

ЛИЧНЫЕ ИМЕНА ЖИТЕЛЕЙ ААЛА ВЕРХ-КИНДИРЛА: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА

Аннотация. В данной работе рассматриваются собственные имена аала (населенного пункта) Верх-Киндирла, которые отражают особенности хакасских наименований данного населенного пункта).

Ключевые слова: lexicology, onomastics, anthroponyms, local anthroponyms.

Abstract. In this paper, the proper names of aala (locality) Verh-Kindirl are considered, which reflect the peculiarities of the Khakas names of this locality.

Keywords: onomastics, anthroponym, Khakas anthroponyms.

Ономастика является специальным разделом языка, который изучает любые собственные имена, после обработки информации представляется возможным провести параллель между историей и современностью, проследить трансформацию в связи с длительным использованием в языке источнике или с приобретением, заимствованием из других языков. Любая наука, которая охватывает широкий спектр деятельности свойственно разделение на разряды, категории и т.д., ономастика не стала исключением. Она делится на разделы в соответствии с категориями объектов, носящих собственные имена, например: антропонимика – занимается изучением собственных имён людей и их отдельных составляющих; астрономика – изучает названия небесных тел; зоонимика – клички животных; карабонимика – изучает собственные имена кораблей, судов и катеров; космонавтика – наименование зон космического пространства; хрематонимика-собственные имена предметов материальной культуры; прагмонимика – названия видов товаров; теонимика – собственные имена богов и божеств; топонимика – название географических объектов; эргонимика – наименование деловых объединений людей; этнонимика - имена этносов. В данной работе мы будем говорить подробно о таком разделе ономастики, как антропонимика, а точнее о хакасской антропонимике.

Хакасская антропонимика – это сложная, разветвлённая система личных имён, численность которых превосходит несколько тысяч. Множественность можно объяснить несколькими причинами: во-первых, хакасы придерживаются обычаев и традиций, согласно которым есть строгое табуированное правило: нельзя ребёнка называть также, как звали умершего человека, лишь только в исключительно редких случаях детей всё же называли в честь предка, но не простого, а в честь того, кто сумел прославить, возвеличить род своими подвигами и достижениями, делалось это с надеждой на лучшее будущее ребёнка, была незыблемая вера того, что ребёнок повторит путь и успехи своего знаменитого предка; во-вторых, практически от любого слова хакасы могли образовать антропоним. Имя для хакаса это не просто набор букв, каждое имя имело смысл, особую цель, передавала незримую связь имени с душой, подтверждение того, что имени предавалось большое значение можно найти в народной мудрости, в поговорках и пословицах: «Киик полза тўктіг полчаң, кизи полза аттыг полчаң» что переводится как: «Человек с именем. Косуля- с шерстью» также можно перевести так: «Если это дикий зверь, то он должен иметь шерсть, если это человек, то он должен иметь имя»; «Адирға адыңар аарлығ, постирға позыңар аарлығ» что переводится как: «Называемое ваше имя должно быть дорогим, сам человек должен быть почитаемым».

В традиционной системе хакасов существовал специальный термин для обозначения отчества «пабалаң» – т.е. отцовство. Согласно традициям, народным правилам, вначале всегда идёт отчество, затем имя в притяжательном падеже, например: Сатик Обдозы, т.е. Евдокия Сатиковна, Адон Орахайы, т.е. Орахай Адонович, Алабарс Астайы, т.е. Астай Алабарсович.

Хакасские антропонимы разделяются в зависимости от физических особенностей, условий и места рождения ребёнка и т.д. На основе внешнего вида, и неповторимых особенностей давали такие имена как:

«Хызыл-оол» – красный парень; «Аппах» – очень белый; «Хара хыс» – черная дева. Если ребёнок был младшим в семье его могли назвать просто: «Очypала» – младший ребёнок; «Очыхыс» – младшая дочь; «Очyoоол» – младший сын. Среди описательных имён можно встретить такие имена, которые основываются на другом разделе ономастики – топонимике, к таким именам относятся: «Сахсаар» – рождённый в горах Сахсары; «Ким» – рождённый в долине Енисея; «Саим» – рождённый в заимке; «Тура» – родившийся в срубном доме и т.д. Также стоит отметить, что хакасы использовали и другой раздел ономастики этнонимеку и давали детям следующие имена: «Хоорай» – хакас; «Тадар» – хакас (просторечие); «Саат» – сибирский татарин и т.д. Однако, самыми древними именами, по мнению учёных, являются имена, которые произошли от названий животного и растительного мира, к таким именам относятся: «Парсыхан» – барс; «Ылачын» – сокол; «Саасхан» – сокола; образ девушек, согласно представлениям многих народов, возвышенный, лёгкость и хрупкость женского стана сравнивается с нежным цветком, придерживаясь данного сравнения в системе хакасских имён есть значительная группа имён, так как: «Порчо» – цветок; «Саргай» – сарана; «Нымырт» – черемуха. Также, девушек можно сравнить со сладостью, с драгоценностью и украшениями, но не стоит забывать и том, что прежде всего девушки – хранительницы очага, домашнего уюта и именно поэтому в традиционной системе хакасов есть такие имена как: «Пызылах» – сыр; «Кёче» – ячмень; «Тадина» – сладкая; «Торгы» – шёлк; «Ызырга» – сарёжка; «Хурчу» – наперсток и т.д. На систему мужские имена повлиял скотоводческий уклад жизни, например, есть такие имена как: «Пуға» – бык, с вариантами «Ахпуға» – белый бык; «Кёкпуға» – сивый бык; «Харапуға» – чёрный бык.

Познакомившись с наукой, которая изучает имена, рассмотрев особенности хакасских антропонимов и узнав о некоторых категориях согласно, которым присваивали имена стоит обратиться к примерам, к именам жителей аала Верх-Киндирла. Для разбора имён используется следующая схема:

1. Мужское / женское имя. 2. Значение.

Имена делятся на периоды согласно истории. Первый период – Великая Отечественная война, информация была взята из архивных материалов участников ВОВ, поэтому здесь только мужские имена. Имена также делятся на общетюркские и хакасские (локальные) имена. К древнетюркским относятся такие имена:

Айдык – мужское имя; значение: др. тюркское имя и в переносном значении означает – «медведь»; способ образования: простой, часть речи: существительное.

Сакин – мужское имя; значение: тюркское «спокойный, тихий, мирный»; возможно, арабское «нож».

К хакасским относятся такие имена как:

Азар – мужское имя; значение: превышать, превосходить *что-л.*; одолевать; побеждать, осиливать, пересиливать *кого-л.*; превосходить в *чем-л. кого-л.*; опережать, обгонять, перегонять *кого-л.*; образовано от: ас «опережать, обгонять, перегонять» + ар окончание причастия будущего времени, субстантивированное причастие «опережающий, обгоняющий, перегоняющий».

Алтынах – мужское имя; значение: золото // золотой; образовано: алтын «золото» + ах аффикс уменьшительно-ласкательной формы – «золотишко».

Ах Хус – мужское имя; значение: 1) белый; 2) фольк. белый, светлый; прекрасный, чудесный, роскошный, великолепный; 1) птица // птичий; способ образования: сложный: ах «белый» + хус «птица» = «белая птица».

Ача – мужское имя; значение: саг. 1) старший брат; 2) дядя (*по отцу*); старший родственник (*мужчина и женщина*); младший брат отца.

Оолах – мужское имя; значение: мальчик; разг. мальчишка, парнишка; оол «парень»+ ах аффикс уменьшительно-ласкательной формы «мальчик».

Сабир – мужское имя; значение: Саб – «популярность» + ир «мужчина»= популярный мужчина.

Сарбах – мужское имя; значение: *то же, что* сарбацнаас; **хайдаг сарбах пала!** что за драчун!; подросток; **сарбах хыс** девочка-подросток; эвф. белка; способ образования: простой, существительное.

Тарчых – мужское имя; значение: *то же, что таарчых белът., кыз.* мешочек, кисет; то же, что **тазах анат.** мошонка.

Ухаан – мужское имя; значение 1) ум, смекалка; 2) мудрость; 3) прозорливость, способность предвидеть, предугадывать *что-л.*; чутьё.

Хыпты – мужское имя; значение: ножницы.

Второй период – послевоенное время, данные были получены в ходе опроса жителя аала Верх-Киндирла – Арчимаев Степан Васильевич. В данном списке не только мужские имена, а также есть женские имена.

Ағас – мужское имя; значение: 1) дерево; 2) древесина (*лесоматериалы*) // древесный; 3) палка; дубинка; 4) лес // лесной.

Алтынай – женское имя; значение: алтын – золото // золотой; ай – луна//лунный; образовано: прилагательное + существительное.

Кўнай – женское имя; значение: кўн – солнце // солнечный; ай – луна//лунный; образовано: прилагательное + существительное.

Нанаах – женское имя; значение: на – *част. огранич.* только, только лишь; наах – щека; способ образования: сложный, прилагательное + существительное.

Öске Сагал – мужское имя; значение: öске – *саг.* коза // козлинный; козий; сагал – борода.

Сара – женское имя; значение: 1) кувшин; чаша; 2) *саг.* сара (*деревянная или берестяная посуда овальной формы для хранения сыпучих предметов*).

Сарыг – мужское имя; значение: жёлтый.

Тарсах – мужское имя; значение: тар – порох // пороховой, сах – время, пора.

Третий период – современность.

Айас – мужское имя; значение: ясный, безоблачный; ясно, безоблачно.

Аймир – мужское имя; значение: сокращенное имя от Ай Мирген, означает «лунный стрелок»; способ образования: сложный, ай – «луна»+ мирген – «меткий» = «лунный стрелок».

Асель – женское имя; значение: имя «Асель» имеет арабские корни. В переводе с арабского означает «медовая», «сладкая», «сладостная». Также у арабов это имя трактуется как «нежная», «мягкая».

Дамир – мужское имя; значение: значение имени Дамир у арабов расшифровывается как «честный», «совестливый», «настойчивый». Ещё по-арабски он переводится как «ум» или «совесть».

Карим – мужское имя; значение: имя арабского происхождения, означающее в переводе «великодушный».

Мирген – мужское имя; значение: *прям. и перен.* меткий; ловкий; проворный; способ образования: простой, прилагательное.

Тимур – мужское имя; значение: 1. Мужское личное имя тюркского и монгольского происхождения означает «железо». 2. Производное от тимір «железо; металл», «железный; металлический».

Таким образом, мы рассмотрели особенности хакасских антропонимов аала Верх-Киндирла, которые отражают способы наречения в хакасском языке.

Литература

1. Бутанаев В.Я. Особенности культуры и быта тюрков Саяно-Алтая. – Астана: Тюркская акад., 2011. – 439 с.

2. Бутанаев В.Я. Хоорай аттары: хакасские личные имена. – Абакан, 2000. –108 с.

©Арчимаева А.С., Боргояков В.А., 2023

УДК 821.512.151

Баданова Э.В., студент

*Научный руководитель: Киндикова А.В., канд.филол.н., доцент
Горно-Алтайский государственный университет, г. Горно-Алтайск (Россия)*

КОНЦЕПТ «ПАСТУХ» В ПОЭЗИИ АЛТАЙСКОГО ПИСАТЕЛЯ АНЧЫ САМУНОВА

Аннотация. Данная статья посвящена национально-культурному концепту и концептосфере «пастух» в поэзии алтайского поэта Анчы Самунова. В статье рассматривается реализация универсального концепта «пастух» и определение ее особенностей. Статья может быть полезна в дальнейших исследованиях творчества Анчы Самунова.

Ключевые слова: Концепт, концептосфера, национально-культурный концепт, индивидуально – авторский концепт, образ пастуха в мировой и алтайской культуре, фрейм «пастух», фрейм «животные», концепты – образы.

Annotation. This article is devoted to the national-cultural concept and the conceptsphere "shepherd" in the poetry of the Altai poet Ancha Samunov. The article discusses the implementation of the universal concept of "shepherd" and the definition of its features. The article may be useful in further research of Ancha Samunov's creativity.

Keywords: Concept, conceptsphere, national-cultural concept, individual author's concept, the image of a shepherd in the world and Altai culture, the frame "shepherd", the frame "animals", concepts – images.

К изучению понятия концепта обращались лингвисты: Арутюнова Н.Д., Аскольдов С.А., Лихачев Д.С., Степанов Ю.С. и др. Концепт – это идеальные образы. Концепт обязательно обозначается словом.

Мы согласимся с определением, которое трактуется Степановым Ю.С. «Концепт как бы сгусток культуры в сознании человека; то в виде чего культура входит в ментальный мир человека...»

Концепт – это все то, что мы знаем об объекте. Концепт отражает знания и опыт человека. Они образуются в нашем сознании в результате восприятия окружающего мира. Концепт – это отражение нашим сознанием того, что мы увидели и узнали.

В соответствии с теорией М. Минского, фрейм – это один из способов представления стереотипной ситуации, например, пребывание на животноводческой стоянке, праздник «день пастуха». Выделяемые, в когнитивистике структуры представления знаний, в частности «фрейм» могут быть использованы как способы представления концептов в сознании [2].

Концепты и фреймы: пастухи, домашние животные, скот, пастушеская жизнь часто упоминаются в поэзии алтайских писателей, в том числе и Анчы Самунова.

Анчы Самунов – автор 2-3 сборников стихов, поэт-профессионал, окончил Литературный институт им А. Горького. Оказавшись в родной языковой среде, он оттачивает свой стих, соизмеряя начальную и конечную рифмовку. Об этом свидетельствует очередной сборник стихов, названный автором «Ойгор ойрот энчизи» – «Наследство мудрого ойрота» (2006). Что характерно А. Самунову как поэту? Прежде всего, ему свойственно осознание исторического пути алтайского народа, глубокое знание им его обычаев и традиций. В нем самом легко уживаются история и современность. Творчество А. Самунова является отражением общего национального представления об окружающей действительности, в том числе и о системе ценностей – понятий, связанных с национальными традициями, явлений внешнего или ментального мира [8].

В языковой картине мира алтайского народа концепт «пастух» занимает особое место, потому что издревле в мировой и алтайской литературе создан глобальный образ человека – пастуха.

Пастух – это человек, осуществляющий уход за животными, их кормление. В сельской местности все жители были пастухами, и взрослые, и подростки. Подростки с раннего детства помогают родителям управляться с животными, получая от них все необходимые навыки. В этой профессии пастуха есть свои минусы и плюсы, свои цели и задачи, обязанности. О пастухах написано много стихотворений и рассказов, им посвящены фильмы, картины и песни. Одним из преимуществ работы пастухом считается ежедневное нахождение на свежем воздухе, необходимость много двигаться, что положительно сказывается на здоровье человека.

В поэзии А. Самунова **концепту «пастух»** («малчы, койчы») посвящены десять стихотворений разных жанров. В области языкознания «пастух» является концептом. В алтайской литературе создан традиционный образ человека – пастуха: пастух-старик, пастух-спасатель, пастух-страж, пастух-врач, пастух-защитник и другие образы. Фреймы концепта сосредоточены на позициях: пастух – это человек; пастух – это деятельность человека; пастух – это связь человека с живой и неживой природой. Данный концепт тесно связан с концептом «животные», который имеет следующие фреймы: корова, молоко, овцы, земельные участки для выпаса скота, время работы и отдыха, трава, поле, собака, стадо. Концепт «пастух» имеет долгий исторический путь в своем развитии.

В поэзии А. Самунова пастух – романтический герой, мечтатель. Жизнь автора тесно связана с концептом «пастух». Он с детства пас овец, его родители были пастухами. Самые ранние стихи поэта появились именно на поле, где он пас овец. Поэт вспоминает эти моменты с улыбкой на лице. Стихи он писал камнем на камнях, которые до сих пор сохранились.

Ответственность, выносливость и трудолюбие своего народа автор описывает этими словосочетаниями «азып та јурген, «чогына да куйген». Старательные пастухи, не смотря на холод и зной, всего себя отдавали работе. Данные строки имеют глубокий смысл.

«Кыш келгенде, соокторго тонуп,
Шуурганга алдыртып, азып та јурген.
Јай ойинде карара чонуп,
Куннин изу чогына да куйген.
Кышкы сооктордо катап турлуда Кичинек болчок
турада кыштайтан.
Јайгы кундерде ыраак турлуда
Кереге айылда кундер одотон.
Терен чакпынду суулар кечип,
Бийик кайыр тууларды ажатан.
Сокко до тонгон, изуге де куйген
Койчыннын салымын канайып јурайтан!

В зимние дни, замерзая в холода
Под бурей он терял все дороги домой.
И в летние жаркие дни он ходил
Все лицо обжигая под солнцем палящим.
И опять он один, на стоянке зимой
В маленьком доме свое время пробудет
А летние дни у него пройдут
В отдаленной стоянке, в заброшенном доме.
Пересекая глубокие, горные воды
Высокие скалы ему ни по чем,
Опаленный под солнцем, замерзший зимой
Судьбу пастуха никто не предскажет.

(Самунов А; пер. наш)

В его стихах пастух – это человек труда, сельский деревенский житель, житель бескрайних степей, пустынь, горных сел. В стихах говорится, как о молодых пастухах, так и старых. Молчаливый, но сильный созерцатель природы, неотступно следует за своим стадом. Его общение с природой молчаливое, его окрики: чу!, ок! – разговор со стадом

В стихотворениях часто встречается универсальный концепт «время» это обусловлено тем, что скот они содержали круглый год на пастбище. Этим объясняется ведение кочевого или полукочевого образа жизни. Это наложило глубокий отпечаток на все стороны быта алтайцев. Поэтому, образ жизни алтайцев – пастухов связан с кочевой хозяйственной деятельностью, природно-климатическими условиями и метеорологическими

ситуациями. Совершались частые перекочёвки в поисках лучших пастбищ. Экологическое время определяется по работам, связанным с определенными сезонами (кузу, жайлу, кышту, жазу). С осенне-зимних пастбищ (кышту) алтайцы кочевали на весенне-летние (жайлу). В защищённом от ветров месте, устанавливали юрту. Во многих его стихах встречается национальный концепт «юрта» («кийис айыл») – дом чабана.

Жаскы турлуда
Жалтыражып жиктерле агат суулар.
Жарыжып турлуда мааражат кураандар.
Жажарып келген бу элбек чолдо
Жайым отоп, мантажат койлор...
Эзен болзын, Жайлу!
Эмди сенин алдына
Эзенимди айдынып,
Эмештен ырап барадым.
Эзен болзын, откон жайым,
Эзенге жетире, торол жайлуум!

На стоянке весной
В логу бормочет молодой ручей,
И блянем ягнят полна кошара...
Сверкает степь от утренних лучей.
По травке разбредается отара...
До свидания, яйлю!
Яйлю, все дальше теперь ухожу, но
– До свидания! – как прежде твержу
(Самунов А; пер. И. Фоянкова)

Концепт «время» встречается в таких стихотворениях: также в стихотворениях «В детстве» («Жаш тужымда»), «Летом» («Жайгыда»), «В степях» («Чолдордо»), «Осенний вечер» («Куски эфир») и др. Таким образом, многие концепты А. Самунова (концепты малая родина, родное село, Чуйская степь, родимый дом, мать, пастух, природа) становятся доминантными в «строках, идущих от сердца». Вся его поэзия исходит от родной земли, от привольного ветра и богата яркими степными узорами, запоминающимися сравнительными образами.

Осознание себя как личности у поэта начинается и происходит с установления им крепкой и неразрывной связи с родной землей, со своим народом. Искренность и хорошее знание жизни, гибкий богатый язык, внешне неброская манера, глубоко западающие в память образы и детали – вот основные черты его поэзии.

Литература

1. Когда цветет маральник: Стихи молодых поэтов Горн. Алтая / [Сост. П. Самык, Р. Бухараев; Предисл. В. Дементьева]. – Горно-Алтайск : Алт. кн. изд-во, 1985. – 146 с.
2. Минский М. Фреймы для представления знаний: пер. с англ. М.: Энергия, 1979. – С. 7.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж, 1999. – С.30.
4. Пименова М.В. Введение в когнитивную лингвистику: Уч. пособие / М.В. Пименова. – Кемерово, 2004. – С. 207.
5. Самунов А.М. Эре-Чуй / А.М. Самунов. – Горно-Алтайск, 1984. – 40 с. – Текст: непосредственный.
6. Самунов А. М. Салымым кылдары= Нити судьбы / А.М. Самунов. – Горно-Алтайск, 1990. – 104 с. – Текст: непосредственный.
7. Самунов А.М. Ойгор ойрот энчизи = Наследство мудрого ойрота / А.М. Самунов. – Горно-Алтайск: 2006. – 189 с. – Текст: непосредственный.
8. Слово о поэтах / Н. Киндикова // Родник (Приложение к г. «АЧ» на рус.яз.). – 2007 – 15 февраля, № 7. – С. 14.

©Баданова Э.В., Киндикова А.В., 2023

УДК 811.512.141

Байзитова А.Б., студент

*Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол. наук., профессор
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)*

ГИДРОНИМЫ БАЙМАКСКОГО РАЙОНА

Аннотация. Башкирская топонимика формировалась на протяжении многих тысячелетий, на ее становление повлияли этногенез и этническая история, значимые события социально экономической, политической, а также духовной жизни народа. Она является важнейшим источником для изучения истории этносов и языка. Любое географическое название несет в себе древнейшую память истории, языка и культуры через тысячелетия. Данная статья посвящена исследованию гидронимов Башкортостана в Баймакском районе.

Ключевые слова: топонимика, гидронимика, реки, озера.

Abstract. Bashkir toponymy has been formed over many millennia, and its formation was influenced by ethnogenesis and ethnic history, as well as by significant events in the socio-economic, political and spiritual life of

the nation. It is an essential source for the study of ethnic and linguistic history. Any geographical name carries the oldest memory of history, language and culture through the millennia. This article is devoted to a study of the hydronyms of Bashkortostan in the Baymak district.

Keywords: toponymics, hydronymics, rivers, lakes.

Башкирская топонимика формировалась на протяжении многих тысячелетий, на ее становление повлияли этногенез и этническая история, значимые события социально экономической, политической, а также духовной жизни народа. Она является важнейшим источником для изучения истории этносов и языка. Любое географическое название несет в себе древнейшую память истории, языка и культуры через тысячелетия.

Основным разделом ономастики считают топонимику, одни – в силу ее небольшой разработанности, другие – поскольку в ней содержится информация о прошлом страны [5, 27].

Для решения проблем изучения топонимической системы в рамках 4-х когнитивных групп: 1) природы (неживой и живой); 2) человека (как физическое и биологическое существо); 3) общества (человек как единица государственного устройства в идеологической системе общества, как единица функциональной жизни), социальных явлений, а также познавательного процесса; 4) познания (априори). Утверждается, что окружающую действительность каждый из этносов воспринимает на основе собственного прикладного освоения мира с опорой на традиции и обычаи в рамках тех или иных геокультурных пространств с учетом установок на характерные черты культуры и специфики этнического сознания. В статье обосновываются задачи когнитивных исследований, которые заключаются в глубоком анализе топонимического материала и раскрываются на стыке лингвистики с различными смежными науками, в основе которых лежит глубокое когнитивное постижение действительности. [2, 186].

Следует подчеркнуть, что вплоть до присоединения Башкортостана к Русскому государству мы имеем лишь отрывочные сведения о географических названиях Башкортостана, тем не менее они представляют огромную ценность как для исторических, так и топонимических исследований.

Южная территория Уральских гор – очаг древнейшей культуры, колыбель одной из древних цивилизаций. Об этом свидетельствуют новейшие открытия археологов, вызвавшие всемирную сенсацию. Одним из них является городище Аркаим.

Данная статья посвящена исследованию гидронимов Башкортостана в Баймакском районе.

Накмар (Сакмара) – правый приток реки Урал (Яика). В «Словаре топонимов Республики Башкортостан» отражено несколько версий о происхождении гидронима: 1) из башкирского языка *hak bar* «иди осторожно» и из *hakmyr* «сочащийся». Река протекала у юго-восточных границ Башкортостана, и по преданию, подходя к этой реке, говорили: «*Hak bar!*» – «иди осторожно»; 2) От тюркского слова *sakma* «тропа, дорожка, бечевник, брод через болото, следы зверей»; 3) накмар из общего финно-угорского *jak* «река» (переход анлаутн. *J* в *H* и гласного *o* в *a* произошел на башкирской почве) и *mar* «город»; 4) от башкирского *hak* «сторожевой, караульный» и общего финно-угорского и тюркского слова *mar* «холм, одинокая гора, вершина, пригорок, курган» [5, с.216–217]. По версии Т.М. Гарипова, название происходит от *sah* (арийский родовой союз) и персидского *mar* «змея» – в обобщающем значении «извилистая река саков» [2]. И как предположила Г.Х. Бухарова, объяснение происхождения гидронима Накмар можно дать на материале санскрита: *sah* – преодолевать, *mara* (санскр.) – препятствие, т.е. преодоление препятствия. Санскритское слово *sah* имеет следующие значения: 1) выносить, выдерживать, 2) претерпевать, преодолевать, а слово *mara* употребляется в значениях: 1) разрушение, убийство, 2) смерть, помеха, препятствие. [1, с.72] В действительности река Сакмара берет начало в равнинной местности в Баймакском районе, а в Хайбуллинском – течет, преодолевая горы.

Таналык (Таналык) – река в Республике Башкортостан, протекает через город Баймак. Является правым притоком Урала. Таналык, согласно словарям, является сложением основы *tana* «годовалый теленок» и аффт. *-лык*. Есть и другой способ: вывести название из слова *tana* – название рода у казахов.

Талкас – небольшое горное озеро, расположенный на южных склонах Уральских гор – в Баймакском районе республики Башкортостан. Является древним озером, образованный в результате вулканических процессов. Второй по высоте водоем Южного Урала (после озера Зюраткуль). Примечательно тем, что содержит в своей воде полезные для здоровья ил. Гидроним имеет тюркские корни и происходит от башкирского слова *talqyn*, что в переводе означает «спокойный, тихий». Талкас – тихое озеро.

Култубан (Култабан) – озеро в Баймакском районе Башкортостана, расположенное в 10 км. к югу от города Сибай. Название озера произошло от башкирских слов «*кул*» – озеро, «*табан*» – подошва. С этим озером связывают легенду о Семи девушках. Другое название – *Яугуль*.

Султанкуль – озеро на границе Абзелиловского и Баймакского районов. Произошло от арабского слова «*султан*» – верховный правитель, и башкирского слова «*кул*» – озеро.

Балыклы (Балыклы) – озеро в Баймакском районе, рядом с деревнями Исянбетово и Кусеево. Имеет несколько вариантов названий, такие как: *Балыклыкул, Балыклыгул, Колаклыгул*. Произошло из слов «балык» – рыба, «кул» – озеро. Дословно, озеро, полная рыбой.

В Башкортостане традиционными стали региональные исследования топонимии, что позволяет с максимальной полнотой привлекать для анализа весь комплекс местного историко-этнографического, духовного и языкового наследия. Среди таких работ большой интерес вызывает монография М.Г. Усмановой «Имя отчей земли» (Уфа: Китап, 1994), представляющая собой историко-лингвистический анализ топонимии бассейна реки Сакмар. Топонимия, микротопонимия, гидронимия, оронимия различных регионов Южного Урала и Предуралья изучена также в работах З.Ф. Габдрахмановой (Шайхитдиновой), Р.Я. Халитова, Л.М. Хусаиновой, Л.А. Ласыновой, З.Ф. Юнусова, А.З. Сайгафарова.

Гидронимы Баймакского района, как показывает практика, имеют разные происхождения. Как утверждает в своих работах Г.Х. Бухарова, река Сакмара связана с географической терминологией индо-иранского происхождения, характеризующей ландшафт. Это может указывать на изначальную территорию проживания индо-иранских народов.

В данной статье слабо представлены гидронимы Баймакского района, тем самым открывает путь для изучения более маленьких рек и озер региона.

Литература

1. Бухарова Г.Х. Топонимы индоиранского происхождения, характеризующие водные объекты и горный ландшафт Башкортостана // Вестник Академии Наук РБ. – 2013. – Т.18, №2. – С 66 – 79.
2. Гарипова Н.Д., Гарипов Т.М. Заметки об иранских элементах в топонимии Башкирии // Топонимика Востока. Новые исследования. – М.: Наука, 1964. – С. 185–189.
3. Камалов А.А. Башкирская топонимия. – Уфа: Китап, 1994. – 304 с.
4. Матвеев А.К. Географические названия Урала: кр. топонимический словарь. – Свердловск: СреднеУрал. кн. изд-во, 1987. – 208 с.
5. Словарь топонимов Республики Башкортостан. – Уфа: Китап, 2002. – 256 с.
6. Усманова М.Г. Имя отчей земли: историколингвистическое исследование топонимии бассейна реки Сакмар. – Уфа: Китап, 1994. – 272 с.
7. Усманова М.Г. Топонимия бассейна реки Сакмары: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 1990. – 23 с.
8. Хисамитдинова Ф.Г. Географические названия Башкортостана. – Уфа: БГУ, 1992. – 103 с.
9. Шакуров Р.З. Топонимические исследования в Башкортостане: состояние и перспективы <https://cyberleninka.ru/article/n/toponimicheskie-issledovaniya-v-bashkortostane-sostoyanie-i-perspektivy>

© Байзитова А.Б., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 811.512.122

Бердикулова А.С., докторант,

Научный руководитель: Қапантайқызы Ш.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана (Казахстан)

ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН БАҒАЛАУҒА АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР

Аңдатпа. Мақалада коммуникативті құзыреттілікке жататын сөйлеу әрекетінің бір түрі оқылымның тілді меңгерудегі қызметі және оны бағалау әдістері туралы баяндалады. Қазіргі кезде сөйлеу әрекетінің түрлері тілді үйретуде де, тілдік дағдыларды бағалауда да белсенді қолданылады. Тіл үйренушінің тілді меңгеру деңгейін нақты анықтау сапалы тапсырмалар жүйесін қажет етеді. Осы мақалада оқылым дағдысын бағалайтын бірқатар тиімді тапсырмалар ұсынылады.

Кілт сөздер: екінші тіл, оқылым дағдысы, тапсырма, тестілеу, тіл меңгеру деңгейі, бағалау.

Аннотация. В статье рассказывается о виде речевой деятельности – чтение, его роль в овладении языком и методах оценки навыка чтения. В настоящее время виды речевой деятельности активно используются как в обучении языку, так и в оценке языковых навыков. Для точного определения уровня владения языком изучающего язык, требуются качественные, эффективные задания. В этой статье предлагается ряд эффективных задач, оценивающих навыки чтения.

Ключевые слова: второй язык, навыки чтения, задание, тестирование, уровень владения языком, оценка.

Abstract. The article describes the type of speech activity – reading, its role in language acquisition and methods of assessing reading skills. Currently, the types of speech activity are actively used both in language teaching and in the assessment of language skills. To accurately determine the level of language proficiency of a language

learner, high-quality, effective tasks are required. This article offers a number of effective tasks that evaluate reading skills.

Keywords: second language, reading skills, assignment, testing, language proficiency, assessment.

Оқылым – сөйлеу әрекетінің барлық түрлерінің ішінде ең жиі қолданылатын, ең әуелі дамытылуы тиіс дағды. Адам жаңа бір тілді табиғи ортада тыңдалым, айтылым әрекеті арқылы үйренеді. Ал кәсіби тұрғыдан меңгеруде оқылым дағдысын толық меңгеріп алмайынша, тыңдалым, айтылым, жазылым әрекеттеріне көшу мүмкін емес.

Тілді меңгеру деңгейін бағалауда тест тапсырмаларын қолданудың маңызы мәселесін қарастырған ғалымдардың еңбектері.

Бұл мәселеге қатысты З.С. Күзекова: «Жақсы дайындалған тест тіл үйренушіге екі себеппен көмектесе алады: «біріншіден мұндай тест аудиторияда, тіпті көпшілік қауымның сабаққа, тіл үйренуге деген ынтасын оятады, екіншіден, тест тіл үйренушінің тілдік білімін жетілдіруге жетелейді, көмектеседі. Тіл үйренуші тест тапсыруға дайындалудан, оны тапсырғаннан кейін нәтижесін талқылаудан тек оның пайдасын көреді», - деп атап көрсетеді [1]. Оқу үдерісіндегі квалиметриялық өлшем, бір жағынан, сынақ тапсырушының тілді меңгеру деңгейін объективті бағаласа, екінші жағынан оқытушының оқыту әрекетінің нәтижелерін де бағалауға көмектеседі. Е.М. Третьякованың: «Тестілеу тіл үйретудегі ең тиімді бақылау құралдарының бірі және білім алушылардың оқу үдерісіндегі жетістіктерін анықтаудың ең объективті әдісі болып табылады, өйткені емтиханның дәстүрлі түрі оқушылардың толық меңгерген дағдыларының сапалық сипатын толық көрсетпейді», – деген пікірі осы мақаланы жазуда біздің де ұстанымымыз болды [2].

Оқылым дағдыларын тест түріндегі тапсырмалар арқылы бақылаудың маңызы жайлы еңбектер.

Жалпы халықаралық емтихан форматындағы тестілеу барысында негізгі төрт тілдік дағды тексерілетіні белгілі. Әрбір емтихан оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым дағдыларын бақылауды көздейтін және лексика-грамматикалық дағдылардың қалыптасу деңгейін анықтауға арналған тест түріндегі тапсырмаларды қамтиды. Біздің зерттеуіміз оқылым дағдыларын бақылау мақсатында құрастырылатын тест түріндегі тапсырмаларды талдауға арналады. Осы мәселеге қатысты еңбектерге шолу жасай келе, ғалымдар оқылым дағдысы жетістіктерін бақылап отыру тілдік құзыреттіліктерді тексеру тұрғысынан өте сәтті деп санайтынын көрдік. Тест түріндегі тапсырмалар тіл үйренушілердің ақыл-ой әрекетін барынша белсендіруге ықпал етеді және тілдік дағдыларды тексерудің тамаша механизмі болып табылады. Оқылым – мәтіндік ақпаратты түсіну және түсіндіру үдерісін қамтитын оқушының сөйлеу әрекетінің белсенді түрі. «Оқылым мәтінін толық түсінуге бағытталған күрделі әрекет кезінде адам миында көптеген когнитивтік процестердің өзара әрекеттесуі орын алады» [3]. Оқылым дағдыларын тест түріндегі тапсырмалар арқылы бақылау тілдік құзыреттіліктерді тексеру тұрғысынан өте тиімді болады. Өйткені 1) тест оқу мәтінінің мазмұнын түсіну қажеттілігі туындаған оқушының назарын шоғырландырып, ақыл-ой әрекетін барынша белсендіруге ықпал етеді; 2) тест көлемі, күрделілік дәрежесі және филологиялық сипаттамалары бойынша әртүрлі мәтіндерді қамтуы мүмкін; 3) оқылым тесті басқа тілдік дағдылар мен дағдыларды тексерудің тамаша механизмі болып табылады, оны студенттер халықаралық емтихандарды тапсыру кезінде көрсеткен нәтижелер айқын көрсетеді [4].

Зерттеу жұмысымыздың практикалық кезеңінде оқылым дағдысын бағалауда қолданылатын тест түріндегі тапсырмаларға талдау жасалды.

Оқылым субтестін құрастыруда жиі кездесетін қателіктерді Ж.Ж. Кузембекова мен Д.Е. Капанова былай деп атап көрсетеді: «дұрыс жауабын түйінді сөздің көмегі арқылы жеңіл болжау мүмкіндігі; дистракторлардың әртүрлілігі; әр түрлі ұзындықтағы дистракторлар; тест тапсырмасы мәтін фрагменті болды және т.б.; дұрыс құрылмаған тапсырмалар; қате сұрақтар; мәтіндердің критерийлерге сәйкес келмеуі және т.б.» [5].

Зерттеу мақсатымызға сәйкес осы оқылым мәтіндеріне берілген тапсырмалардың түрлерін жинақтап, оларды берілу мақсатына қарай төмендегі топтарға ажыраттық:

1. Сөз мағынасын тану тапсырмалары: *Бос орынды мәтінде қолданылған сөзбен толықтырыңыз; Берілген мағыналас және қарама-қарсы мағыналы сөздерді екі бағанға бөліп жазыңыз; Мәтіннен мағынасы жуық сөзді табыңыз; Синонимдік қатарды берілген сөздермен толықтырыңыз; Берілген сөздерге мағынасы жағынан жуық сөздер мен тіркестерді мәтіннен тауып, тиісті бағанға жазыңыз; Сөйлемдегі артық сөзді анықтаңыз; Әр қатардан бір артық сөзді сызып тастаңыз. Сурет пен мәліметті сәйкестендіріңіз; Сұрақ пен жауапты сәйкестендіріңіз;*

Берілген тапсырмалар мәтін құрамында қамтылған жаңа лексиканы белсендіру мақсатын көздейді. Яғни, тіл үйренуші оқып отырған мәтіннің жекелеген сөздерінің мағыналарын ажырату арқылы тұтас мәтін мазмұнына біртіндеп көшеді.

2. Оқылым-түсіну тапсырмалары: *Мәтінге сүйеніп, дұрыс / қате жауаптарды белгілеңіз; Сөйлемдердегі ақпараттың дұрыс-бұрыстығын анықтаңыз; Ақпараттың мәтінмен сәйкестігін анықтаңыз; Мәтіндегі ақпараттарды таныс (+) / таныс емес (-) деп белгілеп шығыңыз; Мәтіндегі негізгі ақпарат пен қосымша ақпаратты анықтаңыз; Мәтіндегі «бұрыннан таныс» және «жаңа» ақпараттарды белгілеңіз;*

Мәтін мазмұнына сәйкес келмейтін ақпаратты табыңыз; Төмендегі ақпарат мәтіннің қай абзацына сәйкес келеді?; Берілген тақырып қай абзаққа сәйкес келетінін табыңыз;

3. Оқылым-жазылым тапсырмалары: Көп нүктенің орнына тиісті сөзді қойыңыз; Мәтін мазмұны бойынша сызбаны толтырыңыз; Берілген сөздерден сөйлемдер құрастырыңыз; Мәтіндегі негізгі ойды үш сөйлеммен жазыңыз; Мәтінде не туралы айтылғанын қысқаша жазыңыз; Мәтінмен танысып шығып, негізгі ақпаратты иеленген екі сөйлемді теріп жазыңыз; Өз сөзіңізбен түсінгеніңізді жазыңыз.

4. Оқылым-айтылым тапсырмалары: Мәтінге тақырып қойыңыз, себебін түсіндіріңіз; Мәтін бойынша жоспар құрыңыз; Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырыңыз; Мәтін бойынша проблемалық сұрақ дайындаңыз; Мәтін мазмұны бойынша маңызды деп есептейтін екі сұрақ құрастырыңыз; Берілген жауапқа сәйкес сұрақ қойыңыз; Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңіз; Берілген сұрақтар төңірегінде ой бөлісіңіз; Мәтіннен мақал-мәтел, тұрақты сөз тіркестерін тауып, мағынасын түсіндіріңіз; «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып, мәтін бойынша пікіріңізбен бөлісіңіз; Мәтінді өзіңіз білетін мәліметпен толықтырыңыз; Мәтінді өз ойыңызбен аяқтаңыз.

Оқылым бөлігі тапсырмаларының берілу мақсатына қарай жіктелуі [6].

1. Сөз мағынасын тану тапсырмалары	2. Оқылым-түсіну тапсырмалары	3. Оқылым-жазылым /айтылым тапсырмалары
<p><i>Асты сызылған сөз тіркесінің мәтіндегі мағынасын табыңыз; Мағынасы жақын сөйлемді табыңыз; Мәтін мазмұнына сәйкес мақалды таңдаңыз; Мәтіндегі негізгі ұғымды анықтаңыз; Мәтіндегі тірек сөздерді табыңыз.</i></p>	<p><i>Мәтін мазмұнын анықтаңыз; Мәтін мазмұнын баяндалу ретіне қарай орналастырыңыз; Мәтін мазмұнына сәйкес ақпаратты табыңыз; Мәтін мазмұнына сәйкес келмейтін ақпаратты табыңыз; Оқиғаға түрткі болған себепті анықтаңыз; Мәтінде жауабы бар сұрақты табыңыз; Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңыз; Сұраққа жауап беріңіз; Фразеологизмнің мәтіндегі мағынасын табыңыз; Эмоциялық күйді көрсетіңіз; Пікір иесін табыңыз.</i></p>	<p><i>Сөйлемді толықтырыңыз; Ойды аяқтаңыз; Мәтін мазмұнын қорытындылаңыз; Ақпарат сипатын анықтаңыз; Мәтінге тақырып қойыңыз.</i></p>

Оқылым мәтінімен жұмыстың ең алғашқы кезеңінде оның жалпы мағынасын айқындау мақсатында шолып оқу стратегиясын қолдану керек. Бір шолып өткен кезде сынақ тапсырушы мәтіннің негізгі тақырыбын, идеясын, пікір иесін айқындау тапсырмаларын орындау мүмкіндігіне ие болады. Сонымен қатар дайындық деңгейіне қарай мәтіндегі негізгі ой, ұғымды да айқындау тапсырмаларын да осы стратегияның көмегімен орындауға болады [7].

Келесі кезекте танысып оқу стратегиясын іске қосу тиімді болады. Оқудың бұл түрі кезінде мәтіндегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестеріне, сөйлемдерге назар аудару жүзеге асады. Нәтижесінде тірек сөздерді айқындау, мәтін мазмұнына сәйкес келетін / келмейтін ақпараттарды анықтау, жауабы бар сұрақты табу / сұраққа жауап беру сынды тапсырмаларды орындау мүмкін болады.

Әдетте сынақ тапсырушылар күрделі тапсырмаларды соңына қалдыратыны белгілі. Себебі, мәтінмен визуалды түрде әбден танысқаннан кейін барып, зерттей оқу стратегиясы іске қосылады. Сол кезде мәтін мазмұнын баяндалу ретіне қарай орналастыру, мәтін мазмұнын қорытындылау, оқиғаға түрткі болған себепті анықтау сынды күрделі тапсырмаларды орындау мүмкін болады. Тест тапсырмаларының қатарында берілген фразеологизмдермен, мақал-мәтелдермен жұмыс сынақ тапсырушының тілдік білімі деңгейін терең бағалауға мүмкіндік береді.

Демек, сынақ тапсыруға дайындалу үшін тест тапсырмаларының түрлерін, олардың берілу мақсатын жақсы түсіну жеткіліксіз. Жақсы оқулықтармен жүйелі жұмыс істеу де маңызды рөл атқарады. Оқылым дағдысын жақсы меңгеріп, тест тапсырмаларын жоғары деңгейде орындап шығу үшін әрбір тапсырмаға сәйкес оқу стратегияларын тиімді қолдану сынақ тапсыруда көзделген нәтижеге қол жеткізуге үлкен көмек берері сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Күзекова З.С., Пазылова Г.С., Әбдірәсілов Е.Қ. Қазақ тілі тестілеу теориясы мен практикасы. – Алматы, 2009. – 120 б.
2. Третьякова Е.М. Тестирование как метод контроля знаний в учебном процессе / Е.М. Третьякова. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2007. – 77 с.
3. Kennedy, A. Reading as a Perceptual Process. 1st Edition / A. Kennedy, D. Heller, J. Pynte, R. Radach. – Elsevier Ltd. – North-Holland, 2000. – 751 p. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-043642-5.X5000-1>

4. Балыхина Т.М. Основы теории тестов и практика тестирования (в аспекте русского языка как иностранного): учебное пособие / Т.М. Балыхина. – М.: Русский язык, 2006. – 240 с.

5. Кузембекова Ж.Ж., Капанова Д.Е. Оценка обоснованности тестовых заданий по субтесту чтение // Вестник ПМУ. Серия филологическая. – 2015. – №4. – С. 148-151.

6. Қазақ тілін оқытуға арналған оқулықтар [Электрон. ресурс]. URL: <http://kazakhstan.kz/kz/books/1441/>

7. Құрманбаева Ш.Қ. Қазақ тілі: Жоғары деңгейге арналған оқулық / Ш.Қ. Құрманбаева, М.К. Ахметова, М.М. Мұқаметқали. – Алматы: «Ағуна-Group», 2018. – 357 бет.

© Бердикулова А.С., Қапантайқызы Ш., 2023

УДК 811.512.141

Бикбаева А.М., студент

*Ғилми етәкшеһе: Сәләхова З.И., филол. ф. д-ры, профессор
ӨФҒТУ-ның Стәрлетамак филиалы, Стәрлетамак к.(Рәсәй)*

ПЕРСОНАЛЛЕК ҺӘМ МОДАЛЛЕК КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ ҮЗ-АРА БӘЙЛӘНЕШЕ

Аннотация. В статье рассматривается явление взаимосвязи между категориями персональности и модальности в башкирском языке.

Ключевые слова: модальлек категорияһы, персоналлек, башкорт теле, бәйләнеш; категория модальности, персональность, башкирский язык, явление взаимосвязи.

Abstract. The article examines the phenomenon of the relationship between the categories of personality and modality in the Bashkir language.

Keywords: the category of modality, personality, Bashkir language, the phenomenon of interconnection.

Тел ғилемдә тәүгеләрҙән булып модальлек категорияһын академик В.В. Виноградов билдәләй. Ғалим һөйләүсенәң фекерен, хис-тойғоларын, уй-ниәтен еткерәү өсөн ысынбарлыкта булған хәл-вакиғаны сағылдыра, билдәле бер интонация менән әйтәлә һәм модальлек категорияһын барлыкка килтергән синтаксик мәғәнәләрҙең беренен белдерә, тип язған [Виноградов, 1975: 55].

Модальлек (лат. *modus*- күләм, ысул) – функциональ-семантик категория, һөйләүсенәң хәбәр ителә торған фекергә һөйләүсенәң мөнәсәбәтен белдерәһе һүззәргә әйтәләр. Башкорт теле ғилемдә һәм тюркологияла модаль һүззәр тураһында Н.К.Дмитриев билдәләп киткән. Билдәле ғалим әйтәлгән фекер менән объектив ысынбарлыҡ араһындағы бәйләнешкә реаллек һәм реаль түгеллек күзлегенән булған мөнәсәбәтен белдерәһе һүззәрҙе - модаль һүззәр, тип билдәләй [Дмитриев, 1950: 1933-1934]. Улар төрлө грамматик, лексик саралар, интонация ярҙамында эш-хәлдәрҙе раһлауы, инкар итеүҙе, икеләнәүҙе, теге йәки был вакиғаларҙың булығы-булмауы хақында фараз кылыуы, кәрәклекте һәм тейешлекте белдерәләр. Тел ғилемдә модаль мәғәнәләр ике төргә айырылып өйрәнелә: 1) объектив модальлек һәм 2) субъектив модальлек тип йөрөтәләр.

Һөйләмдә һөйкәләш һәм заман формалары менән бирелгән реаллек һәм ирреаллек объектив модальлеккә карай. Объектив модальлек – телмәр актында субъект күзлегенән ысынбарлыҡка карата реаль булығы һәм реаль булмау яғынан мөнәсәбәтен белдерә: мөмкинлек, кәрәклек, тейешлек һ.б. Субъектив модальлек – һөйләүсенәң телмәр акты йөкмәткәһенә карата мөнәсәбәте белдерә: билдәләлек һәм билдәһезлек, раһлау һәм икеләнәү һ.б. [Зәйнуллин, 1975: 36].

Модальлек категорияһы, тәү сиратта субъектив модальлек, персоналлек функциональ-семантик уратмаһы менән бәйлә. Ул телмәр актында катнашыуының теге-йәки был эш-хәлгә, мәғлүмәткә карата булған мөнәсәбәтен белдерә, уларҙы тормошқа ашырыу ихтималлығы, дөрөслөгө, мөмкинлегә, кәрәклегә һ.б. белдерә. А.В. Бондарко билдәләүенсә, функциональ-семантик уратма – билдәле бер семантик категория, төрлө кимәлдәге тел сараларын берләштергән семантик инварианттың мөнәсәбәттәрен билдәләй [Бондарко, 1984: 136]. Персоналлек функциональ-семантик уратмаһы билдәле бер принципқа ярашлы урынлашқан вербаль саралар системаһынан тороп, үзәк һәм периферияға бүленә. Үзәген телмәр субъекты (һөйләүсә йәки языуы) – мин-персона тәшкил итә, күпселек оракта 2-се зат формаһындағы алмаш менән биреләһе һин-персона уға мөнәсәбәттәш. Уратманың периферияһын 3-сө затты – ул-персонаны белдерәһе вербаль саралар, билдәле әйәле, билдәһез әйәле, әйәһез формалар биләй [Бондарко, 1991: 5-6].

Телмәр ағышында модальлек категорияһын асыҡлауы төп саралар булып билдәле бер грамматик формала торған үз аллы кылымдарҙың төрлө ярамсы кылымдар, модаль һүззәр һәм киҫәксәләр менән бәйләнәһенән яһалған аналитик кылым формалары аша белдерә, ә персоналлек категорияһының - зат алмаштары, йәғни мин, һин, ул-персона ярамсында.

Ләкин субъекттың (һөйләүсенәң) телмәр актында мотлак булығы күз уңында тотолмай:

- ул булығы, күз уңында тотолорға йәки бөтөнләй булмаһа мөмкин;

- субъекттар һаны (берҙән икегә тиклем һәм унан да күбәргә) үзгәргә мөмкин;

- эйә йәки һөйләүсе менән тап килергә / тап килмәскә мөмкин;
- лингвистик һәм экстралингвистик саралар менән белдерелергә мөмкин.

Таңсулпан Ғарипованың “Бөйрәкәй” роман-эпопеяһынан алынған миһалдар нигезендә карап китәйек. Мәғәнә йөкмәткеләренә карап, модаль һүзәрҙе бер нисә төркөмсәгә бүлөп карайзар.

1. Кәрәклекте һәм тейешлекте белдерәүсе модаль һүзәр: **кәрәк, тейеш. Тейеш** модаль һүзе һөйләүсенәң ниндәйҙер эш-хәлдә башкарыуың мотлак икәнлегенә, тәрән ышаныста булыуын аңлата. Миһалдар: *Юғалған һәр бер тыума өсөн мин сабырға тейешме?* [Ғарипова, 2006: 146]. *Ә ниңә һин уны... күрергә тейеш?* [Ғарипова, 2006: 254]. *Ихсанбайға калһа, ул серҙе Ғөлбаныу үзе менән теге донъяға алып киткән булырға тейеш ине лә...* [Ғарипова, 2006: 102].

Кәрәк модаль һүзе субъекттың теге йәки был эште башкарырға тейешлеген аңлата. Мәсәлән: *Миңә лә әзерәк һауала булырға кәрәк тә...* [Ғарипова, 2006: 294]. *Һин һәйбәт укыусы, гүзәлем! Һиңә һәйбәт ир кәрәк!* [Ғарипова, 2006: 446]. *Был... колхоз бүгәйе һиңә тағы нимәгә кәрәк булғандыр?* [Ғарипова, 2006: 524]. *Үз хәбәрәнә үзе исергән Ғәлимә әхирәтенәң бер ағарып, бер кызарып ултырыуын шәйләмәне лә хатта: уға бит азна буйы йыйналған хәбәрән һөйләп бөтөр кәрәк* [Ғарипова, 2006: 84]. *Етмәһә: – Бесәй өсөн кәрәгеңде алырһың әле! – тии, янаны* [Ғарипова, 2006: 712].

2. Раһлаузы, дөрөсләүзе белдерәүсе модаль һүзәр: **ысындан да, ысынлап та, һис һүзһез, әлбиттә, асылда, дөрөс, әйе, билдәле, бар, һис шикһез** һ.б.

Ысынлап (та), ысындан да, асылда инеш модаль һүзәрә һөйләмдә бирелгән уй-фекерҙең ысынбарлыктағы факттарҙың, хәл-вақиғаларҙың реаль булыуын, тап килеүен белдерә. Мәсәлән: *Ихсанбай Моратов, әгәр ул ысындан да Ихсанбай булһа...* [Ғарипова, 2006: 394]. *Бәлки, ул ысынлап та шул янғын мәлендә үлгәндер?* [Ғарипова, 2006: 222]. *Һин, ысынлап та, толпар токомонан булғанһың!* [Ғарипова, 2006: 431]. *-Ул, ысынлап та, гашик* [Ғарипова, 2006: 749]. *Катыны, балаларының әсәһе Нәғимәгә лә ул серлек шаршауын күтәрәп, асылда ни бар икәннен белгеһе килгән өсөн өйләнде* [Ғарипова, 2006: 496]. *Һез үзегез зә, Саяф Сәйфуллович, асылда мин уйлаған кеүек уйлайһығыз* [Ғарипова, 2006: 567].

Әлбиттә модаль һүзе һөйләүсенәң теге йәки был эш-хәлдәң реаль булыуына ныклы ышанысты белдерә. Мәсәлән: *Әлбиттә, быларҙың береһен дә ул үз кулы менән башкармаясаҡ* [Ғарипова, 2006: 494]. *Әлбиттә, уға биографияһында үсәүенә камасаулаған кара таптар булдырмай йәшәүе еңел түгел* [Ғарипова, 2006: 584]. *Бына ул Тәңребирҙе ишимәһе, яз, әлбиттә, киңәйгән, һыуы ла һарғылтыраҡ, караш-ятышы ла икенсерәк* [Ғарипова, 2006: 71].

Дөрөс модаль һүзе һөйләүсе тарафынан әйтелгән фекерҙең һис шикһез дөрөс булыуын раһлау өсөн кулланыла. Миһалдар: *Дөрөс, ул өйзә сақта иренең китеүен теләне Зарифа* [Ғарипова, 2006: 146]. *Дөрөс, кайһы бер дәреһтәр миңә ауырыраҡ бирелә, ләкин укытыусы миңә күңелдә төшөрмәскә куша* [Ғарипова, 2006: 688]. *Дөрөс, бер яктан ул үзенең «Урыс Хашим» балаһы булмауына һөйөнә лә, икенсе яктан, атаһыҙ булырға ни...көсөк түгел дә инде ул!* [Ғарипова, 2006: 11].

Әйе модаль һүзе һөйләмдә әйтелгәнде дөрөсләй. Мәсәлән: *Әйе, сибәр генә катын ине ул* [Ғарипова, 2004: 644]. *Әйе, утты ул Әптеләхәттән алды* [Ғарипова, 2004: 646]. *Әйе, уға ял кәрәк* [Ғарипова, 2004: 729]. *Әйе, бөгөн мин егермеләп предприятиеһың етәкселемен* [Ғарипова, 2004: 758].

Бар модаль һүзе хәбәр функцияһында кулланылғанда ысынбарлыкта, көндөлек тормошта теге йәки был вақиғаларҙың булыуын белдерә. Мәсәлән: *– Ихсанбай, уян әле, тор!* *Һүзем бар һиңә* [Ғарипова, 2006: 49]. *Ғөлбаныу менән бындай хәл булғаны бар барлыҡка, тик ул ниңәлер тапшыҡын ваҡытындағы ағымды күргәндәй була* [Ғарипова, 2006: 51]. *Төшөндә лә ул, үзен йоторға килгән тулқындарҙы күрәп һаташып, баһлығып уянганы бар* [Ғарипова, 2006: 51].

3. Кире қағыузы, инкар итеүзе күрһәтеүсе модаль һүзәр: **юк, түгел**. Улар һөйләмдә һүз барған уй-фекерҙе кире қағыузы, инкар итеүзе һәм был фекер менән риза булмауы белдерә. Мәсәлән: *Ул юк, хатта һөйәктәрән үлән капланы* [Ғарипова, 2006: 241]. *– Әлләсе... миһең кешенән башка зат осратҡаным юк...* [Ғарипова, 2006: 252]. *– Ләкин, инәй, мин түгел, бала сирле!* [Ғарипова, 2006: 252]. *– Әзәм түгелһең һин, Хөсәйен! – Үпкәләгән Рауза, ишекте каклыктыра ябып, сығып китте.* [Ғарипова, 2006: 257].

4. Икеләнәүгә, фараз итеүгә королған **моғайын, ихтимал, ахыры, бәлки, күрәһең, бугай, белмәһең, белмәйем (тағы), кем белә, булһа кәрәк** модаль һүзәр эш-хәлдәң булғанлығы һәм булырға тейешлеге хакында фараз итеүзе, икеләнәүзе белдерәләр. Мәсәлән: *«Оһо, – тине Павел. – Укырға тура килһә, һинән, моғайын, философ сығыр ине* [Ғарипова, 2006: 316]. *Уныһы миһең эш. Һиңә шойканым теймәһ, ә кәрәк булыуым ихтимал* [Ғарипова, 2006: 684]. *Ахыры һин, өләс, донъяуи уйзарзан, теләктәреңдән азатһың* [Ғарипова, 2006: 695]. *Бәлки, ул бөгөнгө азымын райондан килгән кешенән уза алмай гына яһағандыр?* [Ғарипова, 2006: 14]. *Күрәһең, һинең, балакайым, нык, бик нык илағың килгәндер...* [Ғарипова, 2006: 608]. *– Карсыҡ һине бик нык шатландырып кайтарҙы бугай!* [Ғарипова, 2006: 336]. *Уныһын мин белмәйем* [Ғарипова, 2006: 409]. *– Кем белә, бәлки, һин дә миһең кеүек...* [Ғарипова, 2006: 227].

5. Мөмкинлек һәм мөмкин түгеллек мәғәнәһенә эйә булыуы модаль һүзәр: **мөмкин, ярай, мөмкин түгел, ярамай. Мөмкин** модаль һүзе теге йәки был эш-хәлдә тейешле шарттар булғанда башкарырға мөмкинлек булыуы белдерә. Мәсәлән: *Мөмкин булһа, ул етәкселәрҙең барыһын да балалар йортонда үскәндәрҙән куйыр ине!* [Ғарипова, 2006: 164]. *– Һиңә әйтәм, – тине ул, мөмкин тиклем үзен тыныс*

тоторға тырышып, иренең алдына сәй яһап қуя-қуя, – бала эргәһендә кеше, йәғни һин булганда... Мин Кәкре ауылға барып кайтайым әле... [Ғарипова, 2006: 294]. Һуғыштан һуң хәрби карьеранан баш тартып, ә миңә зур карьера **яһарға мөмкин** ине, бала сағым өзөлөп калған, ата-әсәмдең канына буялған ошо ергә кайттым. [Ғарипова, 2006: 334].

Южлык мәғәнәһе **түгел** модаль һүзе ярзамында белдерелә. Был форма теге йәки был эште башкарып булмаузы белдерә. Мәсәлән: *Мәмерйәгә инеү юлын тамыры бер яктан ҡупкан дәү карағас ҡаплаган, ингәс тә уның тау ҡыуышы икәнән шәйләү мөмкин түгел – эскә үткән ярык қабырға яктан өңөлгән* [Ғарипова, 2006: 161]. *Тора-бара эсендә сак ҡына булһа ла йәне, йөрәгендә бете бар ирзең ҡатынына һокланмауы мөмкин түгел икәнән төшөндө һәм бөтә ирзәрзе, шул иҫәптән Камалетдиновты ла – барыһын бергә гәфү итте* [Ғарипова, 2006: 445].

Ярай модаль һүзе теге йәки был эш-хәлдә эшләргә мөмкин булыузы, рөхсәт итеүзе белдерә. Миҫалдар: – *Мин дә һине тере килеш күрермен тимәгәйнем, йә, ярай, һезгә ашығыр кәрәк* [Ғарипова, 2006: 182]. *Ярай инде, инәй, китәйем. Борсоном – гәфү ит.* [Ғарипова, 2006: 501]. – *Һин, инәй, ярай, әүлиә лә бул ти* [Ғарипова, 2006: 426].

6. Императив модаль һүзәр тыңлаусыны ниндәйзер бер эшкә сақырыузы, өндәүзе, үтенәүзе күрһәтәләр: **куй, куйығыз, кара, карағыз, зинһар, рәхим итегез, гәфү итегез, беләһеңме, аңлайһыңмы һ.б.** Миҫалдар: *Куй, теге ни, ятҡас-ятҡас, мин тупрақта, йомшақта ятам, балсыҡ, фу, һыуыҡ бит ул...* [Ғарипова, 2006: 546]. *«Мин еңергә килдем яҙмышты!» тип язып куйзы* [Ғарипова, 2006: 603]. *Һуң, Көнһылыу, үзең уйлап кара: кеше калмаһа, без булыр инекме?* [Ғарипова, 2006: 619]. *Кызларыңдың береһе, һиңә окшағаны, бик һығылмалы, белгестәргә күрһәтеп карарға ине!* [Ғарипова, 2006: 643]. – *Тик һез мине озатып куйығыз инде, зинһар!* [Ғарипова, 2006: 680]. *Әйт әле зинһар, бында миңә... йәнә күпме йәшәргә?* [Ғарипова, 2006: 162]. – *Гәфү ит инде, әсәй, – тине. – Концерт күлдәгә кәрәк ине бит. Кеше алдына сығҡас...* [Ғарипова, 2006: 554]. – *Яңылыш әйтһәм, гәфү ит, тик өмөтөмдө өзмә.* [Ғарипова, 2006: 583]. *Ул ҡыз беләһеңме кем?* [Ғарипова, 2006: 696]. – *Ул бит... сабый ғына... – Мәзинә эсергәнен тәзрәне асты. – Аңлайһыңмы: сабый ул* [Ғарипова, 2006: 749].

Шулай итеп, модаллек – предикативлык, темпораллек, субъективлык менән бер рәттән универсаль тел категорияһы һанала. Телмәр актында модаллек категорияһының мәғәнәһен асыҡлауға субъекттың булыуы мөһим түгел, ләкин ҡылым формалары модаллек мәғәнәләренән тыш куллана алмай. Телмәр актында катнашыусының ысынбарлыҡта булған ниндәйзер эш-хәлгә карата мөнәсәбәтен сағылдырыуы ҡылым формалары киң кулланыла, ә субъекттың ситләшеүе күзәтелә.

Әҙәбиәт

1. Башкорт теле. Юғары укыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2012. – 616 б.
2. Бондарко А. В. Функциональная грамматика. — Л. Наука, 1984. — 136 с.
3. Бондарко А. В. Семантика лица // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. – С. 5-40.
4. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 53–87.
5. Ғарипова Т. Х. Бөйрәкәй. – Өфө: Китап, 2006. – 768 бит.
6. Дмитриев Н. К. Башкорт теленең грамматикаһы. – Өфө, 1950. – 300б.
7. Зәйнуллин М. В. Хәзерге башкорт телендә модаллек категорияһы. – Өфө, 1975. – 162 б.

© Бикбаева А. М., Сәләхова З. И., 2023

УДК 82:81-26

*Бөкенбай Н. М., магистрант
Хабибуллина З. А., канд. филол. н, доцент
БГПУ им М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ СЕМАНТИЧЕСКОЕ СХОДСТВО И СПЕЦИФИКА КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

Аннотация. В статье были сопоставлены пословицы и поговорки казахского и турецкого народов. Пословицы и поговорки являются свидетельством исторического сознания и мировоззрения, источником народной мудрости, философией размышления, эстетического познания, учения и культуры присущего казахскому и турецкому этносу. Паремия двух языков в статье сравниваются и классифицируются на две группы. Во-первых, абсолютно (полностью) сходные пословицы, полностью совпадающие по смыслу и структуре. Во-вторых, имеющие небольшие изменения в компонентах, но похожие по содержанию.

Ключевые слова: казахский язык, турецкий язык, пословицы, поговорки, лексика, общность, особенности.

Annotation. Proverbs and sayings of the Kazakh and Turkish peoples were compared in the article. Proverbs and sayings are evidence of the historical consciousness and worldview inherent in the Kazakh, Turkish ethnic group. The source of folk wisdom and philosophical reflections, aesthetic knowledge and teaching, culture is widely disclosed. It was formulated that proverbs and sayings are an indicator of the common sources of two languages, the source of ancient eras.

Key words: Kazakh language, Turkish language, proverbs and sayings, vocabulary, similarity, commonality, features.

Түркі халықтарының ұлттық болмысын танытатын бай мұралардың бірі – мақал-мәтелдер. Жаңа ғасырдың басынан бастап тіл білімінде, түркітануда мақал-мәтелдердің лексикалық, семантикалық және синтаксистік жақтары ғана емес, сонымен бірге көркемдік, этномәдени ерекшеліктерін, олардың тіларалық ұқсастық, айырмашылық деңгейлері де қарастырыла бастады. Мақал-мәтелдерді қазақ тіл білімінің жеке-дербес жаңа бір саласы-паремиологияның нақты зерттеу нысаны ету, оларды ұлттың рухани мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен, дүниетанымымен, ділімен сабақтастықта қарастыру енді қолға алынууда.

Мақал-мәтелдер әдеби тілдің көркемдігін, байлығын, бейнелілігін көрсететін лексикологиялық категория. Олар ұлт тілінің ғана емес, ұлт мәдениетінің айнасы. Қазақ және түрік тіліндегі мақал-мәтелдер сан, сапа жағынан әртүрлі, сонымен қатар ұқсастықтары да көп. Мақал-мәтелдер ұлттық менталитеттің белгісі, қазақ, түрік этносына тән дүниетаным, эстетикалық тағылым мен мәдениеттің көрсеткіші [1, 68].

Қазіргі кезде түркітануда әр халықтың ұлттық болмысын танытатын бай мұралардың бірі мақал-мәтелдерді жан-жақты салыстыра зерттеу кешенді түрде қолға алына бастады. Жаңа ғасырда Қазақстан түркітанушылары мақал-мәтелдердің лексикалық, семантикалық және синтаксистік жақтарын, көркемдік ерекшеліктерін, тіларалық ұқсастық деңгейлерін, әр тілдегі өзіндік айырмашылықтарын да зерттеу үстінде. Кеңес Одағы тұсында да, Кеңестік дәуірден кейінгі кеңістікте де Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тілдік, тарихи байланысы Орталық Азия, Шығыс-оңтүстік Сібір, Орта, Төменгі Еділ, Каспий жағалауларын мекен еткен жалпы түркі тектес ру-тайпалармен байланысынан іздеу дәстүрлі орында болды. Өйткені Орта Азия мен Қазақстанда тұратын қазіргі қазақтар, өзбектер, түрікмендер, ұйғырлар, қарақалпақтар, қырғыздар өзінің ұлттық әдеби тілі қалыптасқанға дейін ортақ кезеңдерді бастан кешірген. Кеңес Одағы ыдырап, оның құрамындағы түркі тілдес ұлттар тәуелсіздігін жариялағаннан бері олардың арасындағы саяси байланыстар жаңа кезеңге аяқ басты.

Әсіресе Қазақстанның тәуелсіздігін алғашқы болып таныған Түркия Республикасының орны бөлек. Ғылымда Анадолы түріктері деп жүрген осы ағайындармен тарихи тамырластығымыз тым тереңде жатыр. Олар оғыз тобында, біздер қыпшақ тобында болғанымызбен ежелгі батыс хуннан бастау аламыз. Қазақ тіліндегі «көкте күн жалғыз, жерде ғұн жалғыз» деген мақал тегін айтылмаған.

Түркі халықтарының Шығыс Еуропаға қарай оқшауланған бөлігін оғыз тайпалары құрайды. Оғыз тайпалары Шығыс Еуропаға үш түрлі жолмен өткені тарихта белгілі. Орта Азияға ҮШ ғасырларда келіп қоныстана бастаған олардың бір бөлігі Еділ мен Жайық өзендерін кесіп өтіп, Шығыс Еуропаға жылжиды. Екінші тобы Арал теңізі маңын қоныстанып, Хазар теңізі жағалауын жайлай бастайды [2, 23]. Үшінші тобы ХІ ғасырда Персия, Иран, Кіші Азия арқылы Еуропаға өтеді. Осы қоныстану ерекшелігіне сәйкес оғыз тобына жататын тілдер үш подгруппаға бөлінеді: 1) Оғыз-бұлғар подгруппасы. Бұл подгруппаның құрамына көне печенег, көне уыз және қазіргі гагауыз тілі мен Балкан түріктерінің тілі кіреді. 2) Оғыз-түркімен подгруппасы. Бұл подгруппаға М. Қашқари еңбегінде айтылған көне оғыз, қазіргі түрікмен және Солтүстік Кавказды мекендейтін турхмен тайпасының тілі жатады. 3) Оғыз-селжук подгруппасы. Бұл подгруппаны өлі селжук, көне азербайжан, көне осман тілдері мен қазіргі азербайжан, қазіргі түрік және Қырым татарлары тілінің оңтүстік диалектісі құрайды.

Ал қазақ тілі қыпшақ тобына жататыны белгілі. Қыпшақ тобы тілдері қыпшақ тайпаларының ортасында қалыптасты. Қыпшақ тайпалары Шығыс Еуропа мен Азияға ІХ-ХІ ғасырларда печенегтермен, ХІ-ХІІ ғасырларда половецтермен, кумандармен бірге келіп, ХІІІ-ХҮ ғасырлардағы Алтын Орда мемлекетінің негізгі тұрғындарын құраған. Қыпшақ тайпалары Астрахань, Қазан және Қырым хандықтарының, Үлкен Ноғай ордасының құрамына кірген. Н.А.Баскаков Қыпшақ тобын үш подгруппаға бөліп қарастырады: 1) қыпшақ-бұлғар подгруппасы; 2) қыпшақ-половец подгруппасы; 3) қыпшақ-ноғай подгруппасы.

Міне, осылай оғыз, қыпшақ тобында жатқан қазақ және түрік ұлттарының әлеуметті өміріндегі тамырластық, тектестік олардың мақал-мәтелдерінен көрініс тапқан. Екі тілдегі мақал-мәтелдерге тақырыптық топтарға бөліп, сараласақ дүниетаным ортақтығы анық көрінеді. Қазақ және түрік тілдеріндегі біріне өте ұқсас, ортақ мақал-мәтелдер екі халықтың рухани, мәдени, тарихи жақындығын білдіреді.

Екі тіл бойынша салыстыра отырып, жинақтаған ұқсас мақал-мәтелдерді зерделей қарастырғанымызда ұқсастықтың екі түрлі деңгейі болатындығы байқалды. Олар:

Бірінші деңгей – мақал-мәтелдердің мағынасы мен құрам-құрылымы жағынан толық сәйкес болып келетін абсолютті (толық) ұқсасты.

Екінші деңгей – компоненттерінде азды-көпті өзгерістер бар, бірақ мазмұны ұқсас мақал-мәтелдер.

Бірінші деңгей қатысты мақал-мәтелдерді қарастырсақ, Мәселен, қазақтар *Көрінген таудың алыстығы жоқ* десе, түріктер *Görünen dağın uzağı olmaz* дейді. Мағынасы ортақ екені айқын. Көрінген нәрсенің, болатын істің орандалуының анық мүмкіндігін айтып тұр. Қазақтар *Не ексең соны орасың* десе, түріктер *Ne ekersen onu biçersin* деп, қалай еңбек етсең, соған сай нәтижелі болатын айтып отыр. Қазақтар жас баланың қылығынан қарап, баға бергенде *Адам болар бала боғынан белгілі* дейді, ал түріктер де *Adam olacak çocuk bokundan belli olur* дейді. Адамның жақсы – жаманын немес ішіне жасырар пейілін ажыратудың қиындығын қазақтар *Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында* деп тұжырымдаса, түрік мақалында да осы ой қайталаанады: *Adamın alacası içinde hayvanın alacası dışında* [3].

Екінші деңгейге қатысты мақал-мәтелдерді сараласақ, ой-тұжырымның қайталанып тұрғанын байқаймыз. Тек кейбір сөздердің орнын басқа сөздер басқанын байқаймыз. Мәселен, түрікше *Gönülsüz davara giden köpekten hayır çıkmaz*- Құлықсыз аңға шыққан иттен қайыр күтпе (түрікше). Ал қазақ тілінде бұл мақал нақтыланып, иттің орнына *тазы*, ал аң *түлкі* болып анықталған: Сүйреп қосқан тазы түлкі алмас.

Түрік тілінде *İnsan söyleşe söyleşe, hayvan koklaşa koklaşa* – «адам сөйлескенше, хайуан дыбыстағанша», – деген мақал бар. Ал қазақ тілінде *Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше* деп осы ой қайталаанады. Түрік тіліндегі мақалды зерделесек, *инсан* сөзі араб тілінен енген элемент, жалпылама *хайуан* сөзі қолданылған. Ал қазақ тілінде хайуан сөзі нақтыланып *жылқы кісінескенше* деп көрсетілген. Қазақтар *Жаңылмайтын жақ жоқ, сүрінбейтін тұяқ жоқ* десе түріктер бұл ойды нақтылап: *Hiç yanlışlamış alim yoktur* – «Бір рет жаңылмас білгір жоқ» деп нақтылап берген. Түрік тілінде *Aş tavuk tüsünde өзін арпа камбасында көрер* – Аш тауық түсінде өзін арпа камбасында көрер. Қазақтар осы тұжырымды *Қораздың түсіне тары кірер* деп қайталайды. Түріктер *Akıl jaska karamaz, baska karar* – Ақыл жасқа қарамас, басқа қарар, десе, қазақтар *Көп жасаған емес, көп көрген білер* деп көпті көргеннің білері көп екенін айқындап айтады.

Екінші деңгейге жатқызылған жұп мақал-мәтелдердің бәрі де мағына жағынан ұқсас, бір ғана ұғым-түсінікті білдіретін мақал-мәтелдер. Бірақ олардың құрам-құрылым жағынан байқалатын айырмашылықтар бір ұғымның орнына екі түрлі сөз қолданылуы. Мәселен, түрікшеде хайуан десе, қазақшада жылқы деп анықтай түседі. Түрікше де көпек (ит)десе, қазақшада тазы деп нақтылып айтамыз. Бірақ бұл өзгерістер олардың жалпы мағынасына әсер етпейді.

Түркі тектес халықтардың мақал-мәтелдеріндегі уәжділік сәйкестік пен айырмашылықтар олардың ұлттық тілдінің өзіндік айшықтарымен, белгілерімен тығыз байланысты [4].

Түркілік біртұтас дүниетанымды қалыптастырған әрекеттерді, жағдаяттарды кеңістік пен уақыт бедерінен іздейтін болсақ-басты сүйенеріміз түркі әлеміне ортақ мақал-мәтелдер. Түркі әлемінің ортақ тілдік бейнесі осы мақал-мәтелдер бойында жатыр.

Сонымен қатар елбасы Н.Ә. Назарбаев «ұлттық тілмен ұлттық сана» қалыптасады деп атап айтқандай мақал-мәтелдер мазмұнынан әр ұлттың өзіндік бойы да, сойы да, қоршаған ортаны танып, баға беру ерекшелігі де көрінеді. «Тіл мен ұлт біртұтастығы» қағидасын толықтыру үшін мақал-мәтелдерді этномәдени тұрғыдан зерттеудің маңызы зор.

Әдебиет

1. Сабыр М.Б., Исина Ж.А. Орта ғасыр жазба ескерткіштері фразеологиялық және паремиологиялық қорының этномәдени сипаты. – Орал: Ағартушы, 2014. – 188 б.
2. Қайдаров Ә, Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360б.
3. Сидорина Н.П. Турецко-русский словарь пословиц и поговорок. – М.: Толмач, 2006. – 352 б.
4. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

© Бөкенбай Н.М., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 811.512.141

Бухарбаева Н.А., магистрант

Научный руководитель: Бухарова Г.Х., д-р филол. н., профессор
БГПУ им М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)

БАШКИРСКИЕ ИМЕНА АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ С ВРЕМЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ

Аннотация. В статье рассматриваются башкирские имена, заимствованные из арабского и персидского языков, связанные с временным значением.

Abstract. The article deals with Bashkir names, borrowed from Arabic and Persian, associated with a temporary meaning.

Ключевые слова: башкирские имена, арабские и персидские заимствования.

Keywords: Bashkir names, Arabic and Persian borrowings.

Проникновение и распространение антропонимов персидского и арабского происхождения в антропонимическую систему башкирского языка представляет собой длительный процесс, что объясняется наличием большой доисламской культурной традиции. В башкирском языке арабские имена появились после принятия ислама в основном через персидский язык. На начальном этапе проникновения ислама мусульманские имена и титулы носили в основном представители знати, в дальнейшем – наследники престола. В более широких кругах функционировали имена смешанного типа, когда имя состояло из двух корней: тюркского и заимствованного.

Второй этап активизации арабских имен приходится на XV-XVI века. Этому способствовали интенсивные политические и культурные связи тюркских народов с арабо-мусульманским миром: Великий Шелковый путь, охватывавший практически всю цивилизацию того времени, и арабский алфавит, до середины XIX века использовавшийся для записи старотюркского языка.

Вторая половина XVI века характеризуется резкой активизацией мусульманских имен, когда ислам глубоко укореняется в психологии, культуре и образе жизни башкирского народа. В это же время наряду с религиозными именами активизируются и светские антропонимы.

Важно отметить, что тесное переплетение национальных традиций с исламскими ценностями привело к преобладанию в антропонимической системе башкир начала XX столетия имен арабского и персидского происхождения. Переломный момент наступает после Октябрьской революции, когда ислам утрачивает значение социокультурного комплекса [Бухарбаева, 2022: 50-51].

Башкирские имена разнообразны по значению. В них отражены быт, культура, социальный строй, традиции и обычаи, родственные отношения, заложены семантики красоты, пожелания здоровья и т.д. По лексико-семантическому признаку башкирские имена делятся на большое количество групп, для нас особый интерес представляют имена, связанные с временным значением. Источниками имен, их значений и этимологии нам послужили следующие книги: «Башкирские имена» Т.Х. Кусимовой [Кусимова, 2010] и «Толковый словарь башкирских личных имен» С.Х. Тупеева [Төпеев, 2010].

В сознании человека с древних времен категория времени, в первую очередь, была связана со сменой дня и ночи, утра и вечера, лета и зимы. С одной стороны, названия небесных тел и времен года превращались в имена человека как тотем, а с другой стороны, указывали на появление ребенка на свет в определенное время.

Опираясь на временное значение, мы выделили несколько групп имен. В основе первой заложены имена, где события повторяются каждый день. Рассмотрим их подробнее.

Имя, в котором есть компонент «ай», говорило о том, что его обладатель родился в лунную ночь: «ай» с башкирского языка переводится как луна. Антропонимы с данным словом закрепились в башкирском языке в сочетании с заимствованием, такие имена по составу называются сложными, так если состоящие из 2 корней. Приведем примеры мужских имен с арабскими заимствованиями: Айғәле (Айгали), Айнур, Айсаф, Айсолтан (Айсултан); с персидскими: Айбулат, Айдус, Айназ и Айшат [Кусимова, 2010: 26-28]. И женские: Айбану (Айбану), Айбиби, Айгөл (Айгуль), Айдилә (Айдила), Айдинә (Айдина), Айзада, Айзирәк (Айзиряк), Айназ/Айназа – где второй корень является заимствованием из персидского языка, и имена Айниса, Айнур, Айсара, Айсолтан с арабским заимствованием.

Имя ребенка, родившегося утром, начинается с башкирского слова «таң» – утро. С данным компонентом существуют имена, где второй корень является заимствованием из персидского языка: Таңбулат (Танбулат), Таңгөл (Тангуль), Таңзифа (Танзифа) [Кусимова, 2010: 176].

Родившегося вечером называли именем Шәфәк (Шафак), что с арабского языка означает вечернюю зарю, вечер.

Если ребенок родился ночью, на это в его имени указывает компонент «төн» – с башкирского ночь. Отсюда имя Төнғатар (Тангатар), где Ғата (гата) с арабского языка переводится как подарок. Төнғатар (Тангатар) баш., ар. – подарок ночи.

Любопытно, что имена с компонентом «ай» в современном имяназвании утратили первоначальный смысл, сейчас такие имена дают вне зависимости от времени рождения; у других имен такая связь сохраняется.

Вторая группа имен связана с названиями дней недели.

На сегодняшний день из семи наименований дней недели у всех тюркских народов 6 являются заимствованиями из персидского языка: йәкшәмбе (воскресенье), дүшәмбе (понедельник), шишәмбе (вторник), шаршамбы (среда), кесазна (четверг), шәмбе (суббота); и 1 (йома – пятница) из арабского.

Наиболее употребительными имяобразовательными компонентами стали слова «азна» (перс. неделя) и «йома» (ар. пятница), такие имена есть у многих тюркских народов. Например: Азна (Азна), Азнакай (Азнакай), Азналы (Азналы), Азналай (Азналай), Азнабай (Азнабай), Азнагол (Азнагол), Азнагилде (Азнагилде), Азнағужа (Азнағужа), Азнабикә (Азнабика), Йомабай (Юмабай), Йомака (Юмака), Йомагол (Юмагол), Йомағул (Юмағул), Йомағужа (Юмағужа), Йомакай (Юмакай), Йомаш (Юмаш), Йоманай (Юманай), Зурйома (Зурйома), Йомабикә (Юмабика) [Кусимова, 2010: 204]. Иногда имя с словом «азна» (азна) означало, что роды

длились неделю. Самая известная историческая личность с подобным именем – это отец Салавата Юлаева Азналы Юлаев.

Также на рождение в определенный день недели указывают имена: Дүсәнбәт (Дусянбет), Дүсембәт (Дусембет), Дүсембай (Дусамбай), Дүшәмбикә (Душамбика) – рожденный в понедельник, Сисәмбай (Сисамбай), Сисәмбикә (Сисамбика) – во вторник.

Третья группа состоит из имен, в основе которых заложено значение месяца.

Известно, что кочевые народы определяли месяц по близости солнца к созвездиям. У каждого созвездия солнце находилось 30-31 день. По названиям созвездий появились названия месяцев. Отсюда имя Әсәт (Асат), что значит знак зодиака, соответствующий пятому месяцу Солнечного года [Кусимова, 2010: 131]. Стоит отметить, что данное имя имеет и второе значение – лев.

У древних восточных народов, в том числе и у башкир, в процессе исламизации и усиления влияния арабского языка появлялись имена, связанные с мусульманским календарем (лунным календарем). Это мужские имена Мөхәррәм (Мухаррам) – март, Сәфәр (Сафар) – апрель, Әүәл (Аваль) – май, Йомадил (Юмадил) – июль, Рәжәб (Ражаб) – сентябрь, Шаһбан (Шахмаб) – октябрь, Рамазан (Рамадан) – ноябрь; и женские Зөлкәғизә (Зулькагиза) и Зөлхизә (Зульхиза), что значит февраль.

Лексическое значение четвертой группы имен характеризует наличие компонента “год”.

Например, именем Кабис называли мальчика, родившегося в високосный год 29 февраля, это имя образовано от арабского слова «кабиса», что значит «високосный».

Башкиры, как и другие тюркские народы, использовали 12-летний календарь с названиями животных. Из 12 лет 6 считались счастливыми (год крысы, тигра, дракона, лошади, собаки, свиньи) и 6, соответственно, несчастливыми, неудачными (год коровы, зайца, быка, змеи, обезьяны, петуха). Имена детей, рожденных в счастливый год, начинались с башкирского слова «кот» (кут) – «удачный, счастливый». С данным компонентом образованы сложные имена, конечно же, не обошлось без заимствований из персидского (Котлоғужа (Кутлугужа), Котлюяр (Кутлуяр)) и арабского (Котлоғәләм (Кутлугәләм), Котлозаман (Кутлузаман), Котлоәхмәт (Кутлуахмет)) языков [Төпәев, 2010: 86-87].

Таким образом, в башкирском языке имена с временным значением многочисленны, достаточно разнообразны по составу и значению, указывая на день, неделю, месяц и год рождения. Однако стоит отметить, что в современном именовании они не пользуются большой популярностью.

Литература

1. Бухарбаева Н.А., Бухарова Г.Х. Башкирские имена арабского и персидского происхождения, связанные с социальным статусом // Проблемы национальной словесности в поликультурном пространстве: история, современное состояние и перспективы: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 110-летию со дня рождения выдающегося ученого-фольклориста, видного общественного деятеля, известного писателя, педагога, доктора филологических наук, профессора Ахнафа Нуриевича Киреева (Кирея Мәргәна) (г. Уфа, 23.11.2022). – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2022. – С. 50-51.

2. Кусимова Т.Х., Биккулова С. Башкорт исемдәре. – Өфө: Китап, 2010. – 232 с.

3. Төпәев С.Х. Башкорт исемдәренәң мәғәнәүи һүзлегә. – Өфө: Башкорт энциклопедияһы, 2010. – 360 с.

©Бухарбаева Н.А., Бухарова Г.Х., 2023

УДК 82.512.141

Вәхитова А.А., студент

*Ғилми етәкчесе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

БАШКОРТ ТЕЛЕНЕҢ ТӨНЬЯК-КӨНБАЙЫШ ДИАЛЕКТЫ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ ХАЛЫК МЕДИЦИНАҢЫ МЕНӘН БӘЙЛЕ ҺҮЗЗӘР

Аннотация. В статье были рассмотрены наименования, связанные с народной медициной, которые используются в многочисленных говорах башкирского языка.

Ключевые слова: башкирский язык, башкирская диалектология, говоры башкирского языка, наименования народной медицины.

Annotation. Annotation. The article considered the names associated with folk medicine, which are used in numerous dialects of the Bashkir language.

Keywords: Bashkir language, Bashkir dialect, dialects of the Bashkir language, names of folk medicine.

Башкорт теленең төньяк-көнбайыш диалекты Башкортостандың зур ғына территорияһын алып тора. Ул Каризелдең урта ағымы, Төй, Сөн, Кармасан, Сәрмәсән, Ағизелдең түбәнге ағымы, Танып йылғалары тирәһенә урынлашкан башкорттарҙың тел үзенсәлектәрен берләштерә.

Төньяк-көнбайыш һөйләштәрен башкорт теленең башка һөйләштәренән айырып торған үзенә генә хас фонетик, морфологик һәм лексик үзенсәлектәре бар. Төньяк-көнбайыш һөйләштәренең тел үзенсәлеген

барлап, уларзың тормош-көнкүреш хәлдәрен, шөгөлдәрен, йолаларын, гөрөф-гәзәттәрен күзалларға була. Был мәкәләлә өйрәнелгән төбәк башкорттарының төрлө ауырыуларзы дауалау юлдарына, халык телендә йөрөгән ауырыу атамаларына, йәғни халык медицинаһына тукталмаксыбыз.

Халык медицинаһы тарихи үсеш барышында халык тарафынан тупланған шифалы саралар, дауалау һәм гигиена алымдары, ауырыуларзы искәртеү күнекмәләрен үз эсенә ала. Ул халык йәшәгән төбәктең тәбиғәт үзенсәлектәренә лә, хужалык итеү формаларына ла, дини инаныуларға ла бәйле.

Хәзерге башкорт телендә ауырыу атамалары күберәк профессиональ медицина терминдары менән аталып йөрөй. Шуныһы кызыклы: башкорт теленең күп һанлы һөйләш һәм һөйләшсәләрендә күп кенә ауырыуларзың боронго атамалары һакланған. Мәсәлән:

ЫЙЫК ~ **ыйык** `туберкулез шейных желез`. Мәсәлән, *ыйык булыу* һ.б. Башкорт-рус һүзлегендә был һүззәң мәгәнһә – `гнояная опухоль домашних животных`. Мәсәлән, *ат ыйык булған* `лошадь страдает гнойной опухолью` [БРС, 1996].

Башкорт теленең төньяк-көнбайыш диалекты һөйләштәрендә был ауырыузың түбәндәге атамалары бар: *гәйнә һөйләшәндә акма* `туберкулез шейных желез` [БҺҺ III: 19]; *гәйнә һөйләшәндә акмакаста* `туберкулез шейных желез` [БҺҺ III: 19]; *тилчә* `туберкулез шейных желез` [БҺҺ III: 171], *ылауыр* `туберкулез шейных желез` [БҺҺ III: 214].

Башкорт теленең башка һөйләштәрендә был ауырыу **жймә** (*һакмар һ.*), **кылауыр** (*һакмар һ.*) `золотуха`, **лауыр** (*һакмар һ.*), **олауырыу** (*тук-соран һ.*) һүззәре менән аталып йөрөй. Мәсәлән: *Лауыр белән ауырығаннарзың эрене ағыб йөрөнө, аға ништәтергә лә белмәнеләр* [БҺҺ III: 127].

Башкорт теленең мифологик һүзлегендә **ыйык** `Божество, дух гор, долин`. Ему посвящают скот, он обеспечивает благополучие [Хисамитдинова, 2010: 89]. Шул ук вақытта **ыйык II** `Дух опухоли, обычно гнойные, мокрые опухоли называют ыйык`. Килеп сығышы яғынан был һүз боронго төрки телендәге *ijig-ig* `болезнь` һүзә менән бәйле булырға тейеш.

ЖӘШШҮР, ЙАШШҮР ~ эз.т/ **бешмә**, бешмә ауырыуы `ящур` `ящурный` [Ураксин, 1996]. Көнбайыш диалектының һөйләштәрендә был һүззәң *жәшшүр*, *йашшүр* тигән варианттары ла осрай [БҺҺ III: 58], [БҺҺ III: 70].

Башкорт теленең башка һөйләштәрендә был ауырыузың атамалары: **ауыз изелмәһе** (*һакмар һ.*), **кылау**, (*һакмар һ.*), **тез изелмәһе** (*һакмар һ.*) [БҺҺ III: 169].

ЗӘҢГЕ ~ эз.т. **зәңге** – теш ите сереп, кан һауып, хәлдә бөтөрә торған яман ауырыу (азыкта витамин етешмәгәнлектән була) `цинга`. Мәсәлән, *зәңге ауырыуы* `цинготное заболевание`.

Төньяк-көнбайыш диалектының һөйләштәрендә был һүззәң түбәндәге атамалары бар: *зәңгәлә* (*төньяк-көнбайыш*), *сеңгә*, *сеңкә* (*гәйнә һ.*), *сыңга* – (*урта урал һ.*), *туһан булыу* (*каризел һ.*). Ышаныулар буйынса, Зәңге яз, көндәр йылынғас көсәйеп китә [Хисамитдинова, 2010].

ТҮЛӘМӘ ~ эз.т. **түләмә** `сибирская язва`.

Төньяк-көнбайыш диалектының каризел һөйләшәндә был ауырыу **йамансир** тип йөрөтөлә. Башкорт теленең башка һөйләштәрзә был һүззәң түбәндәге атамалары бар: **йаманнатыу** (*һакмар һ.*), **караған** (*һакмар һ.*), **талая** (*һакмар һ.*), **төрткөс** (*һакмар һ.*) [БҺҺ III: 177].

ҮЗӘК КӨЙӨҮ ~ эз.т. **үзәк көйөү** `изжога`.

Көнбайыш диалектының гәйнә һөйләшәндә был төшөнсә **күкрәк көйдөрөү** тип йөрөтөлә [БҺҺ III: 92]. Һакмар һөйләшәндә иһә – **үзәкйаныу** [БҺҺ III: 197].

АУЫЗСЫН ~ эз.т. **стоматит** – ауыз тиресәһенәң шешәүе `стоматит`.

Төньяк-көнбайыш диалектында: **ауызсын** (*төньяк-көнбайыш д.*), **ауырсын** (*урта урал һ.*) [БҺҺ III: 26].

САБЫРТМА ~ эз.т. **сабыртма** `сыпь`. Медицина терминдарының рус-башкорт һүзлегендә был ауырыузың аңлатмаһы: 1. Губная вольдырь; 2. Сыпь.

Хәзерге башкорт эзәби теленең аңлатмалы һүзлегендә – Һалкын тейгәндә йәки һиндәйзәр бер сирзән тәңгә кызарып калккан һыулы вак кына кыуыкса. *Сабыртма сығыу. Сабыртманан дауалануы* [ТССБЛЯ, 2005].

Төньяк-көнбайыш диалектының һөйләштәрендә был ауырыузың түбәндәге атамалары бар: *гәйнә һөйләшәндә – себерткәй*. Миҫал: *Тәнен себерткәй каплаган* [БҺҺ III: 155].

Башкорт теленең башка һөйләштәрендә был һүз: **әһне**, **әһфе** (*тук-соран, ыргыз һ.*). Миҫал: *Йеләк ашаһа дәнәнә кып кызыл булып әһне калка. Ә һакмар һөйләшәндә - әһне тип аталып йөрөй* [БҺҺ III: 227].

ҺЫЗЛАУЫК ~ эз.т. **һызлауык** – тәңгә эренләп сыға торған шешек, вак сикан `чирей`. *Һызлауык сығыу* [БРС, 1996].

Төньяк-көнбайыш диалектының урта урал һөйләшәндә **һиһан** [БҺҺ III: 210], ә һакмар һөйләшәндә **һыркауыт** тип аталып йөрөй [БҺҺ III: 207].

КИЗЕҮ ~ эз.т. **кизеү** `повальная болезнь`. Башкорт һөйләштәрендә был төшөнсә *ауыл кизеүе, ил ауырыуы, эндәт, кешерәт, рәт ауырыуы, ызгар эрәтнәй* һүззәре менән атала. *Каризел һөйләшәндә кешерәт* варианты кулланыла [БҺҺ III: 80].

ПСИХИК АУЫРЫУ, АКЫЛ ЗӘҒИФЛӘНЕҮ `болеть психической болезнью`, һөйләштәрзә:

Төньяк-көнбайыш диалектының *урта урал һөйләш*ендә – *йеңеләйеу* тип кулланыла. [Бһһ III: 71]
Башкорт теленең башка, *һакмар һөйләш*ендә – *алмашаналаныу, йеңеләйеу* тип аталып йөрөй. [Бһһ III: 21]

КЫЛАУЫР., эз.т кылауыр `золотуха`, һөйләштәрҙә:

Медицина терминдарының рус-башкорт һүзлегендә был ауырыу көмбә, әспе, лауыр силсә, тилсә, яман әспе` тип аталып йөрөй. [РБСТНМ Р.Н.Каримова, 2005]

Рус-башкорт һүзлегендә был һүзгәң аңлатмаһы кылауыр; балалар ауырыуы.`

Төньяк-көнбайыш диалектының һөйләшендә *йаманәсбе (төньяк-көнбайыш һ)*. Мәсәлән: Йаман әсбе биткә, тәңгә кызыл капкас күк калка. Карайып батып китсә, бала бер-ике көннән үлә [Бһһ III: 67].

ТАМАК СИЛСӘҺЕ., эз.т тамак силсәһе `сифилис горла`

*Тук-соран һөйләш*ендә – *аусын* тип аталып йөрөй [Бһһ III: 26].

ҺАУЫҒЫУ., эз.т һауығыу `выздороветь`

Хәҙерге башкорт эзәби теленең аңлатмалы һүзлегендә. Ауырығандан һуң һауға әйләнеу; шәбәйеу. Һауығып китеү [ТССБЛЯ З.Г.Ураксина, 2005].

Башкорт теленең синонимдар һүзлегендә төрлө атамалары бар `һауығыу, төзәлеу, шәбәйеу, рәтләнеу, сихәтләнеу, терелеу, йүнәлеу, тазарыу, арыулану, аякка баһу; Ауырыузан котолоп, иһән-һау хәлгә кайтыу. Һин һауыкһаң ине. Дуһыҙ ауыр, эзләп килдем әсем боһкаһға (М. Кәрим). [ССБЯ З.Г. Ураксин, 2000]

Төньяк-көнбайыш диалектының һөйләштәрендә түбәндәге атамалары бар:

*гәйнә һөйләш*ендә – *жүнәу*. [Бһһ III: 57]

*төньяк-көнбайыш һөйләш*ендә – *мандуғыу*. [Бһһ III: 133]

*урта урал һөйләш*ендә – *терелеу*. Мәсәлән: Терелеп киләм әле шөкөр [Бһһ III: 170].

*төньяк-көнбайыш һөйләш*ендә – *хәлләнеу* [Бһһ III: 201].

Халык ижады кеше тормошондағы һаулыҡтың мөһим ролен үтәгәннен бик яҡшы аңлай:

Байлыҡ башы – һаулыҡ.

Халыҡ һаулығы – дәүләт байлығы.

Ауырыу ботлап керә, мыскаллап сыға.

Аҡ тәнендән кәзерен сырхау булғас белерһен.

Ауырыуызың һәйбәте юк.

Ауырыуға бал да әсе.

Сирләгә йәйге селлә лә һыуыҡ.

Сәләмәт тәндә – таза аҡыл.

Ауырыу хәлен һау белмәс.

Ауырыу тауыш һөймәс.

Ирәүән барза, ил үлмәс.

Шулай итеп, халыҡ дауаһы әлегә көндә лә үз әһәмиәтен юғалтмай, кеше барыбер боронго дауалау ысулына әйләнеп кайта.

Безгәң төп бурысыбыз: тупланған рухи хазинабыҙҙы һаҡлап калырға, киләһе быуынға тапшырырға һәм улар за үзгәрененгә тормошонда кулланыр тип өмөтләнергә генә кала.

Әзәбиәт

1. Башкирско-русский словарь / Под ред. З.Г. Ураксина – М.: Дигора, 1996. – 884 с.
2. Башкорт һөйләштәрендә һүзгә. III том (көнбайыш диалект) / Редакторы Н.Х. Мәксүтова. 1-се баһма. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1987. – 232 бит.
3. Гумаров В.З. Башкирская народная медицина. – Уфа: Башкирское кн. изд-во, 1985. – 144 с.
4. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. – М.: Наука, 2010. – 452 с.

© Вәхитова А.А., Хәбибуллина З.Ә., 2023

УДК 811.512.141

Ғайсинә Ә.Р., студент

Ғилми етәксәһе: Куланчин А.Й., филол.ф.канд.

М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)

«ШУРА» ЖУРНАЛЫНЫҢ ЛЕКСИК ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы изменения в башкирском языке. Так же особенности арабской графики, арабизмы, различие звуков башкирского и арабского языков.

Annotation. The article deals with the problems of change in the Bashkir language. Also, the features of Arabic graphics, Arabisms, the difference between the sounds of the Bashkir and Arabic languages.

Ключевые слова: Арабская графика, журнал “Шура”, заимствованные слова, старотюркский язык.

Keywords: Arabic graphics, Shura magazine, borrowed words, Old Turkic language.

Башкорт халкының язма теле XIII – XIV быуаттарга барлыкка килгән тип ханала. Әлбиттә, был фекер гәрәп графикаһына карата әйтелә, ә быға тиклем халык үз-ара алыс дистанцияларга хәбәр еткерәү өсөн тамгалар менән файзаланған. Ул тамгалардың күбәһе беззәң көндәргә килеп етмәгән, әммә без улардың ырыу, нәсел, территория, хайуандар һәм үсемлектәр донъяһы һәм башка төрлө информация хәбәр иткәнән беләбәз.

Гәрәп графикаһына нигезләнгән дөйөм төрки теле язмаһы халкыбызга Алтын Урза канцелярияһы аша килеп инә һәм XX быуаттың уртаһына тиклем нығынып қала. Ошо графикала беренсе башкорт китаптары, журналдары, гәзиттәре басылып сыға. Шул ук рәттән “Шура” (Кәңәш) журналы һәм уның баш мөхәррире булған Р. Фәхрәтдиновтың китаптары. 1928 йылда гәрәп графикаһының башкорт телендәгә бөтә өндәрзә лә биреп еткермәгәнә өсөн һәм мосолман йүнәләшә менән белем биргән мәзрәсәләр ябылғанға графикаһы алыштырыу мәсьәләһә карала.

Телдә тарихи һәм сәйәси үзгәрештәр быуат һайын булып тора. Әммә тарихи документтарзы, шәжәрәләргә, китаптарзы, журналдарзы тәржемә итеү әһәмиәтә кәмемәй. Беззәң фекеребезсә, “Шура” журналының тәржемә ителәүә ақтуалләгә шунда: безгә йәмғиәттәң йөз йыл әлек нисек белем алғаны, уны һиндәй һораузар, проблемалар борсоғаны, һиндәй идеяларға ышанғаны асықланасак. Әммә әйтәп үтергә кәрәк, журналдың һәр мәкәләһән аңлар өсөн тәржемәсә башкорт, гәрәп, фарсы, иске төрки телдәрән беләргә тейеш. Тағы шуһыһы мөһим: кириллица графикаһына үзгәрештәр индәргән кеүек, гәрәп графикаһына лә өстәлмәләр була. Мәсәләһән, гәрәп графикаһында “п” – әлиф хәрәфә бер юлы “а” һәм “ә” өндәрән белдәрһә лә, тағы бер “ә” өнөн белдәргән хәрәф өстәлә. Графикала “ө”, “ү”, “һ” башкорт өндәрән, “в”, “ж”, “ч”, “ц”, “г” кеүек бүтән тел өндәрән белдәргән тамгалар өстәлә.

Бүтән тел графикаһы менән кулланғанда, тағы лә ул халык менән бер диндә булғанда үзләштерелгән һүзәрзәң артыуы лә ситтә қалмай. Башкорт теленә гәрәп теләнән байтак һүзәр килеп инә. Тәүзә улар әзәби һәм дини телдә генә кулланылһа, вақыт үтеү менән йәнлә һөйләү телендә лә кулланыла башлай. Азақ ул һүзәрзәң нигезәнән кешә исемдәрә барлыкка қилә (мәсәләһән, Әлфиә, Фәхрәтдин, Банат, Кәбир (зур, бөйөк), Камил (тулы), Вәхит), ә уларзан үз сиратында фамилиялар языла (Кәбиров, Кәримов, Камаләтдинов, Муллағәләмов һ.б.).

“Шура”ла лә гәрәп теләнән үзләштерелгән һәзәр күп кулланыла. “Рус әзәбиәтә” мәкәләһәнәң беренсе абзацында ғына һәр һөйләмдә кәмәндә биш гәрәп һүзә бар. Мәсәләһән, хәдәр (чтение, читать доклад или лекцию), ватан, әзәбиәт, фән, донъя, вақыт. Әлбиттә, был һүзәрзәң қайһы берәүзәрә бөгөнгә башкорт әзәби телендә нығынған. Ә бына ләзем (кәрәк), хасил (результат), тарик (юл, способ), мәсләк (бурыс), сәхиби (сопровождать или страница), рисәлә (тыныс, яй), әджмәл (қушылған, қысқартылған), джәдид (яңы), тәдәриджи (постепенный, последовательный) кеүек һүзәр йыш кулланылыштан төшөп қалған, уларзы һүзлек ярзамында ғына тәржемә итеп була. Тағы лә шуһы өстәргә кәрәк: илдәр исемә лә журналда гәрәп теле қалыптары менән бирелә. Мәсәләһән, Рәсәй түгел, ә Рүсиә, Египет түгел – Мысыр.

Беззәң фекеребезсә, гәрәп теләнән ингән һүзәрзәң тура мәғәнәлә тәржемә итеү дәрәс түгел, сөнки улар контекста күсмә мәғәнәлә йөрөй. Мәсәләһән, “кәбир” һүзә тура мәғәнәлә зур, бейек тигәндә аңлата, а башкорт телендә ул күберәк бөйөк тигән мәғәнәгә әйә. Йә “тарик” һүзә, ябай гәрәп телмәрәндә ул “юл” тигәндә аңлатһа, “Шура” журналында ул проблеманы хәл итеү юлы йәки тарихтың үткән юлы тигән мәғәнәлә бирелә. Шулай булғас, гәрәп теләнән үзләштерелгән һүзәрзәң көнкүрештә кулланыла торған итеп түгел, ә абстракт әйбәрзәрзә һәм укыу-укытыу моменттарын аңлатыр өсөн кәрәккә күрһәтелә. Шул ук ақыл, дәүер, дин, дәрәс, кәләм, китап, гәм, залым, исем, иман кеүек һүзәр зә был фекерзә раслай. Профессор Ж.Ф. Кейекбаев үзәнәң “Башкорт теләнәң лексикаһында гәрәп һүзәрзәң қатламы” тигән фәнни мәкәләһәнәң ошоләй тип яза: “Гәрәп теләнән үзләштерелгән һүзәр ислам динә менән, китап теле, укымышлылар теле аша килеп ингәнлектән, фарсы йәки рус теләнән үзләштерелгән һүзәрзәң кеүек, тормош, көнкүрешкә бәйләнгән материал мәғәнәлә гәрәп һүзәрзәң башкорт телендә юк тиерлек. Тик укыу-укытыу, гөмүмән, мәгрифәтселеккә бәйләнгән бер нисә һүз күрһәтергә мөмкин: китап, әлифба, хәрәф, кәләм, дәфтәр, хат, сәғәт, ғариза һ.б. Революцияға тиклем халык телендә ғариза урынына прошение һүзә (русса) күберәк кулланылған” [Кейекбаев, 2014: 118].

“Шура” (Кәңәш) журналында әзәби әсәрзәңгә лә урын бүленгән. Журналдың беренсе һанының беренсе битендә Зәкир Рәмиевтың шиғырзәң “Дәрәмәнд” псевдонимы астында басылған:

“Қарғалы шағиры мәрхүм Сибәғәт Аллаһу хажыға язған бер мәктүбәмдән (языуымдан)

Кәтгәһә (часть, өзөгә)

(Төрөк ләһүджәсен (һөйләшән, диалектын) тәкәлид (ябалаштырыу, иммитация, подделка) қылып маташқан сактарзың йәдкәрә булһын.)

Әфәндем хәһрәттә гәджизенә (слабый, слепой, старость)

Был тәкдим иттекмә шул бер фәсинә,

Телдә кәләк (барка, плот) гәбәдә (служить, поклоняться) гәджәзидәр”²

Күрәүебезсә, әзәби әсәрзәң лә үзләштерелгән һүзәрзәң күп кулланыла. Был күрәнеш З. Рәмиевтың ғына шиғырзәңдә түгел, ә журналда басылған һәр авторзың телмәрәндә күзәтелә.

Тимәк, укытыусы, мәҗрифәтсә Ризаитдин Фәхретдиновтың телмәрендә һәм ул баш мөхәррир булган “Шура” журналында гәрәп теленән үзләштерелгән һүзәрзең күплелеге, беренсенән, педагогик бурыс менән аңлатылһа, икенсе яктан, ул журнал ярзамында халыктың телмәрен һәм йәшәү кимәлен арттырыу максаты.

Әзәбиәт

1. Кейекбаев, Ж.Ф. Ғилми хезмәттәр һәм һайланма әсәрзәр йыйынтығы. 2 том. Хәзерге башкорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө: Китап, 2014. – 118 бит.

2. “Шура” журналы. – 1908. – №1. – 3 бит.

© Ғайсина Ә.Р., Куланчин А.Й., 2023

УДК 811.512.141

Ғайсина Ә.Р., студент

Ғилми етәксене: Куланчин А.Й., филол. ф. канд.

М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)

XX БЫУАТ БАШЫНДАҒЫ ПУБЛИЦИСТИК СТИЛЬ ӨЛГӨӨ БУЛАРАК “ШУРА” ЖУРНАЛЫ

Аннотация. В статье рассматривается роль публицистического функционального стиля в начале прошлого века. А также стиль речи журнала “Шура” (Совет) и его особенности.

Ключевые слова: Журналы, журнал на старотюркском языке, Ризаитдин Фахретдинов, публицистический стиль, функциональные стили языка, литературный стиль.

Annotation. The article examines the role of the journalistic functional style at the beginning of the last century. As well as the style of speech of the magazine “Shura” (Council) and its features.

Keywords: Magazines, magazine in the Old Turkic language, Rizaitdin Fakhretdinov, journalistic style, functional styles of language, literary style.

Бөгөнгө көндә сәйәсәт, йәмғиәт, икдисәт кеүек өлкәләрең зур тизлек менән алға барыуын күзәтәбез. Безең көнкүреште яктырткан, уны язма телмәр итеп йәмәгәткә еткергән функциональ стиль булған публицистик стиль дә бер туктауһыз үсешә, уның яңы төрзәре, мөмкинселектәре, мәсьәләләре барлыкка килә.

Был стиль иң тәүзә информация еткерәү функцияһын үтәй, шул вақытта уның әзәби телгә булған йөгөнтөһо ла зур. Тормошта һәм тарихта булған һәр күренеште һүрәтләгән сакта уларға кағылышлы терминдарзы, йыш кына яңы һүзәрзе лә кулланыуы ла мөһим. Мәсәләң, 1917 йылғы революцияһынан һуң байтак һүзәр истоизмдарға әүерелеп, пассивка әйләнә. Тархан, волость, уезд, губернатор кеүек һүзәрзе Советтар союзында кулланыузың кәрәклегә булмай. Ә бына “Шура” журналында һәм бүтән матбуғатта йәки әзәби әсәрзәрзә кулланылған “үә”, “илә”, “нәһр” (йылға), “тарик” (юл), “хәсил” (результат, следствие) һәм башка һүзәр Ислам дине ярзамында гәрәп теленән үзләштерелгән булыуы өсөн дә телмәрзән төшөп қала. Тарихи үзгәрештәр үзенекен талап итә, телдә яңы һүзәр барлыкка килә (мәсәләң, комсомол, комиссар, пионер, райком, горком һ.б.). Тормоштағы булып торған үзгәрештәрзәң һәр береһе әзәби әсәрзәрзә сағыла, шуға күрә, әзәби телде заманына тап килгән йыш кулланылышлы һүзәрһез күз алдына килтерәүе кыйын.

Публицистик стиль үз-аллы стиль буларак XVI быуаттан башлап XIX быуатка тиклем формалаша. Рәсәйзә беренсе гәзит басылып сыкқандан башлап, уның әһәмиәте һәм көсө арта. Әгәр быға тиклем публицистик стиль менән ораторзәр ғына кулланған булһа, матбуғаттың мөмкинселектәре киңерәк. Уның аша агитация үтәкәрәү генә, йә яңылыктар хәбәр итеү генә түгел, ә киң катламдарзы аң-белемгә әйзәү, уларзың фекерләү кеүәһен үстәрәү миссияларын да үтәү мөмкинселеге барлыкка килә.

Безең уйлауыбызса, Ризаитдин Фәхретдинов та “Шура” журналының төп максаты итеп халыкты аң-белемгә әйзәүзә һәм йәшәү кимәлен арттырыузы куя. Журналда төрлө тарихи, сәйәси, тәрбиәүи, әзәби темаларға бәйлә мәкәләләр бысылып сыға. Заманына күрә, был максат бик тә актуаль, сөнки XX быуат башында укыу һәм языуға өйрәнәүзәң әһәмиәте көмөһә лә, донъя хәлдәре, сит илдәр тормошо, фәндәр үсеше менән кызыкһыныу арта бара. Әлбиттә, был кызыкһыныузы кәнәгәтләндәрәү өсөн “Шура” (Кәңәш) зур өлөшөн индәрә.

Ошо ук максат менән Ризаитдин Фәхретдинов үзә әзәби әсәрзәр яза һәм сит милләт авторзәрзын тәржемә итә. “Шура” журналының беренсе һанында басылып сыкқан “Рус әзәбиәте” мәкәләһенең беренсе өлөшөндә ул ошоләй тип яза: “Ватандаштарыбыз булған рустарзың әзәбиәте бик киң, рус телендә язылған әзәбиәт һәм фән китаптары бик күп. Бер телдә әзәбиәт, фән һәм дәрәс китаптары донъя килтерәү, языу, китермәк өсөн баштағы вақытта иң еңел юл, әзәбиәте тулы булған башка телдәрзә тәржемә итмәк уйлағандан, безгә лә рус әзәбиәте һақында фекер һәм мәғлүмәт һасил итеү ләземдер (кәрәктер)” [Фәхретдинов, 1908:11]. Авторзың фекеренсә, рус әзәбиәте ярзамында халыкка әзәбиәттең фәлсәфәүи фекерен еткерәү мөһим, сөнки рустарзың донъяға, тарихка, көн-күрешкә қарашын аңламайынса, уның менталитетын аңлауы ауыр. Шул

вакытта рус әзәбиәтенәң үсешкәнлеге, фәлсәфәүи тәрәнлеге балаларға белем биргәндә рус телен өйрәнүзе лә еңелләштерәсәк.

Рәсәй империяһы СССР-ға әүерелгәс, матбуғат та яңы система менән эшләй башлай. Бик күп гәзиттәр һәм журналдар эше туктала, яңылары барлыкка килә. Уларзың эске торошо яңыса корола, темалары алышына. Шул вакытта яңы барлыкка килгән лексик система әзәби телгә генә түгел, ә йәнле һөйләү стилинә лә йөгонтә яһай. Яңыса королған илдең канундары халыкка матбуғат аша таратыла, халык уның тел үзенсәлектәрән үзләштерә. Үткән быуат башында халык араһында “конституция”, “политбюро” кеүек байтак һүзәр йыш телгә алына башлай. Әммә бындай йөгонтә революцияға тиклем дә булырға тейеш булған, сөнки сит илдәрзә укып кайтқан мәзрәсә укытыусылары, мосолман гәзиттәре мөхәррирзәре үзәрәненә идеологик караштарын шәкерттәргә дәрәс вакытында һөйләһәр зә, бүтән халыкка тап матбуғат ярзамында аңлатырға мөмкин булғандыр.

Тағы ла шуны әйтеп китергә кәрәк, публицистик стиль иң тәүзә информация тапшырыу максатын башкара. Донъя кимәлендә, йә дәүләттә барған яңылыктарзы документаль форматта хәбәр итә. Шуға ла уның халыктың аңына йөгонтәһә зур. Профессор Ж.Ф. Кейекбаев әйтеүенсә: “Хәзәрге башкорт әзәби теленәң ике төрлә формаһы бар: язма тел һәм йәнле һөйләү теле. Әзәби телдәң был ике төрә бер-берәһе менән органик бәйләнгән, сөнки язма әзәби тел асылда башкорт халкының йәнле һөйләү теленән үсеп сығккан, йәнле һөйләү телендә кешеләр бер-берәһе менән аңлашыуға һәм фекер алышыуға йәнле һүз ярзамында туранан-тура өлгәшәләр. Язма тел инде шул телдә укый-яза белеүсә бөтә кешеләрзәң фекер алышыу формаһы һанала һәм кешеләрзәң фекерзәрән, караштарын, туранан-тура контактка килмәйенсә, башка кешеләргә һәм киләсәк быуын кешеләренә еткерәү өсөн хезмәт итә” [Кейекбаев, 2014: 184].

Беззәң фекеребезсә, телдәгә үзгәрештәр иң тәүзә йәнле һөйләү стилинә сағыла. Сөнки телдән әйтелгән тура телмәр үзгәрештәргә тизерәк бирелә. һүзәрзәң архаизмдарға һәм историзмдарға әүерелгәнә, йә неологизмдар барлыкка килгәнә, һүзәң семантик мәгәнәһә үзгәргәнә иң тәүзә йәнле һөйләүзән беләнә.

Тимәк, телдәң функциональ стилдәре араһында бер-берәһенә булған йөгонтәһә зур роль уйнай. Бер яктан, улар тарихи вакиғаларзан һуң телдәң үзгәрешән курһәтә, икенсә яктан, функциональ стилдәрзәң бер-берәһенә ярзам иткәнән һәм бер-берәһенә үзгәрештәр индергәнән күрһәтә.

Әзәбиәт

1. Кейекбаев Ж.Ф. Гилми хезмәттәр һәм һайланма әсәрзәр йыйынтығы. II том. Хәзәрге башкорт теленәң лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө: Китап, 2014. – 184 бит.

2. Фәхретдинов Р. Рус әзәбиәте // Шура. – 1908. – №1. – 11 бит.

© Ғайсина Ә.Р., Куланчин А.Й., 2023

УДК 821.512.145

*Ғалиева Л.Ш., филол. ф. канд., өлкән гилми хезм.
Г. Ибраһимов ис. ТӘҺСИ, Казан ш. (Рәсәй)*

СИКСӘНЕНЧЕ ЕЛЛАР «КАЗАН УТЛАРЫ» ЖУРНАЛЫНДА «ЯШЬ ТӘНКҮЙТЬЧЕЛӘР»

Аннотация. Статя посвящена исследованию бесед молодых литературных критиков, которые были напечатаны в 1980-е годы на страницах журнала «Казан утлары» («Огни Казани»). Данные публикации интересны тем, что не только выражают позицию молодых татарских критиков, но и в своем большинстве отражают писательскую критику молодых творцов.

Ключевые слова: литературная критика, писательская критика, история татарской литературы, журнал «Казан утлары».

Abstract. The article is devoted to the study of the conversations of young literary critics, which were published in the 1980s on the pages of the magazine "Kazan utlary" ("Lights of Kazan"). These publications are interesting in that they not only express the position of young Tatar critics, but also mostly reflect the literary criticism of young creators.

Keywords: literary criticism, history of Tatar literature, magazine "Kazan utlary".

Татар дөнъясының әйдәп баручы әдәби журналы – «Казан утлары», күренекле әдипләрнен әсәрләрен генә түгел, ә бәлки әдәби тормышка бәйлә күп кенә яңалыкларны, бәхәсләрне, хәбәрләрне дә үз битләрендә яктыртып килә. XX йөз ахыры тәнкүйтьнең яңарышында әлегә басма оештырган дискуссияләрнең әһәмиятен әдәбият галиме Ә. Закиржанов та ассызыклай [Закиржанов, 2019: 465]. Мисал өчен, узган гасырның 80 нче елларында журнал битләрендә даими рәвештә яшь тәнкүйтьчеләрнең әңгәмәләре, язмалары урнаштырыла. Әлегә яшь каләм сынаучылар журнал каршында эшләп килгән яшь тәнкүйтьчеләр түгәрәгә әгъзалары булып тора. Түгәрәкнең житәкчесе – күренекле тәнкүйтьче, язучы Мансур Вәлиев. Биредә яшь тәнкүйтьчеләрнен язмаларына кыскача күзәтү ясалды, аларда калкытып чыгарылған төп мәсьәләләр игътибарга алынды.

Сиксэненче елларда яшь тәнкыйтьчеләр секциясендә катнашкан һәм эсәрлэргә, язучылар ижатына үзенә ачык мөнәсәбәттен белдергән авторлар арасында Ф. Бәширов, Г. Морат, Р. Зәйдулла, Л. Лерон, Г. Гыйльманов, Х. Янов, Ә. Сәхапов, Ж. Дәрзаманов, Ә. Зиннәтуллина, Ф. Зөлкарнәев, Р. Юнысов, З. Хөснетдинов һ.б. бар. Күрәбез, әлеге авторлар арасында хәзерге вакытта күренекле язучыларыбыз, әдипләребез рәтендә торган күркәм шәхесләребез дә урын алган: «Бу чорда әдәби тәнкыйть шактый чуар булып кала һәм, максатына, эчтәлегенә, ижатчының эзерлегенә карап, профессиональ тәнкыйть, язучы тәнкыйте, укучы тәнкыйте кебек төрлэргә аерымлана» [Закиржанов, 2019: 464]. Яшь язучыларның, әдәбият галимнәренә «яшь тәнкыйтьче» буларак чыгышларына мөрәжәгать итик.

«Бүгенге әдәби тәнкыйтьтән без нәрсә көтәбез?» дигән сөйләшүне Ф. Бәшировның карашлары ачып жиберә. Яшь тәнкыйтьче түбәндәгеләрне яза: «Яшерен-батырын түгел, аерым әдипләр тәнкыйтьне икенчел дәрәжәдәгә хезмәт дип карыйлар...» [Өметләр, 1987: 157]. Шунысын билгеләп үтәргә мөмкин, әдәби жәмәгатьчелектә тәнкыйтькә карата мондый караш совет чорында да күзәтелә [Галиева, 2022: 354]. Алга таба исә мәкалә авторы «Тәнкыйть – проза, поэзия, драматургия белән бер үк дәрәжәдәгә ижат эше», – дигән нәтижәгә килә [Өметләр..., 1987: 157]. Шул рәвешле яшь тәнкыйтьченә әдәби тәнкыйтькә карата мөнәсәбәт ачыклана.

Өңгәмәдә катнашкан башка тәнкыйтьчеләр дә әдәби тәнкыйтьнең әһәмиятенә басым ясыйлар. Әгәр Г. Морат тәнкыйтьтә әдәби эсәрнең теленә игътибар кимедә дисә [Өметләр..., 1987: 158], Р. Зәйдуллин татар әдәбиятының намуслы, олы йөрәкле тәнкыйть көтүен әйтеп уза [Өметләр..., 1987: 159]. Г. Гыйльманов исә тәнкыйть алдында торган бурычларга туктала: яшь язучыларга игътибарны арттыру, яңа формалар куллану, тәнкыйть жанрларын арттыру [Өметләр..., 1987: 159].

Журнал битләрендә еш чыгыш ясаган яшь тәнкыйтьчеләрнең берсе – Хәкимжан Янов. Әлеге авторның Рәшит Гәрәй, Ләбибә Ихсанова китапларына рецензияләре басыла. Р. Гәрәй ижатында Х. Янов кеше хисләренә палитрасын, шатлык һәм кайгы, хезмәткә, туган якка мөхәббәтне, гади хезмәт кешесенә күнел хезинәсен күрә. Ана образына игътибарны юнәлтә, язучы ижатында чагылыш тапкан яшьлек кадерен белү кебек мәсьәләләргә калкытып куя. Шул ук вакытта, Х. Янов белдергәнчә, Р. Гәрәй уйланып бетмәгән эсәрләрен дә бастыра.

«Казан утлары»нда Ә. Зиннәтуллина прозаиклар ижатына бәя бирә. Аның Ә. Еникинең «Ялгыз каз» хикәясен анализлауга багышланган язмасы «Бер хикәя поэтикасы» дип атала. Яшь тәнкыйтьче биредә аеруча образ бирелешенә игътибарны юнәлтә. Үзенә фикерләрен дәлилләү өчен Ә. Зиннәтуллина бик еш эсәрдән өзекләр китерә, бу исә язманың күләмен генә арттыра. Икенче бер рецензиясендә исә яшь тәнкыйтьче Г. Сабитовның «Тармаклы яшен» дигән китабына рецензиясе белән чыгыш ясый. Язучының ижатын характерлап, ул аны табигатькә дан жырлау буларак кабул итә.

Табигать темасына тугрылык саклаган авторлар арасында шулай ук балалар язучысы Г. Хәсәновны да атап була. Ә. Сәхапов аңа «Табигать исемнән» дигән мәкаләсен багышлый. Автор фикеренчә, «Аның хикәя һәм повестьларын бер дә икеләнмичә «Табигатьнең сайланма эсәрләре» дип атарга мөмкин булыр иде» [Сәхапов, 1982: 156]. Жир язмышының иминлеген кайгырту белән сугарылган әлеге ижатны тәнкыйтьче сокланып кабул итә, язучының тел байлыгын да ассызыкмый. Яшь тәнкыйтьчеләрнең «Яңалык – тормышта һәм әдәбиятта» дип исемләнгән әңгәмәсендә исә Ә. Сәхапов әдәбияттагы уңай герой мәсьәләсенә карата кызыклы гына фикерен житкерә: «Дөрес, бүгенге әдәбиятта безне борчыган проблемалар күп. Ә минем күңелне иң тырнаганы – уңай герой проблемасы. Чөнки уңай герой проблемасы – образлы телгә күчәрсәк, ул әдәбиятның нигез ташы» [Яңалык, 1986: 147].

Бүгенге татар укучысына яхшы таныш язучы З. Хөснетдинов та заманында яшь тәнкыйтьчеләр түгәрәгә әгъзасы булып тора. «Казан утлары» журналы битләрендә аның Г. Рәхим, Д. Зөбәйрованың китапларына рецензияләре дөнья күрә. Әлеге язмаларында тәнкыйтьче образлар бирелешен тикшерә, кимчелекле якларга басым ясый. Язмаларында ул татар хатын-кызларына хас сыйфатларны санап чыга, хыялларга хыянәт итмәскә чакыра.

Журналга тәкъдим ителгән бәяләмәренә шигъри эсәрләргә анализ ясаганнары аеруча кызыклы тоела. Алар Ж. Дәрзаманов, Г. Морат, Ф. Зөлкарнәй тарафыннан язылган. Әлеге мәкаләләренә атамалары ук шигъри яңгырашлы: «Тормышка мәдхия», «Сабыр канатлары», «Еллар чалымы». Шунысын искәрттеп үтү урынлы булыр: Ф. Зөлкарнәйнең шагыйрьләр ижатын тикшерүгә багышланган эшчәнлеге, чыннан да, сиксэненче еллар татар әдәби тәнкыйте тарихында бер юнәлеш буларак кабул ителде. Ф. Зөлкарнәй үзенә М. Галиев ижатын тикшерүгә багышланган язмасында шагыйрь ижатының үзенчәлекле якларын отып алырга тырыша. Шулар арасында ул түбәндәгеләрне аерып чыгара: шәһәрләшеп килүче кичәгә авыл кешесе образын тудыру, авыл тормышын идиллик планда сурәтләү, халык тормышына илтифатлыгы, М. Галиев шигърьләренә хас этюд сыманлык, ижатының ике канаты – фикер һәм сурәт. Шул рәвешле, Ф. Зөлкарнәй шагыйрьнең ижаты кеше күңеленә матурлыгын күрсәтүгә юнәлгән булуын ачыклай.

Шагыйрь Г. Морат үз язмасында С. Сөләйманова ижатын тикшерү объекты итеп алган. Аның фикеренчә: «Сажидә Сөләйманова ижаты – татар әдәбиятының горурылыгы, йөз пакълыгы. Ул Мозаффарияләр очырган шигърият кошын яңа биекләккә, зур әдәбият күгенә күтәрдә» [Морат, 1983: 163].

«Тормышка мәдхия» дип исемлэнгән Ж. Дәрзаманов язмасы Ф. Яруллинның «Танышлар арасында» китабына рецензия итеп язылган. Китапка кергән шигъри әсәрләрне анализлап, яшь тәнкыйтьче элеге ижатта чагылыш тапкан туган илгә, туган туфракка чиксез мөхәббәт хисен ассызыкый. Ф. Яруллинның тормышка мәдхиясен житкерә. Журналда басылган Х. Зәкимуллинаның «Яңа язмышлар ачылганда» мәкаләсе исә Ф. Яруллинның «Язмышлар язылганда» повестена бәя буларак яңгырый. Биредә тәнкыйтьче повестының үзек героен аерып чыгара, аңа үзенә мөнәсәбәтен житкерә. Ф. Яруллинның ул шагыйрь, прозаик һәм драматург буларак та уңышлы ижат итүенә сөенә.

1982 елда яшь тәнкыйтьче Р. Юнысов үзенә бәяләмәсендә татар әдәбиятында фантастик әсәрләрнең урынын билгели. Мәкалә башында ук ул фантастикага чынлык кирәк, дип язып чыга. Аның фикеренчә, татар фәнни фантастикасы үсешендә Адлер Тимергалинның роле дә зур.

Яшь тәнкыйтьчеләрнең «Казан утлары» журналында басылып чыккан язмаларын укып чыкканнан соң шунысын билгеләргә мөмкин, һәр тәнкыйтьченең тикшерү объекты ул үзе ижат иткән өлкәгә якын тора. Укучыларны шигъри тәлгәшләр белән сөендергән Г. Морат, Ж. Дәрзаманов, Ф. Зөлкарнәевлар тәнкыйтьче буларак үзләре дә күбрәк шагыйрьләр ижатын тикшерүгә омтыла. З. Хөснетдинов һәм Ә. Зиннәтуллин прозаиклар ижатын сайлап алганнар. Р. Зәйдулла кең планда, тарихи якын килеп бәяләргә тырышса, Ә. Сәхапов, Р. Юнысов теоретик мәсьәләләренә күтәрәп чыгалар. Әлбәтте, бу бары тик аерым мәкаләләрдә житкерелгән фикерләр, һәм алар язучыларыбызның гомуми тәнкыйди фикерләве турында сөйләми. Биредә Әдәби-нәфис журнал кысаларында яшь тәнкыйтьчеләр ижатына табылган урынга сөенеп карарга кирәк. Басылып чыккан язмалар әдәби әсәрләргә яшь тәнкыйтьчеләр күзлегеннән чыгып ясалган бәяне генә житкереп калмый, ә бәлки киңрәк планда да карала ала. Алар билгеле бер этапта татар әдәби хәрәкәтен тасвирлый, әдәби тормышта яшьләргә сүз бирү, аларның язганнарын укучыга житкерү, яшь буынның активлыгын арттыру өчен дә хезмәт итә.

Әдәбият

1. Галиева Л.Ш. Татар сәнгате һәм әдәбияты декадасы (1957): нәтижәләр һәм бурычлар әдәбиятчылар күзаллавында // Социальное и национальное в советской культуре: К 65-летию Декады татарского искусства и литературы в Москве. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. – 349-357 с.

2. Закиржанов Ә. Әдәбият белеме һәм әдәби тәнкыйть // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 7 т. 1985–2000 еллар / төз. Р.Ф. Рахмани, фәнни мөх. Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закиржанов. – Казан: Фолиант, 2019. – 448-479 б.

3. Морат Г. Сабыр канатлары // Казан утлары. – 1983. – №3. – 163-164 б.

4. Өметләр аклансын! // Казан утлары. – 1987. – №4. – 157-161 б.

5. Сәхапов Ә. Табигать исеменнән // Казан утлары. – 1982. – №8. – 156-157 б.

6. Яңалык – тормышта һәм әдәбиятта // Казан утлары. – 1986. – №10. – 144-149 б.

© Галиева Л.Ш., 2023

УДК 372.881.151.212

Галимова А.С.,

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана (Казахстан)

ТЛҮЙРЕНУШІНІҢ ЗЕРТТЕЙ ОҚУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫ БАҒАЛАУ

Аннотация. В статье рассказывается о виде речевой деятельности – чтение, его роль в овладении языком и методах оценки навыка чтения. В настоящее время виды речевой деятельности активно используются как в обучении языку, так и в оценке языковых навыков. Для точного определения уровня владения языком изучающего язык, требуются качественные, эффективные задания. В этой статье предлагается ряд эффективных задач, оценивающих навыки чтения.

Ключевые слова: второй язык, навыки чтения, задание, тестирование, уровень владения языком, оценка.

Abstract. The article describes the type of speech activity – reading, its role in language acquisition and methods of assessing reading skills. Currently, the types of speech activity are actively used both in language teaching and in the assessment of language skills. To accurately determine the level of language proficiency of a language learner, high-quality, effective tasks are required. This article offers a number of effective tasks that evaluate reading skills.

Keywords: second language, reading skills, assignment, testing, language proficiency, assessment.

Білім беру мазмұнының теориялық мәселелерін және оны іріктеу жолдарын Алаш алыптары осыдан ғасырдан артық уақыт бұрын жіктеп, талдап, сара жолын көрсетіп қана қоймай, тұғырын қалыптастырған. Олар білімнің мазмұны жеке тұлғаны жан-жақты үйлесімді дамытуға бағытталуға тиіс екендігін баса айтты

[1]. Сол кездерден бастау алған білім беру үдерісіндегі дұрыс таңдалған мәтін, оқыту әдістемесі, тіл меңгерту тәсілдері әлі де еш өзектілігін жоймақ емес.

Ғалым Ф. Оразбаева: «Оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, сауатты, дұрыс, мәнерлеп, ұғынықты оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу» деп жазады. Оқылымның танымдық, зерделік, ізденімдік, көрсетімдік оқылым сияқты түрлерін жіктеп көрсетеді [2].

Тіл оқытуда бастаушы, жалғастырушы деңгейлердің болатындығы белгілі. Сондықтан тіл үйренушінің деңгейіне қарай мәтін түрі тандалып алынады және мәтіндегі сөздер саны саналады. Қазіргі уақытта тілді үйрету және бағалауда бес деңгейлік жүйе негізге алынады. Төменгі деңгейлерде мәтін қысқа, грамматикасы жеңіл, сөздік қоры қарапайым болып келеді. Мысалы А1 деңгейіне арналған мәтін мен тест тапсырмалары:

Токтар Әубәкіров – ғарыш әлеміне ұшқан тұңғыш қазақ ғарышкері. Ата-анасы Токтарды кішкентай кезінде әжесінің тәрбиесіне берген. Ол ұшқыш болуды армандаған [3].

Сөйлемді толықтырыңыз.

Токтардың арманы ... болу еді.

- A) қазақ
- B) ата-ана
- C) ұшқыш
- D) ғарышкер

Сұраққа жауап беріңіз.

Токтарды кім тәрбиелеген?

- A) Оны әжесі тәрбиелеген.
- B) Оны ғарышкер тәрбиелеген.
- C) Токтарды атасы тәрбиелеген.
- D) Токтарға ата-анасы тәрбие берген.

Оқылымның бір түрі зерттей оқу мәтінді жүз пайыз түсіну мақсатын көздейді. Оқудың бұл түрі уақыт ұзақтығымен, кідірістердің болуымен және мәтіннің жеке фрагменттерін бірнеше қайталап оқумен сипатталады. Мәтіннің мазмұнын толық түсіну оның лексикалық, грамматикалық және синтаксистік мазмұнын түсінуді білдіреді.

Бұл әсіресе тіл меңгерудің орта, ортадан жоғары, жоғары деңгейлерінде маңызды. Төменде орта (B1) деңгейге арналған мәтін мен тест тапсырмалары ұсынылды:

Өте ертеде бір дана қария дүние саларынан бұрын қасына ұлын шақырып алып: – Балам, менің дүниемен қоштасатын күнім жақын. Өзіңе қалдырып бара жатқан асыл қазынам бар. Сен соны іздеп тап, ұқыпты пайдалан, ұқсатып қолдан, – депті... Күндердің күнінде бала әке қалдырған қазынаны іздеймін деп әбден шаршайды. Бірақ әкеден қалған қазынаны таба алмайды. Амалы таусылған бала ел ішіндегі көп өмір сүрген бір қариядан ақыл сұрайды. – Әкеңнің сөзі рас, балам. Оның саған қалдырған мұрасы – тіл. Ол сөзге шешен кісі еді ғой. Бәріміз де сөз асылын, сөз қадірін марқұм сенің әкеңнен үйрендік, деп айтады. Тілден қымбат қазына жоқ, – деп ақылгөй қария аталы сөздің шешуін айтыпты [3].

Мәтін мазмұнына сәйкес ақпаратты табыңыз.

- A) Әкесі мұра еткен дүниені тез табады.
- B) Бәріміз сенің әкеңнен ақыл сұрайтын едік.
- C) Әкесінің ұлына деп табыстаған мирасы бар.
- D) Балам, мен сатып алып берген затты жақсы қолдан.

Мәтіндегі тірек сөздерді табыңыз.

- A) әке, дүние, тіл, шешен
- B) қария, қазына, тіл, мұра
- C) қария, сөз, дүние, ақылгөй
- D) сөз қадірі, қария, өмір, бала

Мәтінде жауабы бар сұрақты табыңыз.

- A) Қарияға кім ақыл айтты?
- B) Ең баға жетпес қазына не?
- C) Халық сөз асылын кімге үйреткен?
- D) Ол елі қалдырған мұраны тапты ма?

Мәтіндегі негізгі ақпаратты табыңыз.

- A) Әкеңнің өсиеті
- B) Ұлының тапқырлығы
- C) Ақылгөй қарияның сөзі
- D) Жұрттың сөз асылын үйренуі

Мәтін мазмұнын қорытындылаңыз.

- A) Жақсы сөз, жарым ырыс.
- B) Адамның жүзі ақылдың айнасы.
- C) Істегенің бізге жақсы, үйренгенің өзіңе жақсы.
- D) Білмегенді кісіден сұра, кісі жоқ болса, кішіден сұра.

Мәтінге тақырып қойыңыз.

- A) Әке өлімі
- B) Әке мен бала
- C) Пайдалы кеңес
- D) Қарияның өсиеті

Оқылым дағдысы арқылы білім алушының танымы кеңейеді, ойлау жүйесі дамиды болады. Жақсы құрастырылып, дайындалған тест тіл үйренушіге бірнеше бағытта оң ықпал етеді:

A) Көп мәтіндер елтанымдық, жаңашыл ақпараттық, тәрбиелік, дүниетанымдық, позитивті сипатта болғандықтан, тіл үйренушіні ынталандырады;

Ә) Тіл үйренуші мемлекеттік тілді сауатты және әдеби тіл нормасына сай меңгеруге төселеді;

Б) Тест тапсырғаннан кейін өз білімінің нәтижесін көре алады, ары қарай кемшін тұсын дамытуға кіріседі;

В) Тілді меңгеру деңгейінің келесі, яғни жоғары тұрған сатысына көтерілуге ұмтылады.

Мақалада оқылым тапсырмалары бойынша жүйелеу, тестік салыстыру, талдау, бағалау, тұжырымдау, педагогикалық өлшем әдістері басшылыққа алынды.

Қазақ тілін ересектерге үйрету барысында алдымен қандай мақсат көзделгенін нақтылау керек. Себебі мақсатына қарай оқылым дағдысында көз жүгіртіп қарап шығу, танысып оқу деген экстенсивті түрлерімен қатар, интенсивті зерттей оқу, ізденіп оқу деген түрлері де бар. Тіл үйренуші ересек тұлғаның мәтін бойынша алған түсінік, пайымын, мазмұнын түсінудегі зейінділігі тексеріледі және ой қорыту біліктілігі анықталады. Оқылым бойынша берілген тестік тапсырмалар олардың қазақ тілін меңгеру деңгейін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Тілді білу деңгейін бағалауға арналған тестілеу – тәуелсіз бағалау тәсілі ретінде әлдеқашан танылған және әлемнің көптеген елдерінде кеңінен қолданылады. Оқылған мәтінді түсіну деңгейін нақты өлшеулер арқылы жүзеге асыруға болады.

«Өлшеу – бұл белгілі ережелерге сәйкес қандай да бір нысандар мен сандық шкала нүктелері жиыны арасындағы байланысты белгілейтін процесс. Педагогикалық өлшеулер – тестіленушінің ағымдық және қорытынды даярлығының объективті мәнін алуды көздейтін, білім сапасын санмен бейнелеу процесі» деп тұжырымдалғандай, дұрыс құрастырылған тест жеке тұлғаның тілге деген қызығушылығын арттырады, ойланып, мазмұнның астарына үңілуге жетелейді [4]. «Бұл теория жетекші түсінікті анықтау, қасиетін өлшеу, тілді білу деңгейін, эмпирикалық және түсіну индикаторлары жүйесін өлшеу рәсімін тексеру сияқты процестерді зерттейді» [5].

Педагогикалық өлшеулер теориясында білім сапасын бағалау құралдарының белгілі бір қасиеттерге ие болғанда ғана ол құралдардың бағалаушылық мүмкіндіктері болатындығы дәлелденген. Бұл – ықшамдылық, технологиялылық, тұжырымдаудың логикалық формасы, жауаптың орналасуының анықтылығы секілді тест тапсырмаларына қойылатын талаптар. Айта кетерлік маңызды мәселе, кез-келген тақырып бойынша тапсырма құрастырып, оған бес түрлі жауап нұсқасын ұсынса, тест тапсырмасы болады деген жаңылыс пікір екендігін аталған педагогикалық өлшеулер теориясы растайды. Сондықтан тұлғаның латентті қасиеттерін бағалауда сапасыз тест тапсырмаларына жол берілмеуі керек. Өйткені мақсатқа негізделмеген сапасыз тест тапсырмалары қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау бойынша тестіленушілердің қазақ тілін меңгеру деңгейін емес, өзге қасиеттерін қажетсіз бағалаумен қатар, қазақ тілінің дамуына теріс әсерін тигізеді» деп көрсетілгендей, тест дайындаушы өзі шебер маман болу керек [6].

Қазақ тілін екінші тіл ретінде ересектерге оқытуда оқылымды тестілеу, яғни оқылым әрекетін тексеру маңызды мәселелердің бірінен саналады. Тіл үйренушілердің деңгейіне қарай мәтіндер таңдалынып алынады, яғни оқылымды тестілеудегі ең бірінші мәселе – алынған білімді, ақпаратты қаншалықты дәрежеде түсінгендігін анықтау. Оқылымды тестілеудің әр кезеңінде бір-біріне ұқсамайтын, яғни әр түрлі тақырыптарда жазылған (ақпараттық мәтіндер, тәрбиелік бағыттағы мәтіндер, елтанымдық мәтіндер, қысқа әңгімелер, көркем шығармадан үзінділер, мысал-әңгімелер, дүниетанымдық сипаттағы баяндаулар т.б.) мәтіндер болуы шарт. Оқылымды меңгеру деңгейін тест арқылы тексеруде көркем шығармадан алынған үзінділер және елтанымдық мәтіндерден бөлек жарнама, хабарландыру, ойды аяқтауға және мақала мазмұнын анықтайтын тапсырмалар жиынтығынан құралған тесттерді де ұсынуға болады. Бұл тіл үйренушінің әртүрлі тақырыпта жазылған мәтінді және мәтіндегі ойды түсінуіне септігін тигізіп, сонымен бірге оқылымнан түйгенін, мәтінді оқудан алған тәжірибесін қарым-қатынас жасауда пайдалануына ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Алаштың тілдік мұрасы. – Алматы: Palitra Press, 2013. – 328 бет.
2. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000.
3. ҚАЗТЕСТ жүйесінің тест тапсырмаларын әзірлеу спецификациясы.
4. Аванесов В.С. Item Response Theory: Основные понятия и положения, Педагогические измерения // Научно-методический журнал РФ. – М., 2007. – №2.
5. Қазақ тілін оқытудың талаптарын анықтайтын ҚР СТ 1926-2015, ҚР СТ 1928-2015, ҚР СТ 1929-2015, ҚР СТ 1925-2015, ҚР СТ 1927-2015 Қазақстан Республикасының Ұлттық стандарттары // Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «Ұлттық тестілеу орталығы» РМҚК, 2015.
6. Қазтест жүйесін енгізу мен дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2009 (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 11 қыркүйектегі № 835 қаулысымен мақұлданған)

©Галимова А.С., 2023

НАЗАР НӘЖМИЗЕҢ «ИБЛЕС» ПОЭМАҒЫН ӨЙРӘНЕҮ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В статье рассматривается образ Иблиса в поэме Н. Наджми. Показаны воспитательные возможности и оптимальные методы изучения поэмы.

Ключевые слова: Иблис, образ, характеристика, кластер, духовная свобода, Родина, групповая работа, мелодия.

Abstract. The article examines the image of Iblis in the poem by N. Najmi. Educational opportunities and optimal methods of studying the poem are shown.

Keywords: Iblis, image, characteristic, cluster, spiritual freedom, homeland, group work, melody.

Башҡорт эҙбиәтендә ХХ быуатта мифологик образдар, мифопоэтик шәхестәр, архетипик образдар менән кызыкһыныу һөҙөмтәһендә М. Ғафури («Адам үә Иблис», 1910), Ш. Бабич («Ғаззил», 1916), Н. Нәжми («Иблис») әсәрҙәрендә Иблис образына мөрәжәғәт иткәндәр.

Был өс әсәрҙәрҙең дә нигезендә Көрһән китабында урын алған дини миф һалынған: Алланың әмеренә буйһонмау арҡаһында оҗмахтан кыуылған Ғаззил фәрештәһен Иблискә әйләнерә һәм уның кешеләрҙе насарлыҡка котортоуы, азырыуы. Бер үк образ тураһында һүз барһа ла, һәр автор уны үзенсә асқан, үзенсә кабатланмаһ сюжет корған.

Ш. Бабич һәм М. Ғафури әсәрҙәре менән укыуһылар алданыраҡ таныһа, шуға ла Н. Нәжми поэмаһын өйрәнерә барыһында был әсәрҙәргә таянып була.

Поэмаһың йөкмәткәһе бик зур, шунлыҡтан укыуһылар уны өйзә укып киләләр. Укытуһы иң элек традицион һорау яҙамында йөкмәткәһе үләштерерә кимәлен тикшерә. Кыһкаһа йөкмәткәһе һөйләтергә лә мөмкин. Бер һисә сюжет һызығы Әһмәт образында килеп төйөнләнерә аһыклана. Тәү карашка поэмаһың лирик һеройы вакиғаларҙы күзәткән һымак кына. Һеройзар Сәғүд Ғәрәбстанында һәм Башҡортостандың Зейә буйзарында хәрәкәт итә. Вакиғалар ике ваҡыт арауығын берләштерә: хәзәргә заман менән хәтирәләр ебен үрөп һүрәтләй автор. ХХ быуат башында илдә түңкәрелеш булғас, ауыл муллаһы Әһмәт зур ғайләһе менән тыуған ерен ташлап китергә мәжбүр. Юлда үзенә балаларын юғалта, катыны Бибиһамал менән юлда тыуған улы ғына иһән кала.

- Сәфәрҙә тыуып, Сәғүд Ғәрәбстанында үскән Мәһмүт булмышына туған моң һисек килеп һарылған?

- Әсәһе Бибиһамалдың һағыһлы моңо аһа уға ата-бабалар төйәгенә, телгә булған кызыкһыныу, хөрмәт, барып күрерә хыялы уята. Мәһмүттә төштерәнә кергән, ғүмерҙә бер тапкыр за күрмәгән ата-бабалар төйгә үзенә тарта:

Әсә йырлай... Мәһмүт йөрәгенә

Ағыла йыр әллә кайзарзан.

Алыһтарзан сыңлап килә төслә

Ата-баба тыуған ярзарзан.

Бибиһамалдың ер һәм йыр тураһындағы һүзәрә лә актуаль:

Ер менән йыр – бер үк карындан,

Ә, етмәһә, йырҙы шағир яҙған.

Был һорау бик мөһим, сөнки укыуһылар менән ата-әсәһең баланы тәрбиәләүзәгә роле аһыклана.

- Мәһмүттең ғүмерә трагик рәүештә өзөлөүенә сәбәбе һисәлә?

Улының йырын тыңлап, Әһмәт

Тертләп куйҙы: «Был һис гәләмәт?!»

Тап ошо юһыҡтағы бәхәс үскәндән-үсә, трагедияға барып етә. Мәһмүт: «Тел үзә лә иман», – тип өндәшә икән, һисек дөрөс әйтәлгәнлегенә инанмай мөмкин түгел. Бөгөн дә бит туған телебез тирәһендә кызыу бәхәстәр барғанда, халыҡ шағирының поэтик һүзәрә бик көнүзәк яңғырай.

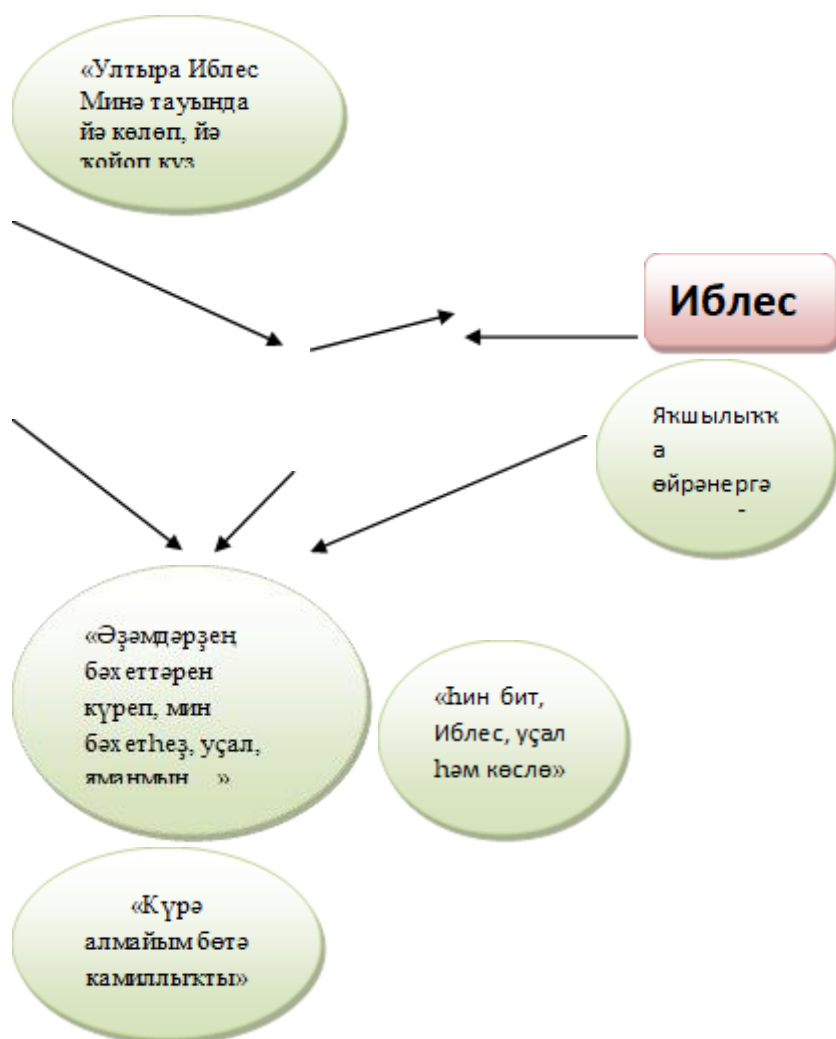
Әһмәт менән Иблис диалогын ролләп укыла. Был диалогтың ябай бәхәс кенә түгел, ә автор өсөн һеройзарҙың характер һыҙаттарын асқан ыһул да икәнлегә күрһәтелә. Үзен ғүмер буйы һак, Аллаһ юлында тип уйлаған Әһмәткә Иблис күзен аһа.

Әсәрҙең идея-тематик йөкмәткәһе укыуһылар менән бергәләп билдәләнә. Бында әсәр тураһында Х. Ғиләжевтың һүзәрән килтерерә урынлы: «Поэмаһың нигезендә – Ватан һәм кеше яҙмышының һисбәте. Тыуған ил һәм туған тел төшөнсәләренәң тормоштағы трагик драмаһы кеүек, бер ваҡытта ла үзенә әһәмиәтен юғалтмаған проблемалар ята. Кайҙа барһа ла кешенәң кара һакалы үзә менән, йәғни кешенәң аллаһы ла,

иблесе лә үзәндә, улар кешенең тәбиғәте, донъяға карашы, ғәме. Иленән кәша ла, тыуған тупрактан, туған мондан, туған телдән кеше кәса алмай» [Хәкимов, 1988:13].

«Әкиәт мин. Кеше,
кәшәзләгән ақлар
өсән, мине тығузырзы»

Дәрестә укыусыларзың танып-белеү эшмәкәрлеген әүземләштерәү максатында кызыклы эш алымдары кулланырға кәрәк. Геройзарға кылыкһырлама бирәүзе төркөмләп ойшторорға мөмкин. Беренсе төркөм Әхмәткә, икенсе төркөм Иблескә, өсәнсә төркөм Мәхмүткә, дүртенсе төркөм Бибикамалға кылыкһылама бирә, кластерзар төзәй. Укыусыларзан яуаптарзы әсәрзән өзәктәр ярзамында иҗбатлаузы талап итергә кәрәк. Мәсәлән:

Назар Нәжмизәң Иблесе күп кырлы, ул хатта ниндәйзер хистәргә лә әйә, ул үзенең язмышы тураһында ла тәрән уйлана:

*Ботәһенән тик мин генә мәхрүм,
Шуга ла ер миңә тиң түгел.
Кеше генә – үз ерендә алла...
Ниңә кеше? Ниңә мин түгел?!*

Башка образдарға ла ентекле кылыкһырлама бирелә. Шамил, Кыз, Егет образдары әсәрзән, фекер киңлегенә һәм тәрәнлегенә көсәйтеүгә ярзам итеп киләләр. Шағирзың лирик образына ла игтибар ителә.

*Иртәгәләр бөгөн тыуа икән,
Шул иртәгәм бармы бөгөндә? – тип лирик герой инештә үк һорау куя.*

Шағир ваҡыт менән бәхәскә инә. Назар Нәжми шиғриәтендә ваҡыт үлсәм берәмеге түгел, сиктәрен күпкә киңәйтә. Эске азатлыҡ, тойғолар юғарылығы ваҡыттан ашып китә:

Мин дә шулай гүмер буйына,

Яна-яна, төзөп куйзым кеүек

Шиғырзарзан торған бер бина.

Ул бинамды һаман төзөйөм мин

Иртәгә һәм бөгөн өсөн дә, – тип үзенең караштарын нығытып куя шағир.

Йомғаҡлау өлөшөндә ике өзөк укыла:

а) Илай ине Әхмәт... Әхмәт илай...

Йөрәгендә ине ут йәшен.

б) Минәтауза Иблес, көлә-көлә,

Түгә утлы, әсе күз йәшен.

Ике төп геройдың илау сәбәптәре һәм улардың күз йәштәре араһындағы айырма асыҡлана.

Шулай ук Ш. Бабичтың һәм Н. Нәжмиҙең әсәрҙәрендәге Иблес образдарын сағыштырып қарарға ла була.

Укыусылар менән дәрес азағында һығымта яһала: кешенең рухи азатлығын Иблес кенә еңә алмай. Ул азатлыҡ эскән һыу, һулаған һауа, тыуған ер йылығы һәм моң менән кешегә һеңә. Кешене шәхес кимеләнә күтәрә, иңенә яуаплылыҡ та һала.

Әҙәбиәт

1. Ғиләжев Х. Был донъяла һин йәшәйһең икән... // Атай йорто. Баш һүз. – Өфө: Китап, 1988.

2. Нәжми Н. Атай йорто. – Өфө: Китап, 1988.

© Ғәлимова В.А., Ғәлина Ғ.Ғ., 2023

УДК 81.36

*Ғәниева Ғ.Ғ., филол. ф. канд., доцент
ӨФӨТУ-ның Бөрө филиалы, Бөрө к. (Рәсәй)*

М. КАҺАРМАНОВА ӘСӘРЗӘРЕНДӘ СИНОНИМДАРЗЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Аннотация. В данной статье анализируется употребление синонимов в произведениях М.Каһармановой. Стилию писателя свойственны глубокий национальный колорит, сочность языка, жизненность и самобытность художественных образов. Она хорошо знает все тонкости башкирского языка, умело передавала нюансы простонародной разговорной речи и тем самым талантливо употребляла варианты лексических единиц. Наше исследование показывает, что автор в своих произведениях широко употребляет эмоционально-экспрессивные и стилистические синонимы башкирского литературного языка.

Ключевые слова: стиль, язык произведения, синоним, стилистика.

Annotation. This article analyzes the use of synonyms in the works of M. Kaһarmanova. The style of the writer is characterized by a deep national flavor, juiciness of the language, vitality and originality of artistic images. She knows well all the subtleties of the Bashkir language, skillfully conveyed the nuances of common colloquial speech and thus talentedly used variants of lexical units. Our study shows that the author uses expressive and stylistic synonyms of the Bashkir literary language in his works widely

Key words: style, language of the work, synonym, stylistics

Хәҙерге башҡорт әҙәбиәтенә Миләүшә Сәйғәфәр кызы Каһарманова үҙен талантлы журналист, илһамлы шағирә, күренекле прозаик итеп танытты. Ул – ике шиғри йыйынтыҡ һәм ике проза китабы авторы. Һәр язуысының ижады шиғыр язуынан башлаған кеүек, журналист М. Каһарманова ла әҙәбиәткә шиғырҙары менән килеп инде. “Күңеләм йылы теләй” исемле проза китабы иһә уны оҫта хикәйәсе итеп танытты, ә “Бетерә шаршыһы” әҙәбиәт һөйөүселәрҙең өҫтәл китабына әйләнде. Китапка “Еңеүҙән һуң”, “Бисура”, “Шүлгән”, “Бетерә шаршыһы”, “Алда гүмер бар әле” повестары, “Көндәштәр”, “Март бураны”, “Мандолина”, “Атакай”, “Һыбайлы” һәм башка хикәйәләре тупланған. Ундағы “Сәләм” хикәйәһе 2014 йылда ук Шәһит Хозайбирзин исемендәге дәүләт премияһына эйә булды.

Миләүшә Сәйғәфәр кызының әсәрҙәрен укымлы, үтемле иткән төп алым, моғайын, ябай, халыҡсан тел менән ижад итеүҙән киләләр. Уның әсәрҙәрендә катмарлы сюжет һызығы ла, катлы-катлы композиция ла осрамай. Сөнки ул катмарлы тормошта үз урынын табырға, йәшәү мәғәнәһен асыҡларға тырышкан кеше психологияһын һәм уй-фекерҙәрен беренсе планға куя. Шуға күрә уның повесть һәм хикәйәләрендә эске монолог, хис-тойғо төп урынды алып тора. Ауыл кешеләренең үтә ябай булмаған тормошо, уй-кисерештәре ябай халыҡ теле менән бәйән ителә. Былар барыһы ла язуысынан үзенсәлекле телмәр һәм стиль талап итә.

Синонимдар һәр язуысының телмәр байлығын күрһәтә. М. Каһарманова мәғәнәләре яғынан окшаш һүзҙәрҙе әсәрҙәре тукымаһына бик иркен алып инә һәм идея-тематик йөкмәткәһен тулыраҡ асыуға өлгәшә.

Уның эсэрзәрендә осраған синонимдарзың идеоматик, эмоциональ-экспрессив, контекстуаль төрзәрен осратырга мөмкин.

Әзибәнен ижадында кеше психологияһын тасуирлау беренсе урында тора. Тормоштағы ғәзелһезлекте, ауыр тормош коло булыу күренештәрен һүрәтлөгәндә, йәки күңел төшөнкөлөгөнә бирелеу, эс бошоу кеүек эмоциональ тойғоларзы тасуирлағанда автор йыш кына “илау” һүзен куллана. Лексик берәмек һөйләмдәрзә айырым рәүештәр, хәл кылымдар менән бергә килеп төрлө мәғәнә отгеноктарын сағылдыра. Мәсәлән: *илау – һықрап илау, бузлап илау, түгелеп илау, һығылып илау, битен каплап илау, бауылдап илау, йәштәрен субырлатып илау, сарбаулап илау, сар-сор илау, шарылдап илау, зыулап илау, аунап илау, үкһеп илау, ярһып илау, тыйып алғыһыз булып илау, косаклашып илау, бәхеттән илау* һ.б.

“Илау” һүзенә семантик уратылышында ятқан һүззәр зә байтак эсэрзәрзә. Профессор Г. Йәғфәрова билдәләүенсә, үз-ара бәйләнгән һәм бер үк һүз төркөмөнә караған һүззәр йыйылмаһы бер лексик-семантик төркөмдә барлыкка килтерә [3; 8]. М. Каһарманованың эсэрзәрендә эске тел бәйләнештәре менән бер төркөмгә ойшқан бындай һүззәр кешенәң нескә күңел торошон якынырақ асырга ярзам итә. Мәсәлән, *үкһеу, ярһыу, һықрау, һықтау, һыңкылдау, һығылыу, бузлау, буслығыу, күз йәше түгеу, күзе дымланыу, күзен сылатыу, быуаһы йырылыу, танауын мышкылдатау, күңел бушатыу, йәштәре субырлап койолоу, күззәрәнә урғылып сығыу, ике күзенән тупырлап йәштәре койолоу, йәштәрәнә быуылыу, күз йәшенә койоноу, күззәрәнә йәш эркелеу, тулышып һызлаған күңеле урғып түгелеп китеу* һ.б. Психологик хәл-торошто белдерәүсе бындай кылымдарзы төрлө рәүештәр менән бизәп, языусы хәл-вакиғаларзың төрлө юсыкта барыуын, һәр кешенәң уны төрлөсә қабул итеүен ышаныслы итеп дәлилләй; вакиғалар иһә ысынбарлығында күз алдына баһа. Миһсалдар: *үкһеу, һықтау – тәгәрләп ятып үкһеу, бизунланып үкһеу, үзәге тартылғансы үкһеу, тауышыһыз һықтау* һ.б. Миһсалдар: *Быуаһы йырылған Сәғизә, һаман бузлай-һамаклай яттан әрләп, күңелен бушатты. ...танауын мышкылдата-мышкылдата һыйырзарына йүнәлдә. (“Бетерә шаршыһы”). Тәгәрләп ятып, бизунланып, үзәге тартылғансы үкһене кызыкай шул мәлдә. Азактан уға кушылып апайзары, бәләкәй кустыһы, унан әсәһе бузланы. (“Бетерә шаршыһы”).*

Кешенәң күңел торошо алмашынып тороусан. Геройзарының шатлығын, күтәрәнке кәйефен һәм башка ыңғай хис-тойғоларын, кисерештәрен һүрәтлөгәндә автор “көлөү” һүзен йәлләмәй. Уның түбәндәге варианттарын осратырга була: *көлөү – пырхылдап көлөү, хихылдап көлөү, шаркылдап көлөү, шыркылдап көлөү, сылтыратып көлөү, сәсәп көлөү, яңғыратып көлөү, дәррәү көлөү, эс катқансы көлөү, бот сабып көлөү, һене катып көлөү, күззәрәнән йәш сыққансы көлөү, әскерһез көлөү, тауышыһыз ғына һелкәнен көлөү, ғыркылдап көлөү; һаһылдашыу, хихылдау, сыркылдау, шаркылдау* һ.б.

М. Каһарманованың эсэрзәрендә осраған бер төркөм синонимдар бер үк төшөнсәне төрлөсә атау, кабатлаузарзан тайпылыу махсатында кулланыла. Мәсәлән, “әт” һүзе халык телендә кулланылған варианттары менән түбәндәге синонимик рәтте барлыкка килтерә: *маһмай, күзе аларып өлгәргән януар, хашишак, ялбыр, мәхлүк, дәү ялбыр гифрит* һ.б.

М. Каһарманова төрлө стилистик телмәргә караған синоним һүззәрзә лә оһта берләштереп ебәрә. Мәсәлән, *ашау, ейеу, ялмап куйыу, тығыныу, туйыныу, тамак ялгау* һ.б.. Миһсалдар: *Бәшмәктәрен дә утта тотоп, ялмап куйзы. (“Шүлгән”). Мин һинәң чипсы менән туйынғаныңды белмәйем, как бутта. (“Шүлгән”). Тамак туйзыраһың да – ятаһың, ашайһың да ятаһың. (“Шүлгән”).*

Уңышы кулланылған эмоциональ-экспрессив синонимдар иһә эсәргә төрлө тойғо бизәге өһтәй, укыусыға тәһсир итеү көсөн арттыра. Миһсал: *Госпиталдәр, дауаханалар, приюттар яралы гәриптәр, кантузия алып миһрәгән, алийған, ярзамға, карауға мохтаж булған фронтовиктар менән тула. Һәм, албиттә, уларзың күңелдәре китек. Уларзың йөрәктәре яралы. Уларзың йәндәре ауырыу. (“Еңеүзән һуң”).*

Языусының телмәрендә актив кулланылған синонимдарзың йәнә бер төркөмә хәл-вакиғаны, күренеште ентекләберәк, тәрәнерәк аңлатыу, укыусыға тейешенсә еткереп куйыу ролен үтәй. Миһсалдар: *Карт егет йәш кыззың бер катлылығын, хәйләһезлеген, ауыл балаһына ғына хас артык ышаныусанлығын шунда ук аңгарып алды. (“Бетерә шаршыһы”). Көтөлмәгәйне бәлә. Аңгармаһстан, аһтыртын килдә. Килдә лә йығаһынан, тәгәрәтәһенән һукты. (“Алда гүмер бар әле”).* Бындай контекстуаль синонимдар, кабатлаузар һәм рифмалашып килгән һүззәр менән йәнәш кулланылып, эсәргә шиғри әһаңлек бирә, бында языусы ижадының поэзияға якын тороуын да тойомларға була: *Әйтерһең, әле генә берәүзең йәнә кыйылмаған да, әле генә кот оһкәс хәл кылынмаған. (“Бетерә шаршыһы”). Һиндә, оһонда, итәге менән селтей һөзөп, кырсынтаһтарыңды йыйып уйнаған үзең кеүек йүгерек, тиктормаһ кызсығыңды оһотоһмо ни? Нәзек бармактары менән коһоңдо тырнап алып, коһған ятыратқан көләкәс үһмер кыззы хәтерләмәйһенме? Итәк бөрөп, коһас таһлап кер сайкаған сая караһлы, үткер телле һылыуыңды иһләй алмайһыңмы?... (“Бетерә шаршыһы”).*

Гөмүмән, мәкәләбездә Миләүшә Каһарманованың эсэрзәрендә кулланылған синонимдарзы анализлап, уның үзенсәлекле телмәрен, поэтик оһталығын билдәләүгә ынтылыш яһанык. Әйтергә кәрәк, әзибә халык телендә кулланылған лексик берәмектәрзә үзенекә менән бизәп, күркәм эсэрзәр ижад итә алды. Был һәләте уны күренекле прозаик, талантлы көләм оһтаһы итеп танытты, ә бай телмәре әзәби телебеззә байытуға һәм камиллаштыруға бөгөн мөһим роль уйнай.

Әзбиәт

1. Каһарманова М. Бетерә шаршыһы: повестар, хикәйәләр. – Өфө: Китап, 2020. – 412 бит.
2. Ураксин З.Ф. Башкорт теленең синонимдар һүзлегә / Т.М. Ғарипов редакцияһында. – Өфө: Китап, 2000. – 208 бит.
3. Ягафарова Г.Н. Исследование тематических групп башкирской лексики (ономасиологический подход). – Уфа, 2008. – 128 с.

© Ганеева Г.Г., 2023

УДК 378.14

Дюсметова Л.Р., студент

*Научный руководитель: Давлеткулова Г.Ш., ст. преподаватель
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В данной статье игра рассматривается как средство обучения китайскому языку. Игровые методы – это актуальное направление при обучении иностранным языкам. Приведены примеры различных игровых приемов, которые могут быть интегрированы в процесс обучения.

Ключевые слова: игра, китайский язык, танграм, иероглиф, обучение, мотивация учащихся, речь.

Abstract. In this paper, play is considered as a means of teaching Chinese language. Playful methods are a current trend in foreign language teaching. Examples are given of different game activities that can be integrated into the teaching process.

Keywords: game, Chinese, tangram, hieroglyph, teaching, motivation of students, speech.

Как учить язык, в частности китайский язык? Важно, чтобы у ребенка была высокая мотивация к изучению языка, сформировалась познавательная потребность. Мы считаем, что изучению языка поможет включение его в совместную со взрослым ведущую деятельность ребенка, например – игру. В данной статье рассматриваем некоторые игровые моменты, которые являются эффективными, на наш взгляд, при обучении китайскому языку.

В процессе обучения иностранному языку используются в основном дидактические, т.е. учебные игры. Что такое игра? «Игра – деятельность, которая осуществляется по добровольно принятым правилам в условных ситуациях, задаваемых в символической форме в ограниченном времени и пространстве (например, игровое поле или экран монитора). Особая психическая установка играющего, который одновременно и верит, и не верит в реальность разыгрываемой ситуации, роднит игру с драматическим искусством: центральным элементом игры является роль, взятая на себя игроком», – объясняется в «Большой российской энциклопедии» [1].

В толковом словаре Ожегова дается следующее объяснение: «Какой-либо вид, способ такого занятия, основанный на определенных условиях, подчиненный определенным правилам» [5].

При обучении иностранному языку одной из главных задач учителя является сохранение мотивации учащегося. В процесс изучения китайского языка требуется большая концентрация внимания, хорошо развитое образное мышление и усидчивость. «Дети в начальной школе больше концентрируют внимание на выполнение внешних действий, но не на умственную деятельность. В таком случае педагогу бесполезно требовать от учащегося заучивания иероглифа путем прописывания его каждый день по несколько строчек» [2, 12]. Детям будет очень интересна демонстрация иероглифа в виде образа, т.е. объяснение иероглифа на картине или интерактивной доске на основе игры. Считают, что китайский язык – это образный язык. В древности иероглифы были похожи на рисунки, со временем они приняли более упрощенный вид, в написании невозможно четко представить рисунок. Мы при обучении этому языку используем материалы, которые помогают ребенку придумывать свои ассоциации. В дальнейшем к процессу подключается бурная детская фантазия, зачастую оставляя взрослого в приятном удивлении. Например, изучение иероглифа 火 (huǒ) – огонь. Если учитель создаст карточку, где будет над иероглифом дорисовано пламя, то у ученика формируется явная картинка. Иероглиф 人 (rén) – человек, добавив голову и руки, получается изображение человека. Такие задания способствуют легкому и непринужденному запоминанию иероглифов.

Для запоминания цифр в китайском языке также существует такая игра, как «Игра на пальцах». В Китае есть система обозначений цифр от одного до десяти жестами, с помощью одной руки. На первом уровне ученику предлагается запомнить жест для каждой цифры. Обычно, маленькие ученики с удовольствием жестикулируют, изображая ту или иную цифру. Дальше условия усложняются. Учитель и ученик по команде выбрасывают несколько пальцев, называя при этом число в пределах десяти. Задача ребенка – назвать сумму чисел по-китайски.

Одна из отличительных черт китайского языка – наличие тонов. Слово, произнесенное разной интонацией, может обозначать совершенно разные вещи. Один из самых простых примеров 妈 mā (первый тон) мама, 马 mǎ (третий тон) лошадь, 骂 mǎ (четвертый тон) ругать и 麻 má (второй тон) конопля. Для отработки произношения можно использовать скороговорки, короткие стишки и песенки. Они моментально заинтересуют учеников. Ещё ребята очень любят смотреть мультфильм про панду, и, таким образом, пополнять свой словарный запас. Усвоение тона в китайском языке детям башкирам дается не легко, т.к. в родном (башкирском) языке данная теория отсутствует. В башкирском языке словесное ударение в некоторых словах является критерием определения смысла слов. Например: ба^сма (мостик) – ударение падает на последний слог, это слово отвечает на вопрос нимэ? и является именем существительным; ба^сма (не наступай) – ударение падает на первый слог, это слово отвечает на вопрос ни эшлэмэ? и является глаголом. Аналогичная ситуация наблюдается в словах алма^а (яблоко) – алма (не бери), койма (забор) – койма (не наливай), торма^а (редька) – торма (не вставай), кишма^а хәрефтәр (разрезные буквы) – кишма (не перережь).

Игра – это лучший способ подать информацию маленькому ученику. Очень важно, чтобы занятия так или иначе включали в себя игровые элементы. Важный момент – подведение итогов в конце игровых уроков, обсуждение затруднений, которые возникали у ребят. Например, при изучении темы «Домашние животные» мы считаем, что целесообразно использовать китайскую игру танграм. Танграм – это китайская головоломка, которая состоит из семи плоских геометрических фигур. Слово «танграм» в переводе с китайского языка обозначает (七巧板) «семь дощечек мастерства». Учащимся предлагается башкирская народная сказка «Эш табылды», они переводят её вместе с учителем на китайский язык. Учитель дает задание собрать при помощи этих фигур домашнее животное и описать его. Такую работу дети выполняют в группе или парах. Фигура, которую необходимо получить, при этом обычно задаётся в виде силуэта или внешнего контура. При решении головоломки требуется соблюдать два условия: первое – необходимо использовать все семь фигур танграма, и второе – фигуры не должны накладываться друг на друга. Обладая воображением, пространственным мышлением и усидчивостью, всего из 7 элементов можно собрать очень много различных фигур. Танграм интересен и полезен детям любого возраста, с большим интересом играют дошкольники, также и старшеклассники. Эта, казалась бы, незамысловатая игрушка, оказывает мощное воздействие на развитие психики, считают психологи. Мы очень удачно используем на уроках китайского языка.

Таким образом, игры способствуют успешному решению важных методических задач урока иностранного языка, т.е. формируют способность детей речевому общению, обеспечивают многократное повторение слов и являются подготовкой к любой ситуативной спонтанности речи.

Литература

1. Большая российская энциклопедия <https://old.bigenc.ru/search?q=%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0&p=4> (Дата обращения 03.04.2023г.)
2. Верисова А.Д. Игровые методы обучения китайскому языку // Школьные технологии. – 2017. – №3. – С. 12–13. (<https://cyberleninka.ru/article/n/igrovye-metody-obucheniya-kitayskomu-yazyku/viewer>) (Дата обращения 01.04.2023г.)
3. Галаятдинов И.Г. Башкирские народные детские игры (на башкирском и русском языках). – Изд.3-е. – Уфа: Китап, 2006 – 248 с.: ил.
4. Конышева А.В. Игра в обучении иностранному языку: теория и практика. – Минск: ТетраСистемс. – 2008. – 288с.
5. Толковый словарь Ожегова. <https://gufo.me/dict/ozhegov/%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0> (Дата обращения 03.04.2023 г.)

© Дюсметова Л.Р., Давлеткулова Г.Ш., 2023

УДК 811.512.141

*Дюсметова Л.Р., студент
Научный руководитель: Хабибуллина З.А., канд.филол.н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)*

ОСОБЕННОСТИ ГОВОРА БАШКИР БУРАЕВСКОГО РАЙОНА

Аннотация. В данной статье идет речь о фонетических и лексических особенностях говора башкир, проживающих в Бураевском районе. Автор анализирует диалектизмы таныпского говора в сравнении с башкирским литературным языком.

Ключевые слова: башкирский язык, диалектология, диалекты, говор, Бураевский район, фонетика, лексика, звуки, литературный язык.

Abstract. This article deals with the phonetic and lexical features of the Bashkir dialect living in the Burayevsky district. The author analyzes the dialectisms of the Tanyp dialect in comparison with the Bashkir literary language.

Keywords: Bashkir language, dialectology, dialects, accents, Burayevsky district, phonetics, vocabulary, sounds, literary language.

Знать историю родного края, знать о людях, живущих в нем – это важно и необходимо. Каждому жителю района интересно знать свои корни, знать, как родился, рос и сформировался его родной район, на каком языке разговаривают люди, проживающие в нем. Сегодня Бураевский район – один из успешных, экономически сильных и стабильно развивающихся районов республики, есть весомая доля предшествующих поколений бураевцев – их труд, усилия и старания.

Бураевский район образован 20 августа 1930 года. Расположен на северо-западной части Башкортостана, между городами Бирск и Нефтекамск. Районный центр Бураево расположен в 150 километрах от столицы республики. Её земли входят в бассейн двух больших и красивейших рек – Белой и Быстрого Таныпа. В нашем районе единой и дружной семьей живут многие национальностей. Это представители башкир, русских, татар, удмуртов и других национальностей. Граничит с Бирским, Мишкинским, Татышлинским, Янаульским, Балтачевским, Дюртюлинским и Калтасинским районами республики [3, 6].

Не случайно наш район носит название Бураевский. Родоначальником первых поселений на территории района в XVI веке был могучий клан знаменитого ранее Бурая Ергозина. Его дед и прадед поселились в этих местах в 1523 году, прадед Ельдяк получил из рук Казанского хана Сахипгарея звание тархана на верную службу, ему выделили земли по обеим берегам реки Агидель. Он заложил основу деревни Ельдяк, ныне в Дюртюлинском районе. Сын одного из его внуков – Бурай Ергозин, заложил первый камень на месте сегодняшнего райцентра села Бураево. Многие деревни соседних районов заложены потомками старика Бурая.

Наиболее известные его потомки – Ахмармулла Хасанов – родоначальник рода Ахмеровых, он был старшиной Ельдяковской волости; Ахмеров Касим Закирович (1900-1969) – автор первого в республике учебника «Грамматика башкирского языка», один из создателей алфавита и орфографии башкирского языка, составитель первого орфографического словаря башкирского литературного языка на основе русской графики. Не забывал ученый свою родину – последний раз он побывал в Бураево за год до смерти. Жители вправе гордиться своими земляками.

Есть немало земляков-знаменитостей нашего района, которыми гордятся Бураевцы. Ахмет Закирович Закиров – уроженец деревни Кашкалево, житель деревни Большебадраково Тазетдин Багаутдинович Гилязетдинов, Герой советского союза Сахип Нурлугаянович Майский из деревни Бигиняево, Владимир Николаевич Лобов – генерал армии, родом из деревни Шабаево. Из деревни Кутлярово Заслуженная артистка республики Татарстан Хамдуна Тимергалиева, многие башкиры и татары с удовольствием слушают и ходят на концерты Фадиса Ганиева, уроженца деревни Муллино Бураевского района. Мы очень гордимся Фаиком Мухамедзяновым, поэтом и журналистом, главным редактором журнала “Һәнәк” Марселем Салимовым, поэтом Муслимом Маратом.

Также нас интересует то, как разговаривают жители нашего района. Говор Бураевского района по своему удивителен и прекрасен.

В северо-западном диалекте башкирского языка С.Ф. Миржанова выделяет следующие говоры: караидельский говор, таныпский говор, нижебельско-ыкский говор и гайнинский говор. Стоит отметить, что в давние времена башкирские племена, которые обитали в степях и вели кочевой образ жизни, всегда обосновывались на побережьях, поэтому говоры получили названия гидронимов [4, 1105].

Как известно, диалекты и говоры отличаются по фонетическим, морфологическим и лексическим особенностям. Мы рассмотрим фонетические и лексические особенности говора башкир, проживающих в Бураевском районе.

Фонетические особенности

Основной чертой говора Бураевских башкир является употребление звуков **с, з**, вместо звуков **h, ɟ, ʒ** литературного языка. Например, сыйыр – эзэби телдэ һыйыр “корова”; кыз – эзэби телдэ кыз “девочка”; син – һин “ты”; сүнмэй – эзэби телдэ һүнмэй “не затухает”. Как мы видим, звуков **h, ɟ, ʒ** совсем нет.

Еще одной из особенностей нашего говора в области согласных звуков является употребление звука **ч** вместо башкирского **с**: чэй эчэбезме? – эзэби телдэ сэй эсэбезме? “Чай будем пить?”; кич белән чиркиләп чыға – эзэби телдэ кис менән серэкэйзәр сыға “Вечером выходят комары”; чэк-чэк – эз. сэк-сэк “чак-чак”; этәч – эз. этәс “петух” һ.б.

В говоре активно используется звук **Ж**: жылы – эз. йылы “тепло”; жиләк – эз. еләк “ягода”; жир – эз. ер “земля”.

Можно наблюдать чередование звуков **п** и **б**: печән – эз. бесән “сено”; палас – эз. балас “ковер”; песей – эз. бесэй “кошка”.

Окончания слов, которые стоят в родительном (эйәлек) и винительном (төшөм) падежах начинаются на **н**: безне – эз. беззе “нас”; сезнең – эз. һезең “ваш”.

Звук **һ** в некоторых словах выпадает: эйбәт – эз. һэйбәт “хорошо”.

В области гласных звуков можно отметить следующие особенности.

Если в литературном языке звуки **о, ө** присутствуют на первом слоге и идут до конца по закону сингармонизма, то в говоре во втором слоге гласные звуки могут меняться на **ы, е**: болытлы – эз. болотло “облачно”, төтен – эз. төтөн “дым”; бөгенге – эз. бөгөнгө “сегодняшний”.

В литературном башкирском языке сочетание звуков **ыу** может повторяться несколько раз, а в говоре повторяется только звук **у**. К примеру, шуу – эз. шыуыу “скользить”.

В начале слова вместо сочетания звуков **өй** говорят **ү**: үрдәк – эз. өйрәк “утка”.

Рассмотрим фонемы **ә, и**.

И-Ә. Если в говоре употребляют звук **и**, то в литературном языке **ә**. Кирәк – эз. кәрәк “надо”; шикәр – шәкәр “сахар”.

Ә-И. В некоторых словах прослеживается обратная сторона: белекий – эз. бәләкәй “маленький”; тәк – эз. тик “так”.

Лексические особенности

Рассмотрим названия предметов быта, которые используются жителями Бураевского района:

пич – эз. мейес “печка”; урындык – эз. ултырғыс “стул”;

тәрәзә – эз. тәзрә “окно”; пычак – эз. бысак “нож”;

себерке – эз. һепертке “веник”; качы – эз. кайсы “ножницы”;

чүпрәк – эз. сепрәк “тряпка”; ачкыч – эз. аскыс “ключ”.

Названия продуктов питания:

сөт – эз. һөт “молоко”; эпи – эз. икмәк “хлеб”;

бәрәңге – эз. картоф “картофель”; йоморка – эз. йомортка “яйцо”;

чәй – эз. сәй “чай”; чөгөндөр – эз. сөгөлдөр “свекла”;

суған – эз. һуған “лук”; су – эз. һыу “вода”.

Животные, птицы:

кәжә – эз. кәзә “коза”; сарык – эз. һарык “овец”;

песей – эз. бесәй “кошка”; чучка – суска “свинья”;

акчарлак – эз. ақсарлак “чайка”; карлығач – эз. карлуғас “ласточка”;

үрдәк – эз. өйрәк “утка”; бозау – эз. бызау “теленек”.

Родственики:

эни – эз. әсәй “мама”; эти – эз. атай “папа”;

нәнәй – эз. өләсәй “бабушка” со стороны отца;

дәүәни – эз. өләсәй “бабушка” со стороны матери;

картатай – эз. олатай “дедушка” со стороны отца;

дәүәти – эз. олатай “дедушка” со стороны матери;

апа – эз. апай “сестра, тетя”; абый – эз. ағай “брат, дядя”;

апай – эз. һеңле, кусты “младшая сестра, младший брат”;

энекәш – эз. кусты “младший брат”;

бианай – эз. кәйнә “свекровь” мать мужа; биатай – эз. кайны “свекр” отец мужа;

әби – эз. кәйнә “теща” мать жены; бабай – эз. кайны “тесть” отец жены.

Башкирский язык – один из языков, отличающийся своей уникальностью среди языков мира. Его уникальность заключается в многообразии букв, диалектов, говоров. Проживая в северо-западной части Башкортостана, мы можем сказать, что жители Бураевского района сохранили особенности диалекта и говора до сегодняшних дней. Для нас местный говор является родным языком. Поэтому тем, кто говорит на диалекте в отрыве от литературного языка, надо относиться с пониманием, не запрещая использовать диалектные слова. На мой взгляд, диалекты, говоры являются источником обогащения языка и чем сложнее они бывают, тем труднее их уничтожить.

Литература

1. Башкорт диалектологияһы: уҡыу кулланмаһы / Рәшит Шәкүр. – 2-се баһма. – Өфө : Китап, 2020 – 256 бит.
2. Бураевский район: земля добра и хлеба. Администрация муниципального района Бураевский район РБ. – Уфа, 2020. – 252 с.
3. И долгие века длится жизнь (записки из истории Бураевского района РБ). – Уфа, 1999. – 139 стр.
4. Исянгулова Г.А., Аблаева Я.А., Акилова М.Ф. Лексические особенности северо-западного диалекта башкирского языка // Вестник Башкирского университета. – 2021. – №4. – С. 1105-1108.
5. Литературная энциклопедия Литературная энциклопедия в 11 т. | это... Что такое Литературная энциклопедия в 11 т.? (academic.ru) (Дата обращения 08.04.2023 г.)

6. Муллағәлиева Л.Р. Борай районы халкының ерле һөйләш үзенсәлектәре. – Бураево, 2015. – 12 с.
7. Республика Башкортостан, Бураевский район. – Типографическое издательство “Башкортостан”, 15 с.
8. [f-nni_tikshere_ehshe_boraj_dialekty.docx \(live.com\)](https://www.live.com) (Дата обращения 08.04.2023 г.)
© Дюсметова Л.Р., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 821.512.145

*Закирзянов А.М., д-р филол.н., зав. отд. литературоведения, доцент
ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова АН РТ, г. Казань
Ибатуллина Л.А., канд.псих.н., доцент
Институт психологии и образования КФУ, г. Казань (Россия)*

ОТРАЖЕНИЕ ЭПОХИ И ЛИЧНОСТИ В ДНЕВНИКАХ Т. МИННУЛЛИНА

Аннотация. Известный татарский драматург Т. Миннуллин оставил богатое творческое наследие. Особое место среди них занимают его личные дневники. В них личностные особенности, мировоззрение, мысли писателя переплетаются с вопросами бытия. В статье оцениваются особенности периода, отраженные в дневниках, действия отдельных личностей.

Ключевые слова: Т. Миннуллин, драматург, дневник, эпоха, личность, оценка.

Abstract. The famous Tatar playwright T. Minnullin left a rich creative legacy. A special place among them is occupied by his personal diaries. In them, the personal characteristics, worldview, thoughts of the writer are intertwined with the questions of being. The article evaluates the features of the period reflected in the diaries, the actions of individuals.

Keywords: T. Minnullin, playwright, diary, epoch, personality, evaluation.

Т. МИННУЛЛИН КӨНДӘЛЕКЛӘРЕНДӘ ЧОР ҺӘМ ШӘХЕСЛӘР ЧАГЫЛЫШЫ

XX гасырның икенче яртысы татар драматургиясен һәм театрын күпсанлы пьесалары белән баеккан, аның үсеш-үзгәрешенә, поэтик алымнар, чаралар белән баюуыга гаять зур өлеш керткән шәхесләрнең берсе – Туфан Миңнуллин (1935-2012). Пьесаларында “дөнъяда яшәүнең тирән фәлсәфи мәгънәсен Туфан Миңнуллин эхлакый чисталык, пакъ намус белән бәйләп, эмоциональ-тәэсирле, үтемле, гыйбрәтле, тормышчан итеп тасвирлый” [8: 3]. Шуның белән бергә, эдипнең күпкырлы бай ижаты проза, публицистика, әдәби тәнкыйтьне дә үз эченә ала. Т. Миңнуллин байтак еллар дөвәмында көндәлекләр алып бара һәм аларда эдипнең шәхесе, ижаты, тормыш-яшәешкә карашы шактый тулы чагылыш таба. Шуңа да язучы көндәлекләрен өйрәнәп, аларда чор үзенчәлекләре, аерым шәхесләргә бәясә чагылышын тикшерү язучының ижат мирасын тулырак аңларга ярдәм итә. Мәкаләнең актуальгә энә шуның белән аңлатыла.

Т. Миңнуллин ижаты шактый тулы өйрәнелгән. Аның драматургиясе, әсәрләренең сәхнәгә куелышы А. Әхмәдуллин, Н. Ханзафаров, Й. Нигъмәтуллина, Г. Арсланов, И. Илялова, Д. Гыймранова, Р. Мөхәммәдиев, Р. Мостафин, А. Салихова, М. Шәрипов, Г. Шакирова, А. Батталова, А. Саттарова, Ә. Закиржанов, А. Шәрипова, М. Хәбетдинова, Н. Йосыпова һ.б. тарафыннан өйрәнелгән. Ә инде Т. Миңнуллинның замандашлары истәлекләрендә [1], шул исәптән Р. Вәлиев, М. Галиев, Р. Миңнуллин һ.б. язмалары эдипне шәхес буларак аңлау һәм бәяләү мөмкинлегә бирә. Шуның белән бергә, драматургның көндәлекләре тәнкыйтьчеләр игътибарыннан читтә калып килә.

Т. Миңнуллин көндәлекләре «Утырып уйлар уйладым» (1998, 2001, 2005, 2010), «Татарның бер баласы» (2003) кебек жьентькларда урын алып, аларда горур табигатьле, үткен телле публицист белән очрашабыз. Язмаларда язучының жаны әрнүе, борчу-шатлыклары, теләк-омтылышлары урын ала. Т. Миңнуллин көндәлекләрендә төрле елларда илдә, республикада, аерым төбәкләрдә яисә үзенең шәхси тормышында булган вакыйга-хәлләргә мөнәсәбәтле эчтәлекләре белән дә, язылу формалары белән дә төрле булган язмалары туплап бирелгән. Аларда тынгысыз жанлы эдипнең сәяси, ижтимагый, мәдәни хәл-күренешләргә нисбәтле уй-фикерләре чагыла. Арада мәкалә, очерк, юмореска, истәлек, хәтта мазәк жанрына караганнары да бар. Автор өчен китап укучы күңелендә теге яки бу мәсьәләгә караш булдыру һәм ниндидер нәтижәләр ясарга этәрү әһәмиятле. Шулар аша ул житди гомумиләштерүләргә килә.

Эдипнең мәкаләләрен милләт язмышы мәсьәләсә күптөрле тема-сораулар аша үзара бәйләп тора. Язучы укучысы белән ихластан сөйләшү алып бара. Ул купшы сүзләренә, төчелекне кабул итми. Шуңа да жәмгыятьтә эхлакый һәм милли кыйммәтләренә үзгәрүе, намуслы, эхлакы кешеләргә яшәүнең һәрвакыт авыр булуы, алардан рухи көч таләп итүе турында да, татар язмышына янаган куркыныч хакында да ачыктан-ачык һәм гыйбрәтле мисалларга нигезләнәп яза.

Туган жир кадере турындагы язмалар тулы бер циклы тәшкил итә. Үзен һәрвакыт авыл кешесе итеп хис иткән язучы татар авылының гасырлар дөвәмында үзенә хас менталь сыйфатларны саклавын, ә инде үзгәртеп корулардан соң, язылмаган кануннардан читләшә башлавын билгели (“Барып життек”, “Хуш

авылым?”). Авылда урлашуның гадәти күренешкә әйләнүен, кешеләрдә оялу хисе бетә баруын да яшереп кала алмый. *“Жир бүген, гомерен жүргә багышлаган авыл кешесенә дә кирәкми. Аны атна саен реформа ясап жүрдән биздереп бетерделәр”* [2: 95] диюе ил башында утыручылар сәясәтенә бәя булып яңгыраса да, автор авыл халкының ваемсызга, битарафка әйләнүе өчен дә эрни.

Т. Миңнуллин көндәлекләренә хас тагын бер үзенчәлек булып публицистик аһәңнең лиризм белән үрелеп баруы тора. Бу бигрәк тә аның остазлары, каләмдәшләре, үзе белгән һәм аралашкан кешеләр турындагы язмаларында чагыла. Гомумән, остазларының бай, мәгънәви образларын тудыра, үзләренә генә хас характер сыйфатларын ача (*“Риза абый”, “Празат абый”, “Сара апа”, “Сибгат абый”*). Мондый истәлекләр өлкәннәргә ихтирам билгесе генә түгел (анысы да бик мөһим), аларда чын шәхесләрдә генә була торган сыйфатлар калкытып куела. Эдип замандашларынан кемнәргә мөрәжәгать итә һәм алар аның игътибарын нәрсә белән жәлеп итә соң? Т. Миңнуллин тормышта үзе булып кала алган, горур табигатлы, үзен, якыннарын, халкын яклай белә торган һәм, иң мөһиме, шәхес булып формалашкан, һәр нәрсәгә үз караш-мөнәсәбәте булган кешеләр турында яза. З. Зәйнуллинның теләсәң-теләмәсәң дә уйларга мәжбүр итә торган әсәрләр язуюын, кешеләрне яратуын, мескеннәрне, икейөзлеләрне яратмавын, татар йөзенә тап төшермәвен (*“Кылчыклы Зәки”*), Марсель Сәлимжановның һәр эшне уйлап эшләвен, беркем алдында да шәхесен түгел төшереп мескенләnmәвен, шәхес булып калуын (*“Сагыну”*), Марсель Галиевның туган телгә хас серлелекне, матурлыкны шигъри аһәңне, берничә жөмлә, кайчакта берничә сүз белән кеше характерын күрсәтә алуын (*“Көлә белеп көлү”*), якташы Рафаэль Гыймадиевның көчле рухын (*“Рух”*), Нурихан Фәттаһның туры сүзлеген, горур табигатен (*“Киребеткән”*), Мөхәммәт Мәһдиевның проза остазы буларак детальләр белән оста эш итүен (*“Кеше китә – жыры кала...”*), Нурлат хакимияте башлыгы Фатыйх Сибгатуллинның көчле характерын, эш кешесе булуын (*“Шундый кеше”*), Фасил Әхмәтовның татар милли көйләрен саклау өчен зур хезмәт куюын (*“Яшьтәш”*) күреп ала һәм аерым штрихлар белән әлеге кешеләрнең матур портретларын истә калырлык итеп сурәтлән. Аларның эш-гамәле, уй-фикере белән авторның, үзе язганча, *“пәриә”* туры килә.

Т. Миңнуллин – язучы буларак, тормышны гаять оста күзәтүче. Ул яшәештәге вакыйга-күренешләренә сәбәп-нәтижә бәйләнешендә карый. Бу исә аңа үткәнне, бүгенгене һәм киләчәкне фәлсәфи ясылыкта бәяләү мөмкинлеге бирә. Бу публицистик язмаларының тагын бер үзенчәлеге булып тора. Автор өчен *“яшәү мәгънәсе”* төшенчәнең асылы ачык һәм бернинди икеләнүләргә урын калдырмый – үз язмышыңны милләт язмышы белән тыгыз бәйләп, аның гаме белән яшәү. Моның өчен һәр кешедә милли үзәк уятырга, чын шәхес тәрбияләргә кирәк. Иң мөһиме – *“ул рухыңның, жаныңның ирегән саклау. Жаны ирекле кешене бер генә тупас көч тә буйсындыра алмый”* [4: 121]. Автор Балтач районы кешеләренә горурлыгы булган, калын урман уртасындагы түгәрәк аланда үскән гажәеп матур, чын мәгънәсендә табигат бизәге булган чыршыга бәйлә тирән фәлсәфә таба: берсе – кеше башкалар ярдәменә таянып, ирекле булганда гына матур һәм бәхетле була; икенчесе – *“матур, мәнәбат булсаң да, синнән ерак түгел, сине саклап торган, сине гүзәл итеп күсәткән бүтән “агачлар” барын онытмыйк”* [7: 197].

Эдипнең публицистик язмаларында дистәләгән кеше язмышы чагылыш таба. Аларның күбесе – гыйбрәтле язмыш булып, бәхет, гайлә, нәсел, бүгенге һәм киләчәк төшенчәләренә барып тоташа. Татар милләтенә рухи көчсезлеге чагылышы булган, аның киләчәк язмышына зур йогынты ясаган катнаш никахлар мәсьәләсенә автор әледән-әле кайта. Бу сорауга ул *“Илгизәр плюс Вера”* пьесасы белән ачык-аңлаешлы итеп җавап биргән иде инде. Шунысы игътибарга лаек: аерым мөкаләләрендә башка милләт кешеләре белән никахлашып, соңыннан бәхетсез язмышка дучар булучыларны аңларга тырыша, рус мөкалә белән әйткәндә, *“не их вина, а беда”* дип бәяләсә, икенче бер язмаларда язучының бәясә катгый. Башка милләт кешесе белән тормышын бәйләүчеләрнең шул милләт кешесенә, бик еш кына балалары өчен дә *“татарин”* гына булган кызганыч язмышларга әверелүен күрә. Ә инде *“Зар”* исемле язмада ике малаенң да маржа кызларына өйләнүен, хатыннарының өйдә татарча сөйләшәргә дә рөхсәт итмәвен сөйләүче апа язмышына нисбәтле усал, кискен нәтижә ясып: *“Мин бу апа зарланып сөйләгән ише кыйссаларны мең тапкыр тыңладым инде, әллә ни исем китмәде, апаны кызганмадым да. Үзләре үстергән балалар бит, кемгә өйләнсә дә, барыбер, әйбәт кеше генә булсыннар, дип сөйләнеп яшәгәннәрнең картайгач зарлануы гына ул. Андыйларга татар, ни чәчсәң, шуны урырсың, ди. Бигайбә”* [5: 177].

Татар язмышына, үткәннә һәм бүгенгесенә кагылышлы мәсьәләләрдә Т. Миңнуллин ваемсызлыкны, *“ярар инде”*, дип кул селтәүне, эндәшми калуны кабул итми. Аның актив гражданлык позициясе күбәбезгә үрнәк булып тора (*“Ялган”, “Кто портит погоду в России”, “Әйтәсен әйтәм”*). Туган тел язмышы һәрдаим авторның игътибар үзгендә. Ул аңа аралашу чарасы итеп кенә карамый, ә милләт яшәешен, хәлен, көч-егерен билгеләүче фактор буларак бәяли. *“Ул күңелдә жыелган изге сүзләренә аңлатучы ата-бабалар васыяте дә икән. Үзбездә дә аңлап бетермәгән кайтавазларны сиземләү чарасы икән”* [6: 148], – дип яза ул. Эдәбиятка, аерым алганда драматургиягә кагылышлы язмаларда күтәрелгән мәсьәләләр да телгә бәйлә яктыртыла. Телсез эдәбият була алмый – Т. Миңнуллин өчен язылмаган закон бу. Шуңа да эдип соңгы елларда театрларыбызда да татар теленә нәфислеге, көче, аһәңе кимүе өчен борчыла һәм бу сорауда бернинди килешүләргә барырга ярамавын аңлатып, нәтижә ясып: милли театрыбыз бетсә, татар да бетә (*“Телсез эдәбият буламы?”*).

Эдип публицистикасында ижтимагый-социаль мәсьәләләрдән дә читләшми. Гадәттә, дәрәжәле, хөрмәткә лаеклы, күптөрле бүләкләр лауреаты булган кешеләр ил, республика житәкчеләрен мактау белән

мавыга. Т. Миңнуллинда бу юк. Ул житәкчеләрнең эшчәнлегенә салкын акыл белән бәя бирә. Язмаларда бер фикер һәрдаим кабатлана: аерым сорауларда республика житәкчеләре белән килешеп бетмәсәм дә, алар алып барган сәясәтне якыйм, дәрәс дип табам, ди. Шуның белән бергә, язучы республика житәкчеләре игътибар итәргә тиешле мәсьәләләрне кабыргасы белән куюдан читләшми. Миллионнарга төшереп спорт клублары тотуны, чит ил спортчылары сатып алуны һәм шул ук вакытта мәктәпләрдә спорт инвентарьләре булмауны, балалар белән эшләүче тренерларга бик аз хезмәт хақы түләүне дә якламый ул (“Нигә?”). Бу сорауларга карашын образлы итеп болай белдерә: “*Озаграк карап торсам, елмаеп куям: республикабызны көз бер егеткә охшатам. Әнә ул, муенына мең тәңкәлек галстук тагып, Бауман урамыннан узып бара. Галстук гажәеп килешә үзенә, тик бер нәрсә генә кәефне боза – көязебезнең ыштан төбә тишек. Шул тишектән шәрә тән ялт-йолт күренеп бара*” [3: 79].

Гаять катлаулы һәм каршылыклы, татар милләте язмышына бәйлә житди сораулар алда торганда Т. Миңнуллин драматург, прозаик, публицист булып кына кала алмый. Язучыга зур, кичектергесез вазыйфалар йөкләнүен тирәнтен аңлый ул. Шуңа да Татарстан Дәүләт Советы трибунасынан ясаган чыгышларында без тәжрибәле сәясәтчене, акыллы фәлсәфәчене күрәбез. Т. Миңнуллинның бөтен язганнары кеше һәм жәмгыять мөнәсәбәте турында булып, аларда татарның яшәү рәвешә, тормыш мәгънәсә, иң матур хыял-омтылышлары чагылыш таба.

Шул рәвешлә. Т. Миңнуллин көндәлекләрендә үзе яшәгән чорның каршылыклары, аларны хәл итү, халык тормышын яхшырту юлларын эзләгән кебек, үзе белгән шәхесләрнең гыйбрәтле образларын да тудыра. Шулар аша укучыны үз язмышы, яшәеше, яклаган кыйммәтләре турында уйлануга китерә.

Әдәбият

1. Дуслар жыелган жирдә: Т. Миңнуллин турында замандашлары. – Казан: “Идел” журналы китапханәсә, 1995. – 160 б.

2. Миңнуллин Т. Барып життек // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 94-96.

3. Миңнуллин Т. Бер сөнәм, бер көнәм // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 78-80.

4. Миңнуллин Т. Жәвап // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 119-121.

5. Миңнуллин Т. Зар // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 176-177.

6. Миңнуллин Т. И туган тел! // Утырып уйлар уйладым: Көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 147-149.

7. Миңнуллин Т. Чыршы // Туфан Миңнуллин: фәнни-публицистик, документаль-биографик жыентык / төз. Г. Рәхим. – Казан: Жыен, 2015. – Б. 196-197.

8. Шәймиев М. Иң зур бәхет – халык мәхәббәтенә ия булу // Туфан Миңнуллин: фәнни-публицистик, документаль-биографик жыентык / төз. Г. Рәхим. – Казан: Жыен, 2015. – Б. 3-5.

© Закирзянов А.М., Ибатуллина Л.А., 2023

УДК 72.03

Исхужина Г.И., студент

*Научный руководитель: Шагапова Г.Р., канд. ист. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)*

ПЕРВЫЙ КОРПУС БГПУ ИМ. М. АКМУЛЛЫ – ИСТОРИЯ ЗДАНИЯ

Аннотация. В статье идет речь о первом корпусе БГПУ, который находится на пересечении улиц Ленина, 20 и Октябрьской революции, 3А. Здание является памятником архитектуры и истории регионального значения. Воспринимаемый ныне как единое здание, на деле корпус состоит из разновременных построек с элементами кирпичного стиля и модерна. В статье рассказывается история и характеристика каждого сооружения, а также уделено особое внимание чугунным лестницам, которые являются необычными элементами здания.

Ключевые слова: БГПУ им. М.Акмуллы, первый корпус, архитектура, дом Скрипова, красный кирпичный стиль, модерн.

Abstract. The article deals with the first building of the BSPU, which is located at the intersection of Lenin, 20 and October Revolution, 3A. The building is a monument of architecture and history of regional significance. Perceived now as a single building, in fact, the building consists of buildings of different times with elements of brick

style and Art Nouveau. The article tells the history and characteristics of each structure, and also pays special attention to cast-iron stairs, which are unusual elements of the building.

Key words: BSPU named after M. Akmulla, first building, architecture, Skripov house, red brick style, modern

Здание на пересечении улиц Ленина, 20 и Октябрьской революции, 3А является первым корпусом БГПУ им. М. Акмуллы, в нем расположен художественно-графический факультет университета. Здание признано памятником истории и архитектуры регионального значения.

Несмотря на то, что ныне он воспринимается как единый корпус, фактически, он представляет собой комплекс, состоящий из двух зданий, построенных в разное время. Здание, выходящее торцом на улицу Октябрьской революции – двухэтажный дом А.А. Скрипова. Александр Андреевич Скрипов купец, крупный предприниматель, начавший свою деятельность с низов и достигший больших успехов к концу жизни [1].

По некоторым данным он первоначально арендовал часть здания для открытия магазина, а позже стал собственником этого дома. Его магазин процветал и имел успех среди уфимцев. В скриповской лавке продавались всевозможные хозяйственные товары и галантерейные принадлежности. Судя по всему, Скрипов выкупает это здание у купчихи Е.А. Поносовой, которое досталось ей от покойного мужа

Здание построено в кирпичном стиле, который, как известно, использовал нештукатуренный кирпич [2] и вместо лепнины и штукатурки, в процессе постройки здания на фасаде проявлялся кирпичный декор. Построенное в конце 19 века в красном кирпичном стиле здание отчетливо проявляются элементы модерна. Его мы видим в украшениях окон: можно наблюдать выступающую поверхность над каждым окном и пилястры – вертикальный выступ на фоне стены, имеющей базу и капитель [3] – по бокам от них. Для украшения здания используются арки и аттики – низкая стенка, надстроенная над главным карнизом здания. [4]

Второе здание, которое относилось к гимназии, по-видимому, первоначально существовало как самостоятельное. Причиной того, что две постройки стоят вплотную друг к другу объясняется дороговизной земельных участков в центре Уфы в начале 20 века. В советское время дом Скрипова и гимназия были объединены в одно единое, из-за чего первый корпус БГПУ воспринимается как единый комплекс.

О том, что они представляют из себя самостоятельные здания хорошо видно при анализе фасада. Несмотря на то, что и второе здание относится к красному кирпичному стилю, оно имеет иные элементы декора на фасаде. Использованы пилястры, арки, украшен фронтоном и карниз, мы видим самостоятельные декоративные элементы здания.

Отличительной чертой здания, которое имеет выход на улице Ленина, является большая чугунная лестница (рис.1). Поскольку изначально первый этаж был хозяйственно-торговым, при строительстве мужской гимназии вход с улицы вел сразу на второй этаж. По-видимому, лестница строилась тогда же, когда строилось здание. К сожалению, визуальный осмотр лестницы не дал никаких данных, не обнаружены они и в материалах интернета, по-видимому, требуется архивные изыскания. Но из того, что мы знаем о чугунных лестницах, можно предположить следующее. Постройка здания совпала с экономическим подъемом в Уфе и строительным бумом в городе. В это время стало популярным изготовление лестниц из чугуна. В Уфе изготовлением таких лестниц занимался завод Иозеля Гутмана, инженера, заводовладельца, основателя чугуномеднолитейного производства. Возможно, эта лестница была изготовлена в его заводе, что впрочем, не исключает и то, что лестницы могли быть изготовлены и на любом другом чугуно-литейном заводе Урала.

В доме Скрипова тоже есть чугунная лестница (рис.2) между вторым и третьим этажом, но отличающейся по дизайну от первой лестницы. Обе лестницы изготовлены из черного чугуна, художественного литья, обращает на себя внимание ажурный орнамент на лестнице. Исключительно декоративным выглядит элемент подступенок, или вертикальная отвесная часть ступеньки, которая выглядит как витиеватый цветочный узор. Что в первом, что во втором оба элемента представляют собой орнамент: на одном из них однорядный, на второй двухрядный. Изучение лестниц представит из себя тему отдельного рассматривания, что и планируется продолжить в дальнейшем.

До недавнего времени в здании сохранялись ниши под печи, высокие тяжелые деревянные двери, розетки под люстры. На сегодняшний день элементы декора столетней давности уже отсутствуют.

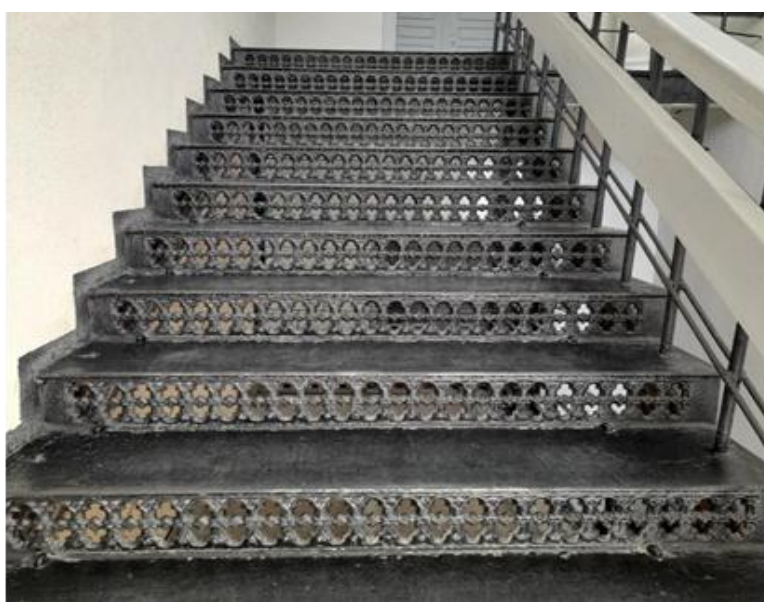
Изучение первого корпуса показывает, что это не просто история одного дома. В истории корпуса художественно-графического факультета БГПУ им. М Акмуллы сплелась история купца Скрипова и учебного заведения города Уфы от гимназии и советской школы, до университета.

Литература

1. Синенко С.Г. Неторопливые прогулки по Уфе. Городской путеводитель. – Уфа: Китап, 2010. – 376 с.
2. Кирпичный стиль [Электронный ресурс] <https://enciklopediyastroy.slovaronline.com/3944>
3. Пилястры [Электронный ресурс] <https://enciklopediyastroy.slovaronline.com/search?s>
4. Атика [Электронный ресурс] <http://knowledge.su/a/>

Лестница в доме со стороны улицы Ленина (рис.1)

Лестница в доме А.А. Скрипова между вторым и третьим этажом (рис.2)

© Исхужина Г.И., Шагапова Г.Р., 2023

УДК 821.512.141

Ишдавлетова А.Р., студент

*Научный руководитель: Галина Г.Г., канд. филол. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)*

ОТРАЖЕНИЕ БАШКИРСКОГО ФОЛЬКЛОР В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Х. СУЮНДУКОВА

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь башкирского фольклора и литературы. Произведения автора анализируются с точки зрения использования фольклорных мотивов, опоры на народные элементы. Также рассматривается, какую роль выполняют образцы башкирского народного творчества в современной прозе. В научной статье говорится о важности неразрывной связи фольклора и литературы.

Abstract. The article examines the relationship between Bashkir folklore and literature. The author's works are analyzed from the point of view of using folklore motifs, relying on folk elements. It is also considered what role samples of Bashkir folk art play in modern prose. The scientific article talks about the importance of the inseparable connection of folklore and literature.

Ключевые слова: Халил Суюндуков, фольклор, пословицы, легенды, народные песни, литературный герой, связь поколений, рассказ, воспитание.

Keywords: Khalil Suyundukov, folklore, proverbs, legends, folk songs, literary hero, connection of generations, story, education.

Башкирская литература во все времена была тесно связана с народным творчеством, опиралась на традиционные мотивы и сюжеты, веками сохранившиеся в фольклорных жемчужинах башкирского народа. Связь национальной литературы, фольклора, мифологии не первое десятилетие является одним из активно изучаемых направлений башкирского литературоведения. Взаимосвязь башкирской литературы и народного творчества изучалась в разное время видными башкирскими исследователями и литературоведами: К.А. Ахмедьянов, М.Х. Идельбаев, С.А. Галин, К. Мэргэн, Г.Б. Хусайнов и другие. В башкирском литературоведении были установлены и научно аргументированы различные формы взаимосвязей фольклора и литературы: наличие фольклорных традиций в современной литературе, многообразии тематических мотивов и образов. Следует отметить, что каждый писатель, каждый поэт по своему интерпретирует образцы устного народного творчества, обращается к ним с определенной целью: провести между героями параллель и сравнить их; наделить героя теми характеристиками, которые отражены в фольклорных образцах; показать читателю цикличность событий или же развитие исторических событий и т.д.

Литература не стоит на месте, она растет и развивается. К полюбившимся и ставшим классиками башкирской литературы авторам присоединяются новые имена, новые таланты. Их произведения так же находят отклик в сердцах читателей, остаются на страницах литературной истории Башкортостана. Одним из новых восходящих имен можно назвать Халила Суяндукова – автора многих рассказов и повестей для детей и взрослых. Халил Суяндуков в прошлом военный врач, хирург. С выходом в отставку вернулся в свой родной город Сибай и в это же время начал литературную деятельность. На сегодняшний день Х. Суяндуков – член Союза писателей РБ, автор книг «Скворечник», «Земля родной стороны» на башкирском языке, активно печатается в региональных газетах и журналах, занимается переводом своих произведений на русский язык. В своем творчестве автор очень умело отражает жизнь военных, их быт, привычки, часто его герои – военные, военные-врачи, люди, прошедшие войну или военные в отставке. Произведения начинающего писателя мало изучены, поэтому его творчество является хорошей почвой для анализа, всестороннего исследования.

В данной статье рассмотрим рассказы, повести включенные в сборник «Земля родной стороны». Мы считаем, что наравне с военной тематикой, башкирское народное творчество – один из источников вдохновения в писателя. Обращаясь к каждому его произведению, включенному в состав книги «Земля родной стороны» («Тыуған яҡ тупрағы»), можно встретить башкирские легенды, народные игры, традиции, песни, а особенно часто пословицы, поговорки и устойчивые выражения. Каждое произведение Халила Суяндукова пропитано национальным духом и культурой, без которых нельзя представить башкирскую литературу.

Одним из наиболее часто встречающихся жанров башкирского народного творчества в произведениях Х. Суяндукова являются пословицы и поговорки. Башкирские народные высказывания захватывали довольно обширную область жизни народа: от взаимоотношений в семье, дома, и до войны с дружбой и враждой. Воспитательный подтекст был в каждой пословице, представляющей из себя наставление [Ураксин, 2006: 10]. Литературные герои, нередко попадающие в неловкие или тяжелые жизненные ситуации, обращаются именно к этим мудрым высказываниям. Пословицы несут в себе поучительный, воспитательный смысл, каждый раз подтверждая ход мыслей героя и подытоживая их: *Баштан аша һикереп булмай* икәне һәр кемгә асык. («Бауырзы кайтарырға!» була язған хәл). *Карға күзен карға сукымай*, тигәндәй, Тире лә Бауырзы тигенгә яклашмай. («Бауырзы кайтарырға!» була язған хәл). *Якшы хужа тәүзә яңыһын төзөй, ә унан һуң ғына искеһен емерә»,* ти Йөрәк. («Бауырзы кайтарырға!» була язған хәл). *Тимерзе кызыуында һугып алырға»* ниэтләнеп кайткан Зәлифә, ана шулайтып, аталарынан айырым, яңғызы зур бер өйзә йәшәгән ағаһына Мәймүнәне димләп алды ла бирзе. («Зәлифәкәй» повесы). *«Суртан үзе үлһә лә теше үлмәй»,* тигәндәй, «Перестройка» башлануға карамастан... («Зәлифәкәй» повесы). *«Белмәгәндең биленә беләк буйы итеп элһәң дә белмәй инде ул...»,* тигән иң дөрөс һығымтаға килде ахырза ир. («Язмыш» хикәйәһе). *Хәзер – сүп өстөнә сүмәлә,* тигәндәй, шул «халык дошманы»ның улы, өстәүенә – «хыянатсы»... («Тыуған яҡ тупрағы» хикәйәһе).

Так же нельзя не отметить тот факт, что одни и те же выражения встречаются в нескольких произведениях. Например, выражение «өмөтһөз – шайтан»: *Өмөтһөз – шайтан тигәндәй*, сығырға, башка берәй юл эзләргә кәрәк. («Тау тотконо» повесы). Ләкин *өмөтһөз – шайтан* тизәр бит. («Балтатау мажаралары» хикәйәһе). *Өмөтһөз – шайтан тигәндәй*, эзәм балаһы, тере сакта, һәр вакыт нимәгәлер өмөт итә, күрәһең. («Зәлифәкәй» повесы). Или же «өлөшәмә тейгән көмөшөм»: Егетте ни өсөндөр *«өлөшәмә тейгән көмөшөм»,* тип һанай башлаған кыз за озак ялындырманы, («Сетерекле хәл» хикәйәһе), ...Аллаһ кемде насип кылһа, ана шул була инде һинең *«өлөшөңә тейгән көмөшөң»...* («Бер матур кыз димләгез» хикәйәһе). Является ли это наблюдение показателем широты познаний автора образцов устного народного творчества или же по содержанию рассказов именно эти выражения как нельзя кстати и незаменимы? Один из самых богатых жанров башкирского фольклора позволяет нам не повторять одну и ту же излюбленную пословицу из произведения в произведение, а выбрать синоним или схожий по смыслу вариант. Например, к пословице

«Өмөтһөз – шайтан» можно подобрать несколько синонимов: өмөт өзөлмәһә – ризык өзөлмәс, өмөтлө көн күрер, өмөтһөз гүргә керер, өмөтһөз – йәшәмәс, өмөтһөз кеше – өлөшһөз кеше и т.д.

Обращение к легендам и народным преданиям – частое явление в литературе любого народа. Мотивы народной легенды о жадном и бесчестном Брагине и Амин батыре широко известны в пределах республики Башкортостан. Эта история типична для XVIII-XIX веков. Но можем ли мы быть уверены, что такие события не повторятся в современности? Х. Суюндуков попробовал «примерить» такую ситуацию на людей позднего СССР: *Брагин тигән кан эскес бай тураһындағы әсәһенең әллә нисәмә тапқырҙар һөйләгән легендаһын хәтерләне Зәлифә. Легенда ла түгел ул, ә боронго башкорт ауылдарының береһендә булған хәл. Кунаксыл башкорт халкының ерҙаренә урыс баярҙары күпләп күсеп килеп ултыра башлагас та, кайһылары ябай башкорттарҙы саманан тыш оятһыз рәүештә изергә тотона. Вәхиликтең сизенә сыккан бай – Брагин, кейдүгә сыға торған йәш кыздарҙы никах алдынан үзе аша үткәреп, әшәке эштәрен кылып, күп кыздарҙы мәсхәрә итеп, теттереп гүмер һөрә. Шундай тормош ауылда күпмегә барыр ине, әгәр байға нәфрәтләнеп, ут йотоп йөрөгән егеттәр араһында Әмин исемле кыйыу йөрәкле ысын батыр табылмаһа. Талкаш күле уртаһында кәмәлә үзенең сираттағы яман эшен байрам итеп йөрөгән Брагинды Әмин батыр яр ситенән мәргән уғы менән үтәнән-үтә атып дәмөктөрә һәм был йырткыстың артабанғы вәхиликтәренән ауылдаштарын коткарып алып кала... Хәҙерге Әмин ауылы ана шул куш йөрәкле батыр исемен йөрөтә лә инде.*

Замир... Замана брагины... Ни ере менән якишырак ул әлеге Брагиндан? Саф мөхәббәт менән янған йәш кыздарҙың керһез хистәренән файзаланып, уларҙы алдау юлы менән арбап алып, башкаларға һатып ебәрә... Ул кәбәхәт тә Әмин батырҙың уғынан дәмөгөргә лайык! («Зәлифәкәй» повесы).

Так же есть произведения, где народные герои упоминаются без описания сюжета истории, но, даже услышав только имя героя, читатель понимает о ком, о чем идет речь: *Һезҙең замандың тәүге әзәм балалары – Йәнбирзе менән Йәнбикә Аллаһ Тәғәләнең көҙрәте менән тап ошо ергә урынлаштырылды. ... Йәнбирзе үлер алдынан улы Уралға ана шундай васыят әйтеп калдырҙы... («Шүлгән бабай» хикәйәһе).*

Рассказ «Шульган бабай» напрямую не имеет связи с главным сокровищем духовного наследия башкирским эпосом «Урал батыр». Но нам достаточно одного упоминания имен батыров Урал, Шульган, Янбирде и Янбика – и мы в тот же момент понимаем направление мыслей автора.

Удачным примером взаимосвязи фольклора и литературы является обращение к народным песням в произведениях. Халил Суюндуков и сам человек музыкальный, играет на баяне, любит народные мелодии, песни. Он проводит очень поучительную параллель между историей народной песни «Зәлифәкәй» и одноименной повестью. *Радионан ағылған илаһи, куңелдәргә үтеп инерлек моңло йыр көсәйә төштө:*

Зәлифәкәй кайза – гөлбаксала,

Һыу һибә лә Зәлифә баксага.

Зәлифәкәй һылыу ни хәл итһен,

Үз ағаһы һаткас та аксага. («Зәлифәкәй» повесы)

Колагында әлеге бер йыр ғына сыңланы:

Иң барынан да элек

Тик булһа ине ирек... («Зәлифәкәй» повесы)

Молодая девушка Залифа, в молодости уезжает за большим заработком во Владимирскую область и попадает в большую неприятность. Красивая, застенчивая и покладистая башкирка сама того не замечая попадает в плен. И это не в военное, а мирное время, в своей родной стране! Так же как героиню народной песни, ее в “рабство” продает Замир ағай – смотрящий города и человек вне закона. Но благодаря стечению обстоятельств, везучести Залифа возвращается в свою деревню целой и невредимой.

Еще одним примером использования строк народной песни и тем самым раскрытия основной темы является повесть «Пленник гор». Наша история помнит сколько храбрых, отважных сынов башкирского народа стояло на страже свободы родных земель. Немало из них сложили головы на поле битвы, были несправедливо обвинены и отправлены в ссылки: *Ул элек ағайҙар йырлаган бер йырҙы иҫенә төшөрөп, һуза башиланы:*

Һыуза һыуһар йөзә, тизәр –

Һыуза һыуһар йөзмәй ул.

Ризык бөтмәй, тәкдир етмәй,

Ситтә егет үлмәй ул. («Тау тотконо» повесы)

Ричард-Рашид, главный герой рассказа «Земля родной стороны» так же напевает народную песню, навсегда разлучившись с родной землей:

Мендем турат биленә,

Киттем Герман иленә.

Герман ере – кара үлән

Әллә кайта, әллә үлем...

– Был йырзы мең туғыз йөз ун дүртенсе йылда рус-герман һуғышында катнашкан башкорт һалдаттары сығарып йырлаган, – тине Рәшит. («Тыуған як тупрағы» хикәйәһе).

Несомненно, следует отметить и использование отрывков народных песен в роли эпиграфов к произведениям. Эпиграф – это короткий текст, цитата, изречение, помещаемые автором перед своим произведением или перед отдельной его частью и характеризующие их основную идею [8]. Эпиграфы – своего рода ключи к раскрытию идейно-тематического содержания произведений:

“...Ризык бөтмәй, тәждир етмәй,

Ситтә егет үлмәй ул”

(Халык йырынан, “Тау тотконо” повесы)

“...Зәлифәкәй һылыу ни хәл итһен,

Үз ағаһы һаткаһа та аксаға”

(Халык йырынан, “Зәлифәкәй” повесын)

“...Ризык ситкә язһа-язһын,

Тупрак ситкә язһаһын”

(Халык йыры, “Тыуған як тупрағы” хикәйәһе)

Судьба героев народных песен перекликается с литературными героями Халила Суюндукова. Этот прием не единственное обращение к песенному фольклору. Его рассказы богаты и на частушки-произведения народной поэзии лирического, злободневного или шуточного содержания, исполняющиеся на определенный напев и представляющие собою четверостишие или двустиишие с двумя полустопами в каждом стихе [8]. Шуточные строки, часто были способом общения между влюбленными людьми. С помощью частушек герои признаются друг другу в своих чувствах, надсмехаются над плохими чертами характера:

Уның күңеле тағы ла күтәрелеп китте, һаман да кызын күзәрән алмай шаян йыр йырлап ебәрзе:

Ай юғары, Ай юғары,

Айға менәһем килә.

Айға менеп, түбән төшөп

Һеззе күрәһем килә...

Фәризе лә юғалып калманы, шул ыңғайы йырзы дауам итте:

Ай кызына бүләк ит һин

Безең колхоз алмаһын.

Кәпәсеңде батырып кей,

Осоп төшөп калмаһын.

(“Аккан һыузар...” хикәйәһе)

Их, дуҫкайым, һиңә әйтәм:

Гармунсы булһын йәрең.

Гармунсының һәр быуыны

Һайын мөхәббәт уның.

Әннә гизер генәме,

Гармунсығыз өйзәме?

Өйзә булһа, килһен әле,

Бейетеп китһен әле.

Ялындыра, ялындыра,

Ялындыра, килмәй ул.

Килер ине, уйнар ине –

Бейеү көйөн белмәй ул...

(“Ғәфү ит” хикәйәһе)

Частушки часто пелись во время застолья, свадеб, стирали границы и стеснение в общении между малознакомыми людьми. Атмосферу таких мероприятий конца XX века в своих рассказах Халил Суюндуков смог передать отчасти и благодаря использованию частушек.

Относительно небольшую часть народного творчества, дошедшего до наших дней, составляют анекдоты – фольклорный жанр, короткая смешная история, обычно передаваемая из уст в уста. Начинаящий писатель уместно использует в своем произведении «Непонятливый» и этот жанр: *Бер батша вәзирзәре менән һәр сак мазәк хәлдәр тураһында һөйләшеп, кәйеф-сафа корорға яраткан. Бер көн вәзирзәренең береһе ошо хәлде уларға һөйләй: «Бөгөн базарға бер ахмакты осраттым. Кәпәсемдең астына биш йомортка йәшерҙем дә тегеһә: «Йә, әйт әле, минең кәпәсем астында нимә йәшерелгән. Әгәр нисәү икәнән дә әйтә алһаң, шундағы биш йомортканың барыһын да үзең бирәм», тинем. Теге бер аз уйлап торғандан һуң: «Мин бит һиңә күрәһәсе түгел, кәпәсең астында нимә ятканын белергә, етмәһә нисәү икәнән...» тине. Вәзирзең был лакабын тыңлагандар һындары каткансы көлгәндәр, ти. Барыһы ла көлөп тынысланғас, батша теге*

вәзирҙән һорай икән: «Ә шулай за теге ахмактың башын катырырырҙай ни нәмә ине ул кәпәсең астында?...» («Аңламаған» юморескаһы)

Анекдот о глупом царе выполнял роль намека на такой же уровень интеллекта одного из героев юморески, который не понял анекдот, рассказанный друзьями: «Сездә, башкортларда печән эшләүләр ай-һай авыр икән дә ул. Печәнгә барарға кирәк, чабарға кирәк, жсыярга кирәк, аннары тағы ла кайтарға кирәк. Ә бездә татарларда бик тә жиңел: Барасың да, чабасың да, жсыясың да, кайтасың да китәсең...» («Аңламаған» юморескаһы)

Как уже говорилось ранее, Халил Суяндуков наделяет своих героев военными профессиями, часто описывает беспокойное военное время. К такой точной, серьезной теме он умело вплетает и национальный колорит, традиции и обычаи башкир. Яркий этому пример история военного летчика Хайдара Тимирова, который во время очередного отпуска встретил свою любовь:

Йола буйынса, тәүҙә кыз йортона яусы итеп ебәрер өсөн был ауылда берәй әбейҙе табырға тейештәр ине. Кешеләрҙән һораһа-һораһа, яңғыз йәшәгән Хәтирә исемлө бер әбейҙәргә килеп инделәр. Өйгә ингәс тә, иҫәнлек-һаулыҡ һораһкандан һуң Фазлитдин ағай йола буйынса:

– “Юк” эҙләп йөрөй инек, шул һезҙә юкмы? – тип һораған булды.

Хәтирә әбей үзәнән низер кыуғандай кулын һелтәп:

– Ю-у-ук, ундай нәмә миндә кайҙан ғына булһын инде. Уның кеүек нәмә ана түбән остағы Гөлгәйшәлә була торған. Өйҙә эсеүсе кеше булмағас, ул нәмәне мин өйҙә тотмайым. Араҡы ла булдымы – ризык... – тип тезеп алып китте.

– Анай, һин бит оло кеше, ләкин безҙе аңламаньың, – тине Хәйҙәрҙең атаһы. – кыз һората килгән кешеләр шулай “юк” эҙләп йөрөйҙәр бит, боронго башкорт йолаһы буйынса. («Аккан һыуҙар» хикәйәһе)

В отличии от жанров фольклора, ранее рассмотренных нами, следующий пункт несет в себе и практическую значимость. Башкирские подвижные народные игры так же сопровождались речевками, частушками. В рассказе «Одинокый тополь» приводится описание игры «Ак тирәк – күк тирәк»: *Ни генә булһа ла, элекке уйындар күпкә кызығырак, күңелләргә ине... кыҙҙар, егеттәр тирәк янына йыйыла ла, кап яртыға бүленешеп, кулга-кул тоттоношоп капма-каришы торған ике “сылбыр” яһай. Бер яҡсылбырға тезелгән йәштәр күңелгә ятып торған көйгә һалып һамаклай башлай:*

Кабырғаһы тамсылы,

Тама торған тамсылы.

Ак тирәк, күк тирәк,

Безҙән һезгә кем кәрәк?

Ә теге сылбырҙан “фәләһ кәрәк!” тип берәйһенең исемен кысқыралар. Исемен сыккан кеше бар көсө менән йүгереп килеп каршы сынырҙы өзәргә тейеш. Өҙһә – үзе менән “әсиргә” быларҙың беренен алып, үзәренең сылбырына кире кайта, ә өзә алмаһа, үзе “әсиргә” төшә... («Яңғыз тирәк» хикәйәһе)

Упоминания различных народных игр в литературных произведениях – один из путей сохранения и их распространения среди современных детей.

В настоящей работе рассмотрены рассказы и повести Халила Суяндукова с точки зрения упоминания, отсылки на фольклорные элементы и мотивы башкирского народного творчества. Исходя из исследования, можно сделать следующее заключение: Халил Суяндуков – писатель, умело сочетающий в своих произведениях различную тематику: от военной серьезности до деревенских юморесок. Каждое произведение он связывает с башкирским бытом, традициями, культурой и историей. Его произведения воспитывают в своих читателях чувство уважения к Родине, пробуждают интерес к народному творчеству, живому башкирскому языку. Благодаря такому патриотичному и ответственному подходу, творчество Халила Суяндукова находит живой отклик в сердцах своих читателей и развивается, живет, занимает свое достойное место в современном литературном пространстве.

Литература

1. Башкорт халык ижады. 10-сы том. 1-се китап. Мәкәлдәр һәм әйтемдәр / Яуаплы мөхәррире Ураксин З.Г. – Өфө: Китап, 2006. – 544 бит.
2. Һөйөндөков Х.Т. Тау тотконо. Повесть // Азна. – 2014. – №8-12.
3. Һөйөндөков Х.Т. Балтатау мажаралары. Хикәйә // Шоңкар. – 2005. – №6.
4. Һөйөндөков Х.Т. Тыуған яҡ тупрағы. Мажаралы повесть һәм хикәйәләр.
5. Хөсәйенов Ғ.Б. Әзәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2010. – 384 бит.
6. Әхмәтйәнов К.Ә. Әзәбиәт теорияһы. – Үзгәрешле 3-сө баһма. – Өфө: Китап, 2003. – 392 бит.
7. Әхмәтйәнов К.Ә. Әзәбиәт ғилеме һүзлегә. – Өфө: Китап, 1965. – 258 бит.

Интернет-ресурсы:

1. <http://sibay-rb.ru>
2. <https://lexicography.online/explanatory/efremova>
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

© Ишдавлетова А.Р., Галина Г.Г., 2023

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭТНОТОПОНИМОВ В БАШКИРСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. Статья посвящена изучению функционирования этнопонимов в башкирском фольклоре. В данной работе рассматриваются этнопонимы, сохранившиеся в башкирских легендах. Использование текстов башкирского фольклора в практике преподавания башкирского языка будет способствовать формированию лингвистической регионоведческой компетенции обучающихся.

Ключевые слова: топонимия, этнопонимы, лингворегионоведческая компетенция.

Abstract. The article is devoted to the study of the functioning of ethnotoponyms in Bashkir folklore. This paper examines the ethnotoponyms preserved in Bashkir legends. The use of texts of Bashkir folklore in the practice of teaching the Bashkir language will contribute to the formation of linguistic regional competence of students.

Key words: toponymy, ethnotoponyms, linguo-regional competence.

Устно-поэтическое творчество башкирского народа составляет важнейшую часть его богатой и самобытной духовной культуры, наследие которой не утратило своей значимости и поныне [Надршина, 2015: 3]. В фольклоре башкирского народа отражается уникальное восприятие мира, попытки народа объяснить свое мироощущение. Фольклорное наследие, как сложная, многоуровневая система накопленных народом за долгие века знаний, жизненных руководств и свод мировоззренческих, мифологических артефактов, уникально еще и потому, что на высоком слоге народного языка, на языке художественно-поэтических, смыслоносущих символов обобщает исторические реалии и эпохальные явления [Султангареева, 2018: 4]. Языковеды, исходя из целей исследований, по-разному подходят к народному творчеству. Особенной частью изучения являются топонимы, отраженные в текстах фольклора. В них хранится уникальное восприятие окружающего мира тем или иным народом.

Башкирия находится на обширной территории: по обоим склонам Южного Урала и Юго-Западном Приуралье. Разнообразие географических объектов и природы является твердым основанием для образования различных топонимов. Отсюда и многослойность и многоязычность башкирских географических названий.

В силу этноязыковой многокомпонентности своего происхождения и автохтонности башкиры унаследовали важнейшие элементы духовной и материальной культуры древнейших племен и народов Южного Урала. В течение длительного времени они создали развитую и богатую по своему составу топонимическую систему региона. [[Шакуров, 1998: 6]. Этническое разнообразие более характерно для географических названий прошлого Башкортостана. Своеобразной частью топонимов являются этнопонимы. Этнопонимы, как известно, представляют собой разряд географических названий, которые дают дополнительные сведения для разрешения проблем этногенеза и этнической истории населения определенного района, уточнения расселения той или иной этнической группы [Хисамитдинова, 2016: 326]. Шакуров Р.З. отмечает, что башкирские этнопонимы широко распространены не только на территории современного Башкортостана: «Этнопонимы с компонентами таз, тазлар, башкорт, дуван (карадуван), дуваней, бадрак, тамьян, табын, мин, сарайлы-мин, байлар, буляр, мышыга, кадыр, ельдьяк (йслдск), киргиз, салагуш, сураш, бугазы (боъацы), калмаш, еней (йснэй), юрми, камбар, балыксы, ирякте (ирскте), гэрэ (гспс), елан (йылан), казанчи (Жадансы), канлы (ЖаҠны), каршин (Жаршын), карга, сатлыган, юмран, уваныш и др. на территории Республики Татарстан свидетельствуют о широком расселении на этих землях древних и средневековых башкир» [Шакуров, 1998:38].

Этнопонимы можно обнаружить только в маленькой части топонимии. Как известно, всего лишь 2% всех топонимов возникли на основе этнонимов. Но все же к изучению этнонимов обращаются все больше исследователей, так как этот лексический пласт географических названий помогают понять и систематизировать территориальные особенности племен башкир, их рода и башкирского народа. Следует отметить, что благодаря изучению этнонимов появляется интерес к прошлому башкирского народа, понимание того, какие социальные и политические отношения были в прошлые столетия у башкир. Также благодаря изучению этнонимов прививается любовь и уважение к родному региону и его истории.

Этнонимы в составе географических названий главным образом выполняют две функции. Они указывают, во-первых, на этнический состав определенной территории, и, во-вторых, на границы владения отдельных племен и родов. Этнопонимы возникают не в центре, а на окраине занимаемой той или иной этнической группой территории. Подтверждением этому служит большая представленность этнопонимов на

этнически смешанной территории [Камалов, 1997: 61]. Возникновение этнотопонимов помогло правильно обозначить территорию между племенами, народами, которые поселились на территории башкир.

В башкирском фольклоре большее количество этнотопонимов можно встретить в исторических преданиях и легендах, песнях и пословицах. Можно выделить несколько видов этнотопонимов. Этнотопонимы с названиями отдельных народов, национальностей, которые находились по соседству с башкирским народом, создают отдельный пласт топонимов. Основанием этого является то, что на территории Башкортостана и в современное время и в прошлые годы проживают представители разных национальностей: башкиры, русские, татары, украинцы, чуваша, марийцы, мордва и мн. др. Много этнотопонимов встречаются в легендах башкирского народа. Например, этноним казах зафиксирован в следующей легенде: «...Казахи были вынуждены оставить украденную женщину и бросились наутек. Но Сура с дочерьми догнал разбойников и вступил с ними в схватку на лугу Казбаша. С тех пор это место называют Казакбаев луг (Казакбай тугай)» (Легенда «Казакбаев луг (тугай)»). [Надршина, 2015: 122]. Этноним казах зафиксирован в составе оронимов: Казағорошкан, Казағұлған, Казакяткан, гидронимов: Казакауыз, Казак-күле [Хисамитдинова, 2005: 78].

Этнотопоним с этнонимом *калмак* находит отражение в легенде: «Голову убитого калмака утопили в озере, и с той поры оно называется Калмакозеро (Калмак күле) (Легенда «Озеро Калмак»; Кроме того, отмечаются гидронимы Калмыцкое озеро, рч. Калмак-яткан, микротопонимы: ур. Калмаккул, Калмактау [Хисамитдинова, 2005: 78];

Приведем пример этнотопонима с этнонимом *киргиз*: «На южной окраине аула Галиакбар Бурзянского района есть курган. В том месте когда-то сошлись в жестоком сражении киргизы и бурзянские башкиры. Сказывают, после этого сражения осталось много трупов. Особенно много воинов потеряли киргизы. Бурзянцы отказались дать землю для захоронения. Пришлось киргизам возить ее в лыковых кадках. Они везли эти кадки через бескрайние степи на двугорбых верблюдах. Везли они, везли, вот и образовался этот курган. Теперь курган называют Киргизским переулком (Кыргыз айырыһы) (Легенда «Кыргыз айырыһы – курган Киргизское переулком») [Надршина, 2015: 135]. Так же в «Экономических примечаниях к генеральному межеванию» отмечаются гидронимы: Киргизка, Кыргызкул, Киргиз-Ямаш, Кыргызлы-Суходол, Кыргызская, ороним Кыргызяткан» [Хисамитдинова, 2005: 78].

Следующая группа этнотопонимов – это топонимы, в названии которых входит названия племен и родов башкирского народа. В научном исследовании Хисамитдиновой Ф.Г. «Названия башкирских населенных пунктов и XVI-XVII веков» автор отмечает названия деревень, которые произошли от названия племен: «По Казанской дороге в 1664 г. фиксируются: д. Буляр – Булярской волости, д. Илан – Еланской волости, д. Тамьян – Тамьянской волости, Санырен – Санырянской волости и т. д., по Ногайской дороге: д. Юрматы – Юрматынской волости, д. Мин – Минской волости, д. Дуванова – Дуванской волости и т. д. И там, где жили представители того или иного рода, племени, были представлены и одноименные населенные пункты, т. е. собственные названия башкирских племен, родов, родо-племенных групп, ставшие известными под терминами волость, аймак, туба, переносились также на наименования населенных пунктов [Хисамитдинова, 2005: 57]. В башкирском фольклоре можно часто встретить названия этих населенных пунктов. В легенде «Бошман-Кыпсак-батыр» даются названия аулов и их происхождение. Как видим, в самой легенде упоминается, что топонимы образованы от названий родов и племен: «В долинах Ика, Агидели и сейчас есть аулы Кыпсак, Катай, Тамьян, Юрматы, Телявли. Их названия происходят от древних племен и родов. Раньше, говорят, в этих краях был и майдан для сходок, народных собраний-йыйынов». В легенде «Баяс батыр» так же дается несколько названий аулов: «Потом башкиры поселились на берегах Камалека десятью аулами: Бурзян, Кыпсак, Кагарман, Кундузлу, Усуйле, Бишул, Катай, Ишембай, Сарыш, Мишэр; восемь аулов расположились на берегах реки Каралек: Таллы, Бурзян, Дингезбай, Кыпсак, Кинзягул, Таштугай, Муратша, Хасан». Юрматы – один из самых крупных племен башкир: «Однажды бай привез из зауральского аула Юрматы молоденькую девушку седьмой женой для себя. Девушка очень понравилась Юнысу. Да и та питала неприязнь к старому баю и в душе любила егета» (Легенда «Юркэ-Юныс»). В некоторых этнотопонимах этимология названий очень прозрачна. Например в следующем примере отмечено, что на горе когда-то была война с катаями: «Горы Катайсугышкан (Катайцы воевали) и Дюясуйган (Верблюдов зарезали) возле деревни Ново-Мусатово завершаются мысом». Многие гидронимы происходят от названий народа, который проживал на берегу этого объекта: «На берегу реки Ай ниже совхоза «Турналы» располагалось войско Салавата. Там были землянки, в которых хранилось оружие и стоял конь Салавата Юлаева» Легенда «Землянки Салавата, Гора павших в бою». В следующем примере можно обнаружить названия поселений: «Канзафар-бий собрал своих четырех сыновей, распределил между ними свои наделы и сказал: «Вы – моя правая рука. Вот моя ладонь: большой палец – это я сам, а остальные пальцы – это вы. И поступать вы должны так, как работают кровеносные сосуды одной руки». Именно он объединил сорок родов. В ханство вошли такие крупные селения, как Яппарово, Казангулово, Шарипово, Бигешево, Ябалаклы, Микешево, Коръятмасово, Курманкаево, Давлеканово».

Земля – основное богатство башкирского народа, поэтому было необходимо обозначать все нюансы границ территории даже самых маленьких единиц башкирского рода. Внутри больших племен и аулов

находились еще деревни. Каждое племя имело четкие границы своей территории. А родовые подразделения (ара) не имели такой территории. Поэтому большая часть этнонимов образована названием племен и родов.

В своих исследованиях Г.Х. Бухарова отмечает, что «Топонимия Башкортостана дает богатый материал для изучения древних обычаев и верований народа, его истории и культуры» [Бухарова, 2003: 3]. Изучение башкирской этнотопонимии поможет понять принцип строения родоплеменной системы и территориального распределения башкир.

В современном обществе педагогам в рамках урока все сложнее доносить национальные ценности. Интересы обучающихся направлены на гаджеты, интерактивные и виртуальные материалы. Поэтому приходится завоевывать внимание учеников разными путями, предлагать уникальный материал. Уважительное отношение и теплые чувства к родному краю, региону, где проживает ученик, требует вспомогательного формирования со стороны педагога. Основой этих отношений становится обучение истории, культуре, знакомство учеников с уникальными лингвоэтнографическими материалами, в которых ярко и богато отражается история и культура родного народа.

В формировании лингвистической этнографической компетенции элементы фольклора и топонимии выступают как национально-культурный компонент. Национально-культурный компонент рассматривается учеными как «один из инструментов реализации национального образования, защиты национальных культур и традиций. Он призван обеспечить личности возможности самоидентификации как представителя того или иного этноса, установление духовной связи между собой и своим народом, призван формировать чувство принадлежности к национальной культуре, национальное самосознание и в то же время общероссийское гражданское сознание» [Быстрова, 2004: 44]. Педагогу требуется уметь отбирать и лингвистически обрабатывать исторически и эстетически привлекательные образцы фольклора, написанные о родном крае обучающегося, которые у ученика вызовут интерес. Использование таких текстов на уроках родного языка позволяет сформировать лингвистическую этнографическую компетенцию у обучающихся.

Литература

1. Башкирские исторические предания и легенды / Авт.-сост. Ф.А. Надршина. – Уфа: Китап, 2015. – 528 с.
2. Бухарова Г.Х. Башкирская топонимия: этнолингвистический аспект исследования. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2017. – 294 с.
3. Бухарова Г. Х. Мифопоэтическая картина мира в башкирской топонимии. – Уфа: БГПУ, 2003. – 273с.
4. Быстрова Е.А. Русский язык в школах многонациональной России // Русский язык в школе. – 2004. – №2. – С.44-47.
5. Камалов А.А. Топонимия Башкирии. – Уфа: Китап, 1994. – 302 с.
6. Камалов А.А., Псянчин А.В. Топонимия как источник по исторической географии Башкирии // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. Ч. IV. – Челябинск: Челябин. гос. ун-т, 1995. – С. 127-130.
7. Камалов А.А. Башкирская топонимия (сравнительное и ареальное исследование): автореф. дисс. докт. филол. наук. – Уфа: Башгосуниверситет, 1997. – 61 с.
8. Кисебаев Дж. Г. Вопросы башкирской топонимики // Ученые записки Башкирского гос. пед. ин-та им. К. А. Тимирязева. Вып. V III, серия филологическая, № 2. – Уфа, 1956. – С. 230-247.
9. Башкирские исторические предания и легенды / Автор-сост. Ф.А. Надршина. – Уфа: Китап, 2015. – 528 с.
10. Опыт аспектного анализа регионального языкового материала О-62 (на примере Белгородской области). Коллективная монография / под ред. Т.Ф. Новиковой. – Белгород: ИПК НИУ «БелГУ», 2011. – 228 с.
11. Словарь топонимов Башкирской АССР. – Уфа: Башкнигоиздат, 1980. – 200 с.
12. Словарь топонимов Республики Башкортостан. Уфа: Китап, 2002. – 256 с.
13. Султангареева Р.А. Башкирский фольклор. Т.1. – Уфа: Башк. энцикл., 2018. – 520 с.
14. Хисамитдинова Ф.Г. Названия башкирских населенных пунктов XVI-XIX веков. – Уфа: Информреклама, 2005. – С.57.
15. Шакуров Р.З. Топонимия бассейна реки Демы: автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 1973.
16. Шакуров Р.З. По следам географических названий. – Уфа: Башкнигоиздат, 1986. – 184 с.
17. Шакуров Р.З. Историко-стратиграфическое и ареальное исследование башкирской топонимии Южного Урала и Предуралья: автореф. дисс. докт. филол. наук. – Уфа, 1998. – 38 с.
18. Шакуров Р.З. Топонимические исследования в Башкортостане: состояние и перспективы // Вестник Академии наук РБ. – Уфа, 2008. Т. 13, № 4.

© Иштуганова Л.Р., Бухарова Г.Х., 2023

ИЗУЧЕНИЕ НАКЛОНЕНИЙ ГЛАГОЛОВ БАШКИРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ В СРАВНИТЕЛЬНОМ ПЛАНЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается изучение наклонений глаголов башкирского и английского языков в сравнительном плане.

Ключевые слова: категория наклонений, английский язык, башкирский язык.

Abstracts. As the title implies, the article discusses a comparative study of verb moods in English and Bashkir languages.

Keywords: the category of mood, English language, Bashkir language

В сегодняшнее время сопоставительное изучение языков очень актуально. Это связано с большим количеством языков внутри одного государства, что и наблюдаем на примере своей Родины. 193 народа, проживающих в России, используют приблизительно 277 языков (по другим данным – 295) и диалектов.

Башкирский и английский языки и по типологической характеристике, и по генетической составляющей относятся к разным языковым группам. Если башкирский язык относится к тюркским языкам, то английский – к индоевропейским.

По структурно-типологическим основаниям башкирский язык является агглютинативным. Для обозначения разных грамматических значений использует аналитический элемент. Английский язык относится к флективно-аналитическим языкам. Сходство по аналитическим элементам – это не единственное общее данных языков. Между этими языками есть и типологические сходства.

Различий между башкирским и английским языками тоже много, что и естественно. В башкирском языке преобладают грамматические формы, что и типично агглютинативным языкам: падежная система, суффиксы, формы и типы соединения главного предложения с придаточными и т.д.

При анализе английского языка, мы опирались на работы таких ученых, как Б.А. Ильиш, И.П. Иванов, М.М. Гухман, В.Д. Аракин, Н.К. Дмитриев. Нужно отметить, в башкирском языкознании достаточно работ, направленных на изучение башкирского и английского языков в сравнительном аспекте. Это работы следующих авторов: М.А. Хасанов, Н.М. Имашева, Р.Х. Каримов, Л.В. Филиппов, А.М. Азнабаев, Р.Х. Хайруллина, Л.В. Мухаметова.

Наклонение – это лексико-грамматическая категория, которая выражает отношение процесса к реальности с точки зрения говорящего. Разделяют шесть форм категорий наклонения башкирского языка: 1) изъявительное наклонение; 2) повелительное наклонение; 3) условное наклонение; 4) желательное-восклицательное наклонение; 5) наклонение намерения; 6) предположительное наклонение [Ишбаев, Ураксин, 1986: 214].

В английском языке три формы категорий наклонения: 1) Indicative (изъявительное); 2) Imperative (повелительное); 3) Subjunctive (условное) [Аракин, 1985: 132].

И в башкирском, и в английском языке изъявительное наклонение означает действие, которое совершилось в действительности или совершается, или будет совершаться. Поэтому, в отличие от других наклонений, может употребляться в формах прошедшего, настоящего и будущего времени. И на английском языке, как и в башкирском, формы времени глагола по особенностям и функциям разделяются на виды (Tenses): Indefinite, Continuous, Perfect, Perfect Continuous.

Например: *I watched this film last month* – Мин был фильмды үткән айза караным – Я смотрел этот фильм в прошлом месяце – действие произошло в прошлом (Past Indefinite).

В английском языке отрицательная форма изъявительного наклонения выражается при помощи присоединения к глаголу *do* и *not*. В башкирском языке к глаголу присоединяется аффикс *-ма/-мә*.

Глаголы в форме повелительного наклонения обозначают просьбу, приказ, пожелание, побуждение к действию. Существуют обычная и вежливая форма данного наклонения. Обычное повелительное наклонение во втором лице единственного числа не имеет специальных аффиксов, поэтому ему присуще начальная форма глагола; не изменяется по временам, его отрицательная форма выражается при помощи аффикса *-ма/-мә*, спрягается по лицам и числам, а именно 2 и 3 лица. Обычное повелительное наклонение могут употребляться вместе с частицами *йә, йәгез, әйзә, әйзәгез, кана, әле, инде, -сы/-се, -со/-сө*, с вспомогательным глаголом *ине* [Ишбаев, Ураксин, 1986: 221].

В отличии от башкирского языка, в английском языке глаголы повелительного наклонения не спрягаются по числам, то есть и в единственном, и во множественном числе будут в одной форме: *look* – кара, карагыз (смотри, смотрите); *eat* – аша, ашагыз (ешь, ешьте). Например, “Never mind me!” [Henry, 2008: 47] – Не обращай на меня внимания! «Show it to me!» [Du Maurier, 2013: 95] – Покажите мне его!

Вместе с глаголами повелительного наклонения в третьем лице используется глагол *let*: *Let's watch this film!* – *Давайте посмотрим этот фильм.* Такое соединение можно наблюдать и в форме первого лица во множественном числе: *Let's begin to play.*

Как известно, глаголы повелительного наклонения ни в башкирском, ни в английском языках не имеют категории времени. Чтобы обозначить действие, которое нужно сделать самому, к *let* добавляются местоимение *me*: *"Let me look at your face!"* [Bronte, 2020: 100] – *Дай мне взглянуть на твое лицо!*

Отрицательная форма глагола повелительного наклонения в башкирском языке обозначается при помощи аффиксов *-ма/ -мә*, а в английском языке перед глаголом ставится *do not*: *"Don't make a joke about it!"* [Du Maurier, 2013: 34] – *Не шутите об этом!*

Условное наклонение выражает возможность действия при определенных обстоятельствах. Данное наклонение не изменяется по временам, отношение процесса ко времени устанавливается только через грамматические связи форм глагола.

У глаголов условного наклонения башкирского языка есть синтетические и аналитические формы. Синтетическая форма образуется при помощи нескольких аффиксов. Самая распространенная и основная форма: присоединение к глаголу-основанию аффиксов *-һа/-һә*. Отрицательная форма, как принято, обозначается при помощи аффиксов *-ма/-мә*; спрягается по лицам и числам [Ишбаев, Ураксин, 1986: 222].

Аналитические формы условного наклонения в основном имеет два значения:

- 1) форма *-ған булһа* обозначает не осуществленное в жизнь, не выполненное условие;
- 2) аналитические формы *-а/-ә/-й торған булһа*, *-ыр булһа*, *-а/-ә/-й калһа*, *-ырлыҡ булһа*, *-ырзай булһа* обозначают условие, которое возможно осуществится.

В английском языке существуют две формы условного наклонения. Синтетические или простые формы образуются при помощи *to be*. В этой связи вспомогательные глаголы не используются: *I would help her if she were in need.* – *Я бы ей помог, если бы она была в нужде.*

Аналитическая форма условного наклонения в английском языке используется чаще. Образуется при помощи вспомогательных глаголов *would/ should* и модальных глаголов *could/ might*: *"If only somebody could invent"* [Du Maurier, 2013: 24] – *Если бы только кто-то мог изобрести.*

Между *would* и *should* есть только различие лица. *Should* используется лишь в первом лице единственного и множественного числа, а все остальные лица взаимодействуют с *would*.

Еще одно различие в наклонениях башкирского языка состоит в том, что помимо вышеперечисленных, существуют наклонение намерения, желательно-восклицательное и предположительное наклонения.

Таким образом, анализируя в сравнительном плане категорию наклонений в башкирском и английском языках, мы увидели аналогичные и отличительные стороны. По нашему мнению, такое сопоставительное изучение помогает ученикам легче освоить материал.

Литература

1. Аракин В.Д. История английского языка: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 "Иностр.яз.". – М.: Просвещение, 1985. – 256 с.
2. Ишбаев К.Ф., Ураксин З.Ф. Хәзерге башкорт теле. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1986. – 399 б.
3. Bronte Charlotte, Jane Eyre. – М.: Издательство АСТ, 2020. – 192 с.
4. Du Maurier D., Rebecca. – М.: Айрис-пресс, 2013. – 240с.
5. Henry O., Stories. - М.: Айрис-пресс, 2008. – 208с.

©Казбаев В.Р., Галина Г.Г., 2023

УДК 811.512.145

*Казыханова М.В., студент
Халиуллина Н.У., канд. филол. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)*

КАТЕГОРИЯ ВИДА В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ, СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема коррекции грамматических и речевых ошибок в речи учащихся-татар. В работе выявлены грамматические и речевые ошибки, возникшие в результате интерференции.

Ключевые слова: татарский язык, интерференция, речевые ошибки, двуязычие.

Abstract. This article discusses the problem of correcting grammatical and speech errors in the speech of Tatar students. Grammatical and speech errors resulting from interference are revealed in the work.

Keywords: Tatar language, interference, speech errors, bilingualism.

В татарском языке нет категории вида; разнообразные видовые значения русских глаголов передаются в нем сложной системой глагольных временных форм. Не различая семантики глаголов совершенного и несовершенного вида, с одной стороны, и не зная их грамматические формы – с другой, ученик-татар ошибается в русской речи в выборе видовых форм глагола. Например: “я вам потом буду сказать”, вм. потом скажу, “будем посмотреть” вм. будем смотреть, “потом будем отдохнуть” вм. потом отдохнем или потом будем отдыхать, “Я вам говорю потом” вм. скажу потом, “вдруг он пел” вм. вдруг он запел, “начал рассказывать” вм. начал рассказывать, “не закройте форточку” вм. не закрывайте форточку и т.д. [2, с.65] Ошибки в употреблении видов глагола, пожалуй, одна из самых распространенных и наиболее устойчивых в русской речи учащихся татарской школы. Эти ошибки полностью не исчезают даже после окончания школы.

Категория вида в татарском языке

(Фигыль дәрәжәләре)

Татарский глагол, взятый в форме инфинитива (неопределенного наклонения), если в составе его основы нет аффикса, передающего какой-либо видовой оттенок (например, аффикс *-гала, -гәлә, -кала, -кәлә*), в отношении вида является нейтральным, например: *язу* обозначает и *писать* и *написать*, *килү* обозначает и *прийти* и *приходить* и т. п. Если русский инфинитив в своем составе имеет приставку, которая, кроме изменения вида, вносит в семантику глагола добавочный оттенок, то в татарском языке основной глагол ставится в форме деепричастия на *-н* или на *-а, -ә, (-ый, -и)* и после него употребляется вспомогательный глагол исключительно для передачи оттенка приставки русского глагола, то есть татарский инфинитив в этом случае в отношении вида остается нейтральным. Например, *язып кую* обозначает и *записать* и *записывать*, *куып чыгару* обозначает и *выгнать* и *выгонять* [1, с.227].

Татарский глагол, поставленный в форме настоящего времени, само собой разумеется, всегда будет обозначать незаконченное действие. Притом в татарском языке от любого глагола можно образовать форму настоящего времени, тогда как в русском языке глаголы совершенного вида формы настоящего времени не имеют.

Форма прошедшего времени любого татарского глагола, если в составе его основы нет аффикса, передающего какой-либо видовой оттенок, всегда будет обозначать законченное действие, например: *яздым – написал, килдем – пришел, киттем – ушел* и т. п. Если русский глагол прошедшего времени совершенного вида имеет приставку или суффикс *-ну-*, внесшие в значение глагола добавочный оттенок, то при переводе на татарский язык будет употреблен вспомогательный глагол для передачи оттенка русской приставки или суффикса *-ну-*, а также, наоборот, татарские вспомогательные глаголы при переводе на русский язык будут соответствовать приставке или суффиксу *-ну-*, например: *язып куйдым – записал, йоклап алдым – поспал, кычкырып жибәрдем – крикнул* и т. п.

Для выражения же незаконченного действия в прошлом употребляется вспомогательный глагол *иде (-м, -ң, -к, -гез, -ләр)* или вспомогательный глагол *бару*. Примеры: *яза идем – писал я (тогда); ул әйтә барды, мин яза бардым – он говорил, а я писал*.

Форма будущего времени татарского глагола в отношении вида является нейтральной, например: *язармын – обозначает и напишу и буду писать, китәрмен обозначает и уйду и буду уходить*.

Однако в тех случаях, когда есть надобность особо подчеркнуть повторяемость действия в будущем, может быть употреблен вспомогательный глагол *тору* в форме причастия на *-ган*, а после него глагол *булу* (быть) в форме будущего времени, например: *Төн үзенең пәрдәсе белән Кавказның өсләрен каплау белән үк, сиңа очып килә торган булырмын.* – Лишь только ночь своим покровом верхи Кавказа осенит, к тебе я стану прилетать.

Условное и повелительное наклонения татарского глагола в отношении вида также являются нейтральными, например: *язсам* обозначает и *если напишу* и *если буду писать*; *язсын* обозначает и *пусть напишет* и *пусть пишет*.

Глаголы кратного вида в татарском языке

Кратность действия в татарском языке выражается и аналитически и синтетически.

В таких примерах, как *Мин ура бардым, ул бәйли барды* (я жал, а он вязал), *Мин әйтә бардым, ә ул яза барды* (я диктовал, а он писал), *Мин сиңа әйтә килдем, син тыңламадың* (я тебе говорил, а ты меня не послушался), глаголы *бару* и *килү* при основных глаголах *уру, бәйләу, әйтү, язу*, поставленных в форме деепричастия на *-а, -ә, (-ый, -и)*, обозначают кратность этих действий [1, с.229].

Синтетический способ выражения кратности в татарском языке осуществляется при помощи аффиксов:

а) *-гала, -гәлә*, если основа глагола оканчивается на звонкий согласный или на один из гласных *у, ү, и*, например: *яз –пиши, язгала – пописывай, кер – заходи, кергәлә – захаживай*;

б) *-кала, -кәлә*, если основа глагола оканчивается на глухой согласный звук, например: *ашат – корми, ашаткала – покармливай*;

в) *-итыр, -итер*, если основа глагола оканчивается на гласный звук, кроме гласных *у, ү, и*, например: *яса – делай, ясаитыр – делай изредка*.

г) в татарском языке есть всего несколько глаголов, которые принимают аффикс *-мсыра, -мсерә* для обозначения того, что действие совершается не в полном объеме, а частично, с малой интенсивностью, например: *ела – плачь, еламсыра – всхлипывай, көл – смейся, көлемсерә – посмеивайся*.

Литература

1. Газизов Р.С. Сопоставительная грамматика татарского и русского языков. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – 227 с.
2. Закирьянов К.З. Двухязычие и интерференция. Учебное пособие. Уфа: Изд. Баш. ун-та, 1984. – 80 с.
© Казыханова М.В., Халиуллина Н.У., 2023

Калнияз Д.А., студент

*Научный руководитель: Джуманиязова У.А., ст. преподаватель
ЗКИТУ, г.Уральск (Казахстан)*

ИСТОРИЯ МОЕГО СЕЛА

Аннотация. В данной статье рассказывается об истории возникновения и развития села.

Ключевые слова: топонимика, история села, земледелие и садоводство, новый облик села.

Annotation: This article tells about the history of the origin and development of the village.

Keywords: toponymy, history of the new look of the village, agriculture and horticulture, the new look of the village.

«Родная земля – самое великопное, что нам дано для жизни. Её мы должны возделывать, беречь и охранять всеми силами своего существа»...

Топонимика – изучение географической местности, помогает восстановить черты исторического прошлого народов, определить границы их населения, очертить области былого распространения языков, географию культурных и экономических центров. Как отмечал белорусский топонимист С.Н. Басик, «ни одна из наук не должна обладать» монополией на топонимику.

История села надо знать и помнить для того, чтобы не исчезла бесследно прошлое. Мое село Цыганово расположено на отрогах Общего Сырта в северной части Зеленовского района на границе с Саратовской области в 12 км от поселка Меловое Озинского района. Это бывший казачий хутор, названный в честь богатого помещика Цыганова, первого жителя этой местности, внесшего деньги в благоустройство хутора. Возникновение хутора относится к середине 19 века. Первые переселенцы были немногочисленны и занимали всего лишь одну улицу, в конце улицы находился большой сад, принадлежавший помещику. В годы гражданской войны близ хутора проходила Чапаевская дивизия, в районе «Белой шишки» произошло тяжелое сражение между частями красной армии и белоказаками. В этом бою погиб командир 1-го Николаевского полка Чапаевской дивизии Топорков Илья Николаевич. Позже в честь его был назван Топорковский с/о. Постепенно жизнь хутора начала налаживаться, жители приступили к мирной жизни, занимаясь в основном земледелием и садоводством. Через село протекала большая полноводная река, которая образовалась с родников, а по её берегам выростали сады. Первая школа была открыта в 1887 году в одном из деревянных домов и обучались здесь до семи классов. В 1925 году в хутор приехали саратовские мужлань, которые обосновались здесь, потомки живут и ныне. Это Кирюшчевы, Масловы, здесь живут потомки первых казаков – это Фандины, Шапошниковы, Думчевы. К 1929 году здесь уже насчитывалось около 70 дворов. В этом году начали образовываться колхозы и хутор Цыганово переименовали сначала в колхоз «Родник», а затем в колхоз «Сталина». В соседних селах тоже образовывались колхозы с. Чесноковов колхоз «им Стаханова», с. Соколовка в колхоз «Родина». А в ноябре 1950 года на базе трех мелких колхозов (колхоз им.Сталина, колхоз им Стаханова, колхоз «Родина» был укреплен один колхоз им. Сталина с центральной усадьбой Цыганово и председателем его стал Коваленко Н.Н. Постепенно колхоз окреп, строился, появились клуб, библиотека, восьмилетняя школа. Зерноводство и животноводство стали основными отраслями деятельности колхоз им. Сталина. В это время началась целинная эпопея, к нам в колхоз ехала молодежь с Украины, Молдавии, Белоруссии, некоторые, остались здесь жить – это Нужновы, Мурлаевы, Иваненко, Кашаповы. Целинная эпопея стала историей в том числе и историей нашего села.

Из воспоминания первоцелинника Малоземого М.С.: В 1954 году началась целина. Работали с весны до поздней осени. Жили в степи в вагончиках. Наши поля находились за поселком Токарева, граничили с землями совхоза Ульяновский, МТС находилась в Зеленом. Всего по МТС было 17 бригад. Мы относились к бригаде Милехина Ф.К. Работали посменно по 11-12 часов, домой не приходили неделями. В нашей бригаде было 6 тракторов, 2 трактора С-80, 4трактора ДТ-54. Во время уборки спали на загоне в соломе. Зерна было

много, а машин не было. Возили зерно на лошадях и быках на Шиповский элеватор. В годы целины, когда начали распаивать землю, одну из местностей отдаленных от центра поселка назвали «Белый загон» из-за сплошного мела, она и сейчас так называется». После XXII съезда КПСС в 1962 году колхоз им. Сталина был переименован в колхоз им. XXII партсъезда с усадьбой Цыганово и председателем был избран Залиев К. Он проработал один год. В 1963 году колхоз избрал своим председателем Джаналаева Х.К. Тогда в колхозе не было ни одного нового дома, контора колхоза ютилась в старенькой землянке, восьмилетняя школа в старом саманном помещении. При Джаналаеве Х.К. началось строительство типовых жилых домов для колхозников. На месте пустырей появились целые улицы. В 1975 году на средства колхоза была построена типовая Цыгановская средняя школа. В 1980 году был сдан типовой детский сад. Особое внимание председатель уделял строительству животноводческих помещений. Это были добротные коровники, оснащенные доильными установками и молокопроводом, кормораздатчиками, механической уборкой навоза. При Джаналаеве Х.К. были установлены две водонапорные башни и проведен водопровод по всему селу. На этом посту Джаналаев Х.К. прослужил более 17 лет. В 1986 году возглавил колхоз Утегалиев КС. К этому времени население и хозяйства увеличилось до 1000 человек. Продолжалось строительство новых домов, была построена амбулатория, заасфальтирована центральная улица, установлены телевизионные антенны. В эти годы большое внимание уделялось культуре и спорту. На окраине села был построен стадион, здесь проходили различные спортивные мероприятия. В 1989 году была проведена районная спартакиада. В 1996 году колхоз им. XXII партсъезда был переименован в открытое акционерное общество «Нива», а с апреля 1999 года в связи с банкротством была создана новая организация ТОО «Нива» и крестьянские хозяйства. На глазах жителей села произошла перестройка, развал хозяйства, создание частных предприятий. И все же село сегодня предстает в новом облике. На основании решения государственной ономастической комиссии при Правительстве Республики Казахстан от 27.12.2004 года село Цыганово Зеленовского района было переименовано в село «Егін-бұлақ». Эти два слова «егін – нива, бұлақ родник – это прежде всего жизнь. В этом сельском округе есть главные ценности, обеспечивающие жизнь людей – это родники, питающие речку Матвеевку протекающую посередине села. Эта речка впадает в реку Беленькая, а та, в свою очередь – Деркул. В окрестностях села имеются залежи известняка и песка.

Таким образом, история страны и история села связаны друг с другом, людям необходимо знать историю своего народа, своей «малой родины», своей страны. История наравне с религией, культурой и языком является базовой ценностью любого народа.

Литература

1. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М: Наука, 2009.
2. Агеева Р. А. Географические апеллятивы. – М: Мысль, 1999.
3. Архивные, газетные материалы.
4. Поспелов Е.А. Топонимический словарь. – М, 1990.

© Калнияз Д.А., Джуманиязова У.А., 2023

УДК 81 44
УДК 81 115

Канатова А.К., магистрант

*Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол.н., профессор
БГПУ им. М. Акмуллы, г.Уфа (Россия)*

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКИХ И КЫРГЫЗСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Основное внимание в работе уделяется фразеологии башкирского и кыргызского языков. Рассмотрены фразеологические обороты в произведениях.

Ключевые слова: синтаксис, фразеологизм.

Annotation. The main attention in the work is focused on the phraseology of the Bashkir and Kyrgyz languages. The phraseologism in the works is considered.

Keywords: syntax, phraseology.

Изучение фразеологизмов в русском языкознании ведется со времен М.В. Ломоносова. В то время и на протяжении всего XIX века фразеологизмы стали выделяться как объект лексикографии в связи с толкованием значений фразеологизмов и определением их этимологии. Фразеологические выражения как определяемые признаки языка стали специально изучать только в 30-х годах нашего века. Именно в этот период советский языковед Е.Д. Поливанов выдвинул идею превращения фразеологии в самостоятельную лингвистическую дисциплину.

Значительная работа была проделана и в области тюркских фразеологизмов. Создание двуязычных и ранних толковых словарей отдельных тюркских языков способствовало накоплению фразеологического

материала и его первоначальной систематизации. Однако можно сказать, что ни у одного из тюркских народов нет специальных словарей, в полной мере отражающих фразеологическое богатство того или иного языка. Языковеды национальных республик внесли значительный вклад в новейшее изучение фразеологизмов отдельных тюркских языков. С.К. Кенесбаев, Ш.У. Рахматуллаев, К. Бабаев, Г.Х. Ахатов, Г.Х. Ахунзянов, Г.А. Байрамов, Ч.Г. Сайфуллин и мн. др.

Тюркские языки имеют общий фразеологический фонд, как и другие родственные языки. Большое количество фразеологизмов совпадают не только по смыслу, но и по структуре и образности, создаются на основе одной внутренней формы, что характерно для фразеологизмов, образованных из слов, к примеру, обозначающих части тела и т.д.

Перенос традиционных сравнений, используемых в разных жанрах фольклора в башкирском языке, на письменный литературный язык. Такие сравнительные обороты особенно характерны для народных сказок и произведений, и в то же время они активно используются в устной речи и художественной литературе: *Бер бите ай, бер бите көн (очень красивая внешностью (только по отношению к женщине или девушке): Бер бите ай, бер бите көн кеүек һылыу был катындан ул тыуган... (экиәттән) 'От этой очень красивой женщины родился сын.*

Из народных сказок вошли в литературный язык также фразеологизмы с числительным *ете 'семь'* — *ете кат ер астында 'затридевать земель. досл. 'под семью слоями земли; ете диңгез аръягында. досл. 'за семью морями. Мин ул Анпаковты таныйым. Ете кат ер астынан табырым уны (Р. Нигмәти) 'Я этого Анпакова знаю. Я его найду и за тридевать земель.*

Словосочетание *Каф тау арты(нда)* 'очень далеко досл, 'за горою Каф исходит из древней мифологии о далекой земле и горе прочно вошло и в художественные произведения как элемент возвышенного стиля: *Шунан Түземголдоң атаһы, тирә-яктың батыр азаматтарын сакыртып, Кафтау артына барып, ун биш башлы дейеүзе кыйратып, Түземголдо алып кайтыу кәрәклеген әйткән (экиәттән) 'Потом отец Тузимгула, собрав батыров всей округи, сказал им, что надо поехать за Каф-гору, разбить дива и привезти Тузимгула; Көс, гәйрәтем һүнмәһә был йәш канымда, Атлармын даръя һыуын, Кафтауында ... (А. Мирзанов) 'Если сила в крови молодой не угаснет, шагну через море, через Каф -гору... Традиционные сравнительные обороты, характерные для народных сказок, со временем также могут стать достоянием литературного языка. Ел етмәс (ам) 'резвый, быстроногий конь: Заятүләк өсәр тапкыр һуға – күк дүнән ел етмәс толпар булып, осортоп алып та китә. (экиәттән) 'Заятуляк ударяет три раза – сивый мерин, превратившись в быстроногого волшебного коня, уносит его. Ел теймәс ерәнсә 'недотрога Ана ел теймәс ерәнсә үзе бит, уйнап әйткәнде күтәрмәй, оsonoп тора! (К. Дәүләтшина) 'Вот она сама недотрога, шутку даже не принимает, хорохорится! В сказках очень употребительны также сравнения типа балта һабы буйы (ер) 'очень короткое расстояние досл., 'расстояние с топориче; энә буйы (ер) досл., 'расстояние в длину иголки, таяк ташлам (ер) досл, 'расстояние в бросок палки и др. Приговорки (әйтмештәр), являясь одним из жанров народного творчества, функционируют в диалогической речи как рифмованные шутливые выражения и произносятся обычно после вопроса собеседника. Они родственны фразеологизмам благодаря своему устойчивому составу и индикаторному значению. Их основная задача – передать игровое отношение к вопросу или утверждению собеседника.*

Например, на вопрос «Как дела?» в шутливой форме отвечают ат мөгөзө шикелле 'никак' (в смысле «сам пойми») досл., 'как рога у лошади'. Рифмование происходит по начальным или по конечным слогам слова собеседника: – *Кем? Кемдең, үзе, маңлайында ике күзе. – Кайза? Кайын башында, каймак ялап ултыра. – Хушыгыз, һөйләгәндә беззе лә хушыгыз. – Шунан? Ултырган да шыуган.* Такие выражения имеют оттенок фамильярности и часто употребляются людьми, хорошо знающими друг друга.

Фразеологизмы – одно из языковых универсалий, так как нет языков без фразеологизмов. Кыргызские идиомы имеют очень богатую и долгую историю. Они имеют «внутренний смысл». Фразеологические единицы характеризуются своей смысловой целостностью. Поэтому фразеологический фон каждого языка отличается своей языковой устойчивостью и неповторимым своеобразием. Ч.Айтматов, видный писатель кыргызского народа, широко использует в своих произведениях фразеологическое богатство кыргызского языка. Фразеологизмы используются для того, чтобы сделать речь сильной и красочной, образной и культурной.

Помимо вышеперечисленных способов, ученые выделяют отдельные способы перевода фразеологизмов методом копирования и перевода с использованием аналога. Для достижения максимально адекватного перевода необходимо использование эквивалента, полностью соответствующего семантике внутренней формы и эмоционально-экспрессивному богатству грамматического строя. Это лучший способ передачи фразеологических единиц с одного языка на другой. *Камактан боштондукка чыккансып, абдан энтиге дем алгандан башы айланып, көңүлү караңгылай туштү.* (Гулсарат. Кыргызстан. Ф., 1978, 393 в дальнейшем Г.) Голова закружилась от притока воздуха в легкие. (Повести. Рассказы. Кырг.Ф.1985 511 вдалын. П.Р) При переводе *башы айлануу – өзүн начар сезүү; алсыроо;* Голова закружилась у кого-либо? кто-либо теряет способность ясно соображать; чувствовать себя плохо? попав в затруднительное положение; чувствовать головокружение; Двухязычные идиомы означают потерю, быть расстроенным. Из приведенных примеров видно, что значение, лексический состав и стилистическая направленность этих фразеологизмов

соответствуют друг другу и являются адекватными переводами. Понятие фразеологических эквивалентов Кыргызские фразеологические единицы соответствующие русским оборотам по смыслу, экспрессивности, образности, но они отличаются с незначительным изменением компонентов. *Эриндеги каны аргышты, теңселе басып барып, мастай тубуне кулады да, деми басылгыча чалка-лап кепке жатты.* (Ч.А. с. 377) Сплевывая кровь из разбитой губы, пошел как пьяный, за спирду, упал на сено и лежа на спине, отдышался пришел в себя. (Ч.А. с. 492) Кыргызский фразеологизм *демин басуу'* – эс ала тушуу; куйугуп чарчаган учурда; Приходить в себя – вздохнуть свободно, чувствовать облегчение.

Фразеологические эквиваленты идентичны по смыслу и грамматической структуре. Относительные эквиваленты очень широко используются. Довольно широкое применение имеют относительные эквиваленты. Относительные в языке перевода допускают некоторые расхождения с находкой Ф.Е в лексическом составе и ее грамматической структуре. – *Дагы бир сааты чыкканда кенжени алпарарсың. Кичине чоңоо тушун. Мунун деле эр жетип калган жери жок, жакшылап көз сала жур, бай болгур...*(Ч.А. с. 319) – В другой раз какнибудь успеется. Пусть подрастет. Ты и за этим гляди в оба. Думаешь, большой, куда там...(Ч.А. с. 38). Ф.е *көз салуу – каралашуу, жардам беруу;* Глядеть в оба – наблюдать, осуществлять контроль, заботиться о ком либо; К относительным эквивалентам входят также фразеологические единицы, которые отличаются между собой (оригинал и язык перевода) по количеству луским. *Өз апасы болсо тунулгөндөй колун силкип таштады.* (Ч.А. с. 446.) Его мать и во все махнула рукой.... (Ч.А. с. 61) Кыргызский фразеологизм *колун силкип таш-тоо* – кол шилтее – эч нерсеге карабай, бардыгына макул болуу; Махнуть рукой – это перестать заикливаться на ком-то или чем-то, смириться с текущей ситуацией. Расхождение фразеологической единицы связано с различием построения структурных моделей предложения. *Арабаны калдыртты, балким башка бирөөнун кулагын кутуруп алып, кыжырын келтирер беле, бирок Султанмурат жыргалдын бешигинде жаткан-дай термелди* (Ч.А. с. 226). Громыхающий керосиновоз другого, быть может, свела бы с ума, а для него был ликующий перезвон счастья (Ч.А. с. 440).

В тех случаях, когда в языке перевода отсутствует фразеологические соответствия, то фразеологизм передается методом калькирования. Калькирование – дословный перевод. При умелом его использовании достигается точность перевода фразеологической единицы, сохраняется образность и вещественный смысл ее компонентов. Переводчики используют лексические эквивалентов через русский. *Ат сарайга жеткенче Султанмурат көк муштум болуп чыкты.* (Ч.А. 3366.) Замерз Султанмурат, пока дошел до конного двора. (Ч.А. с.454) *кек муштум болуу -аябай ушун калуу.* Некоторые фразеологические единицы переведены при помощи лексических средств, хотя есть привычные фразеологизмы русского и английского языка. *Барпынын төбөсү көккө жеткендей кубанат.* (Ч.А. 3886.) Барпы торжествовал (Ч.А. с.455) можно заменить русский фразеологизм – быть на седьмом небе. *Төбөсү көккө жетуу – чексиз, кубануу.* Торжествовать – праздновать быть на седьмом небе – чувствовать безграничную радость. Таким образом, рассмотренный материал показал, что имеются различные способы перевода фразеологической единицы с одного языка на другой, использование которых зависит от наличия или отсутствия фразеологических соответствий исходного языка в языке перевода.

Как видно из вышеизложенного материала, большинство фразеологизмов, характерных для отдаленно родственные тюркских языков, состоят из двух компонентов, одним из которых является название части тела. Эти фразеологизмы могут соответствовать и в других тюркских языках (что также подтверждает мысль о древности соматических фразеологизмов). В близкородственных языках (в данном случае в башкирском, татарском, каракалпакском, карачаево-балкарском, кумыкском, казахском, кыргызском, ногайском, отчасти в узбекском) совпадений, разумеется, значительно больше. Причем они имеются не только в единицах, характеризующих психическое состояние человека, его нрав, но и в словосочетаниях, выражающих пространственные, временные понятия, количественные отношения, в словосочетаниях, описывающих явления природы, внешний вид, черты характера человека и т. д. Общность образов, заложенных в основу фразеологизмов, совпадение значений, лексического состава и структуры говорят о сходстве мировосприятия и его отражения в языке близкородственных народов.

Литература

1. Жәләй Л., Мәхмүтова Л. Татар теленең фразеологиясе, мақалы һәм әйтемнәре. – Казан, 1957.
2. Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг кискача фразеологик луғати. – Тошкент, 1964.
3. Даибова К.Х. Краткий фразеологический словарь кумыкского языка. – Махачкала, 1973.
4. Атаев К. и др. Туркмен дилинин фразеологик созлуги. – Ашгабат, 1973.
5. Григорьев Н.С. Саха тылын сомока домокун тылдыты. – Якутск, 1974.
6. Ураксин З.Ф., Надршина Ф.А., Йосопов Х.Ф. Башкортса-русса фразеологик һүзлек. – Өфө, 1973.
7. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. – Кызыл, 1975.
8. Кенесбаев С.К. Устойчивые группы слов казахского языка (парные слова, идиомы и фразы). – Алма-Ата, 1944.
9. Полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия и омонимика в фразеологических единицах (на узб. яз.). - Ташкент, 1966.

10. Бархударов А.С. Язык и перевод. – М., 1975.
 11. Кулин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М., 1986
 12. Назаров А.П. Стилистический фразеологизм кыргызского языка. – Б., 1991.
 13. Айтматов Ч. Гулсарат // Ұч томдук турган чыгармалар. – Ф.: Кыргызстан, 1982. Т.1. – Б. 29-193., том 11. - Ф., 1983.
 14. Жаншитов Г.Ж. Кыргызча-орусча, Орусча-кыргызча тематикалык сөздүк. – Б., – 2000.
 15. Фразеологический словарь кырг. яз. / Под ред. Ж. Осмонова. – Ф., – 1980.
 16. Фразеологические единицы с компонентом прилагательного ак (белый) в языке эпоса «Манас» // Непрерывное образование в новом информационном пространстве: Материалы Международной научно-практической конференции. – БГУ, 2001. – С. 570-577.

© Канатова А.К., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 821.512.141

*Каскинова Г.Н., филол. ф. канд., доцент
 ӨФФТУ-ның Бөрө филиалы, Бөрө к. (Рәсәй)*

ПОСЛОВИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРЬЯМ БУРАКАЕВОЙ

Аннотация. Писательница с удивительным мастерством использует возможности башкирских пословиц в своих произведениях. Автор статьи Каскинова Г.Н. показывает это на материале некоторых из них.

Ключевые слова: писательница Марьям Буракаева, башкирские пословицы, поэт Кул Гали.

Abstract. The writer with amazing skill uses the possibilities of Bashkir proverbs in her works. The author of the article is Kaskinova G.N. shows it on the material of some of them.

Keywords: writer Maryam Burakaeva, Bashkir proverbs, poet Kul Gali.

МӘРҮЙӘМ БУРАКАЕВА ӘСӘРЗӘРЕНДӘ МӘКӘЛДӘР

(“Һүнмәс нурзар”, “Шишмә”, “Акбалык”, “Һылыукай” повестары миҫалында)

Мәрийәм Буракаева – аз әйтәп, күптә аңлата белеүсә язгысыларыбыздың беренә. Әсәрзәрәндә мәкәл, әйтәмдәрзә, канатлы һүзәрзә урынлы кулланыуы менән персонаждарының телмәрән йөкмәткелә, тос, нигезлә итәп яңгырата ул.

Халык ижадының бер жанры буларак мәкәлгә халыктың тормош тәҗрибәһән, философик һәм әхлак караштарын йыйнак һәм мәғәнәлә итәп әйткән тапкыр һүзәрзә буларак аңлатма бирелә [Хөсәйенов, 2006: 111]. Мәрийәм Буракаева әсәрзәрәндә өлкәндәр аузынан әйттерелгән мәкәлдәр йәш быуыңга биргән кәңәштә кире каккыһыз итәп дәлилләп куйыу өсөн кулланыла.

“Һүнмәс нурзар” повесының төп геройы – боронғо қояш нурзарын, йәғни таш күмер яткылыктарын эзләргә ниәтләп юлға сыққан Рамазан Айзаров менән таныштырғанда озон-озак кылыкһырлаузар менән мауықмай язгысы. “Беләм – кош, акыл – канат” тигән башқорт халык мәкәлен аз ғына интерпретацияләп, “Беләм кешенәң һыңар канаты икән, хыял икенсәһе” рәүешендә профессор Кирилловтың Рамазанға бағлаган өмөтөн, йәш белгестәң киләсәккә зур пландар менән кайтыуы тураһында мәғлүмәт биреп үтә. Ә әсәһе автобуска озатып қалғанда әйткән “*Эш башлаһаң, көн иртәһендә башла*”, Әбүбәкер қарттың “*Тау менән тау ғына осрашмай бит*” һ.б. һүзәрзә ололар фекеренә иғтибарлы Рамазандың уй-ниәттәре уңышлы булырына фатиха.

“Акбалык” повесынан Иншар Гимранов та – бәләкәйзән халкыбыздың мәкәл-әйтәмдәрә рухында тәрбиәләнгән зат. Әсәһенәң: “Басыр алда – аяқ астыңды, һүз әйтер алда ни әйтерәндә абайла”, – тигән һүзәрзә уның йәшәү қредоһына әүерелгән.

Йәнтөйәк ауылының иң оло кешәһе, ихтирамға лайық Йәнгүзәл инәй кулланған мәкәлдәр уның үз ауызынан ғына сықмай, ейәнә Ғайсар тарафынан да иқкә төшөрөлә: “Еғәрлә аяғына қарап юрғанын һузыр, ялкау юрғанына қарап аяғын һузыр, ти өләсәйем”.

Йәнгүзәл инәй – бар булмышы менән дипломат. Үз ғәйебен юйыр өсөн, ирен ғәйепләп, илаулап үзәнә килгән Фәнүзә килененә әйткән мәкәлдәрә уға тос характеристика булып яңгырай: “*Көсләп асқан күззең яқтыһы юк*”, “*Азыр кешә азымынан билдәлә, тигәндәр боронғолар*”. “Һылыукай” повесында иһә был мәкәлдәң халык ижадынан килгән төп нөсәһә бирелә, бында инде ул ыңғай мәғәнәлә: “*Алғыр кешә алымынан, йылғыр кешә азымынан билдәлә*, – тип мақтай һылыузы (Әхмәт Гәрәевич – Г.К.)”.

Өләсәһә Зәлифә менән қартатаһы Бәхтейәрзәң тәрбиәһендә иркәләп буй еткәргән Зәйеткә қағылышлы сюжет һызығында ла мәкәлдәргә етди яуаплылык йөкмәтелгән: “*Бер-бер артлы сабийзар донъяға килә башлагас: “Киленем үзә уңған – ул таба, үзә күркәм – кыз таба*”, – тип қыуанып йөрөнә лә Зәлифә, киленә өлгөрә алмаштай булғас, Зәйетте үз тәрбиәһенә алды (“Акбалык”). Ейәндәрәң тормош юлы тигез генә бармаһа ла, улар әйткән мәкәл-әйтәмдәр иң қәрәклә мәлдәрзә қарар қабул итергә, ирзәрсә ныктык

күрһәтергә булышылык итә: *“Һөлөк кем аягында, шул үзе алһын, ти торгайны Бәхтейәр олатайым, – тине лә Зәйет, ишекте шарт ябып сыгып китте”* (“Акбалык”). Тимәк, бала сакта һендерелгән тәрбиә һабактары қасан да булһа шытып сыға, эһез юғалмай, тигән һығымта яһарға мөмкин.

Эскелектән арынып, өйләнөп, айык тормош юлына баһқан Зәйет хәзер әсәһенөң дә һүзәрөнә игтибарлы. Қатыны Хәмдиәгә әйткәнө шуға дәлил: *Әсәйөм, ямғыр яуһа – ер ырысы, яқишы бала – ил ырысы, ти. Беззең Мөбәрәк тә ил ырысы булып үһен* (“Акбалык”).

Ата-әсәһенөң балаһын мәкәл менән тәрбиәләүөн повестың башқа персонаждары миһалында ла күрергә мөмкин: *“Күз құрқак – кул батыр. Эшләһәң, эш карышмай ул, ти әсәһө”* (Ғимранов, “Акбалык”). *Телде онотөу – илеңде, атай-олатайыңды онотөу менән бер* (Шаһимарзандың атаһының һүзәрө – Г.К., “Акбалык”).

“Шишмә” повесынан Ғимран карт та – һүзгә маһир, тос фекерле персонаж. Бына ул кулланған мәкәл-әйтөмдәр: *“Ашыққандан қаныққан яман, тигәндәй”, “Берәү әйткән ти бит, қорөп қатһын өтмешөң, қайза минөң алтмышым, ти”*.

Языуының “Һылыуқай” документаль повесында *“Йыландың қойроғона баһма, башына баһ”* тигән халық мөкәлә үзенсәлекле интерпретация ала, фекер үстөрелөп, тағатылып тәқдим ителә: *“Без бит уларзың қойроғона түгел, баштарына баһып иһәңгерәттөк. Шулай бит, Тәуфик Ситдиқович? Башына баһһаң, йылан қузғала алмай ул”* (Әбдрәшитов, “Һылыуқай”).

Экология мәһәләләре, бигерәк тә әсәр һыузарзың быһраныуы тураһында борһолоп уйланған автор үз фекерзәрөн мәкәл-әйтөмдәр аһа укыуһы күңеленә тәһһирлерәк итеп өткерә: *“Һыу ер аһтына қитһә, ерзән қот қитә, ти торгайны олатай мәрхүм”*. Шул ук фекер сак қына үзгәртелгәнәрәк формала қабатлап та бирелә: *“Ерзән бәхөт қитһә, һыу тәрәңгә ашыға, ти торгайнылар борөңгө қарттар”* (“Шишмә”).

“Кул тамһыларзән йыйыла, – тине Морат”, “Тамһы артынан тамһы тамһа, кул була. // Тамһы артынан тамһы қитһә, сүл була”, “Бирәм тигән қолөна, сығарып қуйған юлына тигәндәй, қалдык һыу қыуыр өсөн яһынан скважина быраулап торөузың да қәрәге булманы”, “Ер яқишылықка һәр сак изгелек менән яуап қайтара” иһө миһалдар әһәрзө күп һүзлелектән һаклай.

Халқыбызың ауыз-тел ижады һәм башқорт әзәбиәтөнә борөн-борөндән гәзел батһа идеалын яқтыртыу хас булған. Қол Ғәлизең “Қисса-и Йософ” әһәрөнән Йософ – был идеалдың иң сағыу вәкиле. Мәрийәм Бурақәәвә прозаһында оһо борөңгө традиция һынланыш алғанмы? Шул турала һүз йөрөтәйөк.

Языуһы халық ихтыяжын шәһси ихтыяждарынан өһөнөрәк күргән, ололар һүзөнә ихтирамлы, фекерен тос итеп әйтеп бирөүгә һәләтле ақыллы, булдықлы өтәксө образдарын тызуыра. *“Көлә қилгән түрәнән төңөл, тиһәләр зә, Әминә тыштан гына көлмәй, күңеле йылмай”* (“Шишмә”), *“Халық юққа гына өте қабат үлсәп, бер генә қисергә өйрәтмәгән”* (Нур Талмазов, “Шишмә”), *“Қапыл борһаң, күһәрзөң күһәрө шақарыла”* (“Шишмә”), *“Қорө һүззән күлдәк тегөп булмай”* (“Шишмә”), *“Тәнқитте һәр сак тыңла, үз ақылыңды қушып байыт, шунан хәл ит, ти торгайны Никитин”* (“Шишмә”) иһө мәкәл-әйтөмдәр уйлы өтәкселәр ауызынан әйттерелә.

“Акбалык” повесынан Иншар Ғимранов та оһондай өтәксө. Уның телмәрөнә хас мәкәл-әйтөмдәрзө барлап үтәйөк. *“Ялқауға ял булды, ти ултыра бирәһөгөһө? Әйзәгөз әле, бергәләп маташтырып қарайык, – тине, сәмләнөп қитөп”, “Ата-әсәһө кәңгәт булған урында балаһы йәһәргә қала, Шәриф Хәмитович”, “Яззың бер көнө қыштың бер айын туйзыра, тизәрме әле халықта?”, “Тракторзар гөрләй, үззәрө ер һөрмәйө?”*.

Повестағы үзенсәлекле персонаждарзың берөһө, башта қатыны Қәримә менән бызау қарауһы, азақ ферма мәдире булып тәғәйенләнгән Мөтиқтың характер эволюцияһын ул кулланған мәкәлдәр аһа күзөтөүө қызықлы. *“Ни тикләм юғары ыргыһаң да, барыбер ергә төһөрһөң, тип әйткәйнем бит тиергәһө”* йәки *“Һиндәй тәрән һыу булһа ла, ала қаззың түһенән. Яйын табып алған өтлектөң. Бер сумдырып алырға ине лә...”* – тип, Фәритовқа үсәп йөрөгән ирзөң бик үк дөрөһ булмаған юлдар менән түрәлеккә үрләһө лә, үз өһөнә күңел бирөп эһләп қитеүө, кул аһтындағылары менән уртақ тел табыуы күп сурытылып тормайынса, халық мәкәлдәрө аһа һынланыш таба. *“Ауыр эһкә беләк бар, қыйыу эһкә йөрәк бар, тигәндәй”, “Өй тунһанан баһлана, тизәр бит, қатын-қыз иптәштәр!”, “Ер қәзәрө игөндә, ир қәзәрө бөлөмдә, бисәкәй”, – тип кенә һөйләшө ниһәйәт тормошта үз урынын тапқан Мөтиқ.*

Қама-Урал балық үрсөтөү һәм һаклау идаралығының Башқортөстан буйынса инспекторы Ғайсар Мөталовтың телмәрөнә лә халықтың афористик жанр өлгөләрөн урынлы куллануы хас: *“Бер күргән – бөлөһ, икенсө рәт – таныш, тизәр бит. Тик бына фамилияғыззы хәтерзән сығарғанмын”*.

Әлбитгә, Мәрийәм Бурақәәвәның әһәрзәрөндәгө ақыллы өтәкселәр Қол Ғәли әһәрөнән қырқа айырмалы рәүештә реаль өрлектән. Ақыллы өтәксө – кешелек қимәлә юғары булған, халық традицияларынан һүт алып, мәкәл-әйтөмдәр руһында тәрбиәләнгән иманлы шәһестәр.

Үззәрөн генә қайғыртқан, халық ихтыяждарын һанламаған, мут өтәксө образдары ла өтерлек языуһы әһәрзәрөндә. Уларзың да лекһикөнын мөгәнәләрөнә ярашлы урынлы кулланылған мәкәл-әйтөмдәр бизәй. Мәһәләң, совхоз директоры Фәритовтың (“Акбалык”) телмәрөнә хас афористик үрнәктәрзө барлау гына ла уның шәһесенә тулы характеристика бирер: *“Аһаған белмәй – тураған белә, ти халық мәкәлә”, “Һыйыр тулаһа, аттан яман, тигәндәрө дөрөһ икән, тип уйлап алды ул”, “Иң мөһимө ауызын тығырлық булһын.*

Кызыл йомортка көнөндө киммэт”, “Ел ыңгайына барһаң, елдән етез булырға кәрәк”, “Баш китһә, сәсте һаклаузан файза юк”, “Утыз тешитән сыкһа, утыз ауылға тарала тиме?”.

Етәкселәрзең мутлығы тураһында һүз алып барһанда түбәндөгә мәкәлдәр ярзамға килгән языусыға: *“Ашаған – котолған, ялаган – тотолған, тип, бер йылды ферма мөдирен, икенсе йылды бухгалтер ярзамсыһын зитән бушаттылар”, “Кул кулды, ике кул битте йыуа”, “Кунак ашы кара-каришы тигәндәй, үзен дә мәхрүм калдырмайзар”.*

Район милиция бүлеге начальнигы Камил Рәжәповтың телмәренә хас мәкәлдәр: *“Ат яфаһын һабан белә, тизәр, Шәүрә Сәғитовна”, “Алыстағы дошмандан аңдып йөрөгән дуҫ яман, тигәндәре ошо икән! – тип Рәжәпов асе һүгенде лә сығып китте өйзән”.*

“Акылың еткәндә – акылыңа, акылың етмәгәндә мәкәлгә таян” тигән башкорт халкы. Үкенес мәгәнәһендәгә мәкәлдәр зә мул кулланыла Мәрийәм Буракаева прозаһында. Өлкән сержант Ғәрифйән Латипов та шундай сактарза халык мәкәлен исенә төшөрә: *“Ат азғыны тайға эйәрер, тип... Вәт, иҫәр. Бөркөткә ымһынып турғайзан мәхрүм калырынмы икән?”.*

Ө был үкенестәр Зәйеткә хас: *“Яңғыз ярлы. Ғүмере зарлы, тип тапқан-таянғанын эсеп бөтөрөп, йә йүнле кейем алмай, йә өй каралтыһын рәтләмәй”, “Яманға тарыма, тарыһаң – арыма, тигәндәр. Ө мин арыным”, “Иҫәргә акыл һуң төшә, һуң төшһә лә, мул төшә”.*

Әсәрзә бирелгән *“Йөрәк көтә, акыл тыя”* кеүек мәкәлдәрзә лә ошо типка индерергә мөмкин.

Мәкәл һәм әйтемдәрзә халкыбыз үзенең тапкыр акылын, якшылыкка, камиллыкка ынтылышын сағылдыра. Катын-кыззар тураһындағы мәкәлдәр миҫалында ла ошо хәкикәт ярылып ята. *“Катын уңғанын – усактан, ир уңғанын бысактан беләләр, ти Ләйсәндең әсәһе”* (“Ақбалык”).

Мотиктың катыны Кәримә йомшак күңелле ирен тәүзәрәк: *“Эш янында эттәй, аш янында аттайһың, кәбән корһак”, – тип битәрләп торһа, азак “Катын эшлеклеһен ирзең яғаһынан беләләр”, “Һүзеңә кеүәт, телеңә көс”, – тип кеүәтлөгүгә күсә.*

Ғаилә, бала тәрбиәләү мәсьәләләрен кузғалтканда, ир, кәйнә менән менән мөнәсәбәттәрзә һүрәтләгәндә автор *“Йәр бирмәк – йән бирмәк, тигән һүз бар. Йәре яттарға калып, йән атырзай булып йөрөгән кеше әйткәндәр”* (“Ақбалык”), *“Килән кәйнә тупрағынан, ти бит. Был минең өсөн иң оло баһа”* (“Һылыукай”), *“Баланың йөрәгә ауыртһа ла, әсәнең йөрәгә һызлай тизәр”* (“Һылыукай”), *“Балаһыз гүмер – һүнгән күмер. Бала бер илатһа, биш һөйзәрә. Яңғыз йәшиәү – ярты йәшиәү”* (Ғилминиса, “Ақбалык”), *“Ир менән йәшиәү майлы коймак ашау түгел ул, Хәмдиә туғанкайым”* (“Ақбалык”), *“Ярык кайза – ел шунда тип гәйбәтте йүнләрәк кеше тураһында һөйләйзәр инде, йүнһеззе телгә алыусы ла юк”* (“Ақбалык”), *“Димсе диңгез кисерә, ти бит”* (“Ақбалык”), *“Мүкләнен ятқан алтындан шымара төшкән таши якшы, ти”* (Ғилминиса, “Ақбалык”), *“Кешегә кояш та ярамай”* (Ғилминиса, “Ақбалык”) кеүек мәкәл-әйтемдәр менән фекерен нығыта.

“Мәкәлдәр персонаждар телендә теге йәки был хәлдәң сәбәбен тәрәндән сисеп тормастан, әзер яуап, әзер дәлил, һыналған үлсәм рәүешендәрәк тә кулланыла”, – тип билдәләгәйне филология фәндәре докторы Ә.М. Сөләймәнов, һәзиә Дәүләтшина прозаһының фольклорлығы мәсьәләләрен өйрәнгәндә [Сөләймәнов, 29: 44]. Ошо ук фекерзә Мәрийәм Буракаева әсәрзәренә карата әйтергә мөмкин. Халкыбыздың быуаттар буйы тушланған рухи хазинаһы персонаждар телен тәъсирләрәк, тосорак яңғыратыуға хезмәт итеүен дауам итә.

Билдәле башкорт языусыһы Мәрийәм Буракаева әсәрзәренең телмәр поэтикаһы халыксанлығы менән котло, һутлы. Тормошқа, кешеләргә һөйөү менән һуғарылған, халкыбыздың тел байлығы ярзамында тел, ил, халык язьмышы кеүек зур мәсьәләләргә күтәргән кояшлы, саф ижад шишмәһе мәңге урғылып ақһын!

Әзәбиәт

1. Буракаева М.С. Әсәрзәр. I том: повестар / Мәрийәм Буракаева. – Өфө: Китап, 2018. – 400 бит.
2. Буракаева М.С. Әсәрзәр. II том: повесть, очерктар, хәтирәләр / Мәрийәм Буракаева. – Өфө: Китап, 2021. – 336 бит.
3. Сөләймәнов Ә.М. Халыкка – халыкса: һәзиә Дәүләтшина сәсмәүеренең фольклорлығы. – Өфө: Ғилем, 2000. – 44 бит.
4. Хөсәйенов Ғ.Б. Әзәбиәт ғилеме һүзлегә. – Өфө: Китап, 2006. – 284 бит.

© Каскинова Г.Н., 2023

УДК 811.512.122

Кемельбекова Э.А., докторант

Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, г. Астана (Казахстан)

ГЕОМЕТРИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА НОМАДОВ

Аннотация. В данном исследовании рассматривается геометрическая структура пространственной картины мира, отраженной в казахском языке. В статье анализируется этнокультурная специфика категории

пространственности в казахском языке. Казахская языковая картина мира представляет пространство как бесконечную горизонтальную плоскость, условно обозначаемую как «степь». Материалом для анализа послужили этнографические, культурологические, лингвистические, философские работы зарубежных и казахстанских ученых по исследуемой проблеме, рассматривая с позиции семиотики и семантики. Также, в работе были использованы этимологический словарь Фасмера, казахский толковый словарь, древнетюркский словарь, казахские пословицы и поговорки.

Ключевые слова: пространство, картина мира, категория пространственности, пространственная картина мира

Abstract. This research examines the geometric structure of the spatial picture of the world, reflected in the Kazakh language. The article analyzes the ethno-cultural specificity of the category of spatiality in the Kazakh language. Kazakh linguistic picture of the world presents space as an infinite horizontal plane, conventionally designated as "steppe". The material for the analysis was ethnographic, culturological, linguistic, philosophical works of foreign and Kazakh scholars on the problem under study, considering from the position of semiotics and semantics. Also, the etymological dictionary of Fasmer, the Kazakh explanatory dictionary, the ancient Turkic dictionary, Kazakh proverbs and sayings were used in the work.

Keywords: space, world picture, spatiality category, spatial world view

Когнитивный аспект в лингвистике в частности является ведущим в современном языкознании. Главным результатом исследовательской деятельности лингвистов в этом аспекте можно считать обоснование понятия «языковая картина мира», определение ее специфики как наивной картины мира по отношению к научной. Понятие "наивной картины мира" дает семантике новую интересную возможность. Как известно, картина мира формируется в процессе взаимодействия мира и человека, опосредованного взаимоотношениями языка и мышления. Что касается языковой картины мира то, это целостный, глобальный образ мира, находящий знаковое отображение в системе национального языка и запечатлённый в лексике, фразеологии, грамматике [1, с.50]. В современных лингвистических трудах понятие «языковая картина мира» рассматривается: 1) как всё языковое содержание определенного языка; 2) как лексико-семантическая система языка; 3) как фактор формирования национального восприятия реальности.

К числу наиболее фундаментальных областей в познании мира относится «категоризация пространства» [2, с. 85]. Интерес к языковым единицам с пространственным значением усилился в связи с использованием когнитивного анализа, изучением языковой концептуализации мира, описанием языковой картины мира с ее национально-специфическими особенностями. В рамках семантического и когнитивного направления вопросы языковой репрезентации категории пространства рассматриваются в трудах Е.С. Кубряковой, И.М. Кобозевой, Г.Х. Бухаровой, Р.А. Иманалиевой, и др. В башкирском и казахском языкознании эта проблема не стала еще объектом специального исследования, имеются лишь отдельные труды о репрезентации категории пространственности. Так, в диссертации Г.Х. Бухаровой дается когнитивно-концептуальный анализ семантического пространства и смысловой структуры текста башкирского эпоса «Урал-батыр».

Исследователи в области когнитологии полагают, что «...люди осознают пространство не через систему координат, а скорее через отношения, существующие между объектами в пространстве» [2, 95]. Геометрическое пространство, отражающееся в сознании носителя языка, – языковая пространственная модель, предназначенная для концептуализации пространства говорящим, – конкретные реализации языковой пространственной модели – обуславливает возможность ономазиологического подхода к изучению материала. Стоит отметить, что занимаемое пространство, территория, на которой исторически обосновался тот или иной этнос, в большой мере определяет и особенности его мировосприятия и национального характера. Следовательно, познание и обживание пространства каждым отдельным народом носит национально-специфический характер. В связи с этим для начала необходимо определить объекты пространства, характерные для картины мира кочевников. Как известно важнейшими объектами ландшафта Центральной Азии являются беспредельная степь, переходящая в полупустыню и пустыню, и преграждающие их горы, озера, деревья. Для кочевого казаха пространство – это все, что находится под небом, оно безгранично, широко, раздольно, т. е. пространство – это окружающий мир: *шөл* (пустыня), *алқап* (долина), *шөл дала*, *дала*, *шөлейт* (полупустыня), *аланқай* (полянка), *шабындық* [3, с. 115].

Большой интерес вызывает исследования Э. Шакеновой, где степь представлялась её обитателям как круг, охватывающий степь как целое, как реально существующий мир с человеком в центре. Восприятие мира как гигантского круга лежит в основе эпических представлений кочевников: «Где круг кончался земной, Где в небо путь уходил...» / «Шла пустыня за кругом круг» [4, с. 83]. Таким образом, базовая умозрительная пространственная модель представляет собой образ горизонтальной плоскости, что является набором гигантских невидимых концентрических сфер с горизонтальным кругом.

Исследователь А.Кодар фиксирует образ степи как гигантский восьмиугольник, соотносимый с образом круга, в который такой восьмиугольник может вписываться. Он отмечает, что у казахских

сказителей– жырау – часто встречается выражение *сегізқыр шартан – восьмиугольное пространство* [5, с. 60].

Следующим образом степи является гигантская сфера. Ж.К. Каракузова и М.Ш. Хасанов отмечают, что казах-кочевник воспринимал степь как гигантскую невидимую сферу с представляемым гигантским кругом плоскости степи, который «очерчивается» календарным циклом скотовода. Так, они пишут: «В степи была очевидной природа Божества, имеющего окружность везде, и беспредельность пространства становилась качеством этого божества. Вся земля была для кочевника вращающимся шаром, потому что он кочевал по кругу в семьсот километров от джайлау (летовки) к куздеу (осенней точке откочевки), от куздеу к кыстау (зимнему месту жилья), от *кыстау к көктеу* (весеннему) и от *көктеу* снова к *джайлау*. То есть земная поверхность виделась ее обитателям как Великое Колесо» [6, с. 96].

Степь казахов имела свою центральную точку. Центром определялось там, где стояла юрта или аул, но постоянные перекочевки передвигали её в пространстве. Круг Земли-Вселенной имел свою центральную точку везде, то есть в каждой точке степи. И в то же время, кружась возле точки круга в семьсот километров, кочевник был далек от неё при каждой перекочевке. Центр как неподвижная и в то же время сменяющаяся в пространстве точка был понятен казахам горизонты вокруг, но и возвращаясь к нему как к центру вращения [4, с. 91]. Сама сфера считалась эмблемой вечности и беспредельности. Кочевники понимали смысл этого явления, потому что могли видеть сферу из её центра – пространство, подобное сфере, радиусами расходилось от кочевника в разные стороны, открывая беспредельные горизонты вокруг, но и возвращаясь к нему как к центру вращения. Из этого следует, что константами традиционных пространственных представлений являются: степь как гигантский круг, восьмиугольник, невидимая сфера; тенденции к расширению освоенного пространства; перетекание и «захват» пространства при освоении природного ландшафта; стремление к пространственным перемещениям; восприятие пространственных границ как проницаемых и условных. Таким образом, анализ геометрических пространственных моделей дает возможность рассмотреть семантику языковых единиц. Языковые средства способны передать все свойства геометрического пространства: протяженность, трехмерность, структурированность, континуальность.

Итак, одним из преобразований пространственной семантики является модификация значения геометрического в значения социального пространства. Изучение модификаций, возникшие на основе метафоры, позволило сделать вывод о самодостаточности ассоциаций как основания для образования нового значения. Наличие разнонаправленных мотивационных связей между производящим и производным демонстрирует участие в формировании ассоциативной семантики лексических и словообразовательных механизмов языка и оценивает данную пространственную модель как семантически емкую и потому чрезвычайно важную для языка.

Литература

1. Маслова В. Когнитивная лингвистика. – Мн.: Тетра Системс, 2008. – 272 с.
2. Кубрякова Е.С. О понятиях места, предмета и пространства // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 1997.
3. Бектурова Ж.Б. Функционально-семантическое поле «пространство» в русском и казахском языках // Лингвокультурологическое сопоставление: межвузовский сборник научных статей. – А: АГУ им. Абая, 1999.
4. Шакинова Э. Художественное освоение мира // Кочевники. Эстетика. – А: Ғылым, 1993. – 356 с.
5. Кодар А. Мировоззрение кочевников в свете Степного Знания // Культурные контексты Казахстана: история и современность; сост. А. Кодар, З. Кодар. – А: Ниса, 1998.
6. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры // Евразия. – 2001. – № 2.

© Кемельбекова Э.А., 2023

УДК 821.512.122

Копбергенова Ж.К., магистрант

Научный руководитель: Арсланова М.С., канд. филол. н., доцент
Стерлитамакский филиал УУНУТ, г. Стерлитамак (Россия)

ОБРАЗ ГЕРОЕВ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию Кобырбайулы Агыбай батыра (1802-1885) – знаменитого казахского батыра, полководца. Родился в Улытау. Агыбай батыр происходит из племени Шубыртпалы рода Аргын Среднего жуза. Был одним из предводителей освободительной войны под руководством хана Кенесары. Он прославился своим мужеством. Из-за удачливости в походах был прозван «Ақжолтай батыр».

Ключевые слова: образ батыра, казахская литература, войны, мужество.

Abstract. The article is devoted to the study of Konyrbayuly Agybai batyr (1802-1885) – the famous Kazakh batyr, commander. Born in Ulytau. Agybai Batyr comes from the Shubyrtpaly tribe of the Argyn family of the Middle Zhuz. He was one of the leaders of the liberation war under the leadership of Khan Kenesary. He became famous for his courage. Because of his luck in the campaigns, he was nicknamed "Akzholtai batyr".

Keywords: the image of a batyr, Kazakh literature, wars, courage.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ

Қазақстанда өткен ғасырдың ішінде талай-талай ұрпақ санасы мен халық зердесінде қалатын аса ауқымды тарихи оқиғалар болды, солардың ішінде ең бір жарқын да ерекше орны бар тұлға – Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс. Қазақтың ең соңғы ханы, Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған бүкіл халықтық осы қозғалыс ел тарихында айрықша орынға ие болмақ. Себебі, 2-3 мыңжылдықтар бойында ата кәсібі – мал шаруашылығының ыңғайымен алып кеңістік – Еуропа мен Азия даласын көктей өтіп, көшпелі ғұмыр кешкен, соның нәтижесінде биік дүниетанымы қалыптасып, адамзат өміріне «опасыз жалған» деп философиялық баға берген, кеңдікті, мәрттікті болмысына сіңірген, сөзбен сарай салып, жалпы адамзаттық құндылықтар қатарына шешендік өнері мен қолданбалы төлтума мәдениетімен қосылған біздің ата-бабаларымыз қарастырылып отырған кезеңде бір формациядан екінші бір қоғамдық, тарихи формацияға өтуді ғана бастан кешкен жоқ, сонымен бірге дәл мерзімде өзінің ғасырлар бойғы қалыптасқан, дүниеге келген руханият мұраларында бейнеленген ұлттық болмысын тағы да бір жарқыратып өзгеге көрсете білді. Егер тым әріге бармай-ақ тек ХУІІІ ғасырды алсақ, аса ірі таоихи оқиға ретінде қазақ қоғамындағы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» трагедиясын, Сырым батыр бастаған халықтық қозғалысты айтар едік, ал ХІХ ғасырда аса ірі оқиға ретінде кімнің кім екенін саралап берген, жаңа қылыш, оқтаулы мылтыққа қарсы шығып бостандықты мәңгі-бақи өмірлік мұратына айналдырғандықтан тәуелсіздік аңсаған ерлік-жігерін қарсы қоя білген ұлы оқиға – Кенесары хан бастаған қазақтың ұлы көтерілісін айтар едік. Сондықтан да болса керек, көтерілістің басы-қасында болған атақты адамдардың, барша көтерілісшілердің жанқиярлық ерлігін, қанның төгілетінін біле тұра отаршылдыққа қарсы күресуінің седер-салдарын, сол арқылы Кенесары бастаған ұлы қозғалыста Ағыбай батыр сомдаған руханият мұраларын саралау үшін де сол көтерілістің қыр-сырын сол тұста қалыптасқан қоғамдық, тарихи әлеуметтік, саяси хал-ахуалды, солардың біртұтас жүйе ретінде халықтық өнерде көрініс табуын кешенді түрде қарастыру-зерттеу мен зерделеудің бұлжымас шарты.

«Кенесары тобындағы батырлардың ішінде арнаулы жыр, әңгіменің қаһарманы болып, ел қиялында ертегідей батыр бейнесінде көбірек жырланатыны – Ағыбай батыр... «Наурызбай – Қаншайым» жырында Ағыбай кореген аға батыр, Наурызбайға ақылшы, серік болады. Содан кейін де талай уақыт өтті. Тарих заман ағымына қарай бұрмаланып жатты, асыл ерлердің аты аталмай қала берді.

Халқының еркіндігі үшін қол бастап атқа мінген ардақты батыр Ағыбай Қоңырбайұлы жөнінде ұлттық әдеби мұрағаттарда былай келтірілген:

«Ақжолтай Ағыбай батыр шамамен 1802-1886 жылдар аралығында өмір сүрген. Әкесі Қоңырбай ел ішінде батырлығымен көзге түскен сыйлы адам болға. Анасы Қойсана – Абылайханның сенімді серігі, әрі ту көтерушісі болған атақты қазақ батыры Байғозының қызы.

Ағыбай Батыр Қоңырбайұлы – ХІХ ғасырдағы Кенесары ханның орыс отаршылдығына қарсы күресінде ерекше көзге түскен дара тұлға. Ерлігі ғана емес, ісіне ақылы сай әділдігі үшін халық арасында «Ақжолтай батыр» атанған. Кейін соғыс үстінде жауға шапқан жауынгерлер Абылаймен қатар ағыбай есімін де ұранға айналдырған. 13 жасынан қолына қару ұстап атқа мінген Ағыбай батыр 1824 жылы Қарқаралы аймағында орыс империясының отаршылдық саясатына қарсы басталған қозғалысына белсене араласты. Ағыбай батыр бастаған 1826, 1827, 1832 жылы патша әскерімен бетпе-бет айқасқан. 1832-1845 жылдар аралығында Қызылжар, Көкшетау шайқасында Ақмола, Ақтау, Екатеринин бекінісіне шабуыл кезінде Ағыбай батырдың сарбаздары асқан ерліктің үлгісін көрсетті. Ырғыз, Тобыл өзендерінің бойында Наурызбай қолымен бірге Ресей империясының отрядтарын тас-талқан етіп жеңді. Өзбек ибасқыншылығына және қырғыз манабы Орманның опасыздығына қарсы соғыстарға қатынасты. Кенесары бастаған көтеріліс басылған соң да Ағыбай батыр орыс отаршылығына қарсылығын тоқтатпайды. Кейін Кенесарының баласы Сыздық төре бастап, жеңіске жеткен Түркістан соғысына да қатысады. Ағыбай батыр өмірінің соңғы кезеңінде егіншілікпен, балықшылықпен айналысқан. Балқаш көлінің жағасындағы Тасарал қамалында қайтыс болған. Ағыбай батыр Сарыарқадағы жазық дала Тайатқан – Шұнақта жерленген.

Ағыбай батырдың өмірі мен күрес жолы қазақтың көрнекті қалам шеберлерінің шығармаларына арқау болған. 1914 жылы Есім төренің көмегімен Ә.Бөкейхановтың Ағыбай батырға арналған «Қызыл қайнар Тектұрмас» деген кітабы Қазан қаласында жарық көрді. Кезінде С. Сейфуллин «Ақжолтай батыр» деген роман жазған. Ж. Алтайбаевтың «Ер Ағыбай», О. Сәрсенбаевтың «Тамыр» атты хикаяттары бар. Кенесарының бас батыры туралы ақындар Доскей Әлімбаевтың, Иса Байзақовтың жырлары белгілі. Батырдың бостандық жолындағы күресінің бағыты мен мақсат-мүддесін айқындап, жария етуде, әсіресе тарихшы Е.Бекмаханов айтарлықтай еңбек етті.

Батырдың анасы Қойсананың Қойсананың тарактының қызы екендігі, оның бойында алып аналарға тән қасиеттің болғандығы жайлы ел арасында аңыздар айтылады. Күні бүгінге дейін Қарамыс ауылындағы Қойсана анамыздың зиратына жұрт тәуіп етіп, аяулы анаға құрмет көрсетуді де ұлағатты ұлттың ұлылығына ұқтырады. Алдымен батырдың Ақжолтай аталуына қатысты аңыздардың басы әріден басталып, соңы берідегі Кенесары сапарларында жолы болып қайтатындығын ел ішінде ақындар өлеңге қосып ерекшелесе, біреулер күмән келтіріп күңкіл сөздер айтады екен. Бірде әлгілердің жылқыларын барымташылар айдап кетеді. Ағыбай батырдың соңынан қуып жетіп, барымташыларды тәубесіне келтірудің арқасында мал басы аман қалады. Әлгі күңкіл сөз айтушылар «Апыр – ай, Ағыбай қалай болды», – дей беріпті. Сонда Ағыбай жұлып алғандай:

Мал да кісі, бай да кісі,
Соның бәрі жай да кісі.
Есін білмес ерді күндер,
Жау келгенде кейде кісі, -
деп, күншілдердің күнәсін бетіне басқан екен.

Ағыбай батыр тұлғасын сомдаған рухани мұрада ең өзекті мәселе болып келген нәрсе – ұлттық рухты көрсететін тәуелсіздік, еркіндік, бостандық болса, осы бір дәстүрлі үрдісті сонау ежелгі дүниеден бері арқауын үзбей алып келген әдебиет өкілдері халықтық дәстүрмен кей сәтте жаңашыл үрдіске де ден қойған.

Жалпы, бізге жеткен рухани мұраларда Ағыбайдың ақылды, алғыр, ұлттық болмыстың ең бір жарқын сипаттарын шынайы жеткізу бірінші кезекке шыққан. Оларда тарихи шындықтан ауытқымай, Ағыбайдың шынайы көркем бейнесін беру екендігі байқалады. Батырдың өз елінің тәуелсіздігі мен бостандығы үшін қасық қанын қиятын жанкешті ерлігі ғана емес, сонымен бірге асқан парасат иесі екендігі, нендей іс-қимыл, әрекетке барса да, ақылмен жасайтыны, орынсыз қан төгуді жек көретіні, адамдық азаматтық кескін-келбетінің, өре-деңгейінің аса жоғары екендігін, ел бірлігін, ұлт тұтастығын көксеген кемеңгер тұлға екендігін де байқаймыз.

Әдебиеттер

1. Ағыбайтегі М.А. Ақжолтай Ағыбай батыр [Электрондық ресурс] : научное издание / құраст. М.Ә. Ағыбайтегі. – Жезқазған: Жезказганская облтипография, 1992. – 180 б.

2. Бейсенбиев П., Карибозов Е. Ағыбай батыр аңыздары мен аңыздарының тарихи негізі. <https://pps.kaznu.kz/>

3. Тургараева Г.М. 1837-1847 жылдары Кенесары ханның ұлт-азаттық өрлеуінің пайда болу тарихы. <https://itest.kz/kz/ent/qazaqstan-tarihy/8-synyp/lecture/1837-1847-zhyldardahy-kenesary-qasymuly-bastahan-koterilis>

4. Шөженов Ж. Ақжолтай ақ жолы. <https://saryarqatv.kz/ru/news/12079>

© Копбергенова Ж.К., Арсланоа М.С., 2023

УДК 398.2

Құлгарина Р.А., студент

*Научный руководитель: Хабибуллина З.А., канд. филол. н., доцент
БГПУ им. М. Ақмуллы, г.Уфа (Россия)*

СКАЗКИ ПРО БОГАТЫРЕЙ И ИХ ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация: Основное содержание исследования составляет анализ сказок про богатырей. Значительное внимание уделяется их жанровым особенностям. Обосновывается мысль о том, что богатыри в сказках схожи с героическими эпосами. Основное внимание в работе акцентируется сравнение героических эпосов и сказок про богатырей. Особое внимание в статье уделено группировке сказок про богатырей.

Abstract: The main content of the study is the analysis of fairy tales about heroes. Considerable attention is paid to their genre features. The idea that heroes in fairy tales are similar to heroic epics is substantiated. The main attention in the work is focused on the comparison of heroic epics and fairy tales about heroes. Special attention is paid in the article to the grouping of fairy tales about heroes.

Ключевые слова: сказки, сказки про богатырей, героический эпос, богатырь, мужественный

Keywords: fairy tales, tales about heroes, heroic epic, hero, courageous

Батырзар тураһындағы әкиәттәр – эпос менән тылсымлы әкиәттәр жанр аралығында торған бер жанр төркөмө. Шуға күрә батырзар тураһындағы әкиәттәрзә, бер яктан, героик эпос, икенсе яктан, тылсымлы әкиәттәргә хас сифаттар бар.

Батырзар тураһында әкиәттәрзәң килеп сығышы ике төрлө итеп аңлатыла. Беренсенән, тәүтормош община емерелгәндә батырзар тураһында әкиәттәр тылсымлы әкиәттәрзән үсеп сығқан, артабан ошо ерлектә эпос жанры формалашқан. Ошо дәүерзә ырыу-кәбилә үзәрәнен зирәклегә, көсә менән айырылып торған шәхестәрзә күтәрә башлай. Батырзар тураһындағы әкиәттәрзә мең башлы аждаһаны үлтергәндә лә, һауаға атқан уғының кире төшөүен көтөп ултырғандары ла орайзар. Мәсәләң, «Алтындуға батыр», «Бузансы батыр»

экиэттәре. Икенсенән, батырзар тураһындағы экиэттең тыуына эпос жанрдың таркалауы булышлык иткән. Һуңғы вақыттарға эпостың шигри формаһы онотла, сюжеты ябайлаша. Һөҙөмтәлә, эпик әсәрҙәр экиэт рәүешендә йәшәй башлай. Мәсәлән, «Кузыйкүрпәс менән Маяһылыу» иртәктеренә экиәтләшкән варианттары бар. Экиәттәргә батыр образы идеаллаштырыла. Батырҙардың буй-һыны да экиәттә бик зур итеп күрһәтелә. Мәсәлән, йокоға киткән Ирмәк батырдың кәүҙәһе лә, сукмары ла тау кеүек оло. Батырзар тураһындағы экиәттәргә геройы тылсымлы экиәттәргә кеүек хәйләгә, тылсымға таянмай, үз көсөнә ышана, дошмандарҙы ла ғәзел алышта еңә.

Батырзар тураһындағы экиәттәргә геройҙары эпос геройҙарына окшаш. Улардың каһарманлығы эшләгән эштәрендә күренә: юғалған йәки урланған кыҙы коткарыу, аждаһа менән көрәшәү.

Батырзар тураһында экиәттәргә тематика һәм йөкмәтке героик эпоска окшаған. Мәсәлән, «Алп батыр» экиәтендә төп герой кәләшен көрәштә еңә һәм шул кыҙ менән ғаилә төзөй. «Яңғызак батыр» экиәтендә лә герой көрәштә еңеп батша кызына өйләнә.

Батырзар тураһында экиәттәргә эпостан айырмалы рәүештә фантастик уйырма хас. Нисек кенә бирелеп һөйләмәһен, экиәтсә уға үзе лә ышанмай, тыңлаусыны ла ышандырырға тырышмай. Батырзар тураһындағы экиәттәргә заман һәм урын билдәһезлеге жанрдың ошо һызатына бәйлә. Батырзар тураһындағы экиәттәргә вакиғалар кеше аяғы баһмаған тауҙар, диңгезҙәр, урмандар аръяғында йәки икенсә серле урындарға бара. Экиәттә батырзар зур максаттар өсөн тыуа. Экиәт геройҙары өйзән сығып китеү сәбәптәре бер нисә төркөмгә бүлгәргә була:

1) донъя күрер өсөн, үзәрәһә эш, баһадирҙар эзләп сығып киткән батырзар; Алп батыр, Камыр батыр, Бузансы батыр, Ирмәк, Әхмәт батыр;

2) юғалғанды, урланғанды йәки донъяла етешмәһәнде эзләүсә батырзар;

а) урланған катынды йәки малды эзләгән батырзар: «Каһарман батыр», «Түрмән батыр», «Кыран батыр», «Ак бүрә», «Актым менән һәмандир »;

б) юғалған атаны эзләү: «Хәсән менән Хөсәйен»;

в) кәләш эзләү: «Уғланы Корокса батыр», «Алтындуға батыр», «Әхмәт батыр менән Касим батыр», «Бәләкәй Якуп»;

г) дарыу эзләү: «Дарыу эзләүселәр», «Әбелхасан батыр», «Һанай батыр»;

д) үзенә яраҡлы ат эзләү: «Алпамыша батыр»;

е) эш, бәхет эзләү: «Караса батыр», «Булат батыр», «Етегән батыр»;

3) ярзамға йәки батша кызының һайлау майҙанына саҡырылған батырзар: «Яңғызак батыр», «Алпамыша батыр», «Оморзак батыр», «Ташбаш батыр»;

4) илдән кыуылған йәки үлемгә хөкөм ителгән батырзар: «Бер туған ике батыр», «Ғайнизар менән Етемйәр», «Мең башлы аждаһаны еңгән егет», «Кыркатар батыр»;

Шулай итеп, экиәт батыр һиндәй сәбәп аркаһында йәки максат менән өйзән сығып китмәһәһен – ахыр сиктә, экиәт барыбер батырдың кыҙы табыу, ғаилә короуы менән тамамлана.

Батырзар экиәттәргә иң йыш осраған ярзамсы образдар булып Урман батыр, Кулуртар, Ертыңлар, Тау батыр килә. Ярзамсы батырзар, улардың башкарган эштәре әсәрҙән әсәргә даимилығы, асылда гел традицион формала күрһәтеү батырзар экиәттәренә хас.

Шулай ук батырзар тураһында экиәт эпостан айырмалы рәүештә сәсмә телдә һөйләнә.

Әҙәбиәт

1. Башкирское народное творчество. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1987-1995. т. I. Эпос; т. II. Предания и легенды; т. III. Богатырские сказки; т. IV. Волшебные сказки; т. V. Бытовые сказки; т. VI. Шуточные сказки и кулямасы.

2. Башкирское народное творчество. Сказки. Книга II. Волшебные героические сказки. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1976. – 344 с.

3. Башкирское народное творчество. Сказки. Книга III. Сказки про богатырей. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1978. – 352 с.

4. Кульсарина Г.Г. Язык и стиль башкирских народных сказок. – Уфа, 2004.

© Кулгарина Р.А., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 398.2

Курманова А.К., PhD докторант

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҮҮ-и, Астана ҡ. (Қазақстан)

ҚАТЫСЫМДЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ МЕН ТҮРЛЕРІ

Аннотация. В статье рассмотрена система и виды коммуникативных упражнений, которая используется в процессе изучения языка. Автором были изучены работы отечественных ученых, занимающихся научными исследованиями в этом направлении, а также показаны результаты их изысканий.

Кроме того, были подробно описаны основные особенности и преимущества коммуникативных упражнений, приведены примеры их использования. Автор статьи сделал вывод о том, что система коммуникативных упражнений коммуникативной направленности обучения является важнейшим методом изучения языка.

Ключевые слова: коммуникативная направленность обучение, система упражнений, коммуникативные упражнения, коммуникативная компетентность, тренировочные упражнения, речевые упражнения.

Abstract. The article discusses the system and types of communicative exercises that are used in the process of learning a language. The author has studied the works of Russian scientists engaged in scientific research in this direction, and also showed the results of their research. In addition, the main features and advantages of communication exercises have been described in detail, and examples of their use have been given. The author of the article has concluded that the system of communicative exercises of the communicative orientation of learning is the most important method of language learning.

Key words: communicative orientation of teaching, system of exercises, communicative exercises, communicative competence, training exercises, speech exercises.

Қатысымдық бағдарлы оқыту – бұл тілді үйретудегі жаңа ізденіс, қазіргі өзекті мәселелердің бірі. Қатысымдық бағдарлы оқыту – нақты өмірлік жағдаяттарда тиімді қарым-қатынас жасау үшін тілді қолдануға және білім алушылардың қатысымдық дағдыларын дамытуға бағытталған оқыту тәсілі. Тілді қатысымдық бағдарлы оқыту мәселесімен А.А. Леонтьев, В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова, А.Н. Шукин, М.Н. Вятютнев, Э.Ю. Сосенко, Г.А. Китайгородская, Э.П. Шубин, П.Б. Гурвич, И.Л. Бим, Г.В. Рогова, И.А. Зимняя, В.Л. Скалкин, Б.А. Лапидус, Н.И. Гез, Е.И. Пассовтар айналысты. Зерттеуші ғалымдар аталған бағыттың ғылыми-теориялық және әдістемелік тұрғыдан ең тиімді екендігін дәлелдеді. Ал қазақ тіл білімінде қатысымдық әдістің алғаш ғылыми негіздемесін профессор Ф.Ш. Оразбаева ұсынды [Оразбаева, 2019: 366]. Онда оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым, тілдесім әрекеттері сөйлеу және ойлау механизмі аспектілерінің әдістемелік жүйесі ретінде қаланды. Бұл бағыттағы зерттеулер А.М. Мұратбекова, С. Нұрғали, Р.Е. Рахимбаева, К. Маселова, Ш.Қ. Құрманбаевалардың еңбектерінде өз жалғасын табуда.

Оқыту әдістемесінің өзекті мәселесі ретінде бірнеше зерттеу еңбектеріміздің нысанына алынып келе жатқан қатысымдық бағдарлы оқыту мақсаты – оқытылатын тілдің грамматикасы мен лексикасын игерту ғана емес, сол тілде қарым-қатынас құзыреттілігін қалыптастыру, ұсынылған тақырып аясында қазақ тілін қарым-қатынас құралы ретінде пайдалануға қажетті дағдыларды игерту. Яғни, қатысымдық бағдарлы оқытуда белгілі бір тіл туралы білім берілмейді, керісінше сол тілді қолдана отырып, қарым-қатынас жасау көзделеді, тілдік коммуникация жүзеге асады [Курманова, 2022: 402]. Оның бірден бір тиімді жолы – қатысымдық жаттығулар.

Қатысымдық жаттығулар – тіл үйренушінің білік пен дағды қалыптастыру жүйелілігін ескере келіп, тілдік және сөйлеу жаттығулары арқылы тіл үйренушінің қатысымдық құзыреттілігін дамытуға бағытталған өзара байланыстағы әрекеттердің ұйымдастырылуын қамтамасыз ететін жаттығу түрі. Оны Е.И. Пассов грамматикалық формаларды меңгеру, Б.Л. Скалкин сөйлеуді дамыту, Э.Ю. Сосенко дайындық жаттығулар жүйесін құру, Т.А. Рамзина, М.А. Полидва *растауды, толықтыруды, нақтылауды, теріске шығаруды* білдіретін жауап ұнқатымдарын енгізу, Н.И. Гез тіл үйренушінің қатысымдық құзыреттілігін дамыту тұрғынан жан-жақты зерттеді. Бұл зерттеулер қатысымдық жаттығулардың үйретілген лексикалық бірліктер мен грамматикалық формаларды есте сақтау, тілдесім барысында оларды пайдалану дағдыларын қалыптастыруды ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынаста, яғни сөйлеу актілерін жүзеге асыруда тіл үйренушінің тілдік тәжірибесін қалыптастыруда маңызды болып табылатын тілді қолдану дағдысын қалыптастыруға және оны дамытуға негіз болғанын көрсетті [Курманова, 2022: 237].

Осы орайда, ф.ғ.д., профессор З.С. Күзекова: «Оқытудың да, оқулықтың да нағыз құралы – жаттығулар. Тек қана жаттығуларды орындау мақсатқа жеткізеді. Олардың болмауы – барлық оқыту мақсатының болмауына, жоқтығына әкеледі» – деген пікір айтады [Күзекова, 2005: 80]. Бұл орынды пікір. «Өйткені, жаттығуда мақсат болады. Ол бей-берекет жұмыс істеу емес, оны арнайы ұйымдастыру керек. Жаттығу дамытуға, жетілдіруге бағытталады. Бір ғана жаттығу оқыту барысында ешқандай нәтиже бермейді. Сондықтан жаттығулар жүйеге біріктіріледі, кешенді беріледі», – деген әдіскер-ғалымның пікірі жаттығулар жүйесінің өзектілігін танытады. Біз онымен келісеміз. Себебі жаттығулардың жүйелілігі – оның табысты болуының бірінші және басты негізі. Сондықтан жаттығулар жүйесі: а) сөйлеу дағдысына, шеберлігіне сәйкес қажетті жаттығуларды таңдауды; ә) жаттығулардың қажетті бірзділігін айқындауды; б) материалдың жүйелілігін; в) жүйенің барлық деңгейінде өзара байланыстылықтың болуын қажет етеді.

«Жаттығулар дегеніміз – сіздің оқыту амалдарыңыздың мазмұны. Оны кең тұрғыда қарастыратын болсақ – оқулық мазмұны. Бір ғана жатыс, табыс септігін автоматты меңгерту үшін қаншама жаттығулар сериясын әр қырынан беруімізге тура келеді. Мысалы, Жатыс септігінің қайда, қашан сұрақтарын меңгерту үшін кем дегенде бірзділік, мазмұнға құрылған 20 шақты жаттығу ұйымдастыру керек. Сонда ғана тіл үйренушінің ойында жатыс септігінің тұлғасы емес, мағынасы қалады, «қайда?», «қашанға?» бірден жауап бере алатындай болады. Біз барлық тілдік фактілердің тұлғасын жаттауды емес, оны қатысымға пайдалануды,

қолдануды оқулықта бере алуымыз керек», – деген ғалым З. Кузекованың пікірі жаттығулар жүйесінің маңызын ашады. Осы тұрғыдан келгенде, қатысымдық жаттығулар жүйесі:

- қатысымдық және тілдік дағдыларды меңгеріп, дамытуға көмектеседі;
- тілді практикада, түрлі қатысымдық жағдаяттарда жаттықтыруға мүмкіндік береді;
- өз ойларын айтуға, әңгімелесушіні тыңдауға және түсінуге, сұрақ қоюға, өз пікірін айтуға бейімделеді;

• қарым-қатынаста күтпеген жағдайларға әрекет етуге үйретеді, бұл нақты өмірде пайдалы болуы мүмкін. Сондықтан қатысымдық бағдарлы оқытуда қолданылатын жаттығулар жүйесі тіл үйренуде маңызды рөл атқарады әрі қазіргі әлемдегі маңызды аспект саналады.

Қатысымдық жаттығулар жүйесін қолданудың өзіндік ерекшеліктері мен артықшылықтары бар. Жаттығулар жүйесінің *ерекшеліктеріне* келсек, ол білім алушылардың қазақ тілінде белсенді әрекеттесуін көздейді; сөйлеуді, түсінуді жетілдіруге және қазақ тілінде өз ойын жеткізу дағдыларын қалыптастыруға бағытталады; әр білім алушының жеке іскерліктері мен дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін жаттығу түрлері қолданылады. *Артықшылықтары*: материалды жылдам және жеңіл меңгеререді; тілді практикада тиімді пайдаланады; қатысымдық жағдаяттарда өзін сенімді сезінеді; қазақ тілінде қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырады. Жалпы алғанда, қатысымдық жаттығулар жүйесін қолдану қазақ тілін меңгеруде жетістікке жетудің және білім алушылардың қатысымдық және тілдік дағдыларын дамытудың тиімді жолы.

Ал қатысымдық жаттығулар жүйесіне енген жаттығу түрлері білім алушының тілдік және сөйлеу дағдыларын дамытуға негізделеді. Бұл ретте, дайындық және сөйлеу жаттығулар басшылыққа алынды. Оның өзі ішінара бірнеше түрге бөлінеді. Атап айтсақ, дайындық жаттығулар: имитациялық, саналы таңдау, ауыстыру, түрлендіру, кеңейту, сөйлемдерді толықтыру, аналогиялық; сөйлеу жаттығулары: сұрақ-жауап, көшіру (үнқатым), шартты әңгіме, жағдаяттық, рөлдік ойын, сипаттамалық, талқылау, ауызша, белсенді және т.б. Енді әрқайсысына қысқаша тоқталып, түсінік берейік. Мәселен,

Имитациялық жаттығулар лексикалық бірлік пен грамматикалық модельді бекіту үшін қолданылады. Яғни фонетикалық, лексикалық, грамматикалық дағдыларды қалыптастырады.

Саналы таңдау жаттығуы белгілі бір сөйлеу мәнерін шешу жағдайында грамматикалық форманы дұрыс таңдауды қажет етеді.

Ауыстыру жаттығулары үлгіге сәйкес сөзді немесе сөздерді алмастыруды көздейді. Алмастыру үш жолмен жүзеге асады:

а) басқа сөздердің формасын өзгертуді қажет етпейтін алмастыру;

ә) сөздердің формасын өзгертуге байланысты алмастыру;

б) басқа сөзбен алмастыру. Бұл білім алушылардың сөздік қорын молайтудың бірден бір жолы.

Түрлендіру жаттығуы ауыстыру жаттығуларынан нұсқауларға сәйкес түрлендірудің неғұрлым күрделі сипатымен ерекшеленеді. Мұнда болымсызды болымдымен алмастыру, нақ осы шақты келер шақпен алмастыру т.б. нұсқауға негізделген тапсырмалар орындалады. Мысалы, *Сен кітапты оқыма. Сен кітапты оқы.*

Сөйлемдерді толықтыру жаттығулары қажетті сөздерді қою арқылы білім алушылардың ынталандыруға ұсынылған реакция жылдамдығын қалыптастырады. Мысалы, *Мен .... тұрамын. Мен ..... оқимын. Мен .... жұмыс істеймін.*

Сөйлемдерді кеңейту жаттығуы кезінде білім алушылар ұсынылған сөз тіркестерінің мазмұнын нақтылау үшін қосымша сөздерді қолданады. Мысалы, *Мен Қазақстанда тұрамын. Мен Қазақстанда Көкшетау қаласында Абай көшесінде тұрамын.*

Аналогиялық жаттығулар мақұлдаушы сөйлем мен жауапқа түрткі болатын сұрақтан тұрады. Сұрақта жауапта қолданатын сөз көрсетіледі. Мысалы, *Алихан университетке барады. Ол қайда барады. Ол университетке барады.*

Сұрақ-жауап жаттығулары оқыту тәжірибесінде өте көп қолданылады. Оқылған мәтіннің немесе қарым-қатынас жағдайына байланысты сұрақтар қойылып, жауап алынады.

Көшіру (үнқатым) жаттығулары диалогтық бірліктерді қамтиды: мәсілдеме-сұрақ, мәлімдеме-байланыс, мәлімдеме -терістеу.

Шартты әңгіме жаттығуы білім алушыларды мәлімдеме бойынша өз пікірлерін білдіруге шақырады. Сөйлеуге мүмкіндік беретін ықтимал мәлімдеме жасалады. Мысалы, кеше қызық фильм көрдім. Сұрақ: фильмнің аты қалай? Керемет! Мазмұнын айтшы...

Жағдаяттық жаттығулар сөйлеудің кең тараған түрі. Онда да білім алушыларға жағдаятты сипаттау ұсынылады. Сонымен бірге тірек сөздер беріледі, білім алушылар рөлдерге бөлінеді.

Рөлдік ойын бұл шынайы қарым-қатынас жағдайларына барынша жақын немесе осындай қарым-қатынасқа еліктеу жағдайында сөйлеу дағдыларының қалыптасуы мен дамуын қамтамасыз ететін оқу қызметінің ұжымдық түрі. Рөлдік ойын коммуникативті оқыту шеңберінде және интенсивті әдістермен жұмыс істегенде белсенді қолданылады.

Сипаттау жаттығулары сурет, иллюстрация, фотосуреттер, кестелер т.б. көрнекіліктер негізінде орындалады.

Талқылау жаттығуы кез келген мәселені, оқиғаны талқылауды қамтамасыз етеді. Мұғалім талқылау тақырыбын, оның барысын, тірек сөздерді, сөйлеу үлгілерін ұсынады. Пікірталасқа қатысушыларды, мәселені талқылаумен бірге жүруі мүмкін сұрақтарды белгілейді. Қорытындысында талқылаудың қорытындысы шығарылады, қатысушылардың жұмысы бағаланады.

Ауызша әңгіме. Тақырып бойынша егжей-тегжейлі баяндауды талап ететін сөйлеу жаттығуларының ең қиын түрі. Бұл жерде сөйлеу екі бағытта жүреді: дайындықпен және дайындықсыз (стихиялық). Дайындалған сөйлеу үшін білім алушыларға алдын ала тақырып беріледі, сөйлеу жоспары, лексикалық және грамматикалық бірліктер дайындалады. Ал дайындықсызда ештеңе берілмейді. Тосыннан сөйлеу қажеттілігі туындайды.

Бастама жаттығуларында білім алушылар сұхбат өткізу үшін сұхбаттасушыға сұрақтар қояды. Жаттығу жұппен жұмыс, «тізбекпен жұмыс», топпен жұмыс қалыбында өтеді.

Қорыта келгенде, жоғарыда көрсетілген жаттығулар жүйесі негізінде білім алушылардың қатысымдық дағдылары дамиды. Тілді қолдану дағдылары, түрлі жағдаяттан шығу машықтары қалыптасады. Осындай сипаттағы жаттығуларды енгізу маңызды. Мұндай жаттығуларды орындау барысында сабақта білім алушылардың әрекеттерінде өзгерістер пайда болады. Бұрын білім алушының алдында «Сөйлем құра», «Барыс септігін пайдаланыңыз», «Өткен шақта жазыңыз» деген тапсырма тұрса, Пассов жаттығуларының сипаты шынайы әрекетке, қатысым шақтарына жақындайды [Пассов, 1967: 34]. Коммуникативтік тапсырмалардың молдығы «коммуникативтік жаттығулардың психологиялық негізі болып табылады» және оқу жаттығуларын коммуникация процестері сияқты жасауға мүмкіндік береді.

Қатысымдық бағдарлы оқытуда қолданылатын қатысымдық жаттығулар жүйесі:

- тілді оқытудың тиімді әрі маңызды әдісі саналады;
- нақты өмірлік жағдайларға байланысты берілетін тапсырмаларға негізделеді. Мысалы, *ана тілінде сөйлейтін адамдармен сөйлесу, саяхаттау, халықаралық компанияда жұмыс істеу* және т.б.
- ана тілінде сөйлейтіндерді түсінуге және олармен практикалық қарым-қатынасқа түсуге көмектеседі;
- кері байланыс пен қателерді түзетуді көздейді, бұл білім алушыларға өз қателерін түсінуге және оларды түзетуге ықпал етеді;
- тілді тез және тиімді меңгеруге, қатысымдық дағдыларды жақсартуға және тілді нақты жағдайда қолдануға бейімдейді. Яғни, жаттығу мәселесі – оқулықтағы басты мәселелердің бірі: тиімді жаттығулар жүйесін таңдай білу – тілді оқыту барысындағы табысты айқындайды.

Әдебиеттер

1. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. – Алматы: Ан Арыс, 2019. – Т.2: Ғылыми монография. – 584 б.
2. Курманова А.К., Курманбаева Ш.К. Қатысымдық бағдарлы оқыту мәселесінің зерттелуі // Торайғыров университетінің хабаршысы. Педагогикалық сериясы. – 2022. – №1. – Б. 400-412. <https://doi.org/10.48081/JUAP1704>
3. Курманова А.К. Қатысымдық жаттығулар: зерттеулер мен оқулықтарға талдау. // Торайғыров университетінің Хабаршысы, Педагогикалық сериясы. – 2022. – №4. – Б. 233-245. <https://doi.org/10.48081/KZWL2389>
4. Күзекова З.С. Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері: фил. ғыл. докторы дисс. – А., 2005. – 302 б.
5. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1967. – С. 34- 97.

© Курманова А.К., 2023

УДК 811.512.122

Қожахмет А.К., PhD докторант

*Ғылыми жетекшісі: Сыздықова Г.О., филол.ғ.д-ры, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ. (Қазақстан)*

Қ.ЖҰБАНОВ ҒЫЛЫМИ МӘТІНІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада Қ.Жұбановтың ғылыми мәтіннің мазмұндық, стильдік және құрылымдық ерекшеліктері туралы айтылған. Ғылыми мәтінді жазуда грамматикалық және стильдік тұрғыда көптеген талаптар қатаң орындалады. Ғылыми мәтінге объективтілік, логикалық және нақтылық және ақпараттылық тән екені белгілі. Аталған белгілер тілдік бірліктердің қолданысынан көрінеді. Ғылыми мәтінге тән талаптарды сақтай отырып жазылған мәтін ғана ғылыми сипатқа ие болады. Мәтінді ғылыми сипатқа жеткізетін ол тілдік бірліктер. Қ.Жұбановтың ғылыми мәтініне лингвистикалық талдау жүргізу арқылы нәтижеге қол жеткізілді.

Түйін сөздер: ғылыми мәтін, ғылыми стиль, ғылыми дискурс, сөз дәлдігі, терминдер.

Аннотация. В статье рассматриваются о содержательных, стилевых и структурных особенностях научного текста К.Жубанова. При написании научного текста строго соблюдаются многие грамматические и стилистические требования. Известно, что научный текст характеризуется объективностью, логичностью, точностью и информативностью. Эти признаки отражаются в употреблении языковых единиц. Только текст, написанный с соблюдением требований научного текста, будет иметь научный характер. Именно языковые единицы придают тексту научный характер. Результат был достигнут путем проведения лингвистико-стилистического анализа научного текста К.Жубанова.

Ключевые слова: научный текст, научный стиль, научный дискурс, точность слов, термины.

Annotation. The article discusses the content, style and structural features of the scientific text of K.Zhubanov. When writing a scientific text, many grammatical and stylistic requirements are strictly observed. It is known that the scientific text is characterized by objectivity, consistency, accuracy and informativeness. These features are reflected in the use of language units. Only a text written in compliance with the requirements of a scientific text will have a scientific character. It is the linguistic units that give the text a scientific character. The result was achieved by conducting a linguistic and stylistic analysis of the scientific text of K.Zhubanov.

Key words: scientific text, scientific style, scientific discourse, accuracy of words, terms.

Ғылыми мәтін – қалыптасқан грамматикалық заңдылықтарға сүйене отырып жазылатын ғылыми ақпаратты жеткізуші құрылым. Бұндай сипаттағы мәтін мазмұнының оқырманға ұсынылуында, жазылу стилінде біршама күрделілік бар. Себебі ғылыми мәтін авторына мәтін түзу барысында көптеген талаптар қойылады. Осы мақалада сол талаптар жайында айтылатын болады. Ғылыми мәтін қазақ тілтанымында аса терең зерттеле қоймаған. Дегенмен бұл мәтін түрі ғылыми стильде жазылғандықтан, ғылыми стиль жөнінде ғалымдар тарапынан көптеген зерттеу жұмыстары бар.

Қазақ тіл білімінің кез келген саласы, кез келген тақырыбы бойынша ғылыми дәйектерді А. Байтұрсынұлынан табатынымыз баршаға белгілі. Ғылыми мәтінге, ғылыми стильге тән белгілерді ғалымның «Әдебиет танытқыш» еңбегінен көре аламыз. Ғалым «шығарма сөз өңді, ұнамды болу туралы талғаудың қоятын жалпы шарттары мынау: сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі және тіл көрнектілігі» [Байтұрсынұлы, 2013: 255]. Ғылыми мәтіннің жазылуында сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі сақталса, онда бұл мәтін ғылыми сипатқа ие болуы әбден мүмкін.

Кез келген ғылыми мәтін қалыптасқан, сұрыпталған, нормаға түскен әдеби тіл бірліктері арқылы жазылады. Ғылыми мәтін жазу барысында әдеби тіл нормалары қатаң сақталады. Әдеби тіл нормаларын ғалым Н.Уәли былайша түсіндіреді: «Әдеби тіл нормасы – сөзді дұрыс қолданудың, грамматикалық амал-тәсілдерді дұрыс пайдаланудың көпшілік таныған, тіл тәжірибесінде сыннан өткен қағидалары» [Уәли, 1984: 7]. Қағида болғаннан кейін оны бұзатын факторлар, тілдік бірліктер болады. Олар – жаргондар, варваризмдер, былапыт сөздер, яғни ауызекі сөйлеу тілінің бірліктері.

Ғылыми мәтіндегі әрбір сөз грамматикалық заңдылықтарды негізге ала отырып жазылады. Грамматикалық тұлғалардың бір ізге, бір қалыпқа түсіп, дағдыға айналып жұмсалуды грамматикалық норма деп аталады. Қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, оның өзіндік тілдік ерекшеліктері бар. Соған сәйкес грамматикалық заңдылықтары да қалыптасқан. Мысалы, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің сақталуы, қосымшалардың сөзге орфографиялық заңдылықтарды сақтай отырып жалғануы, сөздердің бір-бірімен тіркесуі және т.б. А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде бұл мәселені сөз дұрыстығы деп қарастырған. Ғалым сөздің дұрыс айтылуын әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды деп көрсетіп, оны үш топқа бөліп қарастырған: «сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну; сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру; сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру» [Байтұрсынұлы, 2013: 255]. Грамматикалық нормалардың сақталуы ғылыми мәтін жазудағы ең негізгі шарттарының бірі болып саналады. Ғылыми мәтіннің стилистикалық ерекшеліктері тілдің грамматикалық заңдылықтары арқылы жүзеге асады.

Ғылыми мәтінге тән келесі ерекшелік – терминдер. Ғылым тілінің негізгі көрсеткіші саналатын терминдер ғылыми мәтін жазуда бірінші кезекте қолданылады. Ғылыми мәтін ғылыми терминдермен ғылыми сипатқа ие. Соған сәйкес бүгінгі ғылыми кеңістікте 50-ге жуық ғылым саласы бар. Әрқайсысының өзіне тән терминдері ғылыми айналымда қолданылып жүр. Қазіргі таңда терминдерді жан-жақты зерттеп жүрген Ш. Құрманбайұлы терминдерді ғылым тілімен байланыста қарастырады. Ғалымның пайымына сүйенсек, «ғылым тілі бірізділікті, нақтылықты талап етеді. Ғылыми мәтінде синонимияға, жарыспалылыққа, көпмағыналылық пен үндесімсіздікке, жүйесіздікке жол берілмейді. Жалпы ғылым тілі бейнелілікті, образдылықты емес, әр ұғымды өз атымен атауды қажет ететін дәлдікті, нақтылықты қалайды. Сол себептен де ғылым тілінің негізін құрайтын терминдердің эмоционалдық тұрғыдан бейтараптық танытып, оларға экспрессияның тән болмауы талап етіледі» [Құрманбайұлы, 2014: 501]. Ғалым бұл тұжырымымен ғылыми термин ғана емес, ғылыми

мәтінге тән ерекшеліктерді толығымен көрсетіп тұр. Ал терминдерге келсек, олар – мазмұны мен құрылымы жағынан ғылыми мәтіннің лингвостилистикалық ерекшеліктерін танытатын негізгі құралдардың бірі.

Ғылыми мәтінде міндетті түрде ғылыми ақпарат баяндалады. Ғылыми мәтіннің стильдік ерекшелігі мен мазмұны бір-біріне сәйкес келуі керек. Р. Сыздық мазмұн мен құрылым арасындағы байланысты стильдік тезге түсумен байланыстырады. Нақтырақ айтсақ, «стильдік тезге түсу дегеніміз – шығарманың тақырыбына, жанрына, эстетикалық мақсатына және «автор образы» дегенге, яғни автордың айтпақ идеясына, көзқарасына, позициясына тілінің үндес келуі» [Сыздық, 2014: 251] Ғылыми мәтіндегі берілген ақпарат, ақпараттың берілу жолдары (грамматикалық заңдылықтардың сақталуы, авторлық стилі) бір-бірімен байланыста, үйлесімділікте болған жағдайда мәтін ғылыми сипатқа ие болады.

Кез келген ғылыми мәтін авторының тілінде, көркем мәтін авторынікіндей, өзіндік ерекшелік болады. Автор түрлі мақсатты көздей отырып түзген мәтінін оқырманға барынша мазмұнды, түсінікті әрі қызықты етіп жазады. Қазақ тіл білімінің алғашқы ғылыми мәтіндерін жасаған Қ. Жұбановтың еңбектерінің өзіндік стильдік ерекшеліктері бар: «Сөз дегенді екі мағынада қолданамыз: Бірінші, жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз дейміз. Мысалы, Мен жиылыста пионерлер атынан құттықтап сөз сөйледім дегенде немесе қатесі көп болғансын, жазғаның сөз болмай шығыпты дегенде сөз – айтылған, жазылған сөздің бәрі деген мағынада. Екінші, нәрсенің атының бір өзін ғана сөз дейміз. ... Танымаған кісінің атын білмегеніміз сияқты, білмеген нәрсенің аты да тілімізде болмайды. Мәселен, шөптер мен жәндіктердің көбінің тілімізде аты жоқ. Өйткені олармен көп аса кездеспегенбіз, кездесек те елмегенбіз» [Жұбанов, 2013: 31].

Мәтіннен авторға тән тілдік қолданыстарды көруге болады. Тіл білімінде бұндай құбылысты окказионализмдер деп атайды. Д. Розенталь мен М. Теленковалардың «Словарь-справочник лингвистических терминов» атты еңбегінде окказионализмдерге мынадай анықтама береді: «Окказионализм – ақын немесе жазушының тілдегі бар сөзжасам үлгілеріне сәйкес жасаған және тек белгілі бір контексте, көркем сөздің лексикалық құралы немесе тілдік ойын ретінде қолданылатын жеке авторлық қолданыс» [Розенталь, Теленкова, 1976: 530]. Анықтамада көркем мәтін авторының өз тарапынан қалыптастырған жаңа сөздері туралы айтқанмен, бұл құбылыс ғылыми мәтіннен де табылады. Келтірілген мысалдағы тілдік фактілер соның дәлелі. Қ. Жұбановтың ғылыми мәтнінде «зат белгісі», «іс белгісі», «сыпат белгісі» деген сөз тіркестері зат есім, сын есім, етістік терминдерінің орындарына жұмсалған. Ғылыми мәтінде окказионализмдерді терминдер деген ұғым алмастырады. Себебі ғылыми мәтінді құраушы бірліктердің ең негізгісі – терминдер.

Мәтінде ең көп қолданылған құбылыс – қайталаулар. «Ойды өзектеудің құрылымдық құралдары – қайталаулар. Олар әлемнің тілдік бейнесінің концептуалды жүйесінде сәйкесінше автор тілінің көрінісі болып табылады. Қ. Жұбанов мәтнінде сөз қайталауларын көп қолданған. Атап айтсақ: *дейміз, не, екенін, дегендер* сынды сөздерді бірнеше рет қайталап пайдаланған. Мына мысалдардағы қайталама арқылы жасалған сөйлемдердің негізгі коммуникативтік мақсаты – сөйлеушінің өз іс-әрекетіне деген сенімділігін білдіріп, оған тындаушының көзін жеткізе түсу. Демек, автор бұл қайталауларды оқырманның назарын аудару үшін, айтпақ ойға екпін түсіру үшін қолданған деген ой түйеміз.

Мәтінде «бірінші», «екінші» сынды санамалау мәніндегі бірліктер бар. Санамалау айтар ойды жүйелеуге, нақтылауға көмектеседі. Мысалы: «*Бірінші, жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз дейміз. Екінші, нәрсенің атының бір өзін ғана сөз дейміз*». Қ. Жұбановтың мәтніндегі санамалау мәніндегі бұл бірліктер мәтіннің ғылымилығын, ойдың жүйелі баяндалуын танытады.

Мәтіннің ғылымилығын танытатын тағы бір белгі – мәтінде берілген анықтамалар. Кез келген ұғымға, құбылысқа, затқа, түсінікке анықтама беру ғылыми мәтінге тән ерекшелік. Мысалы: *Бірінші, жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз дейміз; Екінші, нәрсенің атының бір өзін ғана сөз дейміз; Сөз деп нәрсенің атының бір өзін ғана атаған боламыз; Айырып айтқымыз келсе, бұл соңғы мағынасындағы сөзді жеке сөз дейміз; Жеке сөз – заттың өзінің, я заттың бір белгісінің аты; Сөз деген – айырым түрде ғана болып қоймай, бір-бірімен қосылып та айтылады*. Анықтаманың жазылуында өзіндік заңдылықтар мен талаптар болады. Көріп тұрғанымыздай, анықтамада жиі қолданылатын бірлік – «де» етістігі.

Демек, Қ. Жұбановтың мысалға келтірілген мәтнінен ғылыми мәтінге тән терминдердің, қайталаулардың, санамалау әдісінің және анықтамалардың қолданысы сияқты белгілер анықталды. Мақалада мысалға келтірілген ғылыми мәтінді талдай келе, ғылыми мәтін жазу барысында әдеби тіл нормалары, грамматикалық заңдылықтар қатаң сақталатыны анықталды. Оған қоса, әрбір ғылыми мәтінде сөз дәлдігі сақталуы шарт. Сөз дәлдігін танытушы бірліктердің бірі терминдер болғандықтан, терминдерді орынды қолдану арқылы мәтіннің ғылымилығын арттыруға болады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
2. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.
3. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар, 2014. – 928 б.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 296 б.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.

6. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.

©Қожахмет А.Қ., Сыздықова Г.О., 2023

УДК 902.3

Латыпова А.М., студент

*Научный руководитель: Шагапова Г.Р., канд. ист. н., доцент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)*

ГИДРОНИМЫ И ФОЛЬКЛОР

Аннотация. В статье рассмотрены башкирские гидронимы. Выделены гидронимы индоиранского, угорского, тюркского и русского происхождения. Приведены примеры, отражающие этапы формирования гидронимического ландшафта Южного Урала.

Ключевые слова: топоним, гидроним, Южный Урал, башкиры.

Abstract. The article discusses Bashkir hydronyms. The hydronyms of Indo-Iranian, Ugric, Turkic and Russian origin are distinguished. Examples reflecting the stages of formation of the hydronymic landscape of the Southern Urals are given.

Keywords: toponym, hydronym, Southern Urals, Bashkirs.

Башкирская топонимическая карта складывалась на протяжении тысячелетий, и географическая терминология отражает этапы формирования башкирского народа. Географические названия являются ценным источником для истории языка, народа и региона.

Целью работы является показать этапы формирования башкирского гидронимического ландшафта и его связь с башкирским фольклором.

Для этого будут показаны этапы формирования гидронимического ландшафта; будет выявлен материал башкирского фольклора о воде.

Основными методами исследования стали аналитический, сравнительно-сопоставительный.

Территориальные рамки работы – районы компактного проживания башкирского этноса.

Из работ по топонимике можно назвать: З.Г. Ураксин, А.А. Камалов, Р.Х. Халикова, Ф.Г. Хисамитдинова «Вопросы Башкирской Топонимики»; Ф.Г. Хисамитдинова «Башкирская ойконимия XVI-XIX вв.»; Г.Х. Бухарова Башкирская географическая терминология (историкокультурный и этимологический комментарий, лексикографирование).

На территории Башкортостана количество рек и озер велико, в связи с этим топонимы, произошедшие от наименований рек, озер на территории Башкортостана составляют сравнительно большую группу. Примеры: д. Лаяшты (Бир. у.) – на речке Лаяшты, д. Кургашева (Уфим. у.) – на речке Кургаш. Преимущественно преобладает название рек, ручьев, родников, но не озер. Малочисленность озерных названий в ойконимии непосредственно связана с относительной малочисленностью озер по сравнению с реками, а также тем, что озеро более локально, менее известно [2, с.86]. Нашли отражение в ойконимии XVII – XIX вв. лишь названия следующих озер: Агаскуль – д. Агаскуль (Сатлыкова тож), Балыклы – д. Балыклы и т. д.

Самые ранний пласт гидронимов индоиранского происхождения: Авдон – av/aw «вода»; «влага»; «жидкость»; don-, dan- «река, вода»; Берсувань – bard/berd «камень», җew «песок» и –ән/–ан – словообразовательный аффикс [4, с.1248].

Следующий пласт гидронимов угорского происхождения:

Ашкадар – Ашкадар левый приток Белой в Стерлитамакском районе, правый приток Сакмары в Зилаирском районе. Объяснение: ашка «белая, чистая»; даръя «река».

Сакмар – Сакмар в Зилаирском районе,

Нугуш – Нөгөш р., правый приток Белой в Бурзянском, Мелеузовском районах. Вариант названия Акнөгөш.

Уфа – Өфө название реки, возможно, с угорского переводится как: у (u) «темная»; фа (wa) «вода», сравни с башкирским названием реки Караидель, возможно, калька с угорского языка.

Тюркский этап формирования гидронимов хорошо изучен Г.Х. Бухаровой. В частности, она пишет: «компонент шүле/һүле связан с водой. А элемент –гән, возможно, восходит к термину хан «владыка», который широко представлен в тюркских и монгольских языках в значениях «бог», «владыка». Например, Абакан -кан, Адам -кан, Алтай -кан, Яйик -кан и др [3, с.64]. В работе Гульнур Харуновны Бухаровой можно встретить ещё много объяснений гидронимов тюркского происхождения.

Тюркский пласт оказывается самым мощным, появляется много гидронимов с названием, где упоминается слово вода: Агидель, Караидель, Тәрән йылға, Күк Идель (Дим йылға), Чишмә.

С проникновением Русского государства на территорию края гидронимы претерпевают изменения. Наблюдается калькирование текста, например, Агидель – нередко именуется Белой рекой. Появляются новые топонимы: Красноуслыск; Юмагузино (водохр.). Гидронимы тюркского происхождения приспосабливаются к нормам русского языка, например, река Уфа – Уфимка; Тейәләс - Худолаз; Асылыкуль - Асликуль.

В башкирском фольклоре содержится немало эпизодов, связанных с водой, подводным миром и прочее. В мифопоэтическом представлении башкир Шүлгән – эпический герой, подводный царь, который угрожает потопом, имеет под водой бесчисленные стада скота, связан с луной и водой: женат на Айсылу, чей образ также имеет связь с луной и водой. Шуликун ~ шүлгән в значении «подводный царь» распространен также у народов Восточной Европы и Сибири [3, с.65].

В башкирских легендах появление водного источника объясняется соединением двух начал в одном, например, озеро Асылыкуль образовалось на том месте, куда стекла кровь Туляка и Асылы [3, с.81].

Полезные свойства минеральных источников, озер порой подчёркиваются в названиях, Йәншишмә – источник живой воды, наводит на мысль о воде хорошего качества. Можно привести обратные примеры, когда топоним свидетельствует о плохих качествах водных источников – Серек-Куль.

Человек очень зависит от воды, водные источники играли большую роль в жизни людей, но они давно заметили, что вода бывает разной, периодически встречаются целебные источники, которые башкиры выделяли особо.

По старой легенде, местный пастух, укрывшийся от дождя в небольшой яме у корня векового дерева на склоне горы заметил, что со дна ямы поднимается теплый пар. Вскоре, после нескольких ночей в землянке, почувствовал, что мучившие его суставные боли прошли. Об этом открытии узнали другие местные жители и стали лечить горным теплом свои недуги. Так Каракөш-Тау (башк.: «Беркутова гора») стала Янган-Тау (башк.: «Горящая гора»). Первым документальным свидетельством природной аномалии «Янган-Тау» считается упоминание члена Российской Императорской Академии Наук Петра Симона Палласа в его книге «Путешествие по разным провинциям Российской империи».

В XX веке знания о целебных водных источниках привело к появлению санаториев в Башкортостане, где осуществляется лечение водой, либо грязью. Самые известные Янган-Тау, Красноуслыск.

В Башкирской гидронимии можно обнаружить четыре этапа ее формирования. И топонимы, и фольклор свидетельствуют об эмпирических знаниях взаимодействия воды на организм человека. В башкирском фольклоре имеется много данных, которые пересекаются с научными медицинскими знаниями о силе воздействия воды на организм человека. Имеющийся у нас медико-гигиенический фольклор был бы весьма полезным в книгах для чтения по родному языку, пособиях по урокам здоровья, учебниках по анатомии, физиологии и гигиены человека.

Литература

1. Ураксин З.Г., Камалов А.А., Халикова Р.Х., Хисамитдинова Ф.Г. Вопросы башкирской топонимики. – Уфа, 1981. – 83с.
2. Хисамитдинова Ф.Г. Башкирская ойконимия XVI – XIX вв. – Уфа: Баш.кн. изд-во, 1991. – 304 с.
3. Бухарова Г.Х. Башкирская географическая терминология (историка - культурный и этимологический комментарий, лексикографирование). – СПб.: Изд-во Социально-гуманитарное знание, 2016. – 273 с.
4. Бухарова Г. Х. Башкирские топонимы индоиранского происхождения, характеризующие ландшафт // [file:///C:/Users/Adelina/Downloads/bashkirskie-toponimy-indoiranskogo-proishozhdeniya_harakterizuyuschie-landshaft%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Adelina/Downloads/bashkirskie-toponimy-indoiranskogo-proishozhdeniya_harakterizuyuschie-landshaft%20(2).pdf) (дата обращения: 07.04.2023)

© Латыпова А.М., Шагапова Г.Р., 2023

УДК 811.512.157'811.512.156

Логонова А.Г., студент

*Научный руководитель: Прокопьева А.К., канд.филол. н., доцент
Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, г. Якутск (Россия)*

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА В ЯКУТСКОМ И ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ

(на материале соматических фразеологических единиц, характеризующих отрицательные качества человека)

Аннотация. В статье рассматривается языковая репрезентация характера человека в якутском и тувинском языках на материале соматических фразеологических единиц, характеризующих отрицательные качества человека. Выявлены лингвокультурные универсалии и этноязыковые уникалии в якутском и тувинском языках.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, фразеологизмы, аксиологический концепт, соматизм.

Abstract. The article examines the linguistic representation of human character in the Yakut and Tuvan languages on the material of somatic phraseological units characterizing negative qualities of a person. Linguocultural universals and ethno-linguistic unique in the Yakut and Tuvan languages are revealed.

Keywords: concept, linguoculturology, phraseological units, axiological concept, somatism.

Исследования концептов представляют несомненный интерес, так как вносят вклад в понимание ментальности народа. Впервые понятие концепта в литературе ввел С.А. Аскольдов в своей работе «Концепт и слово», где концепт объясняет как: «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [Аскольдов, 1997: 267]. Вслед за Прохоровым Ю.Е., концепт мы понимаем, как «сложившаяся совокупность правил и оценок организации элементов хаоса картины бытия, детерминированная особенностями деятельности представителей данного лингвокультурного сообщества, закрепленная в их национальной картине мира и транслируемая средствами языка в их общении» [Прохоров, 2009: 159]. В аксиологических концептах посредством языка закодированы морально-нравственные и духовные ориентиры народа. По мнению А.В. Кунина, «Во фразеологизмах находит отражение история народа, своеобразии культуры и быта» [Кунин 1996: 5].

В статье предприняты попытки изучения национально-культурной специфики фразеологических единиц (далее – ФЕ), описывающих отрицательные качества человека. Материалом данного исследования послужили 36 якутских и 50 тувинских соматических ФЕ как средства репрезентации *плохого* человека. Извлечены из следующих источников: «Якутско-русский фразеологический словарь» А.Г. Нелунова [2002], «Тувинско-русский фразеологический словарь» Я.Ш. Хертек [1975].

Рассмотрим соматизмы концепта ПЛОХОЙ ЧЕЛОВЕК:

Бессердечный, жестокий человек репрезентирован в якутской фразеологической картине мира фразеологизмами *муус сүрэхтээх* ‘бесчувственный, бессердечный, жестокий человек’ (букв. ледяное сердце) [Нелунов, 2002: 28]; *таас сүрэхтээх* ‘каменное сердце’ (букв. с каменным сердцем) [Нелунов, 2002: 175], *сүрүбэ халыг* ‘неотзывчивый; бездушный, черствый; бессердечный’ (букв. сердце его толстое) [Нелунов, 2002: 155], в тувинской – *даш чүрөктиг* (букв. с каменным сердцем) ‘равнодушный, жестокий’ с соматизмом *чүрөг* ‘сердце’. Здесь мы видим полное лексическое соответствие: сердце для выражения бессердечности имплицитно лексемами *таас / даш* ‘камень’, которые показывают отсутствие чувств.

Также в тувинском языке **коварность** и **жестокость** выражается ФЕ с соматизмом *баар* ‘печень’, которые имеют цветовую и температурную характеристики: *кара баарлыг* ‘бессердечный, коварный, нечестный’ (букв. с черной печенью), *дон баарлыг* ‘безжалостный, жестокий’ (букв. с мерзлой печенью) передает отсутствие чувств, является антонимом ФЕ, характеризующих милосердного, мягкосердечного человека *чылгы баарлык* (букв. с теплой печенью), *изиг баарлыг* (букв. с горячей печенью) [Хертек, 1975: 76]. Злой человек в тувинском языке характеризует соматизм *зу* ‘аорта’, которая еще наделена цветовой характеристикой: *зу кара* ‘коварный, злой’ (букв. с черной аортой) [Хертек, 1975: 130-131].

Болтливый, злоязычный человек характеризуется в якутском языке ФЕ с соматизмами *тыл* ‘язык’, *айах* ‘рот’, *уос* ‘губы’, в тувинском – *дыл* ‘язык’, *аас* ‘рот’. Полное соответствие находим в ФЕ (як.) *уһун тыллаах* – (тув.) *узун дылдыг* (букв. с длинным языком) – (як.) *тыла уһун*, (тув.) *дылы узун* ‘болтливый’ (букв. язык его длинный). Также в тувинском языке про болтливого человека говорят *дылы бош* ‘длинный язык, болтливый’ (букв. язык его слабый).

В якутском языке болтливость характеризуется открытостью рта, губ: *аһаҕас айахтаах* ‘болтливый человек, болтун; человек, не умеющий хранить тайну; беструнная балалайка’ (букв. с открытым ртом) [Нелунов, 1998: 111], *аһаҕас уостаах* ‘невоздержанный на язык, болтливый’ (букв. имеющий открытые губы) [Нелунов, 1998: 113], *айаҕын кыаммат киһи* ‘невоздержанный на язык, болтливый человек’ [Нелунов, 1998: 95], *айаҕа суох* ‘болтун, пустомеля; трепач’ (букв. безо рта) [Нелунов, 1998: 93], *айахтааҕы атыһнат* ‘красноречивый, искусный в споре’ (букв. имеющему рот не дает его раскрыть) [Нелунов, 1998: 96], *күөрт айах человек / күөгэн айах* ‘не умеющий держать язык за зубами (Кулаковский); все раздувающий, преувеличивающий человек’ (букв. его рот – кузнечные мехи) [Нелунов, 2002: 264]. В тувинском языке болтливость характеризуется слабостью рта: *аас-дылы бош* (букв. рот, язык его слабые) [Хертек, 1975: 17], *аксы бош* ‘болтливый’ (букв. рот его слабый), *аксы божуур* (букв. рот его ослабевает) [Хертек, 1975: 149].

В тувинском языке **грубый человек** характеризуется твердостью рта – *аксы кадыг* (букв. рот его твердый), про **хвастливого, бахвалистого** человека говорят *аксы бардам* (букв. рот его чванливый), также определяют большим размером – *аксы улуг/улуг аастыг* (букв. рот его большой) [Хертек, 1975: 28].

Злоязычный человек. В тувинской лингвокультуре про человека злоязычного, зложелательного говорят ФЕ со цветолексемой *кара* ‘черный’: *аксы кара* ‘зложелательный (человек), предсказывающий плохое’ (букв. рот его черный) [Хертек, 1975: 28], с лексемой *бак/ баг* ‘плохой’: *аксы бак/баг аастыг* разг. ‘злоязычный’ (букв. рот его плохой), *аксы дөспөс* (букв. рот нетерпеливый), *бак аастыг* ‘злоязычный’ (букв. с плохим ртом). Также характеризуют злоязычие солью или ядом: *аксы хоранныг* (букв. рот его с ядом), *хоран*

дылдыг/аксы хоранныг ‘злоречивый’ (букв. с ядовитым языком), *аксы дус дег* ‘язвительный в разговоре, злоречивый’ (букв. рот его, как соль) [Хертек, 1975: 27], *дылы чидиг* ‘бестактный, не деликатный, грубый’ (букв. язык его острый) [Хертек, 1975: 85]. В якутском языке находим ФЕ *тыла куһаҕан* (букв. язык его плохой). В тувинском языке *недоброжелательного человека* характеризуют ФЕ со цветолексемой *кара: олу кара* ‘недоброжелательный’ (букв. рука его черная) [Хертек, 1975: 175].

ФЕ с соматизмом *сагыш / сеткил* ‘душа’ выступают в качестве определения *коварности*, и наделены цветовой характеристикой: *сагыжы кара* ‘коварный’ (букв. душа его черная) [Хертек, 1975: 138], *кара сагыштыг / кара сагыш / кара сеткил* ‘коварный, нечестный’ (букв. с черным умыслом или с черной душой) [Хертек, 1975: 109], *сагыжы бак* (букв. душа его дохлая) [Хертек, 1975: 138]. В якутском языке про коварного, злого человека говорят *хара санаалаах* (букв. с черными мыслями).

Высокомерие в тувинском языке определяется ФЕ с соматизмами *мой* ‘шея’ и *сеткил* ‘душа’: *мойну чоон* ‘высокомерный, зазнавшийся, самодовольный’ (букв. шея его толстая) [Хертек, 1975: 123], *сеткили улуг* ‘высокомерный нескромный’ (букв. душа его большая) [Хертек, 1975: 141].

ФЕ с соматизмом *сирэй / арын, шырай* ‘лицо’. Данные соматизмы в обеих культурах отражают *лицемерие*: в якутском языке – *икки сирэй (сирэйдээх)* ‘двуличный, лицемер’ [Нелунов, 2002: 78], *икки сирэй буолар* ‘двуличничать, лицемерить’ [Нелунов, 2002: 178], *сэттэ сирэй* ‘подхалим, льстец; угодник’ [Нелунов, 2002: 172], *илин-кэлин сирэй буолар* ‘лицемерить, быть двуличным’ [Нелунов, 1998: 194], *сирэй көрбөх (көрүмсэх)* ‘лицемер; подхалим’ [Нелунов, 2002: 127], *кэлин сирэй* ‘человек, который в присутствии собеседника льстит ему, но как только тот уходит, отзывается отрицательно, рассказывает сплетни о нем’ (букв. заднее лицо) [Нелунов, 2002: 280], в тувинском языке – *ийи арынныг* ‘двурушный, двуличный, лицемерный’ (букв. с двумя лицами), *ийи арынныг чорук* ‘двурушничество’ [Хертек, 1975: 89]. В тувинском языке ФЕ *кызыл арын чок* репрезентирует *бесстыжие, бессовестность* человека (букв. у него нет красного лица), *дүктүг арынныг* ‘бесстыдный’ (букв. с волосатым лицом) [Хертек, 1975: 80]. *Нахальность, бесцеремонность* передается в якутском языке ФЕ *сирэйэ суох* (букв. без лица).

Полный формальный параллелизм (совпадение как по значению, так и по лексическому составу) находим в ФЕ (як.) *сирэйин тириитэ халын* [Нелунов, 2002: 125] и (тув.) *арныны келжи кылын* (букв. у него кожа на лице толстая) [Хертек, 1975: 42, 60] в значении *бесстыдный, беззастенчивый*.

В якутском языке *ленивого человека* характеризуют ФЕ со цветолексемой *күөх: күөх сүрэх* лентяй, бездельник (букв. синее сердце) [Нелунов, 1998: 265], *сүрээ суох* ‘ленивый человек, лентяй’ (букв. без сердца) [Нелунов, 2002: 153], *күөх сирэй* ‘лодырь’ (букв. синее лицо) [3, с. 265], в тувинском – *суг чүрөктиг* ‘легкомысленный, ленивый’ (букв. с водяным сердцем). Нетрудолюбивый человек в якутском языке может быть репрезентирован ФЕ с соматизмом *айах* ‘рот’: *айаҕынан эрэ айдаарар* ‘любитель молоть языком, ничего на деле не делающий’ (букв. ртом своим только шумит) [Нелунов, 1998: 94], *айах адаҕата* ‘лишний рот; дармоед, нахлебник’ (букв. пути для рта) [Нелунов, 1998: 96]. В данной ФЕ образно описывается, что рот имеет *адаҕа* ‘деревянные колодки, надеваемые на ноги лошади’. Еще одну цветовую характеристику видим при описании дармоеда с соматизмом *ис* ‘живот’: *күөх ис* ‘паразит, дармоед’ (букв. синий живот), данная ФЕ также наделена цветолексемой.

ФЕ соматизмом *төбө / баиш* ‘голова’, *мэйиш / мээлиг* ‘мозг’: В обеих культурах пустота идет как характеристика *бестолковости*: (як.) *курааннах төбө* ‘бестолковый; пустая голова’ / *көндөй төбө* ‘бестолковый, глупый’ (букв. полая голова) и (тув.) *хос баиштыг* ‘(букв. пустоголовый)’, *бажы хос* ‘пустоголовый, неумный, бестолковый’ (букв. голов его пустая). *Рассеянность* человека сравнивается с червивостью: *урттуг баиштыг* ‘рассеянный, дурной’ (букв. с червивой головой).

Про *глупого, глуповатого человека* в якутском и тувинском языках передают ФЕ с соматизмом *мэйиш / мээлиг* ‘мозг’. Находим полное соответствие как по лексическому составу, так и по смыслу: (як.) *суорат мэйиш* ‘глупый; глуповатый’ – суорат – кисло-молочный продукт / (тув.) *хойтпак мээлиг* (букв. мозг его хойтпак (кислый молочный напиток)). В якутском языке про тупого человека говорят *мэйиштэ сытыйбыт* ‘отпетый дурак’ (букв. мозг его сгнил), в тувинском – *далган мээлиг* ‘скудоумный, тупоумный, тупоголовый’ (букв. мозг его – мука) (ср. русск. голова соломой). Якуты ум человека определяют по взгляду (*сирэйин-харабын олоруута үчүгэй*), это отражается в ФЕ с соматизмом *харах* ‘глаза’: глупого человека называют *килэгир харах* (букв. лупоглазый).

В тувинском языке соматизм *чүрөк* ‘сердце’ используется в составе ФЕ, обозначающих *дурашливость человека*: *чүрээ быттыг* ‘дурашливый, шаловливый, легкомысленный’ (букв. сердце его завшивленное) [Хертек, 1975: 192], *чүрээ хейлиг* ‘ненормальный, дураковатый, легкомысленный’ (букв. в его сердце есть воздух) [Хертек, 1975: 193], аналогии в якутском языке не найдено.

В якутской лингвокультуре ФЕ, репрезентирующая *хитрость ума* имеет в своем составе соматизм *мэйиш* ‘мозг’ имплицитно лексемой *саһыл* ‘лиса’ – *саһыл мэйиш* ‘хитрый, лукавый (человек)’ (букв. лисий мозг), в тувинской – *баиш* ‘голова’ с определяющим словом *сөөк* ‘кость’ – *сөөк баиштыг* ‘хитрый, умный, с головой, хитрец’ (букв. голова его костяная) [Хертек, 1975: 141].

В якутском языке *трусливый человек* репрезентируется фразеологизмом *куобах сүрэх* ‘трусливый человек’ (букв. заячья сердце) / *кус сүрэх* ‘жалкий трус’ (букв. утиное сердце), в тувинском – *аксында*

чүрөктиг ирон. 'трусливый, как заяц' (букв. с сердцем во рту), имеют схожий смысл, определение человека его слабостью, трусливостью, сравнение с заячьим/утиным сердцем, помимо этого есть такая ФЕ, которая подчеркивает трусливость *чүрээ багай* (букв. сердце его плохое) '1) трусливый; 2) слабоумный, сумасшедший' [Хертек, 1975: 192].

Скупость. В якутском языке скупого человека характеризует ФЕ с соматизмом *мурун* 'нос': *булбута эрэ муннун анныгар* 'очень скупой человек; чрезвычайно, до жадности бережливый человек' (букв. что найдет, [собирает] под нос) [Нелунов, 1998: 140], в тувинском языке ФЕ с соматизмом *хол* 'рука' – *кадыг холдуг* 'скупой' (букв. с крепкой рукой) [Хертек, 1975: 94], *холу быжыг* 'скупой' (букв. рука его крепка) [Хертек, 1975: 174].

Помимо этого, в якутском языке при репрезентации **греховности человека** выявлен фразеологизм *муннугар харалаах* 'грешный, греховный' (букв. с темным пятном на носу) [Нелунов, 2002: 20] – образное представление которого основано на «нечистом» лице (с темным пятном) человека. В тувинском языке ФЕ с такой метафорой не обнаружено.

Алчность и жадность передает соматизм *карак* 'глаза', которая определяется состоянием *голодности* глаз: *аи карактыг* 'алчный, жадный, прожорливый' (букв. с голодными глазами) [Нелунов, 1998: 44], *караа аи* 'алчный, жадный' (букв. глаза его голодные). В якутском языке такой аналогии не обнаружено.

Вспыльчивость в якутском языке репрезентируется соматизмом *көбүс* 'спина': *кыарабаас көбүстээх* 'способный сердиться из-за пустяков; вспыльчивый, обидчивый' (букв. имеющий узкую спину) [Нелунов, 2002: 268] (спокойного, невозмутимого, терпеливого, великодушного человека якуты называют *киэн көбүстээх*), а в тувинском языке – соматизмом *сиир* 'сухожилие': *отка салган (кагган) сиир дег* 'раздражительный, вспыльчивый' (букв. как сухожилие, брошенное в огонь) [Хертек, 1975: 128].

В заключении можно сказать, что всего рассмотрено 19 соматизмов, где мы встречаем универсалии в соматизмах: например, *сердце* – при характеристике бессердечности, ленивости, трусливости; *язык / рот* – при репрезентации болтливости и злоязычности, *голова* – бестолковости, *мозг* – глупости и т.д. Полное соответствие как по лексическому составу, так и по смыслу найдено в ФЕ в значении равнодушный, жестокий: (як.) *таас сүрэхтээх* – (тув.) *даи чүрөктиг* (букв. с каменным сердцем); болтливый: (як.) *уһун тыллаах* – (тув.) *узун дылдыг* (букв. с длинным языком); (як.) *тыла уһун*, (тув.) *дылы узун* (букв. язык его длинный); двуличный, лицемер: (як.) *икки сирэй (сирэйдээх)* – (тув.) *ийи арынныг*; бесстыжий: (як.) *сирэйин тириитэ халын* – (тув.) *арныны кежи кылын* (букв. у него кожа на лице толстая); бестолковый; пустая голова: (як.) *кураанах төбө / көндөй төбө* и (тув.) *хос баитыг* (букв. пустоголовый); глупый, глуповатый: (як.) *суорат мэйи* (суорат – кисло-молочный продукт) – (тув.) *хойтпак мээлиг* (букв. мозг его хойтпак (кислый молочный напиток)). Соматизмы имеют разные характеристики: *рот* в якутском языке при описании болтливости определяется открытостью, а в тувинском – слабостью; злоязычие в тувинском языке характеризуется вкусовыми ощущениями (ядовитость, соленость и острота). Коварность репрезентируется соматизмом *душа* со цветолексемой '*кара*' черный. Вспыльчивость характеризуется в якутском языке соматизмом *спина*, а в тувинском языке – *сухожилием*. Соматизм *печень* в тувинском языке наделена температурной и цветовой характеристикой при описании коварности. Высокомерие в тувинском языке измеряется толщиной кожи *лица*, а дурашливость репрезентируется соматизмами *сердце* и *голова*, которые метафоризируются наличием воздуха и червивостью. Соматизм *глаза* в тувинском языке репрезентирует жадность. В якутском языке скупость метафоризируется соматизмом *нос*, а в тувинском – *рукой*. Все перечисленные уникалии передают национально-культурную специфику.

Литература

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: от теории к структуре текста: антология / под ред. В.П. Нерознак. М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – 2-е изд., перераб. – М.: Высш. шк., Дубна: Изд. центр "Феникс", 1996 – 381 с.
3. Нелунов А.Г. Якутско-русский фразеологический словарь. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 1998. – Т. 1. – 287 с.
4. Нелунов А.Г. Якутско-русский фразеологический словарь. – Новосибирск: Издательство СО РАН, филиал «Гео», 2002. – Т. 2. – 420 с.
5. Прохоров Ю. Е. В поисках концепта. – М.: Флинта, 2009. – 176 с.
6. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь = Тыва-орус фразеология словари: около 1500 фразеологизмов / Я. Ш. Хертек; под ред. Д. А. Монгуша и Б. И. Татаринцева; Тувин. науч.-исслед. ин-т яз., лит. и истории. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

© Логинова А.Г., Прокопьева А.К., 2023

БОРЫНГЫ МИФНЫҢ ЯҢАЧА УКЫЛЫШЫ

Аннотация. В статье рассматривается поэтика трагедии татарского писателя И.Зайниева, в которой на плоскостях идеи, тематики, образов, сюжета, стиля идет диалог с древним мифом.

Ключевые слова: интертекст, цветовая символика, образ тишины, образ яблока, игра.

Abstract. The article examines the poetics of the tragedy of the Tatar writer I. Zainiev, in which a dialogue with an ancient myth takes place on the planes of ideas, themes, images, plot, style.

Keywords: intertext, color symbolism, the image of silence, the image of an apple, a game.

Үз әсәрләрендә алдагы чорларның әхлакый-тарихи һәм мәдәни-эстетик тәҗрибәсен куллану, “чит сүз”, интертекстуаль бәйләнешләр авторларга фикерне, мәгънәне тирәнрәк бирергә мөмкинлек бирә, язучының укучы белән уйнау мөмкинлегенә туа, укучының мәдәни хәтеренә мөрәҗғәгать ителә. Шулар рәвешле, интеллектуаль эзерлекле укучыга йөз тоткан текстлар иҗат ителә.

Р. Барт фикеренчә, “яңа текст бары тик текстара мөнәсәбәتلәр, интертекстуальлек аркасында гына яши” [Барт, 1994: 218].

“Урта гасырлардагы Шәрык-мөселман әдәбиятлары, шулар исәптән татар әдәбияты да тулысы белән интертекстуальлеккә нигезләнгән. Әмма ул заманда “интертекстуальлек” дигән термин булмаган, аның урынына канунчылык, традиционлык дигән төшенчәләр кулланылган. Әдәби традицияләр күчмәгә, дәвамчылык, Шәрыктә төрледән-төрле иярүләр язуда, тәквильчелектә, нәзыйрәләр иҗат итүдә күзәтелгән. Элгәргә шагыйрьләргә, я булмаса замандашлар әсәрләренә иярәп нәзыйрә язучы да унга якын төрә булган.

Гарәп, фарсы, төрки әдәбиятлардагы нәзыйрәчелекне шартлы рәвештә интертекстуальлекнең тарихи бер баскычы һәм төрә итеп карарга мөмкин”, – дип яза Р. Ганиева [Ганиева, 2011: 57].

Корьән сүрәләренә, Библия, сюжетларына мөрәҗғәгать итүгә, башка язучы тәҗрибәсенә таянып интертекстуальлек чаралары буларак цитата, реминисценция, аллюзия, центон, теге яки бу әсәр поэтикасын башка әсәр структурасында куллануга татар әдәбиятынан күшләп мисаллар китерергә мөмкин булар иде [Макарова, 2017: 5].

Хәзергә драматургиядә, әйтик, Р. Сабырның “Яшел һәм кызыл” (2006) драмасы Ф. Әмирханның “Хәят” (1911) повестен һәм Г. Исхакыйның “Татар гаклы” (1911) хикәясен интертекстуаль файдаланып иҗат ителгән.

Классик әдипләрнең текстына һәр яңа буын, һәр заман үз мөнәсәбәтен белдереп кенә калмый, ә Исхакый, Әмирхан, Еникеләрнең әдәби-сәнгати кодындагы гуманистлар турндагы сюжетның бер өлешенә нигезләнеп язылган Еврипид трагедиясенә (“Медея” безнең эрага кадәр 431 нче елда куелган) юнәлтә.

Илгиз Зәйниевнең әсәрләре дә хәзергә драматургиядә текстара бәйләнешләргә караган күренешнең бер кызыклы табышы булар тора. Аның Г. Камал театрында куйган Мәдинә язмышы буларак бирелгән трагедиясе (3) игътибарны борынгы грек мифындагы аргонавтлар турндагы сюжетның бер өлешенә нигезләнеп язылган Еврипид трагедиясенә (“Медея” безнең эрага кадәр 431 нче елда куелган) юнәлтә.

Дөньяда Медея турндагы сюжет интерпретацияләренә 300 гә якын варианты бар дип исәпләнә. Рус әдәбиятында Л. Улицкаяның “Медея һәм аның балалары” (1996), К. Вольфның “Медея.Тавышлар” (1996) романнары, Л. Разумовскаяның “Медея” (2020) пьесасы, Л. Петрушевскаяның “Медея” (2001) режиссер-хикәясен борынгы үрнәктән килгән таныла торган кодлар аша хәзергә чорның заман конфликтлары ярдәмендә сәяси, социаль, социо-мәдәни проблемаларны калку күрсәткән әсәрләр булдылар. Татар театрында да Медея борынгы мифның яңа укылышы булар сәхнәгә чыкты. Әйтик, Әлмәт театрында Еврипид трагедиясе һәм Х. Мюллер текстларының компиляциясе буенча “Медея” (2017) спектакле куелды. Алар стилистика буенча төрләр булар, сюжет катлаулы трансформацияләр кичерсә дә, барлык әсәрләренә бәйләп торучы ракурсны күрми мөмкин түгел – ул хатын-кызның гайлә кыйммәтләрен саклауда роле.

И. Зәйниевнең “Мәдинә” трагедиясе белән борынгы “Медея” арасында бәйләнеш берничә ясылыкта бара. Образлар ясылыгында карасак, төп героиняның Мәдинә исемдә бирелүен шәһәргә китеп, зина кылып яшәүчә авыл кызына ишарәләүчә текстның исеме белән бәйләнеше – паратекстуальлек дип карарга булар иде (Мәдинә исеме гарәпчәдән шәһәр дигәнне аңлата). Әмма әсәрдә төп вакыйга үрнәк текстның фабула элементларын саклаган хәлдә героиняның фажиғәле мөхәббәте турнда сөйлә. Мәдинә, сөйгәнә байлыкка кызыгып башкага өйләнгәч, аңа һәм атасына үч итеп карынындагы ике баласын юк итә. Борынгы трагедиядагы Медея да яраткан кешесен антын бозып хыянәт иткән өчен үзенә ике баласын үтерә. Шунлыктан, автор махсус аваздаш исемнәр сайлаган дип аңлашыла.

Еврипид эсәрендә коментатор, Медеяның оппоненты, халык авазы ролендә Коринф кызлары хоры чыгыш ясага, И. Зэйниев спектаклендә Хор пролог һәм эпилогта (“...Бәхетсезләр туйлар үткәч пәйда була...” [Зэйниев, 2020: 128]), фажиғанең эчтәлегенә, геройларның гамәлләренә аңлатма бирә.

Вакийгалар барышында Хор кешенең көчле, галәмнәренә инләрдәй горур исем булуы хакында әйтә, тик кешенең бөеклеген бер мизгелдә юк итеп тезләндерә торган нәрсәләр бар – жавапсыз мөхәббәт һәм гөнаһ ди.

Хор эсәр ахырында адәми затка хаталарны вакытында төзәтмәсә, язмыш куып тотып булышырга мөмкинлеге турында кисәтә: “Ул киертер кәләшләргә кара күлмәк, / Ә кулына бер уч туфрак бирер бары...” / [Зэйниев, 2020: 153]. Фажиғале вакийгалардан чыккан фикерне дә эсәрнең соңгы юлларында Хор житкәрә: “Хаталардан хали түгел адәми зат, / Тик хатаны төзәтерлек сабыры бар. / Төзәтергә ашыкмасан, синнән узып, / Язмыш үзе төзәтергә кулын сузар...” [Зэйниев, 2020: 153].

Башында эсәр гадәти мөхәббәт өчпочмагына корылган гап-гади мелодраматик сюжетка нигезләнган кебек тоелса, алга таба автор Нәфисә авызыннан эсәрдәге вакийгаларның фажиға икәннен искәртә: “Мелодраматик бер сюжет, нибарысы, / Эмма шигыр берлән бәян итсәң эгәр, / Тартыр сыман фажиғага, жирдән кубып” [Зэйниев, 2020: 134].

Фажиғаның башы дини, үрнәк гаиләдә үссә дә, никтер юлдан тайпылган талантлы рәссам – Мәдинәнең гөнаһында. “Заманында изгелекне, (...) Тоя идем, сафлык көчен” [Зэйниев, 2020: 131] диюче Мәдинә сөйгәнә белән никахсыз гөнаһ кылып яшәве өчен газәпләнгән, гаебен кешегә ягып акланырга маташа (Нәфисә: “Үзәбнең гөнаһ – Аның тәкъдире дип, / Жаваплылык ансат кына өстән шуа!” [Зэйниев, 2020: 130]).

Мәдинә сөйгәнә белән араны өзәргә омтыла, намазлыкка баса. Жәүдәт аны бу дөнъядан ваз кичеп, бакыйлыкны өстен күрүдә гаепли: “Рәссам сәләтәннә кәфенлеккә төреп, / Жирләгәнсең, төрбә сыман тора алар” [Зэйниев, 2020: 137] (күренештә бөтен картиналар ак тукума белән капланган диелә).

Жәүдәт Мәдинәне сөюнең гөнаһ түгеллегенә инандыра: “Нәрсә гөнаһ: сөю жилкәнәнә өргән / Дәртне хуплап, яратумы бер карусыз? / Әллә Ходай биргән хис – сөюне тыеп / Мөхәббәтнең яралгысын карында ук / Суеп, юк итүме жансыз килеш, уйла! / Һәрбер никах инде күктә укылгачтын” [Зэйниев, 2020: 138].

Сөйгәнә башкага өйләнгән булуына карамастан, Мәдинә яңадан аның белән очрашуын дәвам итә, чөнки Жәүдәт ант итә: “Әгәр сине бер чак мин алдаган булсам, / (...) Ходай көттермичә, инде бу дөнъяда, / (...) Жәзаласын мине бөтен тәмен табып, / Һәм бу жирдә һич калмасын хәтта эзем, / Корсын токымымның карт агачы, үлсен... / Изгелегәң төргән бу яулыкта менә / Кызыл каным – ант итәмен шуның белән!” [Зэйниев, 2020: 139].

Гөнаһ турында фәлсәфә сүздә генә кала – дәрт иманнан өстенлек ала.

Алга таба Мәдинә тирәсендәге кыршау кысыла бара – аңа Жәүдәтнең хатыны, әтисе тарафыннан басым башлана. Жәүдәт әтисе белән каршылыкка керәсе килмичә Мәдинәне авырлы килеш ташлый, мыскыллап чыгып китә. Кан белән биргән антын бозган Жәүдәт жәзасын бу дөнъяда ук ала – юл һәләкәтендә янып үлә. Ә Мәдинә, тагы да зур гөнаһ ясап, карынындагы балаларын юк итә. Күргәнәбезсә, чыганактагы төп мотив яңа идея-сәнгатьчә интерпретациядә бирелә.

Медея “ясоннарның тамырларын йолкып юк итәм” дисә, Мәдинә “чәчәге дә коелмаган алмагачларны кистертә” (“Шәжәрәнең данлы агачына үзең / Үткен балта чаптың зәһәр телен белән!” [Зэйниев, 2020: 153]).

Борынгы трагедияда Креонт һәм Главканы агулы бүлөк жибәрәп үтергәннән соң да Медея үч алу сусавын баса алмаган кебек, Мәдинәне Жәүдәтнең хатыны Галия белән аварияда янып үлүе генә тынычландырмый, үч алалмый калуыннан Мәдинә акылдан шаша, хыянәтченә атасы Кәримгә карата үзен түбәнсеткән өчен мәкерле планын тормышка ашыра – нәселен юк итеп үч ала (Галия – Главка, Креон – Кәрим исемнәре бәлки очраклы туры килгәндер, эмма исемнәре жисемнәренә туры килеп тора).

Фажиға корбаны булган Кәрим ага яхшы нәсел калдыру турында хыялләнгән, авыру хатынын сәламәткә алыштыра. Ул да бәлки шуңа жәзасын ала.

Мәдинә балаларын хәллә бабалары ярдәмендә үстерә алган булып иде. Гамәле белән ул үз-үзенә жәза бирә сыман.

Героиня кечкенә чагында пәсиенә яңа туган, әле суқыр дүрт баласын берәм-берәм үткен тешләр белән кимәргән күргән була. Ул вакийгадан соң бала елавы ишетсә, пәсиләр елавы булып тоела. Эсәр ахырында героиня акылдан шашкач, аңа галлюцинация буларак, пәси тавышы ишетелә. Биредә Мостай Кәримнең трагедиясе белән дә текстара бәйләнеш барлыкка килә. Бу – “Ай тотылган төндә” эсәрендә ана кошның балаларын кыядан ташлавы. Шуңа ассоциатив параллель бирелгән күренеш – зина кылган ананың гамәле һәм кыядан ташланган балаларның фажиғале төстә гөмере өзелү. Әлегә күренешләр ике эсәрдә дә психоэмоциональ йогынтыны көчәйтүче чара булып тора. Тик М.Кәрим эсәрендә “акылдан шашу”, трагизм кешелексез гадәтләргә суқырларча ияру, шәхес иреге мәсьәләсә белән бәйләнештә бирелсә, И.Зэйниев эсәрендә драматизм аерым шәхес белән язмыш шаяруы нәтижәсендә килеп чыга. Мәдинәнең акылын жууы якын кешеләренә хыянәт, экзистенциаль кичерешләре белән бәйләнгән.

Шул рәвешлә, “Медея” һәм “Мәдинә” эсәрләре арасында идея-тематик, образ, сюжет яссылыкларында “әңгәмә алып барыла”. Корбәннән китерелгән ахырмазан, жәннәт, тәмүг, үлем фәрештәсе образлары ярдәмендә денсезлек, зина кылу, кан белән биргән антны бозу, кешене рәнжетү тәнкийтләнә.

Автор ант белән шаярмаска өнди, кешенен Аллаһы Тәгалә тарафыннан камиллеккә омтылырга тиешле зат булып яратылуын, шул камилләшү юлында гармония жиңерелүне (динсезлек), кыргый дәртен кеше күңелендә өстенлек алуын тормышыбызда очраган күп фажиғаләрнен башлангычы итеп күрсәтә.

Драматург “Мәдинә”не 2013-14 елларда Шекспирның “Ричард III” спектакле өстендә эшлэгәндә язган.

Интертекстуаль бәйләнешне хикәяләү стиле ясылыгында карасак, англиз классигы Шекспирның тыгыз фикерле стиле йогынтысы И. Зәйниев трагедиясендә сизелеп тора. “Мәдинә”дә силлабик һәм силлаботоник шигырь системасында кулланылуы төрле үлчәмдәге рифмасыз тезмәләрдән төзелгән ак шигырь формасын күрәбез. Әсәрдә авазлар билгеле бер оештыру, схема буенча басымлы, басымсыз ижеклер чиратлаша, юл араларында метафизик паузалар шактый. И.Зәйниев текстын ак шигырьгә кертергә аерым стопаларның ритмик оешкан булуы мөмкинлек бирә.

Геройларның күпкырлы эчке дөньяларын, заман каршылыкларын тирән чагылдырып ренессанс трагедиясен булдырган У.Шекспир әсәрләрендә образлылык, афоризм, метафоралар гажәеп күп. Беренче шигырьләр циклында ук, шагыйрь өйләнергә курыккан дустан үгетлэгәндә, аның матурлығын бай уңыш вакытында ач тору белән чагыштыра. И. Зәйниев дә метафоралардан мул куллана: “Өметемнең соңгы көзе, кыштан сакла. / Язым бул син, бул арышым күздән чәчкән! / Шомырт салкыннары белән, әйдә, ошет, / Тик тапшырма зәһәр кышның кулларына!”

Шекспир геройлары хәрәкәтләнүгә караганда күбрәк уйлана, фәлсәфәгә бирелә, фикер алыша, И. Зәйниев әлеге әсәрендә Шекспирдагыча тормыш фәлсәфәсе, пафос, психологик киеренкелек һәм фикер тыгызлыгы сала белүендә ачыла: “Әйе, тугры түгел агач яфрактарга, / Көзләр килгән саен кан тамырын тәйнәп, / Жанын корта яфрактарның, ә яз житкәч / Яңалары белән бизи үзен, яши” [Зәйниев, 2020: 146]. (Шекспирда да көз, шәрә агач ботаклары метафоралары картлыкны аңлата).

Әлеге әсәрдән фразеологизмнарны күпләп китерергә мөмкин булып иде. Менә аларның кайберләре: “Ярсу бәхетсезне яшәшәндә тотта күрмә. / Бәхетсезгә бәхет – сиңең бәхетсезлек” [Зәйниев, 2020: 144]; “Бары кайгы фонындагы бәхет кенә / Зур күренә. Тоташ бәхет киләчәктә / Олы кайгы көтү белән изалана” [Зәйниев, 2020: 140].

Әсәрдә чагыштырулар шактый: “Хәтер – ватык чүлмәк, кисәкләре һәрчак / Кара жиргә кереп югала” [Зәйниев, 2020: 132]; “Хәтер – бер жавапсыз суфлер” [Зәйниев, 2020: 140]; “Бүректәге бүре баласыдай” [Зәйниев, 2020: 141]; “Тормыш – төнге юлдан чапкан автомобиль / Яктылыгы – тик эчендә баручыга. / Ә калганнар – бөжәк, каршыдагы нурга / Өмет итеп, пыялага сытылуы” [Зәйниев, 2020: 149].

Геройларның үз эчендә барган каршылык, трагедия жанрына хас булганча, эмоциональ күтәрәнке рухта тасвирлана, сөйләмнәре пафослы, образлы: “Нәсел матур агач булып үссен өчен / Корган ботакларын кисеп ату кирәк”; “Юньле агач үсентеләр жибәрми ул” [Зәйниев, 2020: 149] (биредә никахсыз туган балалар турында сүз бара).

Сынландыру да үзен аклый: “Тик ярату – нишләп күпчак гөнаһ белән / Бер савыттан ашый? Шунадыр ул йөрәк / Яратканда бер урнына ике тапкыр / Тибә, абынып куя – күрәп мэхәббәткә / Илткән юлны гөнаһ асылташлар белән / Түшәгәнән” [Зәйниев, 2020: 131].

Трагедияның башыннан ахырына кадәр **ак-кара** антиномиясе бирелә. **Кара** канатлар, **кара** көз пәрдәсе, **кара** төн һ.б. Бигрәк тә **ак** төс фәлсәфәсе әсәрдә күп мәгънәләрдә уйнатыла: “Туйда кияр **ак** күлмәкнең **аклыгына** / Гөнаһ табы тузан булып кунса әгәр” [Зәйниев, 2020: 153]; “Суык хәтер – **акның агы**, шаян хәтер. / **Ак** тап белән булганнарны каплап куя” [Зәйниев, 2020: 140]; “Сөяркәнең – һәрчак суык түшәкләре, / Кәфенлектәй бер өметсез **ап-ак** жәймә” [Зәйниев, 2020: 142]; “**Ак** күлмәктән юдык төннең гөнаһ эзен” [Зәйниев, 2020: 135] һ.б.

Галиянең сүзләре үзен тасфирлый: “Димәк мөмкин **акны** – **кара**, / **Караны** – **ак** итеп күрү бу дөньяда? [Зәйниев, 2020: 139].

Әсәрдә **ак**, шәмәхә, **кара**, яшел, кызыл төсләр турында фәлсәфә рәссам Мәдинәнең эчке дөньясын ачуда роль уйный: “Шуның белән яшәү кызык тадыр һаман. / Кемгә **кара** – ул тик **кара** гына, ләкин / Нич язып булмый **карага кара** белән, / Һәрчак **кара** аркасында **ак** бит ята... [Зәйниев, 2020: 139].

Галия: “Кызык, алайса әйт: / Туй күлмәге нигә соң **ак**? Бәхет төсе / Безнең башта нигә **акка** гел бәйләнгән? / Туй күлмәге – **аклык**-сафлык үрнәге бит? / **Ак** күлмәкнең кай чабуы алсу? Йә, әйт?” [Зәйниев, 2020: 139].

Әсәрдә **алма образы** берничә мәгънәдә кабатлана: “...бер алманы ярып, / Кортлы ягын, билгесездер кемгә бирә?” [Зәйниев, 2020: 141] (ягъни, хатынгамы, сөяркәгәме). Мәдинә белән Иржанның кыргый женси якынлык кылуы геройларның комсызланып алма ашау күренеше аша бирелә (“Менә алма! Беләкләрең кебек тыгыз / Һәм ялтырап тора шәм сөрткәндәй тәне! / Авыз итеп кара, ул шытырдап тора! / Тешлэгәнне көтә, чәчрәп чыгар суы!” [Зәйниев, 2020: 143]).

Билгеле булганча, алма образы төрле мәдәниятләрдә күпчелек очракта яшьлек, үлемсезлек мәгънәсендә, яки гөнаһ кылу символы буларак кулланыла. Адәм белән һаваның жәннәттән куылуына сәбәпчеләрнең берсе булган жимеш – “алма”га ишарә дип тә аңларга була.

Әсәрдә сәнгатьчә алым буларак **“уен”** мәгънәви роль уйный. “Бутаганбыз / Мәхәббәтне дәрт уены белән... / Уен? Синең өчен бу тик уен булды мени? / Син бит антлар иттең кызыл каның белән...” [Зәйниев, 2020: 150].

Галия исеме гарәпчә “бөек, олы, югары, дәрәжәле, кыйммәтле” дигәнне аңлата. Галия байлыкка кызыгып өйләнгән ирен “ауга” жибергәндә сер бирми торган, эчтән янса да, сөяркәләре булуына күз йомучы көчле хатын ролен **уйный** (“Ролем тик минеке, үзем **уйныйм!**” [Зәйниев, 2020: 142]) Аның битлегә һәм ироник интонацияле сүзләре астына гаилә бөтенлегә хакына хыянәт итеп йөргән ирен аклап үзен бәхетле күрсәтергә маташкан икейөзле, гаҗизләнәп беткән мескен ялгыз хатын яшеренгән.

Салкын акыллы Нәфисә дуслык **уены** уйный – аның өчен Мәдинә бары язылачак әсәре өчен персонаж. “Тавышыңның кайгырулы / Яңгырашы – тик ясалма **уйнау** гына” [Зәйниев, 2020: 129] – ди ана Мәдинә, һәм иптәш кызына үч итеп Иржан белән **уйный**. Әсәр ахырында исә Кәрим белән **уен** кора – “Тыңлап кара, әткәй, оныкларың, кил, / Кендек турыма куй еллар кунган башың” [Зәйниев, 2020: 152].

Язмыш, чынбарлыкның кешеләр белән **уйнавы** түбәндәгечә бирелә: “Әлпә артын сәхнә итеп **уен** кора. / Хәтер – бер жавапсыз суфлер. Шул сәхнәдә / Роль **уйнаган** артистларның сүзен бутап, / Вакыйгалар муенсасын тартып өзә / Һәм чөчелә энҗеләре кайсы кая. / Һәм финалда кем үләсен белеп кара...” [Зәйниев, 2020: 140]. Шул рәвешле әсәрдә “уен” заманның, кешенең асылын аңлатучы, яшәштәге абсурдлыкны күрсәтүче билгегә әйләнә.

Мәдинәнең сөйләмәндә экзистенциаль ирония ачык чагыла: “Сизмичә дә канатлардан баш тартканбыз, / Шуңа дучар без жәяүле мәхәббәткә...” [Зәйниев, 2020: 131]. Теле төртмәле: “Тешләшәргә киңәш итмим. / ...“Сезнең йөрәк тимер дип ишеткән идем, / Тешләремне жимерәргә теләгем юк” [Зәйниев, 2020: 148].

Көнчыгыш фәлсәфәсендә яшәштәге камиллек мәгънәсендә йөри торган **тынлык образы** әсәрдә ике мәгънәдә бирелә. Беренчесендә Шекспирның “Гамлет”ындагы кебек (“Остальное – тишина...”) экзистенциаль тынлык, бушлык турында сүз алып барыла сыман.

Яшәүнең чикле булуына, хаостан торыуына төшенгән Мәдинә: “Бәхет, мәгънә эзләп яшәү инде үзе, / Миңа калса, мәгънәсезлек үлем барда. / Бары **тынлык** кына мөһим бу дөньяда” [Зәйниев, 2020: 140].

Тынлык – тынлык-тынчылык, югары серлелек, яшәү мәгънәсендә: “Тик **тынлыкта** ишетелми мәллә / Үз сулышың? / Тик сулаган кеше – тере, / Димәк, **тынлык** – яшәү белән тәңгәл килә” [Зәйниев, 2020: 140].

Бәлки рәссам Мәдинә өчен тынлык – тынгысызлык, иҗат итү, югары гармония, серлелек (латин телендә тынлык һәм сер бер мәгънәдә йөри), яшәү- илһамланып иҗат итүдер. Ягъни, А.Бальмонттагыча, тынлык хәрәкәттә (“Здесь тишина цветет и движет”), А.Ахматовача иҗади процесста (“Творчество”).

Кәрим өчен **“салкын тынлык”** – өметсезлек, нәселе өзәлү: “Салкын тынлык, бер тавыш юк, бер селкенү...” [Зәйниев, 2020: 152].

Шул рәвешле, әсәрдә кулланылган поэтик һәм интертекстуаль чаралар автор тарафыннан билгеләнгән идея-сәнгати бурычларга ирешүгә хезмәт итеп кенә калмый, алар әсәрнең мәгънә чикләрен киңәйтә.

Әйтергә кирәк, әсәрдә милли менталитет, үзенчәлекләр, халык язмышы чагылмый, ә шөхес трагедиясе, гомумкешелек кыйммәтләр бирелә. Кайбер сәнгать белгечләре тарафыннан заманча Европа театрының алдынгы тенденцияләренә тәңгәл килерлек сәнгати эзләнүләр булуы милли театрлар өчен кулай күренеш буларак билгеләп үтелә.

Шевченко Е.Н. Әлмәт татар драма театры сәхнәсендә немец драматургиясе хакында язганда болай ди: “...Эстетик аерымлыктар булу сәбәпле, багланмышлар гел шома гына бармаса да, башка сәнгать традицияләрен кертәп жиберү һәрвакыт уңышка илтә: ул кызыклы сәнгати нәтиҗәләргә китерә, татар театрының мөмкинлекләрен киңәйтә һәм аны Европа контекстына алып керә...” [Шевченко, 2022: 134].

Бәлкем галимә хаклыдыр... Ничек кенә булмасын, татар драматургиясендәгә кызыклы табышларда И.Зәйниевнең роле зур. Борынгы мифның янәча укылышында бу яхшы күренә.

Әдәбият

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 616 с.
2. Ганиева Р. Нәзыйрәчелектән – интертекстуальлеккә – әңгәмәдәшчелеккә таба // Әдәби мирас һәм текстология. Икенче чыгарылыш. – Казан, 2011. – 56-67-се биттәр.
3. Зәйниев И. Мәдинә // Казан утлары. – 2020. – №12. – 128-153 биттәр.
4. Макарова В.Ф. Габдулла Тукай шигырьләрендә тарихи-дини риваятьләр чагылышы // Роль ислама в стабилизации социальных процессов: Сборник статей и тезисов II Международной научно-практической конференции (18 марта 2017 г.) / под ред. Р.Ш.Шайхевалиева. – Набережные Челны: Ак мечеть, 2017. – С. 49-51.
5. Макарова В.Ф. Татар әдәбиятында “текстлар сөйләшүе”: Сборник IV Международной Средиземноморской конференции (22-24 октября 2020г.) – Мерсин. Турция. – С. 220-228.
6. Шевченко Е.Н. Әлмәт татар дәүләт драма театры сәхнәсендә немец драматургиясе // Фәнни Татарстан. – 2022. – №2(34). – С. 128-134.

© Макарова В.Ф., 2023

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАРАИДЕЛЬСКОГО ГОВОРА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ДИАЛЕКТА

Аннотация. Данная статья посвящена изучению лексических особенностей караидельского говора северо-западного диалекта башкирского языка. В статье сравниваются термины родства караидельского говора с башкирским литературным языком. Исходя из исследования, мы делаем вывод, что в караидельском говоре прослеживаются особенности башкирского, а также в определенном мере особенности татарского и отдельные черты финно-угорских языков.

Ключевые слова: Башкирское языкознание, диалектология, термины родства, караидельский говор.

Abstract. This article is devoted to the study of the lexical features of the Karaidel dialect of the northwestern dialect of the Bashkir language. The article compares the kinship terms of the Karaidel dialect with the Bashkir literary language. Based on the study, we conclude that the features of the Bashkir are traced in the Karaidel dialect, as well as, to a certain extent, features of the Tatar and certain features of the Finno-Ugric languages.

Keywords: Bashkir linguistics, dialectology, kinship terms, Karaidel dialect.

Башкирский диалект – состоятелен и многогранен. Внушительный припас слов, конфигураций и сочетаний обусловлен прадедовской ситуацией башкирского народа. Всего принято выделять три башкирских диалекта: восточный (его еще называют горный, куваканский), западный (северо-западный, татароязычный, бурзянский) и южный, временами прозываемый луговым, сиречь юрматинским диалектом. В грамматическом проекте данные диалекты безотносительно схожи, несходства присутствуют исключительно в фонетическом и лексическом припасах языка.

Западный говор собственно говоря еще называют татароязычный, бурзянский и северо-западный, распространен в Пермском крае, республике Башкортостан и на востоке республики Татарстан

По определению доктора филологических наук О.А. Мудрака, восточный говор обнаруживает собой “смешанный башкирско-татарский идиом, сформировавшийся в площади функциональной конвергенции башкирского и татарского языков”. Северо-западный диалект включает в себя такие говоры, как гайнинский, нижебельский, караидельский, таныпский, среднеуральский [Мудрак, 2012].

Караидельский говор – один из говоров северо-западного (западного) диалекта башкирского языка. Носителем его являются башкиры – представители исторических племен балыксы и так называемых унларских или сумлярских башкир (по Рычкову: унларские или су-унларские, кыр-унларские башкиры), принадлежавших в прошлом к племени су-ун, кыр-ун. Носители говора живут в бассейнах рек Тюя (Төй) и среднего течения р. Уфы (Каризел). По этому гидрониму говор получил название “караидельский” [Миржанова, 2006: 15].

Р.Г. Кузеев пишет, что «процесс ассимиляции башкирами местного, а затем и пришлого финно-угорского населения на северо-западе было настолько ощутимым, что заметно отразилось во внешнем облике их, в современном быте, культуре и языке [Кузеев, 2010].

В статье рассматриваются языковые особенности караидельского говора северо-западного диалекта башкирского языка. Свидетельство Караидельского говора располагает многозначительную значимость. Однако, неувязка исследования предоставленного говора продолжает быть одной из самых животрепещущих исследовательских проблем, препровождая энтузиазм ради исследователей.

Термины родства

Караидельский говор	Башкирский литературный язык	Северо-западный диалект	Русский язык	Предложения
Инэй	Әсәй	Инэй [ДСБЯ, 2002: 98]	Мама	Инэйем дә, этэйем дә бер мең туғыз йөз алтмыш туғызынсы йылғы. Әсәйем дә, атайым да бер мең туғыз йөз алтмыш туғызынсы йылғы. Мама и папа тысячи девять сот шесть десять девятого года рождения.
Этэй	Атай	Эткэй, этей, этекэй [ДСБЯ, 2002: 428]	Папа	Этэйем хәр вақыт терәк-таянысым. Атайым һәр вақыт терәк-таянысым. Отец всегда моя опора.

Картагай, картгәтэй, картгтай, картай	Олатай	Картагай, картгәтэй, картгтэй [ДСБЯ, 2002: 190]	Дедушка	Картагайга сиксэн сигез йэш тулды. Олатайга никхэн нигез йэш тулды. Дедушке восемьдесят восемь лет исполнилось.
Картый	Өлөсэй	Картинэй, картнэй, кэртнэй, картый, картыкай [ДСБЯ, 2002: 190]	Бабушка	Кисэ картый ун өс көркэ алып кайтты. Кисэ өлөсэй ун өс күркэ алып кайтты. Вчера бабушка тринадцать индюк принесла.
Карткартатай	Картолатай	Карткартгәтэй [ДСБЯ, 2002: 190]	Прадедушка	Минөң карткартатай Бөйөк Ватан Суғышында катнашкан. Минөң картолатай Бөйөк Ватан һуғышында катнашкан. Мой прадедушка участвовал в Великой Отечественной войне.
Карткартый	Картөлөсэй	Карткартинэй [ДСБЯ, 2002: 190]	Прабабушка	Безнең карткартыйыбыз Иске Күскилде ауылында тыуған. Безнең картөлөсэйбез Иске Күскилде ауылында тыуған. Наша прабабушка родилась в деревне Старые Кочкильдины.
Бабай	Бабай	Абзәтэй, абзәтэй, абзый, абзыккай [ДСБЯ, 2002: 33]	Дядя (почтительное обращение к пожилому грамотному мужчине)	Бабай күмер менән сызып үлсәргә өйрәттө. Бабай күмер белән сызып үлсәргә өйрәттө. Дядя меня научил чертить с помощью угля.
Ақбабай	Апа	Абызбабай [ДСБЯ, 2002: 11]	Дядя (старший брат матери или отца)	Утыз беренсе май да ақбабай туған көнөмә көсөк бүләк иттө. Утыз беренсе май да апа туған көнөмә эт бүләк иттө. Тридцать первого мая дядя мне на день рождения подарил собаку.
Ағабей, ағәбей	Еңгәй	1.Ағабей, ағәбей, 2.Абзәбей, абызәбей, абызәбеккәй 3.Абзинэй, Абзинэй [ДСБЯ, 2002: 11]	Тетя 1.Старшая сестра отца или матери. 1.2. Жены старших братьев отца или матери.	Ағәбей қолағалка бүләк иттө. Еңгәйем алка бүләк иттө. Тетя мне серьги подарила.
Абый, абзый Абзыккай	Ағай	Абзый, абзый, абый, абзыккай, ағажы, абжый, аға [ДСБЯ, 2002: 11]	Брат (похожий на брата)	Марат абыем койодан сыу алып килдө. Марат ағайым қозоқтан һыу алып килдө. Марат принес воду из колодца
Эне, энекәш	Кусты	Эне, энекәй, энекәш [ДСБЯ, 2002: 415]	Младший брат	Самир энекәшем уйынсык уйнап утыра. Самир кустым уйынсык уйнап ултыра. Младший брат Самир сидит и в игрушки играет.
Апай, тугай, түтәй	Апай	Түтәй, түткәй [ДСБЯ, 2002: 322]	Старшая сестра	Апайым пешкән сары төстә күлдәк сатып алды. Апайым кызғылт-һары төстә күлдәк һатып алды. Старшая сестра купила платье оранжевого цвета.
Сеңле, сеңлекәш, сеңнекәш, туғанай	Һеңле (кыз кешегә яратып өндәшөү һүз)	Апай [ДСБЯ, 2002: 23]	Младшая сестра, сестренка	Сеңлекәшнең сәстәре пәс төстә. Һеңлемдөң сәстәре һорө төстә. У сестренки волосы коричневого цвета.
Балтыз, балтыз	Катындың һеңлеһе	Балдыз [ДСБЯ, 2002: 37]	Свояченица (младшая сестра жены)	Балтыз кашиақта қорабодай пешерә. Катындың һеңлеһе аш-һыу бүлмәһендә қорабойзай бешерә. Свояченица на кухне гречку готовит.

Кайнегәс	Кәйенбикә	Кайнигәч, кайныгач, кайынгәч [ДСБЯ, 2002: 179]	Свояченица (старшая я сестра жены)	Кәйнегәскә кырык жиде йәш тулды Кәйенбикәгә кырк ете йәш тулды. Свояченице сорок семь лет исполнилось.
1.Бажа 2. Абзый	1. Кайнеш 2. Кайнаға	1. Кайныш, кайнеш, кайниш ДСБЯ-179с 1. Абзый [ДСБЯ, 2002: 11]	1. Младший брат жены 2. Старший брат мужа	Күрше Рамиль бажаны туған көнө менән котлады. Күрше Рамиль кәйнәшне тыуған көнө менән котланы. Сосед Рамиль поздравил младшего брата жены с Днем рождения.
Кайната , кайным, әткәй	Кайна	Кайната [ДСБЯ, 2002: 179]	Обращение к свекру или тестю	Әткәй алма ағас утыртты. Кайным алма ағас утыртты. Свекр яблоню посадил.
Кәйнә, инәй, әңкәй	Кәйнә	Кәйнә [ДСБЯ, 2002: 218]	Обращение к свекрови или теще	Безнең кайтыуыбыз өсөн, әңкәй маяш бешереп тордо. Безнең кайтыуыбыз өсөн кәйнәм маяш бешереп тордо. На наш приезд свекровь приготовила маяш.
Бала, бәбәй, бәпес	Бала	Бәбәй, бәпес, бала [ДСБЯ, 2002: 69]	Ребенок	Ағабейемдә икенсе мартта бәбәй тыуды. Еңгәйемдә икенсе мартта бала тыуды. Второго марта у тети родился ребенок.
Туған-тума	Нәсел-нәсәп, хәрәнтәш-ырыу	Туған-тума, туған-кәрзәш [ДСБЯ, 2002: 332]	Родня, родственники	Яңа йылға без туған-тумаларны кунакка сакрыбыз. Яңа йылға без нәсел-нәсәптәрзе кунакка һакырабыз. Мы в Новый Год всех родственников завем.

Таким образом, проанализировав специфику караидельского говора, можем делать вывод, что из 20 приведенных примеров, совпадает лишь три слова. Дальнейшее исследование и анализ северо-западного диалекта является сверхактуальным для башкирских языковедов, так как на сегодняшний день не было проведено монографического описания караидельского говора, который своими корнями уходит в древность.

Литература

1. Диалектологический словарь башкирского языка. – Уфа: Китап, 2002. – 432 с.
2. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. 2-е изд., доп. – Уфа: Дизайн полиграф. сервис, 2010. – 348 с.
3. Миржанова С.Ф. Северо-западный диалект башкирского языка. – Уфа: Китап, 2006. – 296 с.
4. Мудрак О.А. Об уточнении классификации тюркских языков с помощью морфологической диагностики // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. – М. 2012. – 767 с.

©Марвиева Л.Р., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 811.512.141

Марвиева Л.Р., студент

*Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол. н, профессор
БГПУ им. М.Акумлы, г.Уфа (Россия)*

ОЙКОНИМЫ АСКИНСКОГО РАЙОНА СЕЛА УРМИЯЗЫ И КУБИАЗЫ

Аннотация. Статья посвящена ойконимии – совокупности географических названий и населённых пунктов. В ходе исследования были выявлены неотъемлемые свойства ойконимной лексики, представленные в данной статье.

Ключевые слова: башкирское языкознание, ономастика, топонимия, информатор, ойконимия.

Abstract. The article is devoted to oikonymy – a set of geographical names and settlements. In the course of the study, the essential properties of the oikonymic vocabulary presented in this article were revealed.

Keywords: Bashkir linguistics, onomastics, toponymy, informant, oikonymy.

Географические названия имеют важное значение в человеческом обществе, ибо они служат ориентиром для человека в его жизненном пространстве. Не случайно, что основной функцией географических названий считается его различительная функция.

Актуальность исследования заключается прежде всего в том, что специальное изучение топонимии, несомненно, будет способствовать дальнейшему развитию башкирского языкознания, в целом, и топонимической науки в регионе, в частности.

Топонимика (от др.-греч. *τόπος* «место» + *ὄνομα* – «имя, название») – раздел ономастики, изучающий географические названия (топонимы), их происхождение, смысловое значение, развитие, современное состояние, написание и произношение. В настоящее время все типы классификаций топонимов можно разделить на два блока: с одной стороны, в основе группировки находятся лингвистические факторы (географические, исторические, культурологические и т.д.), а с другой стороны лингвистические (структурные, морфологические, семантические, этимологические и т.д.).

Лингвистическая систематизация включает в себя классификацию по объектам топонимической номинации: оронимы, гидронимы, ойконимы, дромонимы, дримонимы.

Классик российской и советской ономастики А.В. Суперанская считала, что среди всего многообразия классификаций топонимов базовой должна быть такая, которая на первое место ставит связь имени собственного с именуемым объектом. Это так называемая предметно-номинативная классификация. В ее рамках топонимы делятся на группы (классы) в зависимости от того, какой географический объект они именуют: остров, реку, город или озеро.

1. Ойконимия (греч. *Oikos* – дом, жилище) – названия населённых пунктов: *город Орёл, село Бородино*;

2. Гидронимия (от греч. *Hydor* – вода) – названия водных объектов; река Волга, озеро Байкал;

3. Оронимия (от греч. *Ogos* – гора) – названия особенностей рельефа: Альпы, Уральские горы;

4. Агроонимия (от греческого *agros* ‘поле, пашня’) – собственные имена земельных наделов, полей, участков: Пяткино поле, Ниже кладбища, Круглое поле.

5. Урбанимия (от греч. *Urbanus* – городской) – названия внутригородских объектов: проспект Просвещения, сквер Миндовского и другие.

6. Хоронимия (от греческого *horos* ‘граница, рубеж, межевой знак’) – собственные имена территорий, стран, областей, районов (как природных, так и административных). Например: Сибирь, США, Китай, Азия, Ленинградская область, Борисоглебский район, Гасконь, Бавария.

7. Дромонимия (от греческого *dromos* ‘движение, бег, путь’) – собственные имена любых путей сообщения: наземных, водных, воздушных. Примеры: Великий шелковый путь [Подольская, 1978 : 200].

В данной статье мы изучили ойконимы Аскинского района села Урмиязы и Кубиязы. Урмиязы (башк. Урмияз) – село в Урмиязовском сельсовете Аскинского района Республики Башкортостан. Расположено на реке Тюй вблизи северной границы республики. Кубиязы (башк. Кубьяз) – село в Кубиязовском сельсовете Аскинского района Республики Башкортостан. Расположено в месте слияния рек Тюй Малаж на севере республики. Есть несколько гипотез насчёт происхождения названия населённых пунктов. Например, в «Словаре топонимов Республики Башкортостан», происхождение населённых пунктов объясняется таким образом: Урмияз (Урмияз) – с. в Аск. р-не. Вариант *Урмияз, Юрмияз* от назв. местн. *Урмияз / Юрмияз* (юрмый– этноним и аяз«поляна»). Юрми (башк. Юрми, Юрмый) – древне башкирское племя, в составе северо-западных башкир. Кубияз (Кубияз) – с. в Аск. р-не. Варианты назв. *Көбияз, Күбияз*. От назв. местности Кубияз (Күбэй – антропоним, аяз «Равнинаты, степь, поляна»). Ср.: Кубияз йылғаһы – рч., прав. пр. Тюя – в том же р-не [Словарь, 2002]. В словаре топонимов Башкирской АССР происхождение населённых пунктов также объясняется. Древнетюркские элементы лексики отражены и в топонимии. Так, на территории говора отмечается топонимы с компонентом йазы: Кубайазы – Көбөяз – Көпөяз, Юрмыйзар – Урмыйазы. На местном говоре слово йазы обозначает «поляна»: Кубайазы «поляна Кубая», Йурмыйазы «поляна Юрмия». С.Ф. Миржанова в статье, ссылаясь на работы В.В. Радлова, указывает, что в языке древнетюркских памятников, а также в алтайском, уйгурском языках йазы «степь, равнина». В турецком языке В.В. Радлов указывает в словах йаз/йазы значение 1) «открытая равнина», 2) «вольный народ» [Миржанова, 2006: 17].

Следующий вариант происхождения названия населённых пунктов звучит так: в своих трудах «Происхождение башкирского народа» Р.Г. Кузеев указал, что на Тюе в то время жили «два черемиса-мусульманина» – Көби и Юрми, которые оставили свои имена двум крупным башкирским селам: Кубияз и Юрмияз. «Черемисами-мусульманинами» могли быть в XIII–XIV вв. лишь юрмийцы и предки кубой-минцев (куби-мин), оторвавшиеся от древних башкир и переселившиеся подобно гайнинцам и таныпцам на север [Кузеев, 2000: 56].

Зухра Гайнуллина, жительница Урмиязовского села, родилась 28 сентября 1952 года. Учительница химии и биологии, сейчас на заслуженной пенсии. Состоит в творческом коллективе «Агинэйлэр». По словам информатора Зухры Гайнуллиной, название населённого пункта означает «йөрөмә яз». В древности дороги весной были непроходимы, и поэтому думают с этого произошло название населённого пункта. И также она не отвергает гипотезу о происхождении с этнонима «юрмый».

Таким образом, есть много мнений о происхождении и значении населённого пункта села Урмиязы и Кубиязы.

Литература

1. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. 2-е изд., доп. – Уфа: Дизайн Полиграф. Сервис, 2010. – 560 с.
2. Миржанова С.Ф. Северо-западный диалект башкирского языка. – Уфа: Китап, 2006. – 296 с.
3. Словарь русской ономастической терминологии – М: Наука, 1978. – 200 с.
4. Словарь топонимов Башкирской АССР. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1980. – 200 с.
5. Словарь топонимов Республики Башкортостан. – Уфа: Китап, 2002. – 256 с.

© Марвиева Р.Р., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 821.512.145

*Миннуллина Ф.Х., өлкән гилми хезм., филол.ф.канд.,
Г. Ибраһимов ис. Тел. әдәбият һәм
сәнгать институты, Казан ш.(Рәсәй)*

СУГЫШ ЧОРЫ ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕ

(Н. Исәнбәт, Т. Гыйззәт, М. Әмир мисалында)

Аннотация. В статье проведен краткий обзор общих тенденций развития татарской драматургии 1941-1945-х гг. Определены изменения концепции героя, основная тематика и идейно-эстетические особенности татарской советской драматургии изучаемого периода. На примере пьес Н. Исәнбәт, Т. Гиззат и М. Амира выявлено, что драматургия сосредоточилась на художественном исследовании массового героизма, любви к родине, психологического состояния человека.

Abstract. The article provides a brief overview of the general trends in the development of Tatar drama in the 1941-1945 s. Changes in the concept of the hero, the main theme and ideological and aesthetic features of the Tatar Soviet dramaturgy of the studied period are determined. On the example of the plays of N. Isanbet, T. Gizzat and M. Amir revealed that the dramaturgy focused on the artistic study of mass heroism, love for the motherland, and the psychological state of a person.

Ключевые слова: татарская драматургия, герой, конфликт, драма, трагедия.

Keywords: Tatar drama, hero, conflict, drama, tragedy.

Сугыш елларында татар драматургиясенә тематик-проблематик колачын заман таләбе билгели. Үзәккә совет халкының илбасарларга каршы көрәш куелып, социалистик гуманизм, фашизмга нәфрәт, Ватан азатлыгы, халыкның җиңелмәс көче, героик сыйфатлары, саф мэхәббәт, фидакяр хезмәт кебек мәсәләләрне яктыртуга игътибар юнәлтелә. Бөек Ватан сугышы еллары пьесаларын, темалары һәм сәнгатьчә үзенчәлекләренә, карап, берничә төркемгә бүлүргә мөмкин: фронт («Мәрьям» – Н. Исәнбәт; «Шакир Шигаев» – Ф. Кәрим; «Фәридә» – К. Нәжми), дошман тылындагы көрәш («Партизан Иван» – М. Әмир; «Патриотлар семьясы» Г. Насыри; «Төнге сигнал», «Изге әманәт» – Т. Гыйззәт), тыл тормышы («Кайту» – Р. Ишморат; «Миңлекамал» – М. Әмир), фольклор материалларына нигезләнган патриотик пьесалар («Түләк», «Җирән чичән белән Карачәч сылу» – Н. Исәнбәт), тарих һәм тарихи шәхесләр («Гөлҗамал», «Нур Заһит» – Н. Исәнбәт; «Кажом Насыри» – М. Гали, Х. Уразиков) [Ханзафаров, 1989: 149].

1941–1945 еллардагы совет халкының немец-фашистларга каршы алып барган көрәше М. Әмир («Миңлекамал», «Тормыш жыры»), Т. Гыйззәт («Төнге сигнал», «Изге әманәт»), Н. Исәнбәт («Мәрьям»), Ф. Кәрим («Шакир Шигаев»), Р. Ишморат («Кайту») һәм башкаларның пьесаларында чагыла. Сугышның башлангыч чорында язылган пьесалада, совет кешесенә батырлыгын, тырышлыгын романтик рухта бирүе белән үзенчәлекле (Т. Гыйззәт «Төнге сигнал», М. Әмир «Партизан Иван», Н. Исәнбәт «Мәрьям», Р. Ишморат «Ватан кызлары», Г. Насыри «Таныш кешеләр», «Патриотлар семьясы») [Жәләй, 1945: 98]. Татар драматурглары кешеләр аңындагы үзгәрешләренә тасвирлау, каһарман татар кешесе концепциясе татар әдәбиятындагы үзгәрешне күрсәтә.

Бөек Ватан сугышы елларында, халыкның тылдагы батырлыкларына багышлап, Н. Исәнбәт «Мәрьям» трагедиясен иҗат итә. Сугышның беренче көннәрен чагылдырган әсәрдә тылдагы дошманга каршы бердәм күтәрелгән халык илбасарларга каршы куела. Әмма драматург һәрбер геройның ни өчен көрәшкәнлеген – «тормыш тарихын» ачып бирә. Мәрьям кебек фидакяр геройлар туган нигезе, иле өчен гомерләрен жәлләмәсә, элеккеге князь, эмигрант, хәзер дошман ягында тәржемәче булып торган Лыков кебекләр мал-мөлкәтләрен кайтару максаты белән йөреләр. «Әйе, мин – Лыков. Сөз мине беткән иде дип уйлаган идегезме? Урманны кистегез, жиремне сөрдөгез, менә хәзер мин кайтып, сезнекеләрен тагын жиремнән сөрәм, туташ» [Исәнбәт, 1968: 217] дип аңлата ул үзенә эш-гамәлләрен. Исәнбәтнең мондый геройлары күп язмашларны

берләштергән, шулардан жыйнала торган ил, кешелек тарихы хакында уйлануларга китерә. «Муса Жәлил» трагедиясендә дә драматург сугыш фажигасендә буыннар, милләтләр фажигасен чагылдырырлык геройлар таба. Н. Исәнбәт туган жирләрәннән Алман иленә күчеп киткән, туганлык желләрән югалткан Зәбир Альбиков нәселенң өч буын вәкилләрән сурәтли: Зәбиргә, Лыков кебек, туган жиренең малы гына кирәк; улы Фәрит туган телен оныткан, халкының милли йолаларын белмәгән һәм белергә теләмәгән каты күңелле кеше булып үсә, Бөек Ватан сугышында ватандашларына каршы көрәш юлына баса. Горейф-гадәтләрәннән, теләннән аерылган, туган халкының жырын ишетүгә сусап яшәгән Газизә карчык туган туфрагына кайтып үлү теләгәнә дә ирешә алмый. Трагедияләрнең төп каһарманнары, гадәттә, көчле шәхес буларак ачыла. Н. Исәнбәт тә Мәръямнең, Спартакның, Муса Жәлилнең кешелек идеаллары өчен тирән борчылу, газәпләнү кичерүен алга куя. «Муса Жәлил» трагедиясендә шагыйрь белән илбасарлар арасында барган фажигале бәрелеш Жәлилнең ватанчылык хисен, халкына, Туган иленә бирелгәнлеген, милли горурлык белән янып яшәвен күрсәтә. Әдипнең тарихи темаларга һәм халык ижатына игътибары аеруча 1930-1940 елларда көчәя. Билгеле булганча, бу елларда героика, батырлыklar турында сөйләп, көрәшкә рухландыру бурычы тарихи теманы кабат популярлаштыра (Н. Исәнбәт «Жирән чичән белән Карачәч сылу» (1942), «Гөлжамал» (1944), М. Гали, Х. Уразиков «Кәюм Насыйри» (1944) һ.б.).

Әйтергә кирәк, сугыш елларында үлмәс Хужа Насретдин образы аеруча популярлашу, «Түләк», «Жирән Чичән белән Карачәч-Сылу» (1942) пьесалары язылу, Ф. Яруллинның «Шүрәле» балеты (Ә. Фәйзи либреттосы) куелу кебек фактлар фольклорны золымга каршы көрәштә отышлы файдалану үрнәкләре булдылар [Ханзафаров, 2017: 346]. Ватанчылык мотивлары аеруча «Түләк», «Жирән Чичән белән Карачәч-Сылу» эсәрләрәндә көчле чагылыш таба. «Жирән Чичән...»нең конфликтты мөхәббәт конфликтты кысасына гына сыймый. Аның нигезендә социаль конфликт ята. Биредә хезмәт иясе кешеләрән чит илләргә этрәгәләм (ялланган солдат), кәнизәк итеп озатуга, аларны алдауга, өстен сыйныфларның үз ватандашларын сатып табыш алуларына каршы протест мотивы гаять көчле бирелгән. Ил-жирдән, туганнардан, сөйгән ярдан аерылып, читтә каңгырып яшәүчеләрнең уй-той-гыларын чагылдырган фольклор эсәрләрәнә тыгыз бәйләнештәге мотивлар пьесаның халыкчанлык сыйфатын көчәйтәләр. «Жирән Чичән белән Карачәч-Сылу»ның төп каһарманы Жирән хезмәт кешеләрән чит илләргә ялланган солдат, кәнизәк итеп озатуга, өстен сыйныфларның үз ватандашларын сатып табыш алуларына каршы чыга. Ул илләр арасындагы бөхәсләрне тыныч юл белән хәл итә: хан да аның шәхси хокукларын таний, егетне иреккә дип белдерә. Жирән Чичән – шулай ук халык үзе тудырган образ. Н. Исәнбәт Карачәч-Сылу һәм Жирән Чичән образларында халыктагы жорлык, тапкырлык, акыл көчә ярдәмендә дошманна жинү кебек сыйфатларны туплап бирә, аларны Янгурә, Кәбеш кебек мәрхәмәтсез, кайчак надан, куркак хаким сыйныфларга каршы куя. «Түләк» эсәрән югары бәяләп М. Жәлил болай дип яза: «Әкияттә актуаль һәм матур идея – Туган илгә чиксез мөхәббәт, Туган илне коткару өчен һәртөрле шәхси бәхәттән баш тарту идеясе үткәрелә». Драматик поэмасының нигезен халыкта яшәгән өмет-хыяллар, легенда-риваятьләр тәшкил итә. Н. Исәнбәт либреттосына Н. Жиһанов ижәт иткән «Түләк» операсы театр сәхнәләрәндә зур уңыш белән бара. Текст болгарларның илбасарларга каршы көрәшенә багышланган, әлегә каршылыкны Алимбәк ханның кызы Аембикә һәм Түләк арасындагы мөхәббәт тагы да кискенләштерә. Кыз тарафыннан кире кагылган Сартлан Болгар иленә монгол гаскәрләрән алып килә. Бу көрәштә хан да, аның кызы Аембикә дә үтерелә. Халык авыз ижатындагы кебек үк, кол анан туган, кыерсытылган, әмма Ватаны, мөхәббәтә өчен жанын да кызганмаган Түләк, халкын яклап, дошманга каршы күтәрелә. Эсәрдә аның бабасы – чал чөчле ил карты образы бар, ул «Идегәй» дастанындагы халкыбызның үткән тарихын гәүдәләндергән Субра кебек ил агасы булып күзаллана [Ханзафаров, 1989: 447]. «Миркәй белән Айсылу», «Түләк», «Жирән Чичән белән Карачәч Сылу» кебек эсәрләрдә драматург хакыйкәтне, халык мәнфәгатләрән яклап чыккан геройлар – халык арасында гасырдан-гасырга күчеп яшәгән әкияти каһарманнары тергезә. Шулай итеп, бу эсәрдә халык теләкләре, дөньяга карашлары, сугыш һәм тынычлык, мөхәббәт һәм гаилә, шәхес иреге һәм ил алдындагы бурыч турындагы фикерләр фольклор ярдәмендә укучыга житкерелә. Н. Исәнбәт тарихка һәм фольклор сюжетлары ярдәмендә гади халык вәкилләрәнә тираннарга каршы төрле формада баш күтәрүләре, көрәш майданына чыгулары белән үзенчәлекле. Язучы тарихи шәхесләрне, ил күләмендә барган масштаблы вакыйгаларны сурәтләүгә дә игътибар бирә. Мәсәлә, «Мулланур Вахитов» (1943–1944) героик драмасында Октябрь революциясе һәм Гражданнар сугышы елларында эшче-крестьяннарга бәйсезлек яулау юлында үзен корбан иткән каһарман М. Вахитов гәүдәләнә, драмада ул инкыйлаб символы дәрәжәсенә куела. Н. Исәнбәтнең «Гөлжамал» драмасында татар халкының XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар тормышы, татар театрының беренче адымнары тасвирлана. Үзәктә – беренче татар актрисасы Гөлжамал һәм алдынгы карашлы зыялылар, татар театрын үстерүче яшьләр. Вакыйгалар барышында бу фидакярләрнең авыр язмышы, труппа эчендәге каршылыklar, Гөлжамалның «Сәйяр» төркеменнән китеп, Уфада «Нур» татар театры труппасы оештыруы барлык нечкәлекләрә белән сурәтләнә. Татар драматурглары сугыш биргән күпмедер иркенлекне сүз сәнгәтендә милли геройлар, характерлар тудыру, һәм фәлсәфилекне яңарту өчен файдаланалар. Ләкин ВКП(б) ҮКның 1944 ел 9 август карары белән татар әдәбиятында һәм сәнгәтендә тарихи темаларны яктыртуга киртә куела, сугыш елларында аеруча ныгыган халык авыз ижаты белән бәйләнешләрәгә тискәрә мөһер сугыла. Бер үк вакытта, сугыш чорын нигездә халыкның ил азатлыгы өчен көрәштәге батырлыгы ноктасыннан күрсәтүнең генә хуплануы, сугыш

шартларында ачылган күп кенә сәяси, ижтимагый яра-проблемаларның әдәбиятка кертелмәве сүз сәнгәтенә тискәре йогынты ясый [Заһидуллина, 2020: 140].

Т. Гыйззәтнең 1930–1950 еллар ижаты да Бөек Ватан сугышы фажигаләрен, Ватанны саклау темасын яктыртуы белән дә үзенчәлекле. Сугыш чорында ижат ителгән сәхнә әсәрләреннән «Таймасовлар», «Төнге сигнал», «Изге әманәт», «Чын мөхәббәт» драмаларында әдип фашизмга каршы көрәшкә күтәрелгән халык вәкилләренең сугыш кырындагы һәм тылдагы батырлыкларына дан жырлый.

Т. Гыйззәтнең «Ил агасы» (1941), «Төнге сигнал» (1941) кебек сәхнә әсәрләрендә исә Бөек Ватан сугышы еллары героизмы партизаннар хәрәкәте сурәтләү аша тергезелә. Дәрәс, бу әсәрләр сугыш һақыкатен һәм дәрһәтен реалистик чагылдыруда беренче адым гына булып тора һәм героиларның кылган батырлыклары да ышандыру көченә ия түгел. «Төнге сигнал» драмасында да батырлык бик жиңел эшләнә: дошман тылына әйләнгән авылдагы Антон картның өендә, яшерен мич куышында качып калган яралы кызылармеец Мансур немец солдатларын берүзе юк итә, партизаннарга авылга һөжүмгә күчәргә сигнал бирә. Әсәр, әлбәттә, фронт чынлыгынан байтак ерак тора. Әмма вакыйгалар динамикасы, көтелмәгән мажаралар тамашачыны киеренкелеге белән мавыктыра, халыклар дуслыгы идеясе, дошманга чиксез нәфрәт аңа сәхнә тормышын тәэмин итә. Т. Гыйззәтнең Бөек Ватан сугышы темасына караган «Изге әманәт» (1945) драмасы сугыш вакыйгаларын психологик яктан нигезле һәм дәлилле итеп ачыла. Әсәрнең үзәгендә дошман әсирлегендә калган Донбасс жирләрендәге хәлләр, төрле милләт вәкилләренең илбасарларга каршы көрәше, фажигале язмышлары урын ала. Вакыйгалар сугышның беренче елларына карый. Донбасс шахтәрлары арасында күмер чыгару остасы булып танылган Гыйният Галимжанов гаиләсе фашистлар тылында кала. Шахта мөдире булып эшләгән Фуат әтисе Гыйнияткә шахтаның планын сакларга тапшыра. Драмада мастер Гыйният, шахта мөдире Фуат, стахановчы Остап, партизан Мартынов кебек фидакяр героилар бу планы дошман күзеннән саклау (изге әманәт) өчен житди көрәш алып баралар. Илбасарлар, стратегик әһәмияткә ия документны кулга төшерү нияте белән, Гыйниятне кулга алалар. Үлем алдында торуын белсә дә, драманың герое Ватан азатлыгы өчен үз-үзен аямый, батырларча үлемгә бара. Хәзинә әбинә әлегә планы яшереп кала алуы, Гыйниятнең аның өчен гомерен бирүе тирән фәлсәфи эчтәлеккә ия. Ул совет кешеләренең киләчәктәге якты көннәре символы дәрәжәсенә күтәрелә. Финалда Фуатның фашистлардан үч алырга ант итүе дә – шуның ачык мисалы. Вакыйгалар үстәрелешендә Фуатның фашистларга каршы көрәшү өчен тылда калганлыгы ачыклана. Аларга илбасарларга гына түгел, ә дошманга хезмәт итүче Әбүзәр, Асия кебек хыянәтчеләргә каршы да көрәшәргә туры килә. Шушы конфликтка бәйле рәвештә, әсәрдә гаилә драмалары, фажигаләре калкып чыга. Сөйгәнә Әсфанны үзе дә белмичә дошман кулына тоттырган Нажия драмасы, Әсфанның жинәсе Әбүзәрнең, дошманга ярага тырышып, кодасы Гыйниятнең фажигале үлеменә сәбәпче булуы шундыйлардан.

Бу чорда язылган пьесалар ватандашларның оптимистик рухына, жиңүгә ышанычына, матур киләчәккә зур өмет белән яшәвенә нигезләнә. Тирән психологизм һәм гомумкешелек фәлсәфәсе белән сугарылу, сугыш күренешләрен дә тышкы яктан түгел, аңа аң-тойгы мөнәсәбәтендә тасвирлау да алгы планга чыгуы, татар әдәбиятын үзгәрткән икенче сыйфат. Р. Ишморатның «Кайту» (1942), М. Әмирнең «Миңлекамал» (1944) пьесалары, К. Нәжминә «Фәридә» (1944) драматик поэмасы кебек әсәрләр бу яктан ин характерлы үрнәкләр булып торалар [Ханзафаров, 2017: 345].

Р. Ишморат «Кайту» пьесасында, сугыш кырында яраланып, гарип фронтовикның һәм аның якыннарының рухи дөнъясын реалистик итеп ача. Шундый героиларның берсе – колхоз председателе Мөршидә. Сугыш чоры шартлары тылда хезмәт куйган хатын-кызы беренче планга куя. Саф күнелле, югары әхлаклы ханымга тормыш иптәше Хәмитнең үлүе турында хәбәр килә. Күп тә үтми, ул авыл Советы председателе Ильяс белән чуала дигән гайбәт чыгаралар. Бу хәл, халык арасында Мөршидәнең дәрәжәсен төшереп, эшен катлауландырса да, аны олы максатларыннан аера алмый. Биредә сугыш – кешелек сыйфатларын сынау майданына әйләнә. Бу яктан, М. Әмирнең «Миңлекамал» драмасы әлегә мәсәләләрен тагын да тулырак ачуы белән үзенчәлекле урын алып тора. М. Әмир – хатын-кызының тормыштагы ролен тирән аңлап ижат иткән язучыларның берсе. Ул татар прозасына һәм драматургиясенә эчке һәм тышкы матурлыкка ия булган көчле рухлы татар хатын-кызыларын бирде. Артыкбикә («Агыйдел»), Миңлекамал («Миңлекамал»), Фатыйма («Тормыш жыры»), Хәтирә («Жан көеге») һ.б. әдәбиятта татар хатын-кызына хас милли характерны чагылдырган матур образлар булып яшиләр [Ганиева, 2018: 63]. Хужалыкта житәкче юклығыннан күңеле әрнегән Миңлекамал, авылдашлары киңәше белән, үзен бу эшкә куюларын сорап, райком секретаре Гыйльмановка килә, үзен «Яшел алан» колхозының рәисе итүләрен сорый. Беренче көннән үк Миңлекамал жиң сызганып эшкә керешә. Чәчү вакыты житкәч исә, орлыкларның чәчәргә яраксыз булуы ачыклана. Зур жаваплылыкны үз өстенә алып, Миңлекамал чәчәргә куша. Үз язмышын ил язмышы белән бер иткән хатын-кыз образында М. Әмир халыкның рухи көчен, оптимистик табигәтен, дошманнарны жиңүгә ышанычын ача [Ханзафаров, 2017: 346].

Гомумән, М. Әмирнең «Миңлекамал» драмасының үзәгендә, ил язмышы өчен борчылып, үз теләге белән колхоз рәисе булган хатын-кыз образы тора. Автор Миңлекамалны йомшак, гади авыл хатыны буларак тәкъдим итә. Әмма дошманга нәфрәт, халыкның киләчәге өчен борчулу, олы мәгънәдә аналык, хатын-кызык хисләре аны жаваплылыкны үз өстенә алырга мәжбүр итә. Сугыш чоры татар драматургиясендә нык

ихтырлы, көчле рухлы, акыллы, гадел хатын-кыз житәкченең сурәтләнүе мөһим кураң була. Драма сугыш вакытында сәхнәгә куела, зур уңыш казана, ләкин 1946 елда «колхоз нигезен жимерә, совет кешеләренең тормышын начар яктан яктырта, артта калган хужалыкларны кураңга» [Мустафин, 2000] дигән тәнкыйтькә дучар ителә, тамашачы өчен зарарлы дип билгеләнә.

Бөек Ватан сугышы еллары татар драматургиясенә ил азатлыгы өчен көрәш һәм батыр хезмәт идеяләре белән сугарылган әсәрләр хас. Татар драматурглары фашистик фәлсәфәнең кешелексезлеген ачтылар, совет гражданның гуманистик сыйфатларын күрсәттеләр. Ватанчылык, патриотлык хисләрен ныгытып, халыкның гасырлар буе тупланган зирәклегенә, уй-фикерләренә, авыз ижатына мөрәжәгать итү, шул рухта үрнәк герой образлары тудыру халыкның көченә ышаныч ныгытуга юнәлтелгән иде. Тематик яктан сугыш чоры драматургиясе разведчиклар тормышын, партизанның кыюлыгын, фашистлар кылган жәбер-золымны, әсирлекне, тылдагы тормышны сурәтләү ярдәмендә киңәя, тармаклана һ.б.

Әдәбият

1. Ганиева А.Ф. Мирсәй Әмир драмаларында чор проблемаларын яктырту үзгәрешләре // Материалы международной научно-практической конференции «Современные проблемы филологии и методики преподавания языков: вопросы теории и практики». – Елабуга, 2017. – С. 62-64.

2. Жәләй Л. Ватан сугышы чорында татар әдәбияты // Совет әдәбияты. – 1945. – № 9-10. – Б. 97-100.

3. Заһидуллина Чал татар әдәбиятының 100 елы // Казан утлары. – 2020 – №. 5. – Б. 72, 138, 174.

4. Исәнбәт И. Сайланма әсәрләр: 3 томда: пьесалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 3 т. –317 б.

5. Мустафин Р. За что Татарский обком ВКП(б) запретил пьесу «Миннекамал» // Казанские ведомости. – 2000. – 1 июня.

6. Надыршина Л.Р. Жанровые особенности татарской поэмы в годы Великой Отечественной войны // Успехи гуманитарных наук. – 2022. – №5. – С. 33-39.

7. Ханзафаров Н.Г. Драматургия // Татар әдәбияты тарихы: 6 томда. 5 т.: Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар әдәбияты (1941–1960). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – Б. 396-416.

8. Ханзафаров Н.Г. Драматургия // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда: 5 т.: 1917-1956 еллар. – Казан, Татар. кит. нәшр., 2017. – Б. 332-356.

9. Ханзафаров Н.Г. Н. Исәнбәт // Татар әдәбияты тарихы: 6 томда. 5 т.: Бөек Ватан сугышы һәм сугыштан соңгы еллар әдәбияты (1941–1960). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 536 б.

©Миннуллина Ф.Х., 2023

УДК 811.512.141

Мифтахова Н.М., студент

*Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Россия)*

БАШКОРТ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ АШ-ҖЫУ АТАМАЛАРЫ

Аннотация. В статье рассматривается диалектная лексика тематической группы «Еда» в говорах восточного диалекта башкирского языка. Диалектная лексика помогает понять историю, традиции и особенности мировосприятия башкирского народа, так как именно слово хранит и передает из поколения в поколение исторический опыт нации, традиции и образ жизни.

Abstract. The article examines the dialect vocabulary of the thematic group "Food" in the dialects of the eastern dialect of the Bashkir language. Dialect vocabulary helps to understand the history, traditions and peculiarities of the worldview of the Bashkir people, since it is the word that preserves and transmits from generation to generation the historical experience of the nation, traditions and way of life.

Ключевые слова: башкирский язык, диалектология, башкирские диалекты, восточный диалект, говоры, диалектная лексика.

Keywords: Bashkir language, dialectology, Bashkir dialects, oriental dialect, dialects, dialect vocabulary.

Халык теле – башкорт халкының алты хазинаһы. Милли әзәби тел дә, халыктың йәнле һөйләү теле лә берзәй кәзерле. Халыктың йәнле һөйләштәре – диалекттары хәзерге башкорт әзәби теле менән тығыз бәйләнештә тора, артабан да үсә, тәрәнәйә бара. Башкорт диалектологияһын өйрәнүгә Н.К. Дмитриев, Т.Ф. Байышев, Ж.Ф. Кейекбаев кеүек ғалимдар зур өлөш индергән. Башкорт диалекттарын система буларак тикшерүгә Н.Х. Мәксүтова, С.Ф. Миржанова күп көс хала. Артабан Н.Х. Ишбулатов, Р.З. Шәкүров, М.И. Дилмөхәмәтов һ.б. ғалимдар башкорт диалектологияһының үсешенә үз өлөшөн индерәләр.

Диалектология фәне тел белеменең айырым бер тармағы, ул билдәле бер телдә диалекттарын һәм һөйләштәрен, йәғни халыктың йәнле һөйләү телен өйрәнүгә мақсат итеп куя. Р. Шәкүр фекеренсә,

«диалекттар һәм һөйләштәр һәр халыктың үзенсәлекле һәм кабатланмас рухи байлығы иҗәпләнә» [Шәкүр, 2012: 3].

Ф.С. Әминова «Башкорт аш-һыулары лексикаһы: этнолингвистик тикшеренү» тип аталған монографияһында башкорт теленең милли аш-һыулары һәм туклану системаның киң планда тикшергән. Хезмәттә башкорт милли аштарының атамаларын, шулай ук уларҙың нисек әҙерләү, һаҡлау, халкыбыҙҙың азык-түлеккә булған мөнәсәбәтен, уның табын этикетын лингвистик, этнографик аспекттарҙа караған.

Без был мәкәләлә көнсығыш диалекты һөйләштәрендә һөйләшкән башкорттарҙың аш-һыуына, уларҙың атамаларына тукталмаксыбыҙ.

Башкорт теленең көнсығыш диалекты Балакатай, Дыуан, Кыйғы, Мәсетле, Салауат, Учалы, Өбйәлил райондарында, Баймак һәм Бөрйән райондарының төньяк-көнбайышында, шулай ук улар менән сиктәш Курған, Свердловск һәм Силәбе өлкәләрендә таралған. Көнсығыш диалектта алты һөйләш айырыла: арғаяш, асыуы (учалы), кызыл, мейәс, салйогот һәм әй һөйләштәре. Бынан тыш һөйләшсәләр бар: дыуан-мәсетле, лағыр, лапас, петрушка, бөрйән, карағай-кыпсаҡ, күбәләк, ялан-катай [Шәкүр, 2012].

«Көнсығыш диалектта лексика бай һәм оригиналь булуы менән айырылып тора. Бында, мәҗәлән, малсылыҡ менән бәйлә, аш-һыу, кейем-һалым, йола, тәбиғәт үзенсәлектәрен, үсемлектәр, йәнлектәр донъяһын белдерүсә һүҙҙәр катламы ныҡ үҫешкән» [Шәкүр, 2012: 43].

Көнсығыш диалектта һөйләшкән башкорттарҙың йәшәү рәүешә уларҙың үзенсәлекле мәҙәниәтен, йолаларын һәм аш-һыуын формалаштырған, был төбәк башкорттарына ғына хас аш төрҙәре, уларҙың атамаларын барлыкка килтергән. «Милли аштарҙа халыктың тарихы, кәсебе, көнкүрөшө, мәҙәниәте, хатта милли үҙәң һәм донъяға карашы сағыла» [Әминова, 2003:6].

Игенсәлеккә бәйлә аш-һыу атамалары, камыр аштары.

Боламсыҡ (арғаяш, мейәс һһ.) – ондан каймаҡ кушып бешерелгән ашамлыҡ ‘мучная каша’ ~ боламыҡ. Арғаяш һөйләшендә боламыҡтың ун бер атамаһы бар: *боламса, боламсыҡ, боламыҡ, мазума, саламай, саламат, сүкәмәй, әжәмәт, әүмәлә, хәләүә, ыҙмыҡ, ылыш* [Шәкүр, 2012: 43]. Әй һөйләшендә был ашамлыҡтың тағы бер атамаһы кулланыла: *боламсай* (әй). Мәҗәлән, *Боламсайҙы күб ашаның инде аны* [БТДһ, 2002: 51].

Бөйөрөк (кызыл, мейәс һһ.) – бәләш ‘пирог’ [БТДһ, 2002: 54]. Башкорт теленең көнсығыш һөйләшенә караған кызыл, мейәс һөйләштәрендә һәм көньяк диалекттың урта һөйләшендә бәләш һүҙе *бөйөрөк* лексемаһы менән йөрөтөлә.

Бөкөрөш (мейәс һ.) – керәндил ‘крендель’ [БТДһ, 2002: 51].

Кулһикмәк (кызыл, һакмар һһ.) – сөсө икмәк ‘хлеб из пресного теста’. Мейәс һөйләшендә – *кулһикмәк* [Бһһ I, 1967: 138].

Кулдама (кызыл һ.) – дүрткел һалма ‘лапша квадратной формы’ [Бһһ I: 138].

Өшә (кызыл, мейәс һһ.) – 1. Сөсө камырҙан бешерелгән ваҡ икмәк ‘булка из пресного теста’; 2. (кызыл, мейәс) һалма өсөн әҙерләнгән йәймә ‘тонко раскатанное тесто для лапши’. Мәҗәлән: *Нисә өшә һалма йәйәймә икән?* (кызыл һ.) [БТДһ, 2002: 261].

Сигенкә, сейәнкә (әй һ.) – ваҡ тартылған аҡ он ‘мелкомолотая белая мука (сейка)’ [БТДһ, 2002: 261].

Табашәңкә (әй һ.) – бәрәмәс ‘большая ватрушка’ [БТДһ, 2002: 299].

Табикмәк – сөсө камырҙың бешерелгән ваҡ икмәк ‘пресные булки’ (кызыл, салйогот һһ.); әсә камырҙың бешерелгән ваҡ икмәк ‘лепешка из кислого теста’ (кызыл, әй) [Бһһ I, 1967: 201].

Тозокас (мейәс, әй һһ.) – майҙа бешкән печенье ‘печенье, изготовленное в кипящем масле’ [Бһһ I, 1967: 217].

Һөт ризыктары.

Башкорттар борон-борондан малсылыҡ менән шөгөлләнгәндәр. Шуға ла башкорттарҙың аш-һыуында һөт, ит аштары айырым урынды биләй. Башкорт диалекттарында һәм һөйләштәрендә был ашамлыктарҙы аңлаткан үзенсәлекле атамалар осрай. Мәҗәлән, көнсығыш диалект һөйләштәрендә һөттән эшләнгән түбәндөгә ризыҡ атамалары киң таралған:

Әйрән (мейәс, әй һһ.) – айран ‘айран’ [БТДһ, 2002: 424]. Мәҗәлән, *май айраны*.

Ойотқан (кызыл һ.) – катыҡ ‘катык’ [Бһһ I, 1967: 166]. Мәҗәлән: *Ойотқан әсеп китһәңсе*.

Ойтмак (мейәс һ.) – каймаҡ кушып изелгән корот ‘курут, разбавленный сметаной’ [БТДһ, 2002: 250].

Сей каймак (кызыл һ.) – айыртылмаған һөттөң каймағы ‘сливки’ [БТДһ, 2002: 25].

Койтмак (мейәс һ.) – шыйғытайылған корот ‘разжиженный курут’ [БТДһ, 2002: 196].

Әжәгәй (арғаяш һ.) – кызыл эремсек ‘красный творог’

Ит аштары.

Безҙең ата-бабаларыбыҙ бигерәк тә йылкы малын һәм куй-һарықты үз иткән, ит аштарының төрлөһөн кулланған. Мәҗәлән:

Тоззо (ырғыз, әй һһ.) – 1. Ит менән ашау өсөн тозлап, борослап, катыкклап әҙерләнгән һөзлөклө һурпа ‘жирный бульон для заправки мяса’. 2. (арғаяш, кызыл) һөзлөк ‘навар (на мясном бульоне)’. Арғаяш һөйләшендә *тошто* – тозлок ‘подлив (бульонный)’ [БТДһ, 2002: 304].

Халйя (мейәс һ.) – калъя `кусок мяса` [БТДһ, 2002: 365].

Курзак (кызыл һ.) – курылған ит `жареное мясо`; яңы һуйылған малдың үз майында курылған үпкә-бауыры [Бһһ I, 1967: 139].

Һөрһөгән ит (арғаяш, кызыл һһ.) ~ каклаған ит `вяленое мясо` [БТДһ, 2002: 380].

Дөйөм алғанда, көнсығыш диалектта аш-һыу атамаларын аңлаткан диалект һүззәр бик күп осрай. Ерле һөйләштәргә хас булған бөтә диалект күренештәрен бер юлы ғына йыйып бөтөрөү мөмкин түгел, сөнки халык теле ифрат бай, уны өйрәнгән һайын яңынан-яңы һүззәр табыла тора.

Әзәбиәт

1. Әминевә Ф.С. Башкорт аш-һыузары лексикаһы: этнолингвистик тикшеренү. – Өфө: БИРО, 2003. – 152 с.

2. Башкорт теленә диалекттары һүзлегә / Төзөүселәр: М.И. Дилмөхәмәтов, У.Ф. Нәзәрғолов, С.Ғ. Сабирйәнова, Ғ.К. Гәрәева. – Өфө: Китап, 2002. – 432 б.

3. Башкорт һөйләштәренә һүзлегә. I том. – Өфө, 1967. – 299 б.

4. Шәкүров Р.З. Башкорт диалектологияһы. – Өфө: Китап, 2012. – 240 б.

© Мифтахова Н.М., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 821

Мөхәмәтдинова Ә.Ж., студент

Ғилми етәксәһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доцент

М. Акмулла ис., БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)

ЯНЫБАЙ ХАММАТОВТЫҢ «ТЫУҒАН КӨН» РОМАНЫНЫҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ

Аннотация. Хамматов Яныбай Хамматович – советский писатель, заслуженный работник культуры РСФСР, член Союза писателей СССР, лауреат государственной премии имени Салавата Юлаева. В данной статье я рассматриваю природу жанра в романе «День рождения», в котором содержится биография нашего башкирского героя – Миннигали Хабибулловича Губайдуллина – участника Великой Отечественной войны, который известен тем, что повторил подвиг как у Александра Матросова, пожертвовав своей жизнью ради своих солдат, закрыв амбразуру своим телом.

Ключевые слова: война, подвиг, колхоз, герой, солдат, жанр, тема, проблема.

Abstract. Khammatov Yanybai Khammatovich - Soviet writer, honored worker of culture of the RSFSR, member of the Union of Soviet Writers, winner of the Salavat Yulayev State Prize. In this article I consider the nature of genre in the novel "Birthday", which contains the biography of our Bashkir hero – Minnigali Khabibullovich Gubaidullin - a participant of the Great Patriotic War, who is famous for repeating the feat as Alexander Matrosov, sacrificing his life for his soldiers, covering the embrasure with his body.

Key words: war, feat, collective farm, hero, soldier, genre, theme, problem.

Яныбай Хаммат улы Хамматов 1925 йылдың 16 ғинуарында Башкорт АССР-ының Тамьян-Катай кантоны Исмакай ауылында тыуған. 15 йәшенән Үрге Әжән алтын приисқыһында эшләй. Бөйөк Ватан һуғышында катнаша (1942-1945). ШМАС, йәғни кесе авиация белгестәре мәктәбен тамамлай. 1949 йылдан ВЛКСМ-дың Башкортостан өлкә комитетында, унан һуң 1952 йылға тиклем «Башзолото» тресында сәйәси бүлек етәксәһе урынбағары була. 1954 йылда КПСС-тың Башкортостан өлкә комитетына инструктор итеп күсерелә. 1956 йылда К. А. Тимирязев исемендәге Башкорт дәүләт педагогия институтын (хәзерге Башкорт дәүләт университеты) тамамлай. 1960 йылдан хезмәтсәндәр депутаттарының Әбйәлил район Советы башкарма комитеты рәйесе булып эшләй. 1963-1969 йылдарҙа БАССР Әске эштәр министрлығында бүлек етәксәһе була.

40-сы йылдарзың икенсе яртыһында башлап әсәрзәре бағыла башлай. Тәүге мәкәләләре һәм хикәйәлә алтын йыуығыслар тормошона бағышланған. 17 роман авторы. «Бөртөкләп йыйыла алтын» (1966), «Акман-токман» (1971), «Йәшенле йәй» (1975), «Орғашты» (1980), «Руда» (1982) романдарын әсенә алған пенталогияһы алтын эзләүселәр тураһында. Тәүге өс роман буйынса нәфис фильм төшөрөлгән. Яныбай Хамматов ижадында Төнъяк амурзары, Кара яу, Тыуған көн һәм башка тарихи романдары бар. Уның әсәрзәре әзербайджан, урыс, украин һәм башка төрлө телдәрзә тәржемә ителгән. 1975 йылда ВЦСПС һәм СССР Язығыслар союзының, 1994 йылда Башкортостандың Салауат Юлаев исемендәге Дәүләт премияларына лайык булды.

1978 йылда язылған «Тыуған көн» романында Я. Хамматов тарихи-биографик приемын куллана, ул гвардия лейтенанты Миңлегәле Ғөбәйзуллиндың героик образын төзөгән. Был роман өсөн язығысы МО СССР

дипломына лайык булды. Романда Бөйөк Ватан һуғышы, ундағы вакигалар, һуғышка тиклемге ябай ауыл башкортоноң тормош-көнкүреше, йәшәйеше һәм, әлбиттә, ялкынлы һөйөү зә һүрәтләнә. Төп герой булып яугир Миңлегәле Ғөбәйзуллин тора. Мәктәпте тамамлагас та хәрби юлдан киткән геройыбызға бер нисә йылдар укыу дауамында тыуған яғын, ата-әсәһен күрәү насип булмай. Һуғыш башланғас та яуга китә, батырзарса алыша. Һуғыш барышында якташы Шәкирйәндең амбразураны кәүзәһе менән каплауын ишетеп, каты алыш барған мәлдә ул да йәш егеттең батырлығын қабатлауы әсәр азағында һүрәтләнә. Был хәл геройыбыздың тыуған көнөндә була. Тыуған яғына батырдың, йәғни ағалы-кустылы Ғөбәйзуллиндардың исемдәре генә әйләнәп кайта.

Романдың төп теманы булып хәрби-патриотик тема булып тора. Үзенең тыуған көнөндә легендар батырлык кылған Миңлегәли Ғөбәйзуллиндың сағыу биографияһы зур урын алған. Автор был тура килеүзе, үзе үлгән көндә Миңлегәли Ғөбәйзуллин Советтар Союзы Геройы буларак яңынан тыуған кеүек була, тигән мәғәнәлә куллана.

Геройзарға карағанда, Миңлегәле төп герой булып тора. Ул романда татыу, эшсән ғайләлә якшы тәрбиә алыуы, тырыш, түземле, нескә тойғоло, һәр яклап уңған, ғәзел, кызыкһыныусан һәм үз һүзенә тоғро булып формалашыуы, көндәлек тормошо, эш-кылығы, көнкүреш-хәлдәргә актив мөнәсәбәте аша конкрет һәм эзмә-әзлектә асыла бара. Языусы унда йәштән үк яуаплылык, намыс һәм бұрыс тойғоһоноң ныклап урынлашыуын күрһәтеүгә игтибарын тушлай. Шул максатына тулыраҡ ирешәү менән артык мауығып, автор вақыты менән артык деталләштерәүгә лә юлыккланып китә. Яныбай Хамматов геройы Миңлегәленең ыңғай сифаттары асыла. Мәсәлән: Языусы Миңлегәле күңелендә «Павел Корчагин шикелле янып йәшәргә, коммунизм төзәүзе тизләтергә» тигән теләктең нығыныуы, ватансылык тойғоһоноң яқтыра, тәрәнәйә барыуын күрһәтеүгә төп игтибарын тушлай һәм шуға ла төрлө пландағы күренештәрзе аллы-артлы килтерә.

Ағаһы Тимерғәле тимерзә нык, киң яурынлы, эш һөйөүсән. Кустыһына гел ярзам итергә тырыша, кәңәштәр бирә. Тәғзимә тигән кыззы өзөлөп ярата ине. Повестка килгәс тә армияға китте, һуңынан һуғышта калды. Якшы хезмәт итте, үзен нык тотто, командаһына тоғро ине һәм һуғышта батырзарса һәләк булды.

Хәбибулла һәм Мәликә Ғөбәзуллиндар геройзардың ата-әсәһе. Өршәкбаш-Карамалы ауылында тормош көтәләр. Хәбибулла карт пожарник булһа, әбей фермала һауынсы ине. Икеһе лә колхозда эшләй. Хәбибулланы ауылда хөрмәт ителәр, ауыл халқы кәңәш алып өсөн уға өндәшәләр. Уны «герой бабай» тип тә йөрәтәләр ине, оло булығына карамастан үзен нык тотто, хатта бабаларынан һуң үзе лә һуғышка барырга булды, тик йәше өсөн алманылар. Мәликә әбей нескә күңелле, башка әсәйзәр кеүек балалары өсөн кайғыра, тук, өс-кейемдәре булһын тип тырышты. Малайзары өсөн йөрәге бик әрней ине, шуға ла тиз қартайып китте, әммә Хәбибулла ярзамы менән ул якшыға юраны, исэн-һау кайтыузарын теләне.

Был романда һуғыш, патриотизм, атайзар һәм балалар проблеманы, тарихи хәтер, илһөйәрлек, әхлаки проблемалары күтәрелгән.

Дөйөм әйткәндә, Тыуған көн романы Яныбай Хамматовтың ижадында зур урын алып тора, сөнки Бөйөк Ватан һуғышында дошман амбразураһын үз күкрәге менән каплаған Миңлегәле Ғөбәйзуллиндың якты образы кәүзәләндерелә. Әсәрзә тарихты, ысынбарлықты реал вақыттарза һүрәтләүзәре менән үзенсәлекле. Тағы ла унда үз аллы тематик тормош, жанр формаһы күренә.

© Мөхәмәтдинова Ә.Ж., Әлибаев З.А., 2023

УДК 811.512.141

Моталланова А.М., аспирант

Р. Өмөтбаев ис. башкорт лицейы, Сибай к.

Филми етәксеһе: Хөсәйенова Л.М., филол. ф. д-ры, профессор

М. Акмулла ис. БДПУ (Рәсәй)

БАШКОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ӨН-ХӘРЕФ МӨНӘСӘБӘТТӘРЕ. КҮП МӘҒӘНӘЛЕ ХӘРЕФТӘРЗЕ ЯЗМАЛА БИРЕҮ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. Статья посвящена изучению фонетической структуры башкирского языка. Выявлены однозначные и многозначные буквы, которые вызывают затруднения у обучающихся при письме. Предложены фонетические упражнения для школьников.

Ключевые слова: Башкирский язык, фонетика, буквы, звуки, методика преподавания фонетики

Abstract. The article is devoted to the study of the phonetic structure of the Bashkir language. Unambiguous and multivalued letters that cause difficulties for students when writing are identified. Phonetic exercises for schoolchildren are proposed.

Keywords: Bashkir language, phonetics, letters, sounds, methods of teaching phonetics

Билдәлә булығынса, башкорт теле алфавитында 42 хәрәф бар. Әммә был хәрәфтәр башкорт теленең үзенсәлекле өндәрен тулығынса белдереп бөтә алмай, сөнки кайһы бер хәрәфтәр бер нисә мәғәнәгә эйә. Шуға күрә лә укыусылар за, ололар за теге йәки был хәрәфтәрзәң язылышында хата ебәрәләр.

А хәрәфе 2 өндө белдереп килә, йәғни, саф [а] өнө һәм иренләшкән о-ға тартым [а°]. Рус теленән йәки рус теле аша үзләштерелгән һүзәрзә [а] асык ишетелә: атом, класс, касса. Төп башкорт һүзәрзәндә тәүге ижектә а хәрәфе о-ға тартым булып яңгырай: атай, бала. Өйтелештә төрлө, язмала бер үк хәрәф менән бирелә. Шуға ла ике өндө белдергән хәрәфтәрзәң язылышында хаталар ебәрелә. Бигерәк тә хәзерге кала шарттарында үскән балалар бутала. Мәсәлән, я хәрәфе менән булган рус теленән алынган һүзәрзә укыусы хата ебәрмәй, я хәрәфен яза: акция, редакция, Ярославль, славян. Ө башкорт һүзәрзәндә [йа] өнө ишетелгәндә йамгыр, койаш, койя, тип яза. Сөнки был оракта [й] өнөнән һуң укыусы асык [а] өнөн ишетә.

Е хәрәфе лә төрлө өндәрзә белдереп килә. һүз башында [йә] ишеткәндә е хәрәфе языла, һүз уртаһында һәм азағында – [э] ишетелгәндә. Мәсәлән, елкән, егет, ете. “Башкорт алфавитындағы е билдәһе (хәрәфе) өс төрлө функция үтәй: 1) төп башкорт һүзәрзәндә һүз башында е хәрәфе ике өндөң кушылмаһы урынына йөрөй һәм тартынкы [й] һәм һузынкы е (й+е) өндәрәнен функцияһын үтәй. Мәсәлән: ерән, елән, езнә (йерән, йелән, йезнә) һ.б.; 2) төп башкорт һүзәрзәндә һүз уртаһында һәм азағында килгәндә, ул башкортса э (е) өнө урынына йөрөй. Мәсәлән: кеше, кереш, кем, телем һ.б.; 3) рус теленән үзләштерелгән һүзәрзә е билдәһе и яңгыраклы (призвук) [и°] өнө функцияһын үтәй. Мәсәлән: метр, тема, механика һ.б.” – тип билдәләгән Ж.Ф. Кейекбаев [1, 100].

Туған телебеззәң үзенсәлекле өн-хәрәф мөнәсәбәттәре укытыуза дөрөс язылышка бәйлә күп кенә проблемалар тыузыра. Был сетерекле мәсьәләләрзә нисек хәл итергә һуң? Әлбитгә, тәү сиратта тел укытыуһына укыусыларзың фонематик тыңлау, ишетеү һәләттәрен үстәрәргә кәрәк. Бының өсөн бәләкәйерәк кластарза төрлө артикуляцион күнегеүзәр кулланыу уңышлы. Балаларзың өндәрзә әйтеү, ишетеү һәләтен үстәрәүзә интерактив күнегеүзәр зә ярзам итә. Төрлө кызыклы күнегеүзәр аша укыусылар төшөп калган хәрәфтәрзә табырға, уларзың язылышына игтибар итергә өйрәнә. Урта һәм юғары кластарза аудио язмалар тыңлау, аудио текстар буйынса эштәр эшләтеү балаларзың өндәрзә ишетеү һәләтен нығыта, орфографик грамоталылыкты булдырға ярзам итә. Телмәр үстәрәү дәрәстәрәндә бер үк яңгырашлы, әммә төрлө мәғәнәлә һүзәрзә бәйлә эштәр ойшторорға, бер генә хәрәфкә башланган һүзәрзән текст төзөтөргә, һүрәттәрзә йәшеренгән өн-хәрәфтәрзә таптырға мөмкин. 5-6-сы кластарза “Фонетика” темаһына бәйлә әкиәттәр уйлап сығарыуға, орфографик кағизәләрзә нығытыуға ребустар сисеүгә, уйындар уйнатыуға игтибар бирелһә, 8-9-сы кластарза укыусыларзың үзәрәнән тест һораузырын төзөтөргә була. Дәрәстән тыш эшмәкәрлектә балаларзы видеоларзы тауышландырыу, йәнһүрәттәр эшләү кеүек кызыклы эштәрзә йәлеп итергә мөмкин.

Яңыртылган дәүләт стандарттарында укыусыларзың предмет һөзөмтәләренә ныклы игтибар йүнәлтелә. Туған тел буйынса төп предмет һөзөмтәләренәң берәһе – укыусыларзың орфографик грамоталылығы. Шуға күрә лә тел укытыуһы туған телебеззәң үзенсәлекле өн-хәрәф мөнәсәбәттәрен күз уңынан ыскындырмаһса, балаларға уларзы өйрәтеүзә иң кызыклы, иң уңышлы күнекмәләр булдырға бурыслы.

Әзәбиәт

1. Кейекбаев Ж.Ф. Гилми хезмәттәр йыйынтығы һәм һайланма әсәрзәр. I том. Башкорт теленәң дөрөс әйтәләше. Башкорт теленәң фонетикаһы. – Өфө: Китап, 2012. – 288 б.

©Муталлапова А.М., Хөсәйенова Л.М., 2023

УДК 821.512.145

*Надыршина Л.Р., филол. ф. д-ры, өлкән гилми хезмәткәр
Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм
сәнгать институты, Казан ш. (Рәсәй)*

XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ ТӨШ МОТИВЫ (Г. ТУКАЙ, С. СҮНЧӘЛӘЙ, К. ХАММАДОВ, Ф. ИБРАҺИМОВ ӘСӘРЛӘРЕ МИСАЛЫНДА)

Аннотация. В статье изучается мотив сна в лирических и лиро-эпических произведениях татарских поэтов начала XX века, как на уровне поэтики, так и на содержательном уровне. В ходе анализа выясняется, что данный мотив используется, в основном, в произведениях критического реализма, в то же время нередко он соотносится и с новой – модернистской парадигмой.

Ключевые слова: татарская поэзия, Г. Тукай, С. Сунчелей, Ф. Ибрагимов, К. Хаммадов, мотив.

Abstract. The article studies the motif of sleep in the lyrical and lyrical-epic works of Tatar poets of the early twentieth century, both at the level of poetics and at the content level. In the course of the analysis, it turns out that this motif is used mainly in works of critical realism, at the same time, it is often correlated with the new modernist paradigm.

Keywords: Tatar poetry, G. Tukai, S. Sunchelei, F. Ibragimov, K. Hammadov, motif.

XX йөз башында татар әдәбияты яңа үсеш юлына чыга. Әлеге чор татар шигърияте дә ижаты калыпта, бер генә юнәлештә үсеп китми. Төрле шагыйрьләр ижатының асылын билгеләгән яңа агымнар тиз арада кин таралса да, гасырлар бусе килгән традицияләр, гомумбилгеле шәкелләр зур урын алып торуын дәвам итә, татар шигъриятендә алга чыккан романтизм һәм модернистик күренешләр янәшәсендә реализм әйдәп баручы юнәлеш буларак яши. Моңа кадәр өстенлек алып килгән шәркый әдәби традицияләр гасыр башында килеп кергән яңа тенденцияләр белән тыгыз үрелеп китә. Бу шигърияттәге мотивлар системасында да чагылыш таба: поэзиядә, нигездә, романтик күзаллаулар белән бәйлә традицион мотивлар (мәхәббәт, елау, газәп һ.б.) янәшәсендә яңа ижтимагый-мәдәни вазгыяттә формалашкан мотивлар (таң, йокы, берләшү һ.б.) активлаша. Шундый мотивларның берсе – төш мотивы.

Әдәбиятта төш феноменын өйрәнүчеләр аны бик еш кына «серле башка яшәештән бер хәбәр» [Лотман, 2000: 124], юрау, күрәзә, киләчәктә булачак вакыйгаларга ишарә дип кабул ителәр. XX йөз башы татар шигъриятендә мотивның еш кына шушы мәгънәсә актуальләшә дә. Мәсәлән, С. Сүнчәләйнең «Сүнчә жан» (1913) поэмасында үлем түшәгендә яткан ана яшь кыз баланың вәхшиләрчә һәлак ителүе турында куркыныч төш күрә. Бу төш ананың үлемненнән соң аяусыз язмыш кочагына ташланган кыз баланың фажиғәле киләчәгенә ишарә булып аңлашыла. Ананың үлем алды саташулары яшәешкә күпертеп бирелгән бәя буларак укыла, жәмгыяттәге тискәре күренешләренә (битарафлык, кешенең кадере булмау һ.б.) күз алдына китереп бастыра. С. Сүнчәләй бу поэмасында кеше язмышын еш кына башкаларның хәл итүен искәртә: *Вәхиш ерткычлар – адәмнәр яшь кенә – / Кызны азгындлык юлына керттеләр. / Алланың сөйгән-ярәткән кечкенә / Мәхлукын тереләй тәмуҗка төрттеләр. <...> / Ул хәзер инде үлек; юк ак көне* [Сүнчәләй, 1913: 85].

Еш кына әдәби текстларда, әеруча романтик әсәрләрдә, төш мотивы ирреаль, хыялый дөньяны гәүдәләндерә. Мәсәлән, Г. Тукайның Гәтә әсәренә иярәп ижәт ителгән «Төш» (1910) шигъриендә әлеге мотив нәкъ менә чынбарлыкка каршы куелган үзгә реальлек мәгънәсендә реальләшә, мондый семантика әсәрдәге романтик дөнья сурәтен нигезли. Төп мотив шигъриенң композициясен билгели: аның беренче өлеше лирик геройның хыялый хәятен чагылдырган төш рәвешендә корылса, икенче өлештә инде герой реаль чынбарлык белән күзгә-күз кала.

Сөю утында янган лирик герой (әсәрдә ул шагыйрь буларак конкретлаштырыла) төшендә үзен «бер зур шаһ», дәүләт иясе итеп күрә. Ул сөю утында яна, сөйгәнә йөрәген ача: *Тәҗлы башым хозурыңда иям, имеш, / «Жанашым, мин сине сөям», – диям, имеш; / Нәрсә генә әйтер сөйгәнәм дип, / Эчәнән бик янам, имеш, көям, имеш* [Тукай, 2001, 2т.: 151]. Сөйгәнәнән тын да алмый жавап көткән шаһ-шагыйрь уянып китә һәм кичереш-халәтенә иллюзия генә булуын аңлай, ягъни өзәлгән төш лирик геройны чынбарлыкка кайтара. Үзенә мәгърур шаһлыгы төшендә генә булуын аңлаган лирик герой мәхәббәттә юаныч таба, шул рәвешле рухи яшәешнең матди кыйммәтләрдән өстенлеген раслауга алып килә: *Мәхәббәтем һаман иске мәхәббәт ич, / Югалтсам мин, югалттым, ди, шаһлык кына* [Шунда ук].

Гомумән, XX йөз башы татар шигъриятендә реаль һәм романтик яшәешләр киселеше буларак укылган төш мотивы өстенлек итә. Гадәттә, төшендә лирик герой сөйгәнә белән очраша һәм ана хисләрен сөйләп бирә. Әлеге мотивның шундый мәгънәви вариациясе, мәсәлән, С. Сүнчәләйнең «Төш» (1916) шигъриендә дә очрый.

Г. Тукайның «Ысулы кадимче» (1908) шигъриендә төш мотивы сатирик дискурсны алшартлаган төп алым булып китә. Әсәр героә тышкы яктан үзен камил дин әһелә итеп күрсәтергә тырышса да, асылда ул бозыклык, кәеф-сафа сөечә зат буларак ачыла. Трактирда әчү мәҗлесендә иптәшләре белән дин, жәдитчелек, театр, бионен хәрәмлөгә турында сафсата корып утырган бу герой ахыр чиктә йоклап китеп төш күрә. Төштә торгызылган оҗмах манзарасы дини күзаллаулардан ерак: алар әчү-сыйлану, күнел ачуга кайтып кала, бу күренешләр геройның яшәеш кыйммәтләрен ачып бирә: *Пичәтләнгән шәраблар алга килгән, / Афисантлар – бары вилдан вә гыйльман. / Эчәнлекләр бөтенләй бесплатный, / Берәү дә бер тиен акча түләтми* [Тукай, 2001, 1 т.: 252]. Вакыйганың абсурдлыгы оҗмах сакчысы белән әңгәмәдә иң югары ноктасына житә: без геройның Аллаһының рәхмәтенә нинди гамәлә өчен лаек булуын аңлайбыз: *«Оҗмахлысың, син чөнки динле, – / Химайәт әйләдең пивнойда дине»* [Шунда ук]. Уянып киткән герой чынбарлыкка әйләнәп кайта: дус дип санаган юлдашлары аны бер тиенсез ялгызын калдырганнар, официант та төштәгедәй алдында тәлинкә тотмый, ахыр чиктә, аны полиция частә көтә, герой «Төшлегәннән растлыгын шунда күрдәм» дип, үзирония белән нәтижә ясап куя. Димәк, герой күргән төш үзенчәлекле сәнгати вазифа башкара: төштәгә оҗмах күренешләре аша антикыйммәтләр раслана, нәтижәдә, төш мотивы сатирик ижәтка хас форма һәм әчтәлек тәңгәлсезлеген нигезләргә мөмкинлек бирә, милли тәрәккыяткә каршы торучыларның чын йөзен ачып бирә. Шунысын да искәртәргә кирәк: төш мотивының мондый модификациясе Тукайның публицистикасына да хас. Аерым алганда, хәйрия оешмаларының берсендәге жылыш үәәннән язылган «Төш күрдәм» (1907) фельетонында язма исеменә чыгарылган мотив милләтнең билгеле бер катлавына хас наданлык һәм гамьсезлекне тәнкыйтләү вазифасына буйсындырыла.

Төш мотивының мондый сатирик укылышы XX йөз башындагы башка шагыйрьләренә әсәрләрендә дә очрый. Мәсәлән, Г. Гайнуллин-Чокалының «Биш мужик» (1910) поэмасында онирик мотив халыкның харафатларга ышнауын, искелеккә ябышып ятуын милләт тәрәккыятенә киртә булган сыйфатлар булуын раслау өчен кулланыла. Үзәра гәпләшәп торган биш татар кешесенә бер-бер артлы төшләрендә женнәр белән

көрәшүен һәм аларны жиңүен сөйли. Шушы гәпләшү барышында аларның искелеккә ябышып ятуы, прогрессив идеяләрдән женнән курыккан кебек куркулары фаш ителә.

Гомумән, еш кына XX йөз башы татар поэмаларында төш мотивы мәгърифәтчелек идеяләре белән бәйлә кулланыла, шушы агымга хас булганча, «әхлаксызлылык күренешләрен, наданлык һәм фанатизмны тәнкыйть иткән, аң-белем кирәклеке пропагандалауга» [Миннуллина, 2020: 185] хезмәт итә. Мәсәлән, Г. Тукайның 1908 елда язылган икеюллыгында милләт хәленә борчылу, ачыну алгы планга чыга: *Руслар эш күрәләр, / Мөселманнар төш күрәләр* [Тукай, 2001, 1 т.: 254]. Ироник рухта әйтелгән бу сүзләрдә руслар һәм татарлар (XX йөз башында мөселман һәм татар этнонимнары янәшә кулланылуы табигый күренеш булган) арасында каршылыклы янәшәлек үткәрү эш һәм төш төшенчәләрен антонимик бәйләнештә карарга мөмкинлек бирә, төш мотивының эчтәлегә шушы каршылык аша табыла: ул шагыйрьнең милләткә хас пассивлык, битарафлыкка мөнәсәбәтен билгеләүче ачкыч сүзгә әйләнә.

К. Хаммадовның «Күмелгән зәкявәт» (1914) поэмасында төш мотивы аша иске карашлы этисенә каршы бара алмыйча, кадими мәдрәсәдә яшә гомерен заяга үткәргә мәжбүр булган яшүсмернең төше төп мәгърифәтчел оппозицияләр – белем һәм наданлык, искелек һәм яңалык каршылыгын ачып бирә. Ул бөтен дөньяны ак нур басуын, егетләр һәм кызларның, тәхеткә утырып, ай, кояш, йолдыз, гарешкә очуларын күрә. Үзе дә алтын тәхеткә бара башлау белән, аны кемдер йолкып ала. Яшүсмерне (гомумиләшеп – милләтне) артка сөйрәүче, яңалыкка каршы чыгуы көч буларак искелек тарафдарлары, кадими дин әһелләре калка. Шагыйрь тарафыннан алар кискен тәнкыйтьләнә, мондый система кире кагыла.

Төш мотивы модернистик юнәлештә ижат ителгән эсәрләрдә дә күзәтелә. Аерым алганда, экзистенциаль жирлекле шигъри эсәрләрдә төш вакыт һәм пространство, реаль һәм ирреаль яшәеш, яшәү һәм үлем чикләрендәге арадаш халәт рәвешендә күзаллана. Әйттик, Ф. Ибраһимовның «Төш» (1915) поэмасында тормыш – төш концепциясе, сәнгатьчә үстерелеп, кеше гомеренең яшәү белән үлем арасында бер мизгел генә булуын раслаучы хакыйкәткә әверелә. Поэмаңың төп герое хәзрәт күргән төш нәкъ менә гомер, яшәеш, көнитеш, жирдәге яшәү хакында: карт үзенең бакчасындагы чиймә янында утыруын күрә. Кинәт чиймәдән юл ачылып, аннан бер нурлы йөзле сабый чыга һәм, бик тиз картка әйләнә, вафат та була. Бу – шартлы сурәт, әлегә төш һәр кешенең гомер юлын символлаштырып килә. Шул рәвешле, кеше гомеренең мизгел генә булуы турындагы тәғлимәт яшешнең табигый чиге үлем икәнлеген раслау белән кушыла: *Көннәр үтә, айлар, еллар үтә, / Арта һаман үткән көн саны, <...> / Мулла бабай гына дөньяда юк, / Жир астында күптән күмелгән. / Көннәр үткән, айлар, еллар үткән, / Чыккан инде хәзрәт күңелдән* [Ибраһимов, 1915: 293].

Төш мотивының экзистенциаль семантикасы Г. Тукай шигъриятендә дә очрый. Экзистенциаль сызланулар бәйләме рәвештә ижат ителгән «Хәстә хәле» (1913) шигъриятендә төш – лирик геройны яшәү белән үлемнән аерып торган чиктәш халәт буларак карала: *Көн туа. Һәр көнне хикмәт, мәгънәдән буш эш күрәм; / Күз йомалмыйм төн буе, йомсам – коточкыч төш күрәм* [Тукай, 2001, 2 т.: 277]. Мотивның «коточкыч» эпитеты белән төгәлләштерелүе, иң беренче чиратта, чынбарлыкка, шәхеснең эмоциональ-психологик кичерешләр дөньясына ишарә итә. Фани һәм бакый дөнья чигендә бәргәләнгән геройның күнел халәте шигъри дөвамында сызлану белән характерлана. Әсәрдә сурәтләнгән экзистенциаль дөнья сурәте төш мотивын яшәү мәгънәсен жую, өметсезлек, алдану, читләшү, ялгызлык һ.б. мотивлар белән бер үрәткәгә куя. Лирик геройның сызланулы-өрнүле хис-кичерешләре рәвешендә үстерелгән лирик катлам соң дәрәжәдәге өметсезлек хисе белән сугарыла: *Бетте иман, мәрхәмәт, шәфкать, мәхәббәткә тамам; / Бәйлә корбанлык кеби, алда кызыл кан, ит күрәм. / Бар хаятым салкыныннан туңды эсан, катты күңел; / Һәр ягында бар әсһанның зәмһәрирдән чик күрәм* [Шунда ук].

Димәк, XX йөз башы шигъриятендә төш мотивының семантик һәм функциональ үзенчәлекләре чорның әдәби-мәдәни контексты белән билгеләнә. Романтик ижатта төш хыялый романтик дөнья гәүдәләнешә буларак килә. Мәгърифәтчелек идеяләре алга чыккан эсәрләрдә төш – милләт халәте янәшәлегә үткәрелә. Еш кына төш мотивы сатирик эчтәлек белән баетыла: милләт алгарышына киртә булган аерым катлау вәкилләренә ироник-тәнкыйди бәя бирү вазифасына хезмәт итә. Экзистенциаль укылышка ия шигъри-поэмаларда саташулы төш мотивы, бердән, яшәү белән үлем чигендә калган лирик геройның күнел халәтен ачып бирә, яшәеш кануннары турында уйландыра.

Әдәбият

1. Гайнуллин-Чокалы Г. Биш мужик. – Казан, 1910. – 16 б.
2. Ибраһимов Ф. Төш // Аң. – 1915. – №17. – Б. 291-293.
3. Лотман М.Ю. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
4. Миннуллина Ф. Х. Просветительские мысли в татарской драматургии конца XIX-начала XX в. (на примере пьес Г. Ильяси «Несчастливая девушка», Ф. Халиди «Против несчастной девушки», Г. Исхаки «Жизнь с тремя женами») // Просветительское движение у тюркских народов и творчество Абая: Международная научно-практическая конференция, посвященная 175-летию со дня рождения казахского поэта, просветителя, общественного деятеля Абая Кунанбаева (г. Казань, 14 декабря 2020 года) / Составители Ф.Г. Файзуллина, Г.А. Хуснутдинова. – Казань: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2020. – С. 185–188.

5. Сүнчәләй С. Сүнгән жан // Сәгыйть Сүнчәләй шигырьләре. – Казан, 1913. – Б. 78–85.

6. Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 1 т.: шигъри әсәрләр (1904-1908). – 407 б.

7. Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). – 384 б.

© Надыршина Л.Р., 2023

УДК 372.881.1

*Назарова Р.Р., старший преподаватель
Лингвостудия, г. Бирск (Россия)*

МУЛЬТИЛИНГВИЗМ В РУССКО-БАШКИРСКОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В статье рассматривается проблема мультилингвизма в русско-башкирской школе. Целью является показать сложности преподавания нескольких иностранных языков в условиях русско-башкирского билингвизма через интерференцию грамматики и лексики русского, башкирского, английского, французского и немецкого языков.

Ключевые слова: Мультилингвизм, полилингвистическое образование, русско-башкирский билингвизм, интерференция языков, мультилингводидактика.

Abstract. The paper deals with the problem of multilingualism in the Russian-Bashkir school. The aim is to show the difficulties of teaching several foreign languages in the conditions of Russian-Bashkir bilingualism through the interference of grammar and vocabulary of Russian, Bashkir, English, French and German.

Keywords: Multilingualism, Multilingual Education, the Russian-Bashkir Bilingualism, Interference of Languages, Multilingual Didactics.

В последнее время у нас растёт интерес к полилингвистическому образованию. В Республике Башкортостан уже появились школы с преподаванием нескольких иностранных языков. Весьма любопытная картина складывается в условиях мультилингвизма в национальных школах с русско-башкирским билингвизмом.

В своё время башкирская исследовательница Х.Х. Лукманова писала: «Модернизация национальной школы – это переход от традиционного национального образования, узко репродуцирующего этническую культуру и язык какого-либо народа, к современному технологически развитому национальному образовательному процессу, в котором учащиеся, обучаясь на родном языке и изучая родную культуру, активно включены в новые ритмы развития Башкортостана и России» [Лукманова, 2003: 165]. Актуальность модернизаций национального образования, которая предполагает синтез традиционного и инновационного направлений в педагогической науке и образовательной практике, до сих пор сохраняется.

Таким образом, в современных условиях от билингвизма стало возможным перейти к мультилингвизму, иначе полилингвизму, многоязычию. Это означает использование нескольких (более двух) языков в пределах определённого социума (редко государства). Индивидуальный мультилингвизм – это употребление индивидуумом или группой людей нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией.

Ускоренное развитие информационных технологий в мире способствует быстрому распространению мультилингвистического образования. Причин для этого несколько. Главная из них, как известно, носит всемирно-интернациональный характер. Это стремление разных народов к сотрудничеству и взаимопониманию, воспитанию толерантности и дружбы всех наций, уважительному отношению к их языкам и культурам [Сысоев, 2006: 11].

Важной причиной актуальности многоязычия для нас является также чисто утилитарная необходимость научно-педагогической и прочей коммуникации с носителями языка, для сотрудничества в сфере культуры, в областях воспитания и образования юных поколений, для взаимовыгодного обмена опытом и т.д.

Однако в мультилингводидактике пока нет готовых рецептов, да и весьма сложно организовать преподавание двух или больше иностранных языков в школе. Это сложнее в национальных школах с русско-башкирским билингвизмом. Ведь, есть проекты введения преподавания даже четырёх иностранных языков (английского, французского, немецкого и испанского) [Барышников, 2004: 19-20]. Очевидно, что всяческой поддержки заслуживают авторы, которые озабочены именно научным решением проблемы оптимального порядка обучения нескольким языкам. Но идея Н.В. Барышникова состоит в том, чтобы основой овладения четырьмя иностранными языками должен быть английский. Автор исходит из того, что в индивидуальном естественном многоязычии один из языков является доминантным и на него следует опираться как на «гарантию изучения остальных языков». Такое утверждение, на наш взгляд, не совсем научное. Диалектика

проблемы в том, что обучающийся иностранным языкам опирается на свой родной язык (в нашем случае – это башкирский и русский языки).

Система английского языка далеко не однородна и, значит, не так проста, как это может показаться на первый взгляд. Конечно, если после английского языка идёт немецкий, то с фонетической точки зрения последний покажется «простым» и «лёгким». Но как только обучаемый вступает в поле морфологии, эта «лёгкость» мгновенно исчезает. Всё же, при всей их специфике, и английский, и немецкий относятся к одной группе индоевропейских языков – германской, и поэтому переход от одного языка к другому менее мучителен, чем переход к языку другой группы.

Когда же индивидуум приступает к изучению третьего иностранного языка (например, французского), в действие вступают факторы другого порядка. Имеются в виду компенсаторные умения, приобретённые в период овладения первым и вторым иностранными языками, а также общую лингвистическую подготовленность обучающихся.

Дело в том, что в условиях русско-башкирской школы, введение второго, третьего иностранных языков, осложняет проблему интерференции грамматических признаков английского, французского, немецкого с башкирским и русским языками [Масалимова, 2012: 77]. В школах Республики Башкортостан методика обучения иностранным языкам уже давно строится на учёте межъязыковых различий и сходств. Придание башкирскому языку статуса государственного языка в пределах республики предъявляет высокие требования к его изучению, в частности, требует углублённого исследования особенностей коммуникативного поведения учащихся национальных школ и классов в сопоставительном плане. Языковая интерференция в условиях многоязычия позволит усвоить национально-культурную специфику языковых средств, а также поведенческих стереотипов, обслуживающих общение.

Русскоязычному учащемуся простые предложения на английском, французском и немецком языках не представляют особой трудности – по структуре они схожи русскому языку, так как принадлежат одной семье языков – индоевропейской. Например:

Он идёт в школу Ул мәктәпкә бара He goes to school Il va à l'école Er geht zur Schule

Строятся эти предложения по одному образцу – подлежащее, сказуемое, дополнение. К тому же дополнение (в школе) совсем сходно грамматически и даже фонетически (*to school, à l'école, zur Schule*). Другое дело – в башкирском: сказуемое в тюркских языках всегда ставится в конце предложения. Дополнение *мәктәпкә* в дательном падеже (төбәү килеш), на что указывает падежное окончание *-кә*. Создаётся интересная ситуация: русскоязычный школьник встречает трудность в освоении башкирского, чем европейских языков.

Ещё сложнее будет, если перейдём к примерам с глаголом *ходить*:

Он ходит в школу Ул мәктәпкә йөрөй He goes to school Il va à l'école Er geht zur Schule

На русском языке глаголы *идёт* и *ходит* имеют разные значения. По-английски, по-французски и по-немецки ничего не меняется. А вот по-башкирски *ходит* будет *йөрөй*. Тут явная интерференция русского и башкирского языков. Но такое бывает редко. Когда нужно описывать явления природы, то возникает масса проблем. Уже стало классическим сравнение глаголов *идёт* и *яуа*, когда русскоязычный учащийся всё норовит написать *бара* вместо *яуа*.

Дождь шёл целый день Ямғыр көнө буйы яуы It rained all day Il a plu toute la journée Es hat den ganzen Tag geregnet

В данном случае в европейских языках употребляется безличная форма в отличие от русского и башкирского языков.

Овладению грамматикой иностранных языков учащимися в школах с преподаванием башкирского и русского языков способствует сходство русских и европейских иностранных слов по звучанию: общественно-политическая лексика (например, *парламент, президент, социальная сфера, экономика, культура, гуманизм* и пр.), научная терминология, названия месяцев, географические названия и т.п.

Как видим, реалии современности содействуют более эффективному обучению грамматике иностранных языков в условиях русско-башкирского билингвизма.

Литература

1. Барышников Н.В. Мультилингводидактика // Иностранные языки в школе. – 2004. – № 5. – С. 19-27.
2. Лукманова Х.Х. Национальная школа Башкортостана: история и перспективы. – М.: Высшая школа, 2003. – 192 с.
3. Масалимова Д.Ф., Назарова Р.Р., Масалимов Р.Н. Интерференция в условиях билингвизма // Башкортостан укытыусыһы. – 2012. – № 11. – С. 77-78.
4. Сысоев П.В. Языковое поликультурное образование // Иностранные языки в школе. – 2006. – № 4. – С. 2-14.

© Назарова Р.Р., 2023

ОБРАЗОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СФЕРЕ СТРЕЛЬБЫ ИЗ ЛУКА В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию лексики башкирского языка. В статье рассматриваются лексические единицы, относящиеся к сфере стрельбы из лука. Анализируются корневые, производные, составные и парные слова.

Ключевые слова: башкирский язык, лексика, аффикс, корень слова.

Abstract. The article is devoted to the study of the vocabulary of the Bashkir language. The article discusses lexical units related to the field of archery. Root, derivative, compound and paired words are analyzed.

Keywords: Bashkir language, vocabulary, affix, word root.

В языкознании изучение словарного состава любого конкретного языка является значимым и актуальным. Лексика башкирского языка в настоящее время, несмотря на наличие работ по изучению лексики, остается малоизученной, требуются специальные исследования отдельных пластов лексики, в том числе и сферы стрельбы из лука.

Вопросы лексики башкирского языка отражены в исследованиях Н.К. Дмитриева, Дж.Г. Киекбаева, Т.М. Гарипова, М.Х. Ахтямова, З.Г. Ураксина, Э.Ф. Ишбердина, Ф.Г. Хисамитдиновой, Р.Н. Терегуловой, Н.М. Суфияновой, Г.Д. Зайнуллиной, М.Г. Усмановой, К.Г. Ишбаева, Г.Х. Бухаровой, М.И. Багаутдиновой, Р.Г. Гиззатова, К.З. Закирьянова, Г.Г. Кагарманова, З.И. Сяяховой, Л.Х. Самситовой, Г.Р. Абдуллиной, Л.М. Хусайновой, Г.Н. Ягафаровой Р.Н. Хадыевой, Г.Г. Кульсаринной, З.А. Хабибуллиной, А.Д. Лукмановой, Р.М. Саяфи и др.

В сфере стрельбы из лука в башкирском языке употребляются корневые (тамыр һүззәр), производные (яһалма һүззәр), сложные (кушма исемдәр), парные слова (парлы һүззәр):

1. Корневые слова: ук, һазак 'стрела', ян 'лук', сәп 'мишень', мәргән 'меткий', ат 'стреляй'.

2. Производные слова: уксы 'стрелок', атыусы 'стрелок', атыу 'стрельба', юныу 'обтесать'.

3. Составные слова: алмас башаклы ук 'стрела с алмазным наконечником'; калак (или тырма) баш ук 'стрела с плоским, режущим наконечником'; мөгөз башлы ук 'стрела с роговым наконечником'; тупай баш ук 'стрела с тупым наконечником'; һызма ук 'боевая стрела с наконечником и перьями'; ук атыу – стрелять из лука; ук юныу – обтесать стрелу.

4. Парные слова: ук-һазак, ук-ян, ук-йәйә букв.: 'стрела-лук' 'сагайдак', 'сайдак'.

Производные слова, употребляемые в сфере стрельбы из лука часто образуются способом аффиксации от имен существительных, имен прилагательных и глагола:

-имена существительные образованные от имен существительных с помощью аффиксов -сы, -се, -со, -сә; даш, -дәш. Например: уксы, атыусы, язуаш, юлдаш и др. Примеры. *К. Аксултанов турнирында 40-ка якын уксы мәргәнлектә көс һынашты («Йәшлек» гәзитенән). Ә бит быға тиклем һәр төбәктән мәргәндәр булган хәлдә лә, улар атай-олатайзарыбыздың уксы буларак ниндәй мәшһүр юлдар үткәнән һағынып кына исләй ине («Башкортостан» гәзитенән). Салауат кеүек уксы булыр... (Я. Хамматов).*

-имена существительные образованные от глаголов с помощью аффиксов -ыу, -еу; -гыс, -гес и др. Например: юныу и др. Примеры. *Йүкә ағасы булмаган урындарҙа уқты ниндәй ағастан юныу һәйбәт? (Я. Хамматов).*

-имена прилагательные, образованные от глаголов: юнылган, яһалган, төзәтелгән, бөгөлгән һ.б. Примеры. *Йүкә ағасынан юнылган ук үзәге еңел, тура һәм нык була, – тип аңлатты йорт старшинаһы (Я. Хамматов).*

-Имена прилагательные, образованные от имен существительных: Был, күренеүенсә, иң шәп ағастан юнып эшләнгән ысын хәрби йәйә менән ысын хәрби ук! (Я. Хамматов). *Оста ла эшләнгән, – тип Каһымдың матур йыһазлаңған ук-һазағы менән һокланды... (Я. Хамматов).*

В сфере стрельбы из лука в башкирском языке употребляются составные слова: алмас башаклы ук, калак (или тырма) баш ук, мөгөз башлы ук, тупай баш ук, һызма ук, ук атыу, ук юныу – обтесать стрелу, мәргән уксы, Уксы йондозлого, уксы рота, уксы дивизия и др. Примеры. *Безең ауылдаштар хезмәт иткән уксы рота каланан алыс түгел сукайып күренгән бейек калкыулык һыртында, алдан әзерләп куйылган окоптарҙан урын алды («Киске Өфө» гәзитенән). Уксы йондозлогонда тыуган нәфис зат йәшел күбәлектәр менән бизәлгән алһыу күзлектә каршығызға баһа, аптырамағыз, ул бары тик башкаларға окшамаска тырыша. («Башкортостан кызы» журналынан). Якшы көрәшсене ат күтәрмәй, мәргән уксы иһә көрәштә «ятып кала», тигәндәй... («Йәшлек» гәзитенән).*

Лексема ук (стрела) в сочетании двух или нескольких компонентов имеет различные значения: ук эйеме ер – расстояние, равное полету стрелы; ук баш тирмә – конусообразная юрта; күтәргес крандың ұғы – стрелка подъемного крана; атқан ук кеуек – стремительный, быстрый; йөнһөз ук – несамостоятельный человек; Ук йондозо – созвездие Стрелы; ук йылан – вид змеи; ук булып казалыу – оказать сильное воздействие на кого-либо; уксы – стрелок, стрелковый; мәргән уксы – меткий стрелок; уксылар бригадаһы – стрелковая бригада; уктан атыу спорты – вид спорта; Ук йондозлоғо – созвездие Стрельца; уксыл – осло и др. Примеры. *Колагында боронго ырыуаштарының һай-һайтлап мал-тыуар кыуганы, йыйын майзанында бәйгеләргә сапкан ат тояктары тупылдауы, сибәр, сая Сәфәрбикәнең сәпкә төбәп атқан уктарының һызғырыуы ишетелгәндәй булды («Ағизел» журналынан). Әйткән һүз – атқан ук (Башкирская народная пословица). Эйе, «Төньяк амурзары» атқан ук атты тишеп үтәнән-үтә сығыуын мин дә ишеттем! («Ағизел» журналынан).*

В башкирском языке в сфере стрельбы из лука употребляются парные слова: ук-һазак, ук-йәйә, ук-ян букв.: 'стрела-лук' – сагайдак, сайдак (лук с налучником и колчан со стрелами у конного воина); ук-йәзрә 'стрела-ядро', оружие, вооружение; ук-һазағты кулга алыу – взять в руки оружие. В языке употребляется и диалектный вариант слова: ук-һая – ук-һазак. Примеры. *Халык Ерәнсә сәсәнде ил алдындағы элекке хезмәттәре өсөн хөрмәтләп, аты, әйәр-өсөнө, ук-һазағы менән бергә һалып ерләгән, кәберенең өстөнә корған өйгән («Киске Өфө» гәзитенән). Башкорт халқының бренды – башкорт балы, кымызы, аты менән бер рәттә башкорт ук-йәйәһе лә торорға тейеш, тип һанайым («Йәшлек» гәзитенән). Уны үз атаһы, кайным, тәпәй басқас, атка ултырткан, һуңғарак, бына әлеге һымак, кылысын, ук-янын тотторған («Ағизел» журналынан). Буранбайдың артынан сабышып килеүсә башкорт егеттәре, ук-йәзрәләрен бал корттары күсе шикелле язуырып осора-осора йәйәүле француз һалдаттарын эзәрлекләгән вақытта, бер төркөм һыбайлы француздарға тап булдылар (Я. Хамматов).*

Таким образом, в сфере стрельбы из лука в башкирском языке употребляются корневые (тамыр һүззәр), производные (яһалма һүззәр), сложные (кушма исемдәр), парные слова (парлы һүззәр).

Литература

1. Башкорт теленең һүзлеге. 2 томда. Россия ФА, Башкортостан ғилми үзәге / Тел һәм әзәбиәт институты. – М.: Русский язык, 1993. Том 2. Н-Я. – 814 с.
  2. Киекбаев Ж.Ф. Хәзәрге башкорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы (укуу кулланмаһы). – Өфө, 2002. – 264 б.
  3. Каһарманов Ғ.Ғ. Башкорт теленең лексикаһы һәм терминологияһы. – Стәрлетамак: СДПИ, 2002. – 336 б.
  4. Ягафарова Г.Н. Военная лексика башкирского языка. – Уфа: Гилем, 2003. – 110 с.
- © Нугаманова И.И., Салыхова З.И., 2023

УДК 81-139

Ораз А.Н., докторант

Ғылыми жетекші: Маликов Қ.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ. (Қазақстан)

ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ПСИХИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Лексиканы оқытудың психологиялық аспектілерін анықтауда теориялық және әдіснамалық, қолданбалы сипаттағы практикалық ойлауды жүзеге асыратын психикалық процестер қарастырылады. Зерттеу жұмысымыздың өзектілігі лексиканы меңгерудің психологиялық процестермен тікелей байланыстылығын ашу болып табылады. Ұсынылып отырған мақалада лексиканы оқытудың психологиялық негіздерін ғылыми зерделеу мақсатында отандық және шетелдік психолог ғалымдардың пікіріне талдау жасалды. *Зерттеу нәтижесінде* тілдік білім аясында лексикалық құбылыстарды меңгерудің психологиялық негіздерін оқытудың тұрақты бөлігі деп санап, оқытудағы психологиялық тұрғыдан әрекеттестікті кешенді бірліктер негізінде кесте арқылы көрсеттік.

Кілт сөздер: қазақ тілі, психикалық процестер, лексика, қазақ тілін оқыту әдістемесі, әдістеме.

Аннотация. При определении психологических аспектов обучения лексике рассматриваются психические процессы, осуществляющие практическое мышление теоретико-методологического, прикладного характера. *Актуальность* нашей исследовательской работы заключается в раскрытии непосредственной связи усвоения лексики с психологическими процессами. В предлагаемой статье проведен анализ мнений отечественных и зарубежных ученых-психологов с целью научного изучения психологических основ обучения лексике. *В результате исследования* мы увидели психологические основы овладения лексикой как постоянную часть обучения и продемонстрировали психологическое взаимодействие в обучении с помощью таблицы на основе комплексных единиц.

Ключевые слова: казахский язык, психические процессы, лексика, методика преподавания казахского языка, методика.

Abstract. When determining the psychological aspects of teaching vocabulary, mental processes that carry out practical thinking of a theoretical, methodological, applied nature are considered. *The relevance* of our research work lies in revealing the direct connection of vocabulary assimilation with psychological processes. The proposed article analyzes the opinions of domestic and foreign scientists-psychologists *for the purpose* of scientific study of the psychological foundations of teaching vocabulary. *As a result of the study*, we saw the psychological foundations of vocabulary acquisition as a permanent part of learning and demonstrated psychological interaction in learning using a table based on complex units.

Keywords: Kazakh language, mental processes, vocabulary, methods of teaching the Kazakh language, methodology.

Өзге тілді үйрену, оның әр түрлі тілдік аспектілерін меңгеру, қарым-қатынас құралы ретінде қолдана білуге дағдылану оқыту процесіндегі ең күрделі мәселелердің бірі. Тілді жүйелі түрде үйрену мектептен басталатындықтан, оны оқыту қазіргі ғылымдардың, атап айтқанда лингвистиканың, психологияның, педагогиканың соңғы жетістіктеріне сүйенетіні сөзсіз. Осы тұрғыда елімізде қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың ғылыми негізі жан-жақты қарастырылып жатыр.

Лексиканы оқытудың психологиялық негіздерін анықтауда теориялық және әдіснамалық, қолданбалы сипаттағы практикалық ойлауды жүзеге асыратын психикалық үрдістер қарастырылады. «Психиканың түйсіну, қабылдау, ойлау немесе қиял үрдістерінің ұйымдасқан жүйесі ретінде зерттелуі бүгінде осы үрдістердің өздерін игеруді ғана емес, сонымен қатар жүйелер мен жалпы объектілердің табиғаты жөніндегі түсініктерді тереңнен қайта ұғынуды талап етеді. Психикалық процестердің дамуы мен құрылымы жайлы түсініктерді қалыптастыру әуел бастан психологияның өзінің ауқымынан тысқары методологиялық сипаттағы мәселелерге көңіл бөлуді қажет етеді» [Шабельников, 1998: 3]. Психикалық аспекті тұрғысынан тіл үйрену психологиялық процестер әрекет арқылы дамиды деп айтуымызға болады. Бұл көзқарасты алғаш психолог Л.Г. Выготский ұсынған [Оралбаева, 1996: 20]. Кейіннен бұл қағиданы А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия т.б. өз еңбектерінде қолдады. Тіл үйретудің ғылыми негіздерінің бірі психологиялық жағы И.А. Зимняя, Б.Б. Беляев, А.Н. Леонтьев, К. Оразбекова, Е. Суфиев т.б. еңбектерінде айтылған. Бұл оқу құралдарында шет тілін оқытуда психология ғылымының атқаратын рөлі, өзге тілді үйренудің психологиялық заңдылықтары, ерекшеліктері, сабақ тиімділігінің психологиялық аспектілері кеңінен баяндалған. Зерттеулер жоғарыда аталған ғалымдар А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Л.С. Выготский сияқты көрнекті психологтардың адам әрекеті, сөйлеу механизм жөніндегі ғылыми еңбектеріне негізделіп жазылған еді. Қазақ тілінің лексикасын оқыту заманауи технологиялар арқылы оқыту үрдісінде білім алушылардың теориялық және практикалық ойлауына жаңаша ықпал етуде. Осы тұрғыдан тілді оқыту әдістемесінің психологиялық үрдісіндегі негізгі психикалық жай-күйді басынан өткерушіні субъект деп тану басты орында тұр.

Тілді, лингвистикалық жүйеде сарапталған тілдік бірліктерді оқыту әрекетінде субъектілердің сан қырлылығы оқыту әдістемесінің ғылымаралық сипатын танытады. Танушы тұлғаның оқу әрекеті барысындағы түрлі жай-күйі мен мотивациялық қырлары әдістеме ғылымында субъектінің психофизиологиялық ерекшелігімен тығыз бірлікте қарастыруды қажет етеді. «Сөз психологиясын, сөз тудыру механизмдерін зерттеп білу, адам психофизиологиясы функциясының дамуы (П.П. Блонский, Б.Г. Ананьев, С.Л. Рубинштейн, Н.И. Жинкин, және т.б.) аталған ұғымдардың әдістеме ғылымының дамуына тиімді әсерін тигізіп қана қоймай, «әдістемелі» психологияның меншігіне жүктеді (В.А. Артемов, Г.В. Репкин, Б.А. Бенедиктов, Г.В. Карпов)» [Құнанбаева, 2010: 14]. Психология ғылымы адамның түрлі әрекеттері мотивациясын, рухани ерекшеліктерін, ойлауы мен сөйлесім қызметтеріндегі психологиялық ерекшеліктерін және зейін мен ес, түйсік пен қабылдау, психофизиологиясындағы темпераменттік ерекшеліктерін және тағы да басқаларды қарастырады.

Психология ғылымы оқу үдерісінде тұлға болмысын қалыптастыруда индивидтің дамуына әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды білім беру процесінде ескеруді назарға алады. Отандық психолог ғалымдар Т. Тәжібаев, Қ. Жарықбаев, М. Мұқанов, Е. Суфиев, Ә. Алдамұратов, С. Елеусізова, О. Саңғылбаев еңбектерінде тұлғаның білім мазмұнын игерудегі психологиялық жағдаяттың ерекше маңызды екендігі жан-жақты қарастырылған. Тілдік бірліктерді игеру барысындағы іс-әрекеттің психологиялық теориясында психикалық ішкі дайындық пен іс-әрекетті материалдық, яғни, сөздің заттануы деп танысақ, ал сыртқы іс-әрекет әлеуметтік қатынастың тұлға психикасына әсерінен көрінеді. Психология ғылымында әрбір білім алушының, яки, дара тұлғаның ойлау үрдісінің дамуы мен жетілуіне ерекше назар аударады. Бұл жерде субъектінің биологиялық және физиологиялық, интеллектуалдық және құзыреттілік, танымдық және лингвистикалық секілді көптеген ерекшеліктері басшылыққа алынады. Психологияда тілдік бірлік арқылы субъектінің танымдық әлеуеті, тұлғалық болмысы, адами мәдениеті, этнопсихологиясы, қалыптасқан дағдылары секілді мәселелерге назар аударуға болатындығы соңғы кездегі зерттеулерде арнайы нысан ретінде қарастырыла бастады.

Лингвистикалық білім, оның ішінде лексиканы оқыту барысында жеке тұлғаның психологиялық болмысы ерекше маңызға ие болады. Ес, ойлау, түйсік, қабылдау мен оның және кинестезиялық түрлерінің ерекшелігін лексикалық құбылыстарды меңгерту барысында қолданылатын әдіс пен әрекеттерді негіздейді. Мәселен, танымдық әрекет түрлері – қабылдау мен зейін. Мысалы лексиканың бір тарауы омонимді оқытуды қарастырып көрейік: қабылдау кезінде омонимдік құбылыстардың басты белгілерін, ұғым мен мағына арасындағы өзгешелікті таныту барысында қолданылады. Омонимдік құбылыстардың теориялық мәселелерін ашу барысында сыни тұрғыдан сұрақ қойып, жаңа сипаттағы өз ойын жүйелеу психологиялық тұрғыдан дайындықты қажет етеді. Тіпті, студенттерді ғылыми ортада сөйлеуге үйрету үшін оларға ең бірінші психологиялық тұрғыдағы дайындық керек.

Тіл үйрету ісінде психикалық процестердің табиғатын ескеру өте маңызды. Психологтардың пікіріне сүйенсек, тіл үйретуде оқушының ойлау қабілетіне, оның ана тілінен алған біліміне сүйеніп, екінші тілде сөйлеу дағдыларын саналы қалыптастыру пайдалы болады. Сонда ғана қажетті дағдылар орнықты, нық қалыптасады.

Психолог С.Л. Рубинштейн: «Дағды саналы түрде автоматтандырылған қимыл-әрекет түрінде көрінеді, ал сонан соң әрекеттің автоматтанған тәсілі ретінде қызмет атқарады» – дейді. Дағдының физиологиялық механизмдері – жоғары жүйке жүйесіне бағынатын шартты рефлекс жүйесі, оның бірінші сигналдық системада жасалуы. Басқаша айтқанда, дағды әрекеттің адам бойында орнығуы [Ушинский, 1988: 22].

Тілді, лексиканы меңгеруде ес процесінің атқаратын қызметі зор. Психологтар естің екі түрін ажыратады: ұзақ мерзімді ес және қысқа мерзімді ес. Тіл меңгеру мен сөйлеу процесінде екеуінің де маңызы аса зор. Сөйлеуге қажетті тілдік тұлғалар алдымен аз сақталатын ес арқылы қабылданады да, содан кейін барып, жаттығулар, қайталаулар арқылы ұзақ сақталатын белсенді ой әрекетімен байланысты тілдік материал есте жақсы сақталады. Сондықтан екінші тілді үйретуге қатысты жұмыстардың бәрі оқушының ой белсенділігін, қызығушылығын, тілге деген ынтасын арттыратын болуы керек. Сонымен қатар, бір нәрсені есте сақтау – оны белгілі бір ұғыммен байланыстыру деген сөз. Ес үдерісінің негізі болып саналатын байланыстарды психология ғылымында ассоциациялар деп атайды. Ассоциациялар есте сақтаудың материалдық негізі болады және қабылданған материалды есте сақтау, ұмыту және қайта жаңғыртудың көптеген құбылыстарды ғылыми тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы лексиканы оқыту тұрғысынан келетін болсақ, қарама-қарсы ассоциациясы бар, ол белгілі бір тілдік ұғым, сөз, сөз тіркесі жайындағы елес оған қарсы мәнді екінші ұғым немесе сөзді еске түсіреді. Мәселен, оқушының есіне *биік* сөзі түссе, оған қарама-қарсы мәнді *аласа* сөзі ойына ойына келуі мүмкін. Яғни, антоним сөздерінің бірі еске түссе оған ілесіп қарсы мағыналы сөздің еске түсуі деп түсіну қажет.

Лексиканы меңгеруде оқушының қабылдау процесінің де маңызы зор. Психологтар қабылдаудың мынадай түрлерін атап көрсетеді: көру, сезу, есту. Бұлардың ішінде есту және сөйлеуді қабылдаудың орны зор. Өйткені кез келген тілді үйренуде оқушылар алдымен ауызекі сөйлесуге үйренеді. Онда дыбыстарды, сөздерді есту, сөйлеуді қабылдау арқылы дағдыланады.

Оқу ісі, ой қызметі, оқу материалын меңгеру барлығы да зейінге байланысты. Орыс педагогы К.Д. Ушинский [Ушинский, 1988: 36] зейіннің маңызын былайша көрсетеді: «Зейін адам санасынан қорытылып өтетін барлық ойды аңғартатын адам жанының жалғыз есігі болып табылады, демек, бұл есікке ілімнің бірде-бір сөзі соқпай өте алмайды. Егер де соқпай өтсе, онда баланың санасында ештеңе де қалмайды». Отандық ғалым Т. Тәжібаев зейінді сипаттарына қарай ырықсыз және ырықты зейіндер деп екіге бөледі. Әсіресе, тілді үйретуде оқушылардың жас және психикалық ерекшеліктеріне тән таным үдерісіне эмоциялық реңк беретін көрнекіліктерді пайдалану түсінуді әлдеқайда жеңілдетеді. Осы орайда, алғашқы кезде ырықсыз зейін ырықты зейіннен басым болатынын аңғаруға болады. Мәселен, қазақ тілінің лексикасын оқыту барысында өзге тілді аудиторияға тек ережелерді жаттатып, жаттығу жұмыстарын орындатқаннан түрлі көрнекі құралдарды (аудиожазба, суреттер, кинометафоралар), сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында жиі коммуникацияға түсу оқытуды әлдеқайда жеңілдетіп, бала зейінінің де шоғырлануына, материалды қабылдауына зор ықпалын тигізеді.

Сонымен қатар, оқушылар бір-бірімен сөйлесу кезінде тілдің эмоциялық жағын, яғни интонация, ырғағын, ымдау, қол қимылдарын пайдаланады. Сол себепті де тіл психикалық құбылыстарды танып білудің де құралы бола алады.

Екінші тілді оқытуда мұғалім ең алдымен сөйлеудің түрлерін үйретеді, үлгілерін көрсетеді, оған оқушыны жаттықтырады, оны ақыл-ойдан өткізіп, саналы қолдану дәрежесіне жеткізеді.

Сөйлеу тілін дамыту процесінде адамның еркі, ой-өрісінің дамуы, қиялдай білу ерекшеліктері негізгі рөл атқарады. Олардың барлығы да белгілі бір тілді меңгергенде диалектикалық байланыста болады. Қазақ тілінің лексикасын меңгеруде алдымен лексикалық дағдыларды қалыптастырудың мәні зор екендігіне жоғарыда тоқталдық. Олай болса, дағды негізінің бірі тіл үйренуде сөйлеу тілі дағдысының қалыптасуы мәні зор. Өйткені сөйлей білетін адамға тыңдап-түсінуге арнайы дағдыландырудың қажеті жоқ, себебі ондай дағдылар өздігінен қалыптасатындығын айтқан педагогика ғылымдарының кандидаты, ғалым Б.Мешімбаева «тыңдап-түсіну дағдыларының дамымай келу себептері де осында» дейді [Тұрлыбекова, 2014: 166].

Мәселен, зерттеу жұмысымыздың негізгі аудиториясы оқушылар деп қарастырсақ, лингвистикалық білім аясында лексикалық құбылыстарды меңгертудің психологиялық негіздерін оқытудың тұрақты бөлігінің бірліктері деп санауға болады. Оқытудағы психологиялық тұрғыдан әрекеттестікті төмендегі кешенді бірліктер негізінде кесте арқылы көрсетуге болады:

Кесте 1 – Пәнді оқыту барысындағы психологиялық әрекеттестік

Пәннің лингвистикалық мазмұны	Білім алушының субъектілік /психологиялық сипаты	Дағды қалыптастыру тәсілдері, құралдары	Пәнді игертушінің субъектілік болмысы	Нәтиже/психологиялық дағды, әрекет
1	2	3	4	5
Сөз мағынасын оқыту. Сөздің тура және ауыспалы мағыналарын ажырату. Пән мазмұны лингвистикадағы дәстүрлі және антропоэзектік бағыттарды қамтиды, лингвистикалық антропоэзектік теорияларына басымдық береді.	Білім алушы субъектілер – 5-11 сынып аралығы кезеңіндегі жасөспірімдер. Әлеуметтік, тұлғалық, кәсіби, рухани адамгершіліктік жағынан қалыптасу үстіндегі дамушы, негізі еңбек әрекеті оқу болып табылады.	«Миға шабуыл» Сын тұрғысынан ойлау Технологиялар, Ассоциациялық шеңбер, рефлексия	Пәнді игертуші кәсіби және тұлғалық жағынан қалыптасқан әлеуметтік тұлға.	Топтық талқылауларда, жарыссөздерде өзін өзі психологиялық тұрғыда ұстай алады; Топпен жұмыс істеу дағдысы қалыптасады; Ойын дәлелді және айқын жеткізе біледі; Пікірі бойынша қарсыластарына құрмет таныта алады.

Лингвистикалық білімді меңгертудің бұл кешенді бірліктері өзара тығыз байланыста болады. Бұл бірліктер толыққанды жүзеге асқанда ғана оқу үдерісі үйлесімді нәтиже береді.

Сонымен, лексикалық құбылыстарды оқытудың психологиялық негізін білім алушының танымдық құштарлығы мен дара психикалық болмысын дамытып отыратын әдістермен тығыз бірлестікте қараймыз. Психологиялық аспектіде білім алушы ақиқат әлем болмысын танушы дара тұлға екендігін, өзін-өзі моральдық тұрғыдан бейімдеу қажеттігін басты ұстаным ретінде қарастыру қажет. Жоғарыда аталған мәселелерді сараптай келе, мынадай түйіндеулер жасауға болады:

1) Лексиканы оқытудың психологиялық негізі алдын ала анықталған диагностикалық мақсаттармен, білім алушыларды психикалық дағды (ойлау, мінез, ес т.б.) жағынан жетілдіруді көздейді;

2) Лексиканы оқытудың психологиялық аспект аясында жоспарлауда білім алушылардың жас ерекшелігін, әлеуметтік орта мен пәнге деген психологиялық көзқарасын оқу-танымдық жұмыстарды дұрыс ұйымдастыру мен жоспарлауда басшылыққа алу қажет;

3) Лексиканы оқытудың психологиялық құрылымын білім алушылардың лингвистикалық білімінің базалық-теориялық мазмұнымен байытып, лексикалық бірліктердің психикалық ахуалды түзудегі әлеуетінен бақылауға болады;

4) Лексиканы оқытудағы психологиялық тұрғыдағы күтілетін түпкі нәтиже – білім алушылардың лингвистикалық теориялық мәліметтерді меңгеріп, тұрмыстық өмірде практикалық тұрғыда өмір қажеттіліктерінде тілді сауатты қолдана алатын деңгейге жетуі болып табылады.

Ғылым салалары ретіндегі тіл мен психология өз зерттеу нысандарының ортақтығымен ерекшеленеді. Лингвистика үшін қажетті нысан – тіл – адамның (тіл иесінің) анатомиялық, физиологиялық, психикалық тұрғыдан жетілуін керек етсе, психология өз нысандарының зерттелімдік белгі-сипаттарын сөйлеу тілі сияқты екіншілік белгілер (психолінгвистикалық белгілер) арқылы таниды. Баланың психофизиологиялық даму деңгейі тіл арқылы көрінеді, әрі тіл арқылы дамиды. Осылайша тіл «ішкі сырды шығаратын құралға» айналады [Аймауытов, 1998: 38].

Әдебиет

1. Шабельникова В.К. Психика-функциялық жүйе. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 378 б.
2. Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқулық / Алматы: Ана тілі, 1996. – 207 б.
3. Құнанбаева С.С. Қазіргі шет тілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы, ҚазХҚЖӘТУ, 2010. – 324 б.
4. Ушинский, К. Д. Пед. соч.: т. 1 – М.: Педагогика, 1988. – 365 с.
5. Тұрлыбекова Ж. Қазақ филологиясы: әдістеме және әдіснама. – Астана, 2014 – 194 б.
6. Аймауытов Ж. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 302 б.

© Ораз А.Н., Маликов Қ.Т., 2023

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СТЕПЕНЕЙ СРАВНЕНИЯ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. Статья посвящена сопоставительному изучению степеней сравнения имени прилагательного на уроках башкирского и английского языков. В работе осуществляется анализ разновидностей данной грамматической категории в обоих языках, определяются их сходства и различия. Авторами предлагаются упражнения на сопоставление имён прилагательных для применения на уроках в образовательных организациях. Статья может быть использована учителями башкирского и английского языков, методистами и студентами педагогических вузов.

Ключевые слова: Тюркские языки, башкирский язык, английский язык, имя прилагательное, степени сравнения имён прилагательных, сопоставительное языкознание, методика обучения.

Abstract. The article is devoted to the comparative study of the degrees of comparison of the adjective name in the lessons of Bashkir and English languages. The paper analyzes the varieties of this grammatical category in both languages, determines their similarities and differences. The authors propose exercises for comparing adjectives for use in lessons in educational organizations. The article can be used by teachers of Bashkir and English languages, methodologists and students of pedagogical universities.

Keywords: Turkic languages, Bashkir language, English, adjective name, degrees of comparison of adjectives, comparative linguistics, teaching methods.

В современном мире важно организовывать образовательный процесс в условиях глобализации, а именно необходимости знания как минимум двух языков.

В настоящее время в Республике Башкортостан параллельно изучаются несколько языков: русский, башкирский и английский. Это даёт возможность на сопоставление грамматических строев данных языков, определение схожих и различных черт, что может служить базой для более углубленного изучения всех трех языков.

Сопоставление языков является объектом изучения контрастивной (конфронтативной, сопоставительной) лингвистики, где языковеды находят сходства и различия нескольких неродных языков (как правило, двух) на всех языковых уровнях. В данной области можно назвать труды таких учёных, как А.А. Потебни, Е.Д. Поливанова, В.А. Богородицкого, Л.В. Щербы.

Башкирский язык, в большинстве случаев, сопоставляется с русским языком. Этой проблеме посвящены работы К.З. Закирьянова [2004], А.М. Азнабаева, Р.Х. Хайруллиной [2006], Э.Ф. Рахимовой [2020] и других. Однако труды по сопоставлению башкирского языка с другими, кроме русского, отсутствуют.

На данный момент становится актуальным направление сопоставительного изучения башкирского и английского языков, так как английский язык становится языком глобального общения и приобретает статус обязательного языка в области науки, искусства и других сфер. В своей работе мы затронем тему сопоставительного изучения степеней имён прилагательных и предложим примеры их использования на уроках обоих предметов.

Имя прилагательное как грамматическая категория в башкирском языкознании было объектом исследования Ж.Г. Киекбаева [2001], М.В. Зайнуллина [1986] и других. В английском языкознании об имени прилагательном писали Ю.Д. Апресян [1995], Е.М. Вольф [1978], Е.С. Кубрякова [2004] и другие.

Имя прилагательные – часть речи, обозначающее разные признаки, качества и свойства предметов. В предложении чаще всего служит определением и стоит перед определяемым словом.

В обоих языках прилагательные, как правило, делится на две большие группы: качественные и относительные.

Качественные прилагательные имеют степени сравнения и обозначают признак, присущие предметам по самой их природе, к примеру, цвет (кызыл сәскә, а red flower – красный цветок) или размер (зур бүлмә, а big room – большая комната).

Относительные прилагательные не имеют степени сравнения и обычно связаны с отношением к предмету, месту, времени (ағас ишек, а wooden door – деревянная дверь) [Рахимова, 2020: 16].

Мы предлагаем следующее упражнение, связанное с данными классами имён прилагательных в обоих языках:

Прочитайте имена прилагательные и распределите их по двум группам: относительные и качественные прилагательные. Аргументируйте свой ответ. Составьте с приведенными словами словосочетания.

Һара, матур, батыр, бейек, алтын, зур, йәш, кышкы, ак, спорт, бәләкәй.

Big, wooden, winter, warm, golden, small, math, gentle, black, interesting.

Так, дети научатся группировать имена прилагательные, обращая внимание именно на лексическую сторону слова, на его значение.

Категория разрядов тесно связана со степенями сравнения, так как напрямую зависит от лексического составляющего того или иного слова.

В английском языке существует три степени сравнения: основная (main degree): good weather (хорошая погода); сравнительная (comparative degree): smaller room (комната поменьше); превосходная (superlative degree): the biggest tree (самое большое дерево) [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981: 35].

В башкирском языке, в отличие от английского, существуют четыре степени сравнения: основная (төп дәрәжә): матур кыз (красивая девочка); сравнительная (сағыштырыу дәрәжәһе): өстәл зурырак (стол больше); превосходная (артыклык дәрәжәһе): кап-кара таш (чёрный-пречёрный камень), бик бәләкәй (самый маленький); уменьшительная (азһытыу дәрәжәһе): кызғылт (красноватый) [Рахимова, 2020: 16].

В данном случае мы видим совпадение в некоторых аспектах степеней сравнения в обоих языках, а именно наличие как и в башкирском, так и в английском, основной, сравнительной и превосходных степеней. Единственным различием является уменьшительная степень у имён прилагательных башкирского языка, так как это является отличительной чертой тюркских языков.

Здесь особое внимание стоит обратить на способы образования степеней имён прилагательных. В башкирском языке сравнительная степень, обозначающая наличие признака у предмета в большей или меньшей степени, образуется с помощью прибавления аффиксов -рак, -рәк (после основ на гласный звук), -ырак, -ерәк, -орак, -өрәк (после основ на согласный звук). К примеру, матур – матурырак (красивый – красивее) [Усманова 2006: 53].

В английском языке образование сравнительной степени имён прилагательных зависит от фонетического состава самого слова, в частности, от его слоговой структуры. При изменении односложного имени прилагательного идёт добавление аффикс -er: warm – warmer (теплый – теплее). Если речь идёт о двусложном прилагательном, то здесь имеется два варианта изменения: путём принятия аффикса -er либо в сочетании со словом more: lovely – lovelier, more lovely (милый – милее, более милый). В многосложных прилагательных сравнительная степень образовывается со словом more: interesting – more interesting (интересный – более интересный) [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981: 35].

В сопоставлении обоих языков мы замечаем, что и в башкирском, и в английском языке образование степени сравнения идёт путем добавлений аффиксов к концу слова (матурырак, smaller). Но также стоит отметить, что в английском языке присутствует и другой способ, подразумевающий применения слова more (more exciting).

В данном случае мы предлагаем вводное упражнение, которое может использоваться как приём ввода в новую тему:

Просмотрите слова, обозначьте общее значение данных слов. Какие схожести вы можете заметить? Какие различия? Выделите окончания.

Redder – кызылырак; матурырак – more beautiful; зурырак – bigger; бейегрәк – taller, кызыгырак – more interesting.

Так, школьники с помощью таких методов, как анализ, синтез и сопоставление, смогут выделять характерные черты степени сравнения в башкирских и английских пословицах.

Превосходная степень в башкирском языке имеет три способа образования: с помощью повторения первого слога имени прилагательного: кап-кара (чёрный-пречёрный), еп-еңел (очень легкий); путём повторения самого прилагательного (зур-зур таузар – большие-большие горы); с помощью присоединения к слову усилительных частиц иң (самый), үтә (очень, сильно), ифрат, бик (очень): иң насар (самый плохой), бик кыҫкак (очень короткий) [Усманова 2006: 54].

В английском языке превосходная степень образуется двумя способами: прибавлением аффикса -est и определённого артикля в начале слова в односложных прилагательных (long – the longest) и добавлением слов the most в многосложных прилагательных (exciting – the most exciting) [Иванова, Бурлакова, Почепцов 1981: 35].

Как мы видим из вышеизложенного, один способ образования превосходной степени в обоих языках совпадает: добавление вспомогательных слов (the most powerful, иң бөйөк). Другие же пути в обоих языках отличаются.

По теме превосходной степени имён прилагательных в башкирском и английском языках мы предлагаем следующее упражнение:

Прочитайте пословицы на башкирском и английском языках. Найдите имена прилагательные в превосходной степени, выделите и сравните их. Назовите эквиваленты к данным пословицам на русском языке.

The longest mile is the last mile home.

The darkest hour is just before the dawn.

*The fastest way to make money is to stop losing it.
Кем кулында иллелек, уның һүзе иң элек.
Диңгеззең һыуы бик күп тә – эсергә ярамай.
Башкыска менеуе кыйын, төшөүе бик анһат.*

Данное упражнение помогает развивать не только грамматические навыки учащихся, но и обогатить их знания об устном народном творчестве башкир и англичан.

Таким образом, сопоставительный анализ степеней сравнения имён прилагательных в башкирском и английском языках даёт учащимся лучше понять грамматические особенности данной морфологической категории в обоих языках. Существуют как и схожие черты (наличие сравнительной и превосходной степеней, аффиксальные способы образования сравнительной степени, использование усилительных частиц в превосходной степени), так и различия (отсутствие уменьшительной степени имён прилагательных в английском языке, а также путь повторения первого слога слова для образования превосходной степени и др.).

Результаты данного исследования могут быть использованы учителями башкирского и английского языков, студентами педагогических университетов, а также методистами.

Литература

1. Азнабаев А.М., Хайруллина Р.Х. Сопоставительная грамматика русского и башкирского языков: Учебное пособие. – Уфа: Гилем, 2006. – 150 с.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды / Юрий Дереникович Апресян. – М.: Школа "Языки рус. культуры", 1995. – Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа "Языки рус. культуры" – 767с.
3. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного. – М.: Наука, 1978. – 200 с.
4. Грамматика английского языка / Л.С. Бархударов, Д.А. Штелинг. – М.: КД Либроком, 2013. – 424 с.
5. Зайнуллин М.В., Ишбулатов Н. Х. Современный башкирский литературный язык / Фонетика. Морфология /. – Уфа, 1986. – 177 с.
6. Закирьянов К.З. Сопоставительная грамматика русского и башкирского языков: Монография. – Уфа: Гилем, 2004. – 228 с.
7. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник. – М.: Высш. школа, 1981. – 285 с.
8. Киекбаев Дж.Г. Современный башкирский язык: Лекции для студентов-заочников. – Уфа: БГУ, 2001. – 148 с.
9. Кобрина Н.А. Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис: Учебное пособие для студентов педагогических институтов и университетов / Н.А. Кобрина, Е.А. Корнеева, М.И. Оссовская, К.А. Гусеева. – СПб.: Лениздат: Союз, 2001. – С. 188 - 192.
10. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира // Рос. академия наук.Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
11. Рахимова Э.Ф. Сопоставительная грамматика башкирского и русского языков. – Уфа: Китап, 2020. – 128 с.
12. Смирницкий А. И. Морфология английского языка / А. И. Смирницкий. – Одесса: Изд-во иностр. лит., 1959. – 443 с.
13. Усманова М.Г. Грамматика башкирского языка в таблицах и схемах. – Уфа: Китап, 2007. – 112 с.
14. Усманова М.Г. Грамматика башкирского языка для изучающих язык как государственный. – Уфа: Китап, 2006. – 128 с.

© Псянчина М.Т., Тагирова С.А., 2023

УДК 811512.1

Разяпова З.М., студент

*Филми етәксеһе: Хәсәйенова Л.М., филол. ф. д-ры, профессор
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

ПРОФЕССОР НӘҒИМ ИШБУЛАТОВТЫҢ БАШКОРТ ДИАЛЕКТОЛОГИЯҢЫН ҮСТЕРЕҮГӘ ИНДЕРГӘН ӨЛӨШӨ

Аннотация. Данная статья посвящена анализу научной деятельности профессора Н.Х. Ишбулатова в области башкирской диалектологии. В ходе исследования были выявлены устаревшие диалектизмы Кызылского говора Восточного диалекта башкирского языка.

Ключевые слова: языкознание, диалектология, диалект, говор, профессор.

Abstract. This article analyzes the scientific activities of Professor N.Kh. Ishbulatov in the field of Bashkir dialectology. In the course of the study, obsolete dialectisms of the Kyzyl dialect of the Eastern dialect of the Bashkir language were identified.

Keywords: linguistics, dialectology, dialect, accent, professor.

Башкорт диалектологияһы тураһында һүз алып барғанда телсе-ғалимдарыбыз Т.Ғ. Байышевтың, Н.Х. Ишбулатовтың, С.Ф. Миржанованың, Н.Х. Мәксүтованың, Р.З. Шәкүровтың ғилми хезмәттәрен әйтеп үтергә кәрәк. Шулар араһынан Н.Х. Ишбулатовтың эшмәкәрлеге айырып тора, сөнки ул беренселәрҙән булып Көнсығыш диалектты өйрәнеүгә нигеҙ һалған. Без был мәкәләлә Нәғим Ишбулатов тарафынан язып калдырылған Көнсығыш диалекттың Кызыл һөйләшенә хас булған һүзәрҙең хәҙерге ваҡытта актуаль кулланылыу/ кулланылмауын тикшерҙек.

Профессор Н.Х. Ишбулатовтың фәнни тикшеренеүҙәрендә башкорт теленең диалектологияһы, фонетикаһы, морфологияһы, лексикографияһы, әҙәбиәте, дөйөм түркология, этимология, мәсьәләләре, башкорт телен укыту методикаһына, программа, дәреслек йөкмәткеһе, матур әҙәбиәتكә ҡағылышлы, бөгөнгө көндә лә актуаллеген юғалтмаған, проблемалар яҡтыртыла [2].

Быйыл күренекле тел ғалимы, филология фәндәре докторы, профессор, Башкортостандың атказанған фән эшмәкәре Нәғим Хажғәле улы Ишбулатовтың тыуына 95 йыл. Башкорт тел ғилемен яңы бейеклектәргә күтәреү өсөн ифрат күп көс һалған ғалим 1928 йылдың 10 августында Әбйәлил районының Қазмаш ауылында тыуған. Қазмаштағы тулы булмаған урта мәктәптә тамамлай һәм 1943 йылда Баймак районының Темәс педучилищеһына уҡырға инә. 1948 йылда Өфөгә юл ала. Ул Тимирязев исемендәге Башкорт дәүләт педагогия институтының филология факультеты студенты булып китә. 1952 йылда был укыу йортон тамамлай за, белем алыуын Мәскәүҙә СССР Фәндәр академияһының Тел ғилеме институты аспирантураһында дауам итергә ҡарар итә.

Ошо осорҙа Нәғим Ишбулатов диалектология өлкәһенә ныклап тотона. Кандидатлыҡ десертацияһын яҡлау өсөн филология фәндәре докторы, Башкорт АССР-ның атказанған фән эшмәкәре Ә.Ә. Юлдашев етәкселегендә «БАСССР-зың Әбйәлил районы Қазмаш ауылы һөйләше» тигән тема өстөндә эш алып бара. 1955 йылда уңышлы сығыш яһап, филология фәндәре кандидаты дәрәжәһенә күтәрелә.

1975 йылда Нәғим Хажғәле улы докторлыҡ диссертацияһын «Башкорт теленең диалекттарын сағыштырып өйрәнеү» тигән темаға яҡлай. Ул был хезмәтендә зур биләмәләргә таралған диалекттарҙы һәм уларҙың составына ингән һөйләштәрҙе тәүҙә үз-ара, һуңынан боронго төрки тел материалы менән сағыштыра [2].

Нәғим Ишбулатовтың «Башкорт теле һәм уның диалекттары» тип аталған китабында Кызыл һөйләшенә хас булған бер төркөм һүзәр һәм уларҙың аңлатмалары бирелгән. Шул һүзәрҙе ике төркөмгә бүлдөк. Информатор Қазмаш ауылының имам-хатибы Әһелов Данил Шәкирийән улы.

Беренсе төркөмгә хәҙерге көндә лә һөйләштә кулланылғандары: өлтөк – тауықтың бүрке, тейәк – итте эләктереп ҡуя торған таякса, ҡарындаш – һеңле (ағаһына ҡарата), мықты – зур кәүҙәле, бөтмөр – эшен калдырмай башкарып йөрөгөн кеше, сәкән «клюшка», йолоу – тән итенең бозолоуы, һылтыктау – бер аз сатанлау, аңкы-тиңке булыу – баш ҡаңғырыу, һиңмайлану – асылға бер көй булыу, курсалау – яҡлау, топтомалға – бер һиндәй сәбәһезгә, ләпәк – ваҡ һуҡыр себен, бөгөләк – ат себене «овод», ҡалма – өй өсендәге кый-кыпыр, апа – атайзан, өсәйзән оло ир кеше, инәй – атайзан, әсәйзән оло ҡатын кеше, аташланыу – күзенә бер нәмә күренмәй ярыу, ҡыуал – һабан туйында менеп ярыша торған озон бағана, аунаксыу – ергә йығылып, ышкыныу: эт аунаксы; бағры «форель».

Икенсе төркөмгә телмәрҙән бөтөнләй төшөп ҡалған, йә булмаһа үз функцияһын юғалтқан һүзәр индерелде: кикел – аттың маңлай ялы; тәнәй – 1) бала; 2) әбейҙәрҙең балаларға өндәшәү һүҙе; тәнәйзәү – бала табу; тәлге – бықтырылған һарынанан эзерләнгән ашамлыҡ, йәләүкәр – ялқау, конт – эшһөйәр, салтанат «чистоплотный», киһәүһез – тыңлауһыз; киһәүһез бала; һаркаш – һаран, кәрһез – көшөз; яндырай – кызып китә торған кеше, ҡазыҡай – йәш баланы аяҡка баһырға өйрәтәү һүҙе, аран – һарыҡ ояһы, ауыр түләк – баһалкы, кызып-һитеп бармай торған, үнер – тау текәһенең аһтындағы үзәк баһы [1].

Өстә әйтеп үтелгәнәдәргә һығымта яһап, шуны әйтергә кәрәк: ваҡыт үтеү менән диалект һүзәрҙең күбәһе телмәрҙән юғала. Нәғим Хажғәле улы Ишбулатов башкорт диалектологияһын өйрәнеүгә тос өлөш индергән тип әйтә алабыз, сөнки уның хезмәттәре аша күп диалект һүзәрә һаҡланып ҡалған.

Әҙәбиәт

1. Ишбулатов Н.Х. Башкорт теле һәм уның диалекттары. – Өфө: Китап, 2000. – 210 бит.
2. Шәйхисламова З.Ф. Н.Х. Ишбулатовтың башкорт диалектологияһы өлкәһендәге эшмәкәрлеге хақында // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы X региональной конференции. – Уфа. –2010. – С. 252-257.

© Рязяпова З.М., Хусаинова Л.М., 2023

ЖЕНСКИЙ ОБРАЗ В ТЮРКСКИХ ЭПОСАХ «УРАЛ БАТЫР» И «МААДАЙ КАРА»

Аннотация. В статье проведен сравнительно-сопоставительный анализ женских образов в тюркских эпосах «Урал-батыр» и «Маадай Кара». Автор приходит к выводу, что эпическая Женщина воплощает народные идеалы не только красоты и материнства, но и смелой защитницы родины и народа. В её облике обобщаются представления тюркских народов о высоком статусе тюркской женщины.

Ключевые слова: эпос, башкирский эпос, Урал батыр, Хумай, алтайский эпос, Маадай-Кара, женский образ.

Abstract. The article presents a comparative analysis of female images in the Turkic epics «Ural-Batyr» and «Maadaï Kara». The author comes to the conclusion that the epic Woman embodies the folk ideals of not only beauty and motherhood, but also a brave defender of the motherland and the people. Her appearance summarizes the ideas of the Turkic peoples about the high status of the Turkic woman.

Keywords: epic, Bashkir epic, Ural Batyr, Humai, Altai epic, Maadaï-Kara, female image.

Истоки культа женщины уходят в глубокую древность, в эпоху палеолита. Несмотря на то, что современная наука отрицает матриархат, длительное время в истории человеческого общества счет родства велся по женской линии, ребенок был частью материнского рода и племени. По-видимому, почитание женщины и материнство являлись той идеологией, которая объединяла племя и обуславливала её устойчивость. Не теряет своего значения почитание женщины в наши дни, что обуславливает интерес к теме и объективно подталкивает нас к изучению опыта предков, богатого духовного наследия тюрков для изучения культа Матери и Женщины.

Представления о женщине отражены в различных жанрах тюркского фольклора: в эпических, сказочных, песенных жанрах. Образ женщины многогранен: в произведениях фольклора представлены мудрые жены, женщины-богатырши, женщины волшебницы, девы-воскресительницы, девы-защитницы племени и т.д. Не является исключением башкирский эпос «Урал-батыр», где образ женщины представлен в ее многогранности, подчеркивающий значимость роли женщины в жизни как отдельного индивида, так и всего человеческого коллектива.

В эпосе «Урал-батыр» образ женщины воплощает смелость, мудрость в единстве с внешней привлекательностью и обязанностями материнства. В начальной части эпоса «Урал-батыр», там, где идет речь о Всемирном потопе, о первой паре людей, положивших начало человеческому роду. Янбирде и Янбике (смысловое дословное значение: «душу+давший» и «о душе заботящаяся женщина», хозяйка души) выступают в эпосе как первые люди на земле, они как полулюди-полубоги бессмертны: «не зная болезней-недугов, о смерти не ведали они». Это отец Янбирде и мать Янбике, давшие жизнь Урал-батыру и его брату Шульгану. Она – первая мать, давшая жизнь Уралу и Шульгану, но ее образ не имеет индивидуальную характеристику. Таким образом, Янбике – первая женщина, символизирующая бытие и сознание семьи.

Главные женские образы в эпосе – это Янбике, Хумай, Айхылу, Гулистан и дочь Катилы. С ними связано появление сыновей, имена которых впоследствии становятся названиями четырех главных рек – Идель, Нугуш, Яик, Хакмар. Акцент эпоса на этом качестве указывает на эпоху установления семейно-родовых отношений. Предназначения четырех женщин в эпосе «Урал батыр» различные. Дочь падишаха Катилы – первая жена Урал-батыра – родила сына Яика, имеет способность к целительству и магии, тем самым оберегая мужа и сына от смерти и зла. Вторая жена Урала-батыра – Гулистан – родила сына Нугуша, земная, терпеливая, мудрая, оберегающая мужа и воспитывающая сына. Центральное место занимает третья жена героя Хумай – мать Иделя. Хумай – женщина божественного происхождения, женщина-птица, женщина-покровительница, ею были вручены высшие дары земли – конь Акбузат и булатный меч. Преданность своему мужу и невозможность обрести человеческий вид после его героической гибели характеризуют ее как мудрую и сильную женщину, превратившуюся в лебедя. Четвертая жена – Айхылу – жена Шульгана – мать Хакмара – женщина-птица, дочь Луны, обладательница невероятной красоты. Все героини-женщины выполняют разные благодетельные деяния, но их объединяет одно великое женское начало – Мать.

В центре эпического сказания «Маадай Кара» стоят образы мудрого правителя благодатной земли и благоденствующего народа. Главными героями эпоса являются Маадай-Кара и его сын-богатырь Когюдей-Мерген.

В период, когда Маадай-Кара состарился и не мог уже править своим народом, на его землю нападает Кара-Кула. Кара-Кула разорил и разграбил счастливую землю правителя Маадай-Кара: «Шесть дней стонал родной Алтай, убитым пал и стар и мал». Перед нашествием врагов жена Маадай-Кара Алтын Тарга родила

сына. Отец ребенка Маадай-Кара спрятал его на вершине горы¹. В эпосе «Маадай-Кара» маленького сына правителя алтайской земли находит старуха, которой являлась дух-хозяйка Алтая, подобрала, воспитывает его.

Мальчик вырастает сильным богатырем по имени Когюдей-Мерген. Он проходит физическую и моральную закалку, вырабатывает в себе необходимые качества богатыря-воина. Все это благодаря наставлениям старухи. Она остерегает его от необдуманных и опрометчивых слов и поступков, учит быть скромным и вежливым, не бояться трудностей, не отступать от задуманного, быть осторожным и хитроумным среди врагов и т.д. Когюдей-Мерген не только мстит за отца, но и выполняет завет хозяйки Алтая – «родной народ в края Алтая возвратить».

Интересен образ духа хозяйки Алтая, который символизируется как мать прародительница. Высокий статус женщины регулировался древними правилами, мифологическими, культовыми представлениями народа об Инэ заты – матери-родительнице. Именно на территории Алтая сохраняется культ Матери – Эсэ култы, исходящий от верований в божественную детородную силу женщины. Статус матери представляет в эпосе знание о самом высоком назначении женщины, покровительницы не только детей, но и сил Природы.

В эпосе «Маадай-Кара» женских образов немного, «славной богатыркой» или «женщиной-богатыркой» названа супруга героя Алтын-Тарга, «девушкой-богатыркой» с такими же чертами описана девица Алтын-Кюсю. И все же, полный образ женщины описан в образе духе-хозяйки Алтая. В алтайских эпических сказаниях женские образы (мать, жена, сестра) выступают советчицами героя, часто более прозорливыми и умными, чем сам герой. Все это свидетельствует об активной роли женщины в жизни народов Алтая.

Итак, образы женщин-матерей в эпосах «Урал-батыр» и «Маадай Кара» объединяет то, что они выступают символами и носителями жизненного начала. Женщины в эпосах – это праматери-покровители, духи-хозяйки родной земли и покровительницы полноводных рек.

Подобный образ не случаен, тюркская женщина была прародительницей рода, она олицетворяла так называемый феномен родины, который стал основной идеей святости и священности родовой территории, оберегаемой на протяжении тысячелетий. В тюркских семьях отец и мать обладали равным статусом поэтому родовое и национальное происхождение определялось как по отцу, так и по матери.

Следует отметить и то, что древние тюрки очень серьезно относились к брачным союзам. Примечателен следующий факт тюрком считается тот человек, у которого и отец и мать имеют тюркское происхождение. Соответственно тюркские парни и девушки не вступали в брак, если у жениха или невесты родители были не тюрками. Происхождению по линии матери придавалось большое значение, к примеру, мотивом для отстранения от престола царевича могло послужить низкое происхождение его матери. Историки отмечают влияние тюркских женщин на политическую жизнь. Они влияли на становление и распад отдельных государств, в тюркском обществе прочно укоренилось понятие брачная дипломатия.

В связи с этим, актуален и интересен образ богини плодородия Умай. Умай известна как универсальное женское божество алтайских тюрков, выступала в роли хозяйки гор, покровительницы охотников, диких зверей, а также детей и материнства. Божество Умай считается покровительницей преимущественно детей и рожениц, и это поверье до сих пор сохранилось у народов Саяно-Алтая, Средней Азии, Казахстана и Республики Башкортостан.

Таким образом, ключевой мотив в эпосах – Материнство, которое являлось главным предназначением женщины, оно отображало первостепенное значение чадородности. В фольклоре тюрков культ Матери имеет особое место. Это судьба, дарованная природой: женщина во все времена рождает и воспитывает детей и в то же время успевает смотреть мужа и вдохновлять его на великие подвиги во благо семьи и родины. Мать – это представитель сильного духа, патриотизма, воспитывающая отважных батыров. На протяжении всей истории человечества женщина являлась и является продолжателем Рода и воспитателем нации, хранительницей традиций, обычаев, языка. Духовное и физическое здоровье нации определяется высоким положением женщины в обществе и крепким, святым Материнским духом. В эпосах «Урал-батыр» и «Маадай-Кара» образ Матери и Женщины показывает истинное лицо этноса и ее историческую суть, ответственность женщины за судьбы природы и человечества.

Литература

1. Алтайские героические сказания. Маадай-Кара. Очы-Бала / Сказитель А. Калкин; пер. с алт. А. Плитченко; худож. А. Дианов. – М.: Современник», 1983 – 288 с., ил.
2. Башкирское народное творчество: в 18-ти тт. Уфа: Башкир. кн. изд-во, 1987. Т.1. 544 с.
3. Галин С.А. Башкирский мифологический эпос: учебное пособие. – Уфа: Изд-во БИРО, 1999. – 103 с.
4. Котов В.Г. Башкирский эпос «Урал-батыр». Историко-мифологические основы. – Уфа: Гилем, 2006. – 408 с.
5. Маадай-Кара: Алтай кай чөрчөк. – Горно-Алтайск, 1957 – 149 с.

¹ Древние алтайцы, насильственно угоняемые врагами на чужбину, очень часто вешали люльку с ребенком на сук дерева в надежде, что кто-нибудь найдет ребенка и пожалует его

6. Маадай-Кара: Алтайский героический эпос / Запись текста, пер. и прим. С.С. Суразакова. – М.: Наука, 1973 – 472 с., ил. (АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. ГАНИИИЯЛ).

7. Маадай-Кара: Алтайский героический эпос / Поэтический перевод А. Плитченко. – Горно-Алтайск. – 1979 – 273 с.

8. Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1985 – 255 с.

9. Урал батыр. Башкирский народный эпос. – Уфа: Китап, 2005. – 296 с.

10. Хусаинова Г.Р. «Урал-батыр» великое творение башкирского народа // «Урал-батыр» и духовное наследие народов мира: Материалы II Международной научно-практической конференции, посвященной Году укрепления межнационального согласия в Республике Башкортостан (г. Сибай, 10 – 11 июня 2011 г.). – Сибай, 2011. – С. 31-32.

© Рахматуллина Д.Д., Галина Г.Г., 2023

УДК 811.512

Рыкова А.К., студент

*Научный руководитель: Тыбыкова Л.Н., канд. филол. н., доцент
Горно-Алтайский государственный университет, г. Горно-Алтайск (Россия)*

АНТРОПОНИМЫ В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АЛТАЯ

Аннотация. Статья посвящена исследованию антропонимов в древнетюркских рунических памятниках Республики Алтай. Этимология антропонимов древнетюркской эпохи позволяет предполагать, что простолюдины не знали обычая смены личного прозвища при достижении зрелого мужского возраста, т.е. вместе с этим не достигали, по-видимому, полноценного социального статуса. Возможно, этот древний связанный с институтом эрства обычай в эпоху, представленную нашими памятниками рунического письма, соблюдался только в отношении аристократов.

Abstract. The article is devoted to the study of anthroponyms in the ancient turkic runic monuments of the Altai Republic. The etymology of the anthroponyms of the ancient turkic era suggests that commoners did not know the custom of changing their personal nickname when they reached mature male age, i.e. at the same time they did not seem to have reached a full-fledged social status. Perhaps this ancient custom associated with the institution of mayoralty in the era represented by our monuments of runic writing was observed only in relation to aristocrats.

Ключевые слова: антропонимы, рунические памятники Алтая, эпитафия, этимология, древние тюрки.

Keywords: anthroponyms, runic monuments of Altai, epitaph, etymology, ancient turks.

Формирование и развитие антропонимической системы тюркских языков напрямую связано с культурными традициями древних тюрков. Поклонение явлениям природы, тотемистические и анимистические представления стали частью духовной культуры. В именах того периода существовала неразделимая связь «предмет – имя – человек», которая позволяла рассматривать имя как часть личности. Особенности антропонимического узуса в традиционной тюркской культуре обусловлены мифическими представлениями о природе имени: отождествлением имени и его носителя или убеждением в существовании сокровенной связи между именем и человеком, верой в способность имени «замещать» человека; имя является неким вечным знаком, которое соединяет его носителя с предками и потомками, т.е. становится знаком бессмертия человека, рода и т.д. В тюркском языческом именослове основное место занимают две формы воззрений – тотемизм и анимизм, которые стали базой для дальнейшего развития антропонимической системы тюрков [Голикова, 2009: 73-79].

История изучения средневековых древнетюркских рунических памятников Горного Алтая насчитывает почти двести лет. В 1818 г. Г.И. Спасский нашел первую алтайскую надпись на реке Чарыш. С тех пор на Алтае ведется поиск и изучение эпитафических памятников. Причем происходит это с переменным успехом. И.Л. Кызласов выделил три условных этапа: первый – конец 40-х–начало 60-х гг. XX в., второй – 60-е–80-е гг., третий – начался в 90-х гг. и продолжается по сей день.

Обстоятельно и достаточно подробно об истории исследований древнетюркского письма Горного Алтая осветил В.Д. Кубарев.

Всему миру известны надписи на каменных стелах, посвященных великим древнетюркским правителям и полководцам, таким как Бильге-кагану, Кюль-тегину и Тоньюкуку. Начиная с VIII в., памятники рунической письменности были широко распространены и на Алтае. Первооткрывателями памятников рунического письма на Алтае были Г.И. Спасский и В.В. Радлов. Значительный вклад в изучение древнетюркской эпиграфики Алтая внесли такие известные ученые, как К. Сейдакматов, Н.А. Баскаков, Э.Р. Тенишев, В.М. Надеяев, Д.Д. Васильев, В.Д. Кубарев, И.Л. Кызласов, С.Г. Кляшторный, Е.П. Маточкин [Каталог, 2012: 3].

Кроме того, в исследованиях древнетюркских письменных памятников в разное время участвовали И.Л. Кызласов, В. Ачапов, Е.П. Маточкин, О.В. Майчиков, И.А. Невская, В.П. Ойношев, А.Т. Тарбанаев, Л.Н. Тыбыкова, С.Ю. Чевалков, Е.Е. Ямаева.

К началу 90-х годов XX века стало очевидно, что Алтай, как регион широкого распространения памятников письменности встает, в один ряд с Хакассией, Тувой и Монголией.

Рунические памятники распространены в основном в центральных районах Горного Алтая. Основная масса встречается в долинах рек Каракол Онгудайского района, Бар-Бургазы Кош-Агачского района и Чарыш Усть-Канского района. Гора Калбак-Таш в Онгудайском районе – это уникальный историко-культурный памятник не только Республики Алтай, но и России в целом. Калбак-Ташские надписи являются крупнейшим в Южной Сибири скоплением надписей [Наделяев, 1969: 4].

Надписи, находящиеся в Горном Алтае, нанесены на скалы и стелы, на предметы быта. Их содержание весьма многообразно и касается всех сфер жизни и деятельности древних народов. Философские, молитвенные, поминальные надписи соседствуют с чисто бытовыми.

На Алтае эпитафии посвящены местным героям, знатым и известным, хотя в алтайских эпитафиях нет упоминания о титулах, чинах и нет перечислений [Тыбыкова, 2014: 78-81]. Краткие надписи на стелах являются характерной чертой эпитафий; часто нанесено только имя умершего героя. Стела Бар-Бургазы II с плохо сохранившейся краткой надписью, содержащей имя или титул *tutuk* «Тутук» в прочтении И.Л. Кызласова [Каталог, 2012: 20].

Семантической интерпретацией отдельных тюркских личных имен (реже отдельных их групп) уделялось внимание в некоторых работах по тюркской антропонимике главным образом в связи с проблемами классификации имен, вопросами наречения имени и его мотивировки, обычаям и обрядам в этой сфере.

При этом имелось в виду, что «семантическая структура каждого наречения в отдельности, так же как и весь набор элементов, засвидетельствованных, проливает свет на экстралингвистическую сферу – модель мира.

Располагая немногим материалом по древнетюркской антропонимике, мы постарались осуществить этимологическую интерпретацию набора компонентов древнетюркских личных имен. Исследуя данную работу, мы опирались на «**Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая**», которая была представлена в 2012 году в Научно-технической библиотеке Горно-Алтайского государственного университета. Эта работа – первый и чрезвычайно важный опыт каталогизации древнетюркских рунических памятников, являющихся частью обширного культурно-исторического наследия тюркского мира, которое необходимо сохранить для будущих поколений. Авторы монографии – доцент ГАГУ Л.Н. Тыбыкова, профессор Франкфуртского университета Марсель Эрдал и приват-доцент Свободного университета (Берлин) И.А. Невская – провели огромную работу по каталогизации всех зафиксированных на сегодняшний день рунических памятников Горного Алтая. Предложенная авторами открытая хронологическая нумерация позволяет присваивать последующие номера вновь открываемым надписям.

Сбор материала для книги и его документация осуществлялась во время экспедиций Л.Н. Тыбыковой и Ирины Невской в 2003-2012 гг. В экспедициях 2006, 2007 и 2009 года принимал участие известный тюрколог Марсель Эрдал.

Антропонимы встречаются в основном в эпитафиях, так как именно в надгробных надписях, посвященных герою так важно было написать его геройское (мужское) имя т.е. *эр аты*. Конечно, это традиция жива и поныне в эпитафиях. В меньшей мере антропонимы встречаются на скалах, в священных местах, где проходили обряды. Люди, принимавшее участие в обрядах оставляли свои имена, так как камень был для них вечным и священным и буквы имени, оставленные здесь, также охраняли хозяина имени от злых духов. Например, на священных скалах Калбак-Таша оставили такие имена как Эл Йеген, Бар, Кенч, Кеш. Кроме того, антропонимы встречаются на предметах, таковыми являются ременные наконечники, серебряные сосуды. Антропонимы на предметах наносились с целью обозначения имени хозяина предмета.

Эпитафии, нанесенные на скалах и на стелах, в основном встречаются в Кош-Агачском районе, в окрестностях села Кокоря на правом и левом берегах реки Бар-Бургазы: Бар-Бургазы I и Бар-Бургазы II, Кызыл-Калбак I и Кызыл-Калбак II, например: Стела Кызыл-Калбак I содержит эпитафийную надпись следующего содержания: (ä)ḡ (a)tī: kut b(e)ṛm(i)š – a: (ä)s(i)z(i)m – a b(a)ḡ (e)l [i... .. y(i)ḡl(a)y(i)n: (a)dr(i)lt(i)m(i)z – a... (ö)lüm – a: (a)nč(a) ... .. (a)dr(i)l [tim...] – Его геройское имя – Кут Бермиш. О, горе! Его род и его народ... пусть я буду рыдать (я буду горевать/ рыдать)! Мы расстались ... смерть ... так ... (мы) расстались... [Каталог, 2012: 20-21].

Этимология имен по качеству характера

1) B(e)ṛt(i)p a(q)a – Бертип Ага – Калбак – Таш XIX. Бертип (образован от гл. bert= увечить, наносить, вред, портить. A(q)a – старший брат [Наделяев, 1969: 98].

2) Sül(ä)n y(e)ḡ(ä)n – Сюлен Йеген – Калбак – Таш X. y(e)ḡ(i)n, где y(e)ḡ – «хороший, добро», а – in – аффикс инструментального падежа. Sülä-n – «бороться за/для себя» [Каталог, 2012: 77]

3) Асїқ – Ачык (Жалгыз – Тёбе), - Асїқ – 1) награда, вознаграждение, 2) благосклонность, доброжелательность, 3) польза, благоденствие, удовольствие, счастье. Для собственного имени больше всего подходит – "доброжелательность ~ доброжелательный".

4) Uqqaj– Уккай (Талду – Айры) – Uq – понимать, разуметь ~ Понимающий.

5) (e)l j(e)g(ä)n- Греховный Йеген (Адыр-Кайа),- личное имя, первый компонент которого (el «греховный») является значимым определением ко второму (jegän «племянник»). [Кызласова, 2002] В памятниках Алтая трижды встречается имя «(e)l j(e)g(ä)n- Греховный Йеген», скорее всего это свидетельствует тому, что носитель имени часто посещал молитвенные места.

6) kutbermiš – Кут Бермиш (Кызыл – Калбак I), – Его геройское имя Кут Бермиш – имя героя означает в переводе «Дающий счастье».

7) (ä)g (a)tī (a)t(a)g (a)pa – Атарapa элэс (Мендур - Соккон^{1/2}), – Его геройские имя Атар (= 'он стреляет') A(q)a – старший брат.

Отличительная черта древнетюркских рунических памятников Алтая – это краткость, также в именах в основном встретились односоставные антропонимы. Например: Кенч, Бар, Киш, Иним, Юкей, Ачык и др. Двусоставные Кут Бермиш, Ай Тезик, Ок Ай, Йени Ок. Сложносоставные имена не характерны для алтайских рунических памятников. Во многих случаях, в отличие от классических енисейских эпитафий и надписей в алтайских именах отсутствуют громкие титулы. Это связано, по-видимому, с тем, что Алтай входил тогда в состав государства енисейских кыргызов с 9 века, и эпитафии знатных кыргызов не имелось на Алтае, а эпитафии местным героям не имели пышных титулов (Тыбыкова, 2014: 78-81).

Интересно то, что в древнетюркских рунических памятниках Алтая нам встретились лишь несколько титулов, не содержащих имя. Из-за плохой сохранности не удастся понять титул это или имя. Например: T(e)g(i)n – Тегин (принц) (Калбак-Таш); Tutuq – Тутук (должность наместника области) (Бар-Бургазы II) [Кызласов, 2002: 46].

Несколько раз встретились мужские имена, в составе которого слово (Ай), существуют разные мнения, ведь «Ай» – это компонент, часто встречающееся в составе женского имени, объяснению которому мы затрудняемся. Например: (ä)g (a)tī ok (a)u – Его геройское имя – Ок Ай (Стрела Месяц) [Тыбыкова, 2012: 125]; (ä)g (a)tī (a)u b(ä)g(ä)č (ä)ra – Его мужское имя – Ай-Бегеч-Эр (bagas – уменьшительная форма от bag, bagas är (бегеч эр) можно перевести как «Маленький господин») [Наделяев, 1969: 53].

«Древнейшие памятники письма, оставленные нашими предками на скалах, предметах быта и стелах, являются бесценными сокровищами не только алтайского народа, но и всех тюркоязычных народов, считающих Алтай своей прародиной, поэтому так важно сохранить эти древнейшие записи тюркской речи», – так пишут авторы Каталога древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. [Каталог, 2012: 3].

Таким образом, проведя исследовательскую работу по антропонимам в древнетюркских рунических памятниках Алтая, можно сделать вывод, что большинство надписей оставлены простыми людьми, не имеющими знатного происхождения. Во многих случаях, обозначения имен авторов надписей, они лишены титулов. Пред нами свидетельства широкой грамотности простолюдинов. Этимология этих имен позволяет думать, что простолюдины не знали обычая смены личного прозвища при достижении зрелого мужского возраста, т.е. вместе с этим не достигали, по-видимому, полноценного социального статуса. Возможно, этот древний связанный с институтом эрства обычай в эпоху, представленную нашими памятниками рунического письма, соблюдался только в отношении аристократов.

Литература

1. Баскаков Н.А. Три рунические надписи из с. Мендур-Соккон Горно-Алтайской автономной области // *Советская этнография*. – М., 1966. – № 6. – С. 79-83.
2. Голикова Т.А. Модели имянаречения в традиционной алтайской культуре // *Языковое бытие человека и этноса: Психолингвистический и когнитивный аспекты: Материалы Междунар. школы-семинара (5-е Березинские чтения)*. – М., 2009. – С. 73-79.
3. Древнетюркский словарь / Под редакцией В.М. Наделява, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. – М., 1969. – 716 с.
3. Кочеев В.А. Свод древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 2006. – 52 с.
4. Кызласов И.Л. Памятники рунической письменности Горного Алтая. Часть I. Г-А, 2002. – 95-96 с.
5. Наделяев В.М. Древнетюркские надписи Горного Алтая // *Алтайский язык на современном этапе его развития*. – Горно-Алтайск, 1984. – С. 81-103.
6. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А., Эрдал М. Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайское книжное издательство, 2012 – с. 152.
7. Тыбыкова Л.Н. Древнетюркские рунические эпитафийные памятники Горного Алтая // *Turkic world: the spiritual heritage and contemporary. Proceedings of international symposium*. Астана, 2014 – С.78-81
8. Тыбыкова Л.Н., Невская И.А. Рунические письма Калбак – Таша // *Республика Алтай. Краткая энциклопедия*. – Новосибирск: Изд-во «Арта», 2010. – С. 268.

© Рыкова А.К., Тыбыкова Л.Н., 2023

ИСКЕРГӘН ҺҮЗЗӘРЗЕҢ МӘКӘЛДӘРЗӘ БИРЕЛЕШЕ

Аннотация. В статье рассматриваются устаревшие слова, употребляемые в пословицах. В процессе исследования были выявлены наличие множества архаизмов и историзмов, которые используются для создания исторического колорита эпохи.

Ключевые слова: башкирский язык, лексика, устаревшие слова, архаизмы, историзмы.

Annotation. The article deals with obsolete words used in proverbs. The study revealed the presence of many archaisms and historicisms, which are used to create the historical flavor of the era.

Key words: Bashkir language, vocabulary, obsolete words, archaisms, historicisms.

Башкорт халык ижады ис китмәле бай. Ө мәкәл-әйтәмдәр унда айырым бер урынды алып тора. Әйтәр һүзең тыңлаусыңа барып етһен тһһң, мәкәл-әйтәмдәрзе куллан. Улар фекерзе көсәйтә, телмәргә йәм бирә, игтибарзы йәлеп итә, телмәрзе тура һәм кыска тоторға ярзам итә. Шуныһы аяныслы, олатай-өләсәйзәр менән бергә көндәлек тормошта кулланған мәкәлдәр зә китә, мәкәлдәр менән хатта һүззәр зә юғала бара. Көндәлек тормошта кулланылмаған йәки бик һирәк кулланыла торған һүззәрзе “искергән һүззәр” тип атайзар. Әйбер йәки хәл-күренештәрзең юғалыуы менән бергә төшөп калған һүззәр – тарихи һүз, башка һүз менән алыштырыу аркаһында телмәрзән төшөп калған һүззәрзе “архаизмдар” тип әйтәләр. Мәсәлән: “*Турпыша төбөн ескәмәй, ат туймай*”. Нимә ул турпыша? Корот, эремсек һаркытыу өсөн тегелгән ток. Ауылда уны әле лә кулланалар, ә атамаһы ни сәбәптәндәр үзгәргән.

Мәкәлдәр – кинәйәле итеп тураһын әйтә торған жанр. Кинәйәлек – мәкәлдәрзең нигезе. “*Һука тотоп кулың кабармаһа, мейес яғып әпәкәйең кабармаҫ*”. Күптән инде басыуза һука тотоп ер һөрмәйзәр, уны күптән комбайн алыштырған. Әммә мәкәлдәң асылы һабан тураһында түгел, ә ялкаузарға төрттөрөп әйтеүзә.

Башкорт халкы элек-электән зирәк тә, йор телле лә булған. Хандар заманында хандарзан, хатта хәйләкәр муллаларзан да көлөп мәкәлдәр сығарған. “*Бер кеше тәхеткә менһә, кырк кеше атка менә*”, “*Барма бейгә – үзе килер өйгә; барма ханга – үзе килер малга*”, “*Сит ерзә солтан булғансы, үз илеңдә олтан бул*”. **Хан, бей, солтан, олтан, тәхет һүззәре** “хан заманында” калған, ә мәкәлдәң асылы бөгөн дә актуаль. Телмәрзә йыш кулланылған “*Сит ерзә солтан булғансы, үз илеңдә олтан бул*” мәкәлендәгә **олтан** һүзенең мәғәнәһе күптән көндәлек тормошта кулланылмаған олтандың төп һәм тура мәғәнәләре – аяк кейеменең өстәп беркетелгән табаны, йәки аяк кейеменең эсенә һалынған табан, олторак. Ө һүззең күсмә мәғәнәһе – кол йәки хезмәтсе. Мәкәлдә лә тап ошо мәғәнә бирелгән дә инде. Сит илдә солтан булғансы, үз илеңдә хезмәтсе бул, ти халык акылы. Һүз мәкәлдә генә калған, әммә мәкәлдән мәғәнәһе лә актуаллеге лә юғалмаған. Хандарзан ғына көлмәгәндәр, хандар үззәре лә төртмә мәкәлдәр сығарған. «Кол которһа, койо бысратыр».

“Заман башка – заң башка”, ти халык мәкәле. Киң кулланылған был мәкәлдә лә заң һүзе искергән һүззәрзән һанала. Сөнки, башлыса, ул тик ошо мәкәлдә генә кулланыла. Заң – гөрөф-ғәзәт тигән һүз менән алыштырылған. Ысынлап та, заман сағылышын мәкәлдәрзә төсмөрләй алабыз. Башкорттар ырыу-кәбилә менән йәшәгән осорза, шул вақыттың гөрөф-ғәзәттәрен күрергә була. Мәсәлән, сит ырыуға мал-мөлкәтен, катын-кызын талап алыу өсөн яһалған һөжүм – барымта һәм үлтерелгән туғаны өсөн канлы үс алыу – карымта XVII-XVIII быуат өсөн гәзәти күренеш булған. «*Карымтаға – карымта, барымтаға – барымта*», «*Барымтанан курккан мал йыймаҫ*». Бында **карымта, барымта** һүззәре генә түгел, күренеш тә ырыу-кәбилә мөнәсәббәтәре таркалыу менән шул дәүерзәгә тарихта ғына калған. Ул осорзағы кайһы бер көнкүреш әйберзәре лә хәзер музейзарза ғына һаклана.

“*Арышы булһа, батманы табылыр*”. “*Ат тояғы сабата түгел, тишелһә, ямап булмай*”. **Батман, сабата** һүззәре хәзер халык ижадында ғына осрай, шуға күрә уларзы тарихи һүззәр рәтенә индерергә мөмкин.

Башкорттар борон замандан һунарсылык менән шөгөлләнгән. Әммә мәкәлдәрзән күренеүенсә, “һунарға” тип түгел, ә “ауға барыу” тип һөйләгәндәр. “*Ауға сыкканда эт ашатмайзар*”, “*Аусы – ауза, юлсы – юлда*”, “*Аусыны аяғы туйзыра*”, “*Аусы козгон ауламаҫ, өйрәк аулар*”. Һөнәр калған, ә атамаһы үзгәргән.

Тарихи һүззәр тип башкорттарзың һуғыш коралдарын да әйтергә мөмкин. “*Ата алмаған йәйә һайлар*”, “*Кулың күтәрә алмаған сукмарзы билеңә тахма*”, “*Сулак сукмар күтәрер*”, “*Һукмаҫ һуйыл күтәрәгән*”, “*Тәнең калкан артында, гүмерең ян керешендә*”, “*Үткер кылыс кыңга көс, үтмәҫ бысак йәнгә көс*”. **Йәйә** – лук, **сукмар, һуйыл** – дубина, **калкан** – щит, **керешен** – тетева, **кылыс** – мечь. Былар барыһы ла тарихи һүззәр.

“*Тернәкле әзәм түрәнә кол итер*”, “*Тернәксел кеше ат тизәгән дә алтын итер*”, “*Ижтиһад иткән моратына еткән*” кеше сифаттарына қағылышлы һүззәр ни өсөндөр бөгөнгө кулланылышта юк. **Тернәкле, тернәксел, иждиһат** – барыһы ла синонимдар, мәғәнәһе буйынса “тәүәкәл кеше” тигәнгә тап килә. Икенсе

мәкәл, айырыуса, бөгөн актуаль. Бизнес өсөн бар юлдар асык заманда матур һәм етеш йәшәү өсөн тернәкле, ижтиһад булыу за етә.

Кеше холкона қағылышлы тағы бер-ике мәкәл: “*Сабыр эшен бөтөрөр, каузыр үзен бөтөрөр*”. Каузыр тип қауғасыл, шаулап торған кешегә әйткәндәр. “*Залим түрә күп һөйләр, гәзел түрә аз һөйләр*”. Залим – рус теленә “тиран”, “деспот” тип тәржемә ителә. Был һүз Шәйехзада Бабичтың шиғырына язылған “Башкортостан – гөлбостан” шиғырында ослатабыз:

Арысландар үз ерен
Залимдарзан тапатмас,
Таптаймын тип атлаһа,
Башкорт каны атлатмас.

Башкортостан Рәсәй дәүләте составына ингәс, тарихи вакиғаларзы ла бергә күрә. Синфи бүленештең башкорттар араһында ла үсә һәм көсәйә барыуы, антагонистик йәмғиәттең төп законы – берәүзәр тарафынан икенселәрзең изеләүе кеүек күренештәр мәкәлдәрзә гәжәйеп бер асыклық менән әйтеп бирелгән: “*Байзың татлы ашы – фәкирзең канлы йәше*”, *Акса – байзыкы, янык – тайзыкы*”. Фарсы теләнән үзләшәтерлгән **фәкир** һүзен бөгөнгә көндә кулланыуы ла уңайһыз кеүек. Ә еңгәйзән кәйнештәргә янык бүләк итеү йолаһы ла, тәмәке йәки башка вак әйберзәр һалып йөрөтәү өсөн тегелгән янык та көндәлек тормошта юк. Тимәк был һүз архаизмдар рәтенә инеп киткән.

XIX-XX быуатта Рәсәйзәге халыктар өсөн игенселек төп шөгәлдәрзең береһе була. Шул иҫәптән ундырышлы ерзәргә бай Башкортостанда ла игенселек төп кәсептәрзең береһе була. “*Уралмаған урагынан күрер*”, “*Ураксының елкәһенә карама, көлтәһенә кара*”, “*Һабанда һайрашмаһаң, ырзында ыңрашырһың*”, “*Һүз һөймәгән тирмән корған*” һ.б. мәкәлдәр буйынса башкорттарзың игенселек менән электән шөгәлләнәүен әйтә алабыз. Иген йыйыу өсөн урак булған. Урылған игендән көлтә бәйләгәндәр. Иген тазартыу өсөн ырзын кәрәкһә, он тарттырыу өсөн тирмән булған. Бөгөн былларзың барыһын машиналар башкара, шуға күрә **урак, ырзын, тирмән, көлтә** кеүек әйберзәр зә, һүззәр зә иҫкәргән.

Мәкәлдәрзе барлап сыккас, йомғаклап шуны әйтергә була: бороғоларзың әйткәне быуаттар буйына телдән-телгә күсеп бөгөнгәсә килеп еткән икән, тимәк уларзы, ысын мәгәнәһендә, халыктың асыл хазиһаны тип атау һәм көндәлек тормошта ла кулланыу зарур. Сөнки донъялар алмашыһна ла, мәкәл-әйтәмдәрзең актуаллеге быуаттан-быуатка күсә һәм һаклана килә. Күренәүенсә, уларза башкорт теленән иҫкәргән һүззәр зә байтак. Башлыса, архаизмдарзы тергезгәндә, беззең телмәрәбез матурырак та, байырак та булыр.

Әзәбиәт

1. Башкорт халык ижады. Мәкәлдәр һәм әйтәмдәр. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1980. – 472 б.

2. Башкорт теленә академик һүзлеге: 10 томда. Т. I / Ф.Ф. Хисамитдинова редакцияһында. – Өфө: Китап, 2011.

© Рыскулова Р.Ш., Хәбибуллина З.Ә., 2023

УДК 811.512.145

Сагабиева Д.Ф., студент

*Фәнни әһтәкчесе: Халиуллина Н.У., филол. ф. канд., доцент
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ЛЕКСИК СОСТАВНЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУ ӨЧЕН ЭШ АЛЫМНАРЫ

Аннотация. В данной статье исследуются методы и приемы работ для систематизации лексического материала, который представляется обучающимся на определенном этапе урока татарского языка с целью расширения словарного запаса, повышения успеваемости учащихся по данному предмету, правильного и свободного общения на татарском языке в условиях современного общества. Даны практические рекомендации по систематизации лексического материала, которые могут быть использованы на практических занятиях по татарскому языку как на этапе формирования лексических навыков, так и на этапе их совершенствования.

Ключевые слова: лексика, лексические единицы, приемы, методы систематизации, словарный запас.

Abstract. This article examines the methods and techniques of work for the systematization of lexical material that is presented to students at a certain stage of the Tatar language lesson in order to expand the vocabulary, improve student performance in this subject, correct and free communication in the Tatar language in modern society. Practical recommendations on the systematization of lexical material are given, which can be used in practical classes in the Tatar language both at the stage of formation of lexical skills and at the stage of their improvement.

Keywords: active vocabulary, lexis, lexical units, techniques, methods of systematizing, enlargement of the vocabulary.

Укытучының татар теле дәрәсләрендә нәтижәле эш алымнарын тиешле дәрәжәдә куллануы, укучыларның әлеге предметтан өлгерешләре артуы, хәзерге жәмгыять шартларында татар телендә дәрәс һәм иркен аралашуы, әхлакий яктан өлгергән шәхес һәм һөнәр ияләре буларак сәләтле булып житлегүе – заман өчен актуаль мәсьәләләр булып торалар.

Сөйләмдә теге яки бу лексик берәмлекләргә актив куллану мөмкинлеген булсын өчен, укучыларга яңа сүзгә формасын да, аның мәгънәсен дә белергә кирәк.

Лексиканы өйрәнү актив сүзлеккә арттыру процессын күзаллай, ул өч этаптан тора: яңа сүз керту, төрле ситуацияләрдә практик куллану һәм аны телсә кайсы өлкәдә кулланыла белү.

Лексик берәмлекләргә иста калдыру өчен күрсәтү эзлеклелеген билгеләү кирәк:

башта сүзгә мәгънәсе, ә аннан соң аның формасы күрсәтелә; башта форма, аннары мәгънә.

Беренче очракта укытучы башта укучыларга яңа сүз белән билгеләнгән объектны (яблоко, стол, карандаш) күрсәткән рәсемне күрсәтә ала, ә аннары сүзгә үзен (алма, өстәл, каләм) атып ала. Икенче очракта, башта сүзгә формасы күрсәтелә, татар телендә сүзгә берничә тапкыр әйтергә, укучылардан аны укытучы артыннан кабатлауларын сорарга һәм шуннан соң гына рәсемне күрсәтергә.

Аннары яңа лексик берәмлеккә мәгънәсен аңлату чараларын сайлау проблемасы туа. Бу сүзгә рус теленә тәржемәсе, яңа лексик берәмлеккә күрсәтүче предметлар яки рәсемнәр, билгеләмәләр яки нинди дә булса әлеге лексик берәмлекләр кулланылган сөйләм ситуацияләре булырга мөмкин. Моннан тыш, лексик берәмлекләргә нинди формада күрсәтергә кирәклеген дә билгеләргә кирәк: телдән яки язмага, шулай ук нинди эзлеклелектә (башта сүзгә әйтү, аннары аны язучы яки киресенчә).

Традицион рәвештә яңа сүзгә мәгънәсен укучыларга аңлату өчен төп чара булып рус теленә тәржемә итү тора. Бу ысул аеруча укучылар текст яки күнегүләр белән эшләгәндә очраклы рәвештә очраган сүзгә мәгънәсен билгеләргә кирәк булганда уңайлы. Әмма тәржемәгә бик еш таяну укучыларның үз сүзлек запасын тел фаразы аша тулыландыра алмауларына китерергә мөмкин.

Сүзгә мәгънәсен аңлатканда укучыларга аны чын предметлар, рәсемнәр, мимика яки ишарәләр ярдәмендә иллюстрацияләү яки күрсәтү дә бик еш кулланыла торган алым. Бу ысул аеруча башлангыч классларда куллану өчен яраклы. Лексик берәмлеккә мәгънәсен күрсәтү өчен, реаль предметлардан тыш, төрле карточкалар, таблицалар, слайдлар, рәсемнәр кулланырга мөмкин. Алар сүзгә мәгънәсен аңлау өчен генә түгел, ә аны ныгыту өчен дә файдалы була ала. Мәсәлән, укытучы укучылардан рәсемдә күрсәтелгән предметларны атауларын сорый ала; слайдта күрсәтелгән рәсемне тасвирларга, таблица яки схема ярдәмендә жөмләр төзүгә куша ала.

Әмма теге яки бу сүзгә мәгънәсен аңлатыр өчен, һәрвакытта да демонстрациягә яки иллюстрациягә мөрәжәгать итеп булмый. Еш кына текст белән эшләгәндә, аудиоязманы тыңлаганда, видеофрагментны караганда таныш булмаган сүзгә аңлату кирәклеген барлыкка килә. Бу, мәсәлән, абстракт исем, хис яки халәт фигыле булырга мөмкин (*хөрмәт, тугрылык, нәфрәт итү*). Бу очракта яңа лексик берәмлекләргә мәгънәсен аңлату өчен визуаль түгел, ә вербаль чаралар кулланырга кирәк, ягъни күбесе укучыларга инде таныш булган башка сүзләр ярдәмендә аңлатырга.

Сүзгә тасвирлау өчен билгеләмәләр китерү аның мәгънәсен барлык мөмкин булган төсмерләргә исәпкә алып тирәнрәк аңларга ярдәм итә, чөнки укытучы гадәттә сүзлекләрдә бирелгән билгеләмәләргә кулланыла. Әлбәттә, билгеләмәләр белән эшләр күбрәк вакыт таләп итәчәк, ләкин бу очракта укучылар кирәкле сүзләргә берничә тапкыр укый алачаклар, аны куллануның төрле вариантларына игътибар итәчәкләр, шулай ук сүзлек мәкаләсендә кулланылган лексик берәмлекләр ярдәмендә үз сүзлек запасын киңәйтә алачаклар.

Чыннан да татар теле укытучылары дәрәстә яңа сүзгә аңлатуда югарыда санап үтелгән барлык ысулларга да мөрәжәгать итәләр. Конкрет ситуацияда аларның кайсысы сүзгә мәгънәсен аңлату һәм укучыларның аны иста калдыру процессын гадиләштерү өчен иң уңайлысы кулланыла.

Яңа лексик берәмлеккә системалаштырганда сүзләргә фонетик яктан да игътибар итәргә кирәк, бигрәк тә язучылар әйтәлешкән шактый аерылып торганнарына. Укучыларга транскрипция тәкъдим итүдән тыш, укытучы артыннан һәм мөстәкыйль рәвештә хор һәм индивидуаль кабатлауны күздә тоткан фонетик зарядкалар үткөрү, шулай ук күнегүләр башкарганда һәм текст белән эшләгәндә уку кагыйдәләренә игътибар бирү киңәш ителә. Укучыларның сүзгә әйтәлеше белән аның язылышын никадәр яхшы бәйли алуларын тикшерергә кирәк. Бу, мәсәлән, сүзгә тулысынча әйтәлгәннән соң хәрәфләр буюнча әйтүгә сорау яки аның транскрипциясен кулланып, сүзгә кабатлау була ала. Альтернатива буларак, фонетик (сүзлек) диктантлар язучы тәкъдим итәргә мөмкин. Бу очракта, яңа лексик берәмлек укучылар тарафыннан ныграк үзләштереләчәк.

Яңа лексик берәмлек өйрәнгәндә укучыларның бу процесста турыдан-туры катнашуы зур әһәмияткә ия. Әгәр алар яңа сүзләргә мәгънәсен тикшергәндә активлык күрсәтмәсәләр, ә пассив тыңлаучылар гына булсалар, материалны үзләштерү процессы шактый озак булачак. Ләкин укытучы аларны төрле күнегүләр башкарганда яки текст белән эшләгәндә сүзгә мәгънәсен мөстәкыйль билгеләүгә жәлеп итәргә тырышса, үзләштерү процессы күпкә тизрәк һәм кызыктырак узачак.

Укучыларның сүзлек запасын киңәйтүнең бер варианты булып лексик кластерлар төзү тора, анда сүзгә бәйлә башка сүзләр сайлана. Кластер исемнәрдән генә торырга тиеш яки төрлө жөмлө кисәкләреннән торган һәм алардан үзек төшенчә белән сүзтөзмәләр төзеп була торган сүзләрне үз эченә алырга тиеш дигән бирем бирергә була.

Үткән лексик берәмлекләргә ныгыту өчен әлеге сүзләр белән жөмлөләр төзүгә кушырга мөмкин. Бу очракта эшнә парларда яки төркемнәрдә оештырырга мөмкин. Шулай итеп, яңа сүзләрне «персонализацияләү» бара, ягъни укучы өчен әһәмиятле контекстта әлеге берәмлекне куллану. Мәсәлән, кечкенә төркемдә укучыларның берәүләренә өйрәнелә торган берәмлекләр белән сораулар төзү, ә икенчеләренә аларга җавап бирү бурычы куерга була.

Мәгълүмат карточкалары ярдәмендә эш оештырырга мөмкин. Мәсәлән, бу карточкаларда мәгълүматны төшереп калдырган кыска диалоглар күрсәтелгә мөмкин. Сорауларга җавап биргәндә, укучылар, җитешмәгән мәгълүматны тулыландырып, кирәкле урыннарда тиешле сүзләр куеп тугырырга тиеш булалар. Өгәр сөйләшүчеләрнең берсенә диалогларда таныш булмаган лексик берәмлек очраса, аның әңгәмәдәше, укытучы ролендә чыгыш ясап, яңа сүзләрнең мәгънәсен аңлатырга тырышырга тиеш. Укытучы биремне үтәгәндә укучыларның мөмкин кадәр татар телендә генә аралашуын күзәтергә тиеш, рус теленә бары тик аерым очракларда гына мөрәҗәгать итәргә яраганын искәртеп торырга тиеш.

Әдәбият

1. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.С. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы. – Казан: Раннур, 2000.
2. Камаева Р. Б. Татар теле һәм әдәбияты дәресләрендә яңа педагогик алымнар. – Алабуга: АДПУ нәшрияты, 2010. – 103 б.
3. Төп гомуми белем бирүнең федераль дәүләт стандарты”. РФ Мәгариф һәм фән министрлыгы, 2010.
4. Фәтхуллова К.С., Юсупова А.Ш., Денмөхәммәтова Э.Н. Татарча сөйләшк. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015.
5. Чегвинарцева О. Дәресләрдә яңа педагогик технологияләргә куллану // Мәгариф. – 2007. – № 11.
6. <https://e.eruditor.one/files/science/languages/tatar/lexicology/>
7. <https://suzlek.antat.ru/>

© Сагабиева Д.Ф., Халиуллина Н.У., 2023

УДК 398

Санаа А.О., аспирант

Научный руководитель: Басангова Т.Г., д-р филол. н.

Горно-Алтайский государственный университет, г. Горно-Алтайск (Россия)

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ Н.Б. БЕЛЬЧЕКОВОЙ: ЭЛЕМЕНТЫ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА И НАРОДНОЙ СКАЗКИ В АВТОРСКОЙ СКАЗКЕ «ЧООКЫР АТТУ ЧОДЫР БААТЫР»

Аннотация. В статье рассмотрены связи художественного творчества алтайского писателя Н.Б. Бельчевой с фольклором. На примере анализа конкретного произведения изучены особенности использования писателем образов, приемов устного народного творчества, описаны функции фольклорных элементов.

Ключевые слова: Н.Б. Бельчева – алтайский писатель; алтайская народная сказка; литературная сказка, алтайский героический эпос, литература и фольклор.

Abstract. The article considers the linking artistic creativity of the altaian writer N. B. Belchekova with folklore. On the example of analysis of a concrete work the features of the use of images, spoken word by the writer have been studied and the functions of folklore elements have been described.

Keywords: N.B. Belchekova is an Altai writer, altai folk tale, literary fairy tale, Altai heroic epic, literature and folklore.

Творчество алтайской писательницы Н.Б. Бельчевой мало исследовано в алтайском литературоведении и фольклористике.

Данная статья является одним из попыток рассмотреть связи художественного творчества алтайского прозаика Н.Б. Бельчевой с фольклором. На примере анализа конкретного произведения изучены особенности использования писателем образов, приемов и выразительных средств устного народного творчества, описаны функции фольклорных жанров. Обращение к фольклорным традициям – один из способов выражения Н.Б. Бельчевой авторской позиции, существенная черта ее исканий в области художественной формы.

Фольклор в произведениях Н.Б. Бельчевой существует в разных ипостасях, проявляется на разных уровнях художественной структуры (мотив, образ, символ, архетип), начиная от звукоряда и кончая авторской концепцией.

Недостаточная изученность творчества Н.Б. Бельчевой в указанном аспекте, с одной стороны, и возможность применения структурно-семиотической методологии, с другой, определяют актуальность работы.

Цель: рассмотреть элементы героического эпоса и народной сказки в авторской сказке Н.Б. Бельчевой «Чоокыр атту Чодыр баатыр».

Цель определяет задачи:

1. изучить процесс сбора и систематизации алтайской народной сказки;
2. описать основные функции фольклорных персонажей и их роль в сюжете сказки;
3. выявить отличия и общие черты при сравнительном описании сказки с фольклорными произведениями (героическим эпосом и народной сказкой).

Объект исследования – проза Н.Б. Бельчевой (сказка «Чоокыр атту Чодыр баатыр»).

Предмет – фольклорные традиции в творчестве Н.Б. Бельчевой: элементы героического эпоса и народной сказки в авторской сказке «Чоокыр атту Чодыр баатыр».

Теоретико-методологической основой исследования послужили исследования В.В. Проппа, работы по проблемам взаимодействия алтайского эпоса и жанра сказки – С.С. Суразакова, по поэтике жанра сказки – М.А. Демчиновой, по взаимосвязи сказки с обрядовой культурой алтайцев – Т.М. Садаловой и др.

Методология. Исследование опирается на структурно - сравнительный, эмпирический методы, мифопоэтический подход, используются элементы мотивного анализа.

Научная новизна. В работе выявлены и описаны фольклорные традиции в творчестве Н. Б. Бельчевой, реализация фольклорного жанрового своеобразия на различных уровнях художественной структуры.

Практическая ценность работы заключается в возможности использования ее положений и выводов в дальнейшем исследовании алтайской литературы, фольклора, культуры. Опыт анализа творчества Н.Б. Бельчевой может быть использован в вузовских курсах по истории алтайской литературы XX – XIX вв., в спецсеминарах и спецкурсах по анализу текста, а также в культурологических спецсеминарах и спецкурсах, вузовском и школьном преподавании, в практике работы библиотек и литературных музеев.

I. Из истории сбора, систематизации алтайских сказок. Сказка – жанр эпических произведений в фольклоре и литературе, произведения которых выражены в прозаической либо в стихотворной форме, и содержание которых основывается на вымысле.

Как отмечает Т.М. Садалова, алтайские сказки стали записываться с середины XIX века. Известные тюркологи, исследователи – собиратели сказок: В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, В.И. Вербицкий, миссионер М.В. Чевалков, художник Г.И. Чорос – Гуркин, Н.А. Баскаков, П.В. Кучияк, С.С. Суразаков и др. [Садалова, 2004: 7].

По наличию автора сказки подразделяются на фольклорную и литературную. Сказка фольклорная — эпический жанр письменного и устного народного творчества: прозаический устный рассказ о вымышленных событиях в фольклоре разных народов. Сказочный фольклор противостоит «достоверному» фольклорному повествованию (не сказочная проза).

Сказка литературная – эпический жанр: ориентированное на вымысел произведение, тесно связанное с народной сказкой, но, в отличие от неё, принадлежащее конкретному автору, не бытовавшее до публикации в устной форме и не имевшее вариантов. Фольклорная сказка исторически предшествует литературной.

Расхождение во взглядах на сказку сопряжено с тем, что расценивается в ней как основное: установка на вымысел или стремление отразить действительность посредством вымысла.

Суть и жизнеспособность сказки, тайна ее волшебного бытия в постоянном сочетании двух элементов смысла: фантазии и правды.

На этой основе возникает классификация видов алтайских сказок, хотя и не вполне единообразная:

1. Мифы – сказки о животных
2. Сказки о животных
3. Волшебные сказки
4. Новеллистические сказки
5. Бытовые сказки [Садалова, 2004: 452-454]
6. Сказки смешанного типа.

Сказку Н.Б. Бельчевой «Чоокыр атту Чодыр баатыр» по преобладанию некоторых элементов можно отнести к волшебной сказке. Но и в то же время в ней есть описание бытовой жизни, присутствие животного мира, наличие волшебных сил.

II. Функции фольклорных персонажей. Филолог-фольклорист В.Я. Пропп отметил, что в каждой волшебной сказке ограниченное количество типов героев. Эту же схему персонажей народной сказки можно применить к авторской сказке алтайской писательницы:

1. герой (Чодыр баатыр);
2. вредитель (Куйунчек – каан, Эрлик бий, элчи – посланник Эрлик бия в образе зайца, болушка кычырган сунелер – души умерших, призывающие на спасение, ядовитая змея в образе обнаженной девушки, эки кара калтар ийттер – псы Эрлик бия, кускундар – вороны Эрлик Бия);
3. даритель (Эне муркут – Муркут – каан, тулку – Кызыл – каан);
4. помощник (Чоокыр ат, Кумуш – Ай – живая вода, Желечинин апшыйагынын сунези);
5. отправитель – бросившие вызов (Куйунчек – каан, Эрлик бий);
6. ложный герой (возможно, Эрлик бий).

Несмотря на огромное количество сказок и их вариаций, несмотря на многообразие действующих лиц в этих сказках, все функции героев сводятся к одному основному «набору». В.В. Пропп изучил сказки по функциям героев (важным поступкам и действиям, которые формируют путь главного героя и двигают сюжет) и описал 31 такую функцию [Пропп, 2001: 89]. Применимо к авторской сказке Н.Б. Бельчевой «Чоокыр атту Чодыр баатыр» функции будут выглядеть следующим образом:

- 1) отлучка кого-либо из членов семьи – 1 (смерть супруга Желечи)
- 2) отлучка кого-либо из членов семьи – 2 (отъезд сына на охоту)
- 3) даритель испытывает героя (Муркут – Каан – просьба не трогать птенцов)
- 4) герой реагирует на действия будущего дарителя (согласие Чодыр баатыра)
- 5) получение волшебного средства (полет на орле)
- 6) герой переносится, доставляется или приводится к месту нахождения предмета поисков (перемещение за гору, удачная охота)
- 7) получение волшебного средства (Муркут – каан дарит коня Чоокыр)
- 8) беда или недостача ликвидируется (чары Эрлик бия проходят)
- 9) даритель испытывает героя (Кызыл – каан – просьба лисы не рубить саблей)
- 10) беда или недостача ликвидируется (чары Эрлик бия рассеиваются, лиса превращается в человека)
- 11) возвращение героя (Чодыр баатыр с матерью Желечи счастливо проживают в долине Чичке – Кобы)
- 12) ложный герой предъявляет необоснованные притязания (Куйунчек – каан вызывает Чоодыр баатыра на борьбу)
- 13) герою предлагается трудная задача (раненый Чодыр баатыр с Чоокыр ат низвержены в бездну, задача оттуда выбраться и излечиться.)
- 14) задача решается (Муркут – каан спасает их, Кумуш – Ай излечивает живой водой)
- 15) герой вступает в брак (Чодыр баатыр играют сорок дней свадьбу с Кумуш – Ай)
- 16) герой подвергается преследованиям (Эрлик бий посылает гонца в образе зайца для похищения Кумуш-Ай)
- 17) герой неузнанным прибывает домой или в другую страну (Чодыр баатыр с Чоокыр ат спускаются в подземное царство)
- 18) герою предлагается трудная задача (болушка кычырган сунелер – души умерших, призывающие на спасение, ядовитая змея в образе обнаженной девушки, эки кара калтар ийттер – псы Эрлик бия, кускундар – вороны Эрлик Бия)
- 19) задача решается (помощь духа мужа Желечи, подсказки коня Чоокыра)
- 20) героя узнают (Эрлик бий с женой испугались при виде Чодыр баатыра)
- 21) враг наказывается (Чодыр баатыр веревкой – армакчы привязав Эрлик бия с женой, доводит их до полубморочного состояния, забирает ключ от шкатулки, достает белый камень, окропляет его живой водой, Кумуш – Ай оживает)
- 22) герой воцаряется (Чодыр баатыр одерживает победу, возвращается из подземного царства, живет счастливо).

Таким образом, в данном произведении представлены 22 функции героев, при том, что происходит кумуляция некоторых действий.

III. Отличия и общие черты при сравнительном описании сказки с фольклорными произведениями (героическим эпосом и народной сказкой). Литературную сказку с указанными фольклорными жанрами объединяют устойчивые композиционные части. Фольклорист Т.М. Садалова пишет, «для алтайской народной сказки характерны все классические традиционные формулы: начальные, медиальные, финальные» [Садалова, 2004: 10].

К начальной формуле следует отнести присказку и зачин, к медиальной – основную часть и к финальной – концовку. Присказка представляет собой вступление к сказке, настраивание слушателя / читателя на повествовательный лад, в котором идет описание хронотопа и персонажей, а зачин уже описывает начало действия / события произведения.

В сказке Н.Б. Бельчевой присказка знакомит с местом, временем и действующим лицом: «Азыйда алкыш – быйанду Алтайыста Чичке – Кобы деп озокто, шоркырап аккан кара суу жанында, Желечи жаанак журтаптыр» [Бельчева, 2013: 258].

Подобную информацию сообщает народная новеллистическая сказка «Анчы и Алтынчы»: «Мынан озо Алтайда бир карган эмеен – огоон журтаган. Олордо јаныс уул болгон...» [Демчинова, 2016: 90].

Начальная формула героического эпоса «Оскус – Уул», записанного у знаменитого сказителя А.Г. Калкина, имеет расхождение от традиционных установок. Например до присказки: «Агар – акпас ак талайдын

Айан болгон јаказында,
Јылар – јылбас кок талайдын
Јылтырап аккан белтиринде,
Очпос оды суркураган,
Олбос тыны кыймыраган

Оскус – Уул журтап јатты...» [Шинжин, 2004: 11]. Далее следует хвалебное обращение к музыкальному инструменту «топшуурдын алкыжы»:

«Јойгон агаш тозинен
Јонуп эткен топшуурым...»,
«...чабдар тайдын јараш кылын
Јазап иирип кылдап ойногон,
Ойно, ойно, бай топшуурым,
Озогызын ойгозыйын,
Ойлу чорчок мен айдайын»,
«...Карануй санаан јарыда

Чорчок айдайын, отур бала» [Шинжин, 2004: 12].

Как отмечает И.В. Заруцкая, «в мифологии струнные и духовые выступают как мужские инструменты, а ударные – как женские», поэтому закономерно, скорее всего, что изначально в алтайской культуре на топшууре должен играть и исполнять кай только мужчина [Заруцкая, 1999: 23].

Финальные части рассматриваемых жанров тоже имеют схожие речевые обороты. В основном в ней повествуется о благополучном исходе событий, например, концовка народной сказки «Башпарак»: «Башпарак Јелбегенни јети балазын божодоло, Јелбегенни бойын олтурген. Онон ло беи Јелбеген јок болгон деп, айдыжатан эди», [Демчинова, 2016: 79] о возвращении домой в сказке «Чоокыр атту Чодыр баатыр»: «камык кундер откон соондо, јер оозына једип келдилер. Кунду – айлу Алтайна кайра јанган бойлоры амыр – энчу журтай бердилер» [Бельчкова, 2013: 264].

Героические сказания помимо этих концовок содержат так же, как и в начале восхваление топшуура и такие обороты, которые встречаются в русских народных сказках: «Я там был, мёд, вино пил, по усам текло, а в рот не попало» [Русская народная сказка, 2005: 7]. Эпос «Оскус – Уул» заканчивается подобным образом:

«Аракызын ичип јургем,
Туш јеримде амзап јургем.
Менин ичкен коројоным
Отпос јерден одоорон.
Чыкпас јерден тогулеерен.

Оозыма ол кирбеген» или же конец эпоса «Когулдей – баатыр», сказанный Н.К. Ялатовым: «Ол тойдо кожо туруштым,

Аракы ичип ажала,
Уйуктап калган эмтирим.
Онон арызын укпадым,
Билер кижі јартап тузетсин» [Шинжин, 2004: 342].

Хотелось бы отметить интертекстуальные связи, ассоциации или аллюзии сказки «Чоокыр атту Чодыр баатыр» Н.Б. Бельчевой с «Божественной комедией» итальянского писателя Данте Алигьери. Общие черты в спуске героев в подземное царство, прохождении там испытаний. Хотя для проведения сравнения с дантевским текстом больше подходит поэма Н.Б. Бельчевой «Јорук».

Заключение. «Фольклор и авторский текст» – многоаспектная и многогранная тема, до конца еще не разработанная в алтайской фольклористике. Интерес к фольклору, зародившийся еще в детстве, приобрел смысл эстетического в творчестве писателя Н.Б. Бельчевой. Фольклор – это чаще всего то, что входило и входит в культурный быт алтайских писателей, музыкантов, художников. Фольклор обострял у Н.Б. Бельчевой поэтическое видение мира, углубляла понимание внутренней жизни человека.

Исследование перспективно, т.к. предлагает методику анализа текста с точки зрения реализации в нем «фольклорных образов». Эта методика может быть применена в исследовании других произведений Н.Б. Бельчевой, а также других писателей.

Литература

1. Бельчкова Н.Б. Јорук (Путешествие). Поэма, повесть, рассказы. – Горно-Алтайск: Алтын – Туу, 2013. – 272 с.

2. Демчинова М.А. Алтайские народные сказки. – Горно-Алтайск: Научно – исследовательский институт алтаистики им. С.С. Суразакова, 2016. – 352 с.

3. Заруцкая И.В. Музыка и музыкальные инструменты в мифологического мышлении. Азбука фольклора / [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://bank.orenipk.ru/Text/t30_23.htm. – Заглавие с экрана.

4. Пропп В.В. Морфология волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2001. – 192 с.

5. Русская народная сказка / / [Электронный ресурс] – Режим доступа: kladraz.ru/skazki-dlja-detei...sivka-burka.html. – Заглавие с экрана.

6. Садалова Т.М. Алтайские народные сказки // Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. – 2002. – Т. 21. – 455 с.

7. Шинжин И.Б. Алтайские богатыри, том XIII. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайская республиканская типография, –2004. – 380 с.

© Санаа А.О., Басангова Т.Г., 2023

УДК 78:398 (574)

Сансызбаева М.Ж., студент

*Научный руководитель: Абужалитова А.Т., ст. преподаватель
ЗКИГУ, г. Уральск (Казахстан)*

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІНІҢ СУРЕТТЕЛУІ

Аннотация. Творчество жырауов (народных поэтов) вошло в научное русло на основе исследований истории казахской литературы. Изучение основных мотивов и эстетической мощи жырауов путем выявления их особенностей, связанных с творческой биографией и поэтическими традициями, художественным анализом их произведений, отражением их роли в истории казахской литературы.

Ключевые слова: поэзия жырауов, литература тюркских народов, мировоззренческий характер, древние традиции, философские произведения, эпический поэт, художественный образ, гражданский долг.

Abstract. The creativity of the poets entered the scientific channel on the basis of studies of the history of Kazakh literature. The study of the main motives and aesthetic power of the Zhyrau by identifying their features related to the creative biography and poetic traditions, artistic analysis of their works, reflection of their role in the history of Kazakh literature.

Keywords: poetry of zhyrau, literature of the Turkic peoples, ideological character, ancient traditions, philosophical works, epic poet, artistic image, civic duty.

Жыраулық поэзия ХУ – ХУІІІ ғасырлардағы қазақтың халық поэзиясы. Біздің дәуірімізге негізінен ауызша жетті. ХУ ғасырдың орта шенінен бастап қазақ халқының төл мәдениеті өркен жая бастады. Көне, ортақ арнадан бөлініп, қазақ халқының дербес әдебиеті қалыптасты. Жыраулық поэзия қазіргі Қазақстан жерін қоныстанған ежелгі тайпалар туғызған бай рухани қазынадан нәр алды, ежелгі дәстүрлерді дамыту, тың тақырыптар игеру, жаңа мазмұн қалыптастыру нәтижесінде кемелденді. Қоғам, дін, этика, адамгершілік, қарыз бен парыз, ерлік пен ездік, байлық пен кедейлік дүние жайлы сан салалы ойлар тоғысқан философиялық туындылар жыраулық поэзияның терең дүниетанымдық сипатын аңғартады. Осы жағдай тақырыптың өзектілігін аңғартады.

Жыраулық поэзияның алғашқы өкілдері, кезінде бүкіл Дешті Қыпшаққа даңқы жеткен Қодан Тайшы, Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған жыраулар жаңа әдебиеттің ізбасарлары ғана емес, көне мұраны жалғастырушылар деп те саналады. Жыраулар шығармашылығындағы батырлар бейнесін сипаттап, болмысын анықтау зерттеуіміздің мақсаты болып табылады. Асан қайғы туралы аңыздар ноғай, қырғыз, карақалпақ халықтарында да сақталған. Асан Қайғы – көптеген накыл сөздердің, философиялық толғаулардың авторы. Ол өз өлең, толғауларында мемлекетті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайды. Сахара эпосын тудырушылардың бірі, ірі эпик ақын, ерлік жырларын шығарушы жорық жырауы әрі нәзік лирик болған Қазтуғанның біздің дәуірімізге жеткен жырлары табиғат аясындағы көшпендінің болмыс, тіршілік, ерлікпен елдікті, өзін қоршаған орта туралы түсінігін бейнелейді. Қазтуғанның ұлттық бояуы қанық, афоризмдерге, көркем түстерге бай толғаулары туған әдебиетіміздің таңдаулы үлгілері қатарына жатады.

Бұдырайған екі шекелі,

Мұздай үлкен көбелі,

Қара ұнымы сұлтандайын жүрісті,

Адырнасы шайы жібек оққа кірісті.

Айдаса қойдың көсемі,

Сөйлесе қызыл тілдің шешені [Мағауин, 1993: 12]!... Жыраулық поэзияның дамып, өркендеуіне Доспамбет пен Шалкиіз шығармалары айрықша әсеретті. Жорық жыршысы болған Доспамбет жырау (1523)

шығармаларынан ортағасырлық жауынгер көшпендінің ер тұлғасы, ерлік кейпі көрінеді. Доспамбет толғаулары ХІХ ғасырдың 80-жылдарынан бастап баспа бетін көре бастады.

Қоғалы көлдер, қом сулар
Қоныстар қонған өкінбес,
Арыстандай екі бұтын алшайтып,
Арғымақ мінген өкінбес.
Кілең бұздай кілшейтіп,
Көбелер киген өкінбес!... [Мағауин, 1993: 15].

Жыраулық поэзияның ең көрнекті өкілі – Шалкиіз жырау Тіленшіұлы (1465-1560). Шалкиіздің толғаулары ең алғаш 1875 жылы хатқа түсіп, баспа бетінде жарияланды. Жырау мұралары ерте жиналуына байланысты бүгінгі күндерге бір сыдырғы толық жетті.

Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы боларма,
Жағаласса жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны боларма.
Дулығалы бас кескен

Ерлердің алдаспаннан игі қолы боларма! [Мағауин, 1993: 22].

Жиембет жырау (ХҮІІ ғасыр) мен Марғасқа жыраудың (ХҮІІІ ғасыр) өмір жолы Есім хан тұсындағы тарихи оқиғаларға тікелей қатысты. Жорық жыршысы Марғасқа жырау Есім ханның бір орталыққа бағынған күшті мемлекет құру туралы идеяларының ұраншысы, жорық жыршысы атанды.

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын,
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірісіп жатырсың,
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын тақта жатсаңда
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы Ер Есім
Есігінде келіп тұр:

Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды! [Мағауин, 1993: 44], – деп арқыраған ашу, асқақтаған сесті ерлік айбатын танытады. Ал, Жиембет жырау ханға қарсы араздығын бүкпесіз, бұлтармасыз былайша жеткізді.

Әмірің қатты Есім хан,
Бүлік салып бұйырдың,
Басын бер деп бұйырдың,
Қанын ішіп қанбаққа,
Жанын отқа салмаққа.
Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жөн емес,

Жолбарыстай Жолымбет Құрбандыққа қол емес [Мағауин, 1993: 39]. Жиембет жыраудың толғаулары ең алғаш 1908 жылы «Жақсы үгіт» кітабында жарияланса, Марғасқа толғаулары кеңес заманында зерттеліп, баспа бетін көрді. ХҮІІІ ғасырда Жыраулық поэзия тақырыптық жағынан кеңейіп, идеялық көркемдік тұрғыдан байи түседі. Жоңғар шапқыншылығы және «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары, қырғын соғыстар мен жеңісті жорықтар, саяси және қоғамдық өмірдегі өзгерістер - ел өміріндегі елеулі оқиғалардың барлығы да жыраулар шығармаларында өзінің көркемдік шешімін тапты.

Жоңғар басқыншылығына қарсы күрес сарыны, әсіресе, Ақтамберді жырау (1675- 1768) шығармаларынан айқын көрінеді. Оның шығармаларындағы отаншылдық, патриоттық сарындар ХҮІІІ ғасырдағы қазақ поэзиясының бет-бейнесі, бағыт-бағдарын айқын танытады. Осы кезеңде өмір сүрген Үмбетей жырау (1706-1778) мұрасындағы жетекші тақырып – сырт жауларға қарсы күресте көзге түскен, ел қорғаны болған батырларды мадақтау.

Қамыстың басы майда түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы болат найза.
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда.
Бөкейді айт Садыр менен Дулаттағы,
Дерпісәлі, Мамайды айт Қыпшақтағы.
Өзге батыр қайтсада бір қайтпайтын,
Сары менен Баянды айт Уақтағы.
Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,

Жігіттік ерлікті айтсаң Бөгембайды айт,
Найзасының ұшына жау мінгізген,

Еменәлі Керейде ер жабайды айт [Мағауин, 1993: 60]. – деген, Тәтіқара ақын ат сүрінгенше сөз тауып, дағдарған батырлар ерлігін жанып, рухтарын серпілтеді. ХҮІІІ ғасырдағы Жыраулық поэзияның көрнекті өкілдерінің бірі – Тәтіқара жырау. Ол көне заман батырлары, олардың ел қорғаудағы ерлік істері туралы, отаншылдық идеяны насихаттайтын жорық жырларын туғызған.

Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара шығармалары кейінгі жылдары ел аузынан жазып алынып, бірнеше жинақтарға енді. ХҮІІІ ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі – Бұқар жырау (1668-1781). Ол жырау ғана емес, қабырғалы би де болған. Ол қоғам өміріне белсене араласып, ісімен де, жырымен де Абылай хан саясатын мейлінше қолдайды. Бұқар жырау шығармалары ғақлия толғаныстар, нақыл афоризмдер түрінде келеді. Оның туындыларының олең өлшемі өте күрделі. Бұқар жырау шығармалары ең алғаш «Таң» журналында (1925) жарияланғанымен, ғылымының түрде жүйеленіп зерттелуі ХХ ғасырдың 60-жылдарының үлесіне тиеді.

ХҮІІІ ғасырдағы халық поэзиясының танымал өкілдері – Көтеш (1745-1819). Көтеш шығармаларындағы негізгі сарын – кедейлік таксіретін жыр ету, тағдырдың әділетсіздігіне наразылық. Ал Шал ақынның біздің заманымызға жеткен мұрасы тақырып жағынан алғанда біршама бай. Бұлардың, этика, мораль мәселелері, байлық пен кедейлік жайлы философиялық-дидактикалық үлгідегі туындылар, тұрмыстық өлеңдер мен арнау жырлар. Екі ақын шығармағынан да әлеуметтік әуен айқын сезіледі. Жыраулық поэзия деген ортақ тақырыпқа біріктірілген ХҮ – ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы көне дәстүрді қайта түлетіп, жаңа тақырып, соны мазмұнмен дамытты. Осы тұста өмір сүрген және әдеби мұралары бүгінгі күндерге там-тұмдап болса да жеткен жыраулар шығармалары сол заманның тұтас бір шежіресін құрастырады. Олар да ел өміріндегі елеулі оқиғалар, қоғамның ащы шындығы, халықтың әдет-ғұрып, салт-санасы бейнелі тілмен келісті көрініс тапқан. Бұл кезеңде төл әдебиетіміздегі ұлттық дәстүр дамып, халық поэзиясы сапалы жаңа биіктерге көтерілді.

Жыраулар поэзиясы – мазмұны жағынан да, көркемдік сипаты тұрғысынан да туған жерді қорғауға үндейтін патриотизмге құрылған жауынгерлік жырлар. Көпшілігінде олар ерлікке шақыратын, жалынды азаматтық борышты орындауға үндейтін шығармалар болып келеді. Сондықтан да болар толғаулардың туған жер табиғатына қатысты болып келетін тұстарында оның сұлулығына деген нәзік эстетикалық сезімінен гөрі, ел өміріндегі рухани мәні, материалдың байлық көзі екендігіне көбірек көңіл бөлінеді. Бірақ осыған қарап табиғаттың эстетикалық таным көзі екендігі жыраулар поэзиясынан тыс қалған деп тұжырым жасауға болмайды. Өнер бар жерде таным бар, оған берілетін баға бар. Бар өмірі бүтіндей табиғат аясында өскен халықтың өзі өскен табиғи ортаның сұлулығын, көркем бейнесін бағалай білетін танымы да биік. Халықтың бойындағы бұл қасиеті айқын танылатын шығармалары да көп. Оған үлгі ретінде «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырындағы Ай мен Таңсықтың Сарыарқамен қоштасуын, «Қыз Жібек» жырындағы Жібектің көшін бейнелейтін тұстарында ғажап табиғат көрінісін келтіруге болады. Бұл шығармалардың басты мақсаты халықтың тұрмыс-салтын таныту болғандықтан бұл лиро-эпостық жырларға жарасымды да. Ал жыраулар поэзиясы туған жерге көз тіккен немесе басып алған 19 басқыншыларға елдің басын біріктіріп, оларға қарсы шығуға шақырған үгіттік сипаттағы толғаулар болғандықтан, бұлар да туған жер табиғатының әсем көріністерінің майын тамызып бейнелеп жату мүмкін де емес.

«ҮІІІ – ХҮІІІ ғасырдағы қазақ әдебиеті» атты ғылыми еңбегінде Сүйіншәлиев Х: «Жыраулар поэзиясының жауынгерлік сарында, дидактикалық сипатта болуына қарамай қоршаған орта, табиғат сұлулығын аса көркем бейнелеп, оқушысының эстетикалық танымын байыта түсетін толғаулар да бар. Табиғат бойындағы үйлесімділікті танып білу, эстетикалық жарасымдылықты түйсіну оқушысын сұлулық заңымен өмір сүруге, табиғаттағы әдемілікті бұзбау іс-әрекеттеріне бағыттайды, сұлулықты сақтау үшін адамгершілік, азаматтық борышты ұғынуды қамтамасыз етеді» [Сүйіншәлиев, 1987: 33]. – дейді. Сондықтан жыраулар поэзиясында сирек болса да кездесетін табиғат сұлулығы, ерлік, елдік өмір жарасымдылығын қатар қоя отырып бейнелейтін толғауларға тоқтала кетейік. Белгілі әдебиетші Бердібайев Р: «Жауынгер Ақтамбердінің толғаулары ерлік рухқа, сардарлық сарынға толы лепті де өршіл жырлар болып келетініне қарамай, табиғатқа байланысты нәзік көріністерді ара кідік кірістіре отырып, өлеңнің өміршеңдік тынысын кеңейтіп, эстетикалық сипатын тереңдете жырлайтын тұстары мол» [Бердібай, 1967: 26]. – дейді.

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күренді мінер ме екенбіз,
Күдеріден бау тағып,

Қамқапты киерме екенбіз [Мағауин, 1993: 50]?! Жырау жауға, өлімге қарсы шабар сауыттың өзіне ерекше эстетикалық талғаммен қарайды. Сауыт соншалықты көркем талғаммен жасалған. Одан өлім үрейінен гөрі, өмір салтанаты айқын көрінеді. Оған себеп, өлең жолдарына «жағасы алтын, жеңі жез» деген әсемдік, салтанат үшін қолданатын табиғаттағы асыл заттардың араласуы. Ал «шығыршығы торғай көз» деген бейнелі теңеу арқылы жырау жансыз сауыт бойына тіршілік нышанын сіңіріп, жанды кейіпке айналдырып жібергендей. Одан әрі жауынгер жырау жолбарыстай шұбарды тандап мініп, қоңыраулы найза қолға алып, қол

төңкерген жеңісті көкसेп, басты арманына жетіп, көңілі тынғандай. Жырау одан әрі бейбіт күннің серілік күйіне ауысып, табиғат қызығына бойлап енеді.

Тобылғы түбі құралай
Бытыратып атар ма екенбіз!
Жарлауға біткен жапырақ
Жамылсақ тоңар ма екенбіз.
Жазыққа біткен бүлдірген

Сұғынсақ тояр ма екенбіз [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 61]! Дала – ана құшағында өскен перзенті үшін табиғат көңіл көтеріп сейілдейтін рухани тірек, түнемеге құшағына алып денесін шындайтын тәрбиеші, жемісіне 20 тойдырып қандыратын асыраушы. Бәрі де – бейбіт өмірде табиғат сыйының молшылығын танытатын көріністер. Осы толғаудағы:

Тобылғы сапты қамшы алып,
Тұмар мойын ат мініп,

Қоныс та көрер ме екенбіз! – деген өлең шумағында, азамат болып атқа мінуге жараған қазақ жігітіне тән эстетикалық талғам бар. «Тобылғы сапты қамшы алып, тұмар мойын ат мініп» еліне қоныс қарау әрбір қазақ азаматына басты арман. «Осы ізгі арманға қол сөзған азаматтың эстетикалық асыл мұратын Ақтамберді сырлы да сұлу сөз кестесі арқылы бейнелей білген. Қазақтардың Орта Азия халықтарымен болған соғысқа 17 жасынан бастап қатынасып жанкешті ерлік танытуы, 1723 жылы қазақтардың ойраттардан ойсырай жеңіліп, қанды қасіретке бөккен азабын басынан кешіруі жаратылысынан өжет жыраудың күш-қайратын намыс отына қарып, жел үрлеген өрттей жалындатып, тас түйінге айналдырып, жауына қарсы ымырасыз жанкешті шайқастарға араластырды. «Салпаң, салпаң жортып, Сары азбанға қосын артып» тағдыр тәлкегіне түскен жырау өмір қиындығына ешқашан мойыған емес. Торлаусыз өскен құланмен, Мезгілсіз жусап өрермін. Ақын – ел намысын қорғаған ер құлан тағдырымен қандай ұқсас. Өзін ең даланы еркін жайлап өскен құланға теңеуі – жыраудың өзін-өзі жұбатуы ғана емес, еркін өмірді мақтаныш еткен өр сезімін танытуы. Басқа қиындықтың бәрін ұмытып, торлаусыз құландай еркіндігін бәрінен де жоғары қояды. Одан әрі жырау нағыз қайсар ұлға тән мінез танытады. Ол оның ерлік, өрлік қасиеттерді соншалық биік бағалауынан көрінеді. «Қазақ фольклорының тарихы» атты еңбегінде Қоңыратбаев Ә: «Нағыз азамат бойындағы осы қасиеттерді мүлт етпей дәл танытатын табиғат жаратылымындарын тауып оларды ерліктің, өрліктің символы ретінде бағалайды» [Мағауин, 1993: 81]. – дейді.

Жапанға біткен терекпін
Еңсемнен жел соқса да теңселмен,
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын
Балталасаң да айырылман.
Сыртым құрыш, жүзім болат,

Тасқа салсаңда майырылман [Мағауин, 1993: 48]! Қайсарлыққа тән табиғаттағы осындай қасиеттерді дәл тауып, шарт сынбаса иілмейтінін мінезбен үйлестіріп, өршіл оймен, эстетикалық биік таныммен өлең өре білу – өрен жүйріктің, күдіретті сөз зергерінің ғана сыбағасы. Жырау ерлікке толы күш-қуатына, құрыштай берік дене-бітіміне сенімді. Дұшпанға кеткен кегі үшін ол бәріне дайын қайраулы семсер. Сондықтан да ол:

Сыртым құрыш, жүзім болат

Тасқа да салсақ майырылман, – деп от шашқан айбатын, намыс 21 бұған қайратын танытады. Ақтамберді нағыз батырға тән ерлік танытып қана қоймай, сол ерлік жолында намыс қазанында қайнап, ет жүрегінен от шашқан жалынды сәттерде ерлікке ғана тән таныммен жырлай білген сөз зергері. Көшпелі салтымен тұрмыс кешкен халықымыз поэзиясында, елдікпен ерлікті жырлаумен бірге, көш салтанатына да айрықша көңіл бөліп, ықылас танытқан. Ол әдебиетімізде әсіресе лирикалық сезімге құрылатын лиро-эпос жырлардан айқын көрінеді. Жыраулар поэзиясындағы көш суреттері бұл бағыттағы басқа үздік сөз үлгілерімен таласа алмаса да, өзіндік терең танымдық, көркемдік сипаттары бар. Осындай шығармалар қатарына Бұқар жыраудың «Көшер едің көш бастап» толғауы жатады.

Көшер едің көш бастап
Көшкенінде қиғаштап,
Қатар-қатар нар тіркеп
Қалы кілем жаптырып,
Қайрақ қалса тастамай,

Алып келді таптырып [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 62].

Көштің өз сән-салтанаты, қалыптасқан дәстүрі болатыны осы алғашқы өлең шумағын оқығаннан айқын танылады. Бұл ойымызды Қоңыратбаев Ә: «Қазақ көшінің бар мұраты адамдар мен қажетті заттарды бір жерден екінші жерге жеткізу ғана емес, оның өз жоралғысы, жон-жосығы бар» [Қоңыратбаев, 1994: 66]. – деген ғылыми тұжырымы мен дәлелдей түскіміз келеді. Қатар-қатар нар тізіп, жүк артып, қалы кілем жаптырып баратын жерге, көш салтанатын сақтап көшу дәстүрге айналған. Әсіресе көштің көркі – жастар тобы, қырмызыдай құбылып киінген қыздар тобы.

Қыздарына қызыл ала тон кигізіп,

Қырмызыға малдырып,
Көшке жорға мінеді.

Осы бір шағын өлең шумағынан қызылды-жасылды киініп, қызғалдақтай құлпырған, жол-жөнекей кездескен елдің, жігіт-желеңнің көңілін еріксіз өзіне тартқан ажарлы сауықшыл топты көреміз. Ән де, күй де, сауық-сайран да осы топта. Көштің айбыны да, берекесі де бәйбішелер. Жол бойы кездескен жолаушының көңілін аулап, қымыз сыйлап мас қылатын да, кездескенді тамсандырып көшті бір уысында ұстайтындар да осылар. Бұқар жырау көш барысындағы осы бір мезетті:

Жүрін-сауын жол үстіне алдырып,
Бәйбішелер келеді көш алдында,
Жалғыз, жалғыз бастырып,
Көшінің айдынына састырып,
Жолаушыны тоқтатып,
Сары атанды бақтырып,
Құйып берді мас қылып [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 63].

Осы шағын өлең шумағының өзінен табиғаттың мың түрге боянып, құлпырған шағында сол ғажайып сұлу даласының төсін одан бетер сәнге, шат өмірдің нәзік үніне бөлеген көшті көреміз. «Табиғат анасымен үйлесім тауып, сол ұлы асыраушысының бар денесі балқып, мәмесі иіп тұрған сәтінде, оның ақ төсін емуге жамыраса асыққан пәк та адал перзентін көріп, ақ пейілін танимыз» [Сүйішәлиев, 1997: 296]. – дейді, әдебиетші ғалым Х. Сүйіншәлиев. Тіршілігі төрт түлік малдың өсімі мен өніміне негізделген халықтың күзгі өмірі – малға қыстық жай, су, шөп т.б. қамдаумен өтсе, қысы суықтан төрт түлік малын аман сақтап қалу жолындағы бейнетіне толы. Көктемі – көтерім болған малының кеудесін көтермелеп, тілеуін тілеумен-ақ өтіп кетеді. Шаруа елдің арқасы босап, аққа жарып, тоғыз айлық бейнетінің дәмін татып рахатқа кенелетін кезі – жаз айлары. Мал жайлауға шығады. Өз аяғымен жайылып тойынады, толығады. Бір малы екеу болып, мал басы көбейіп, көңілі тоғаяды. Сондықтан елдің арқасы кеңіп, жаны жадырап жайраңдайтын тұсы да осы кез. Бұқар өзінің «Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек» өлеңінде осы бір тамаша кезеңді ел көңіл-күйіне сай көркем етіп бейнелейді.

Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұрылып ұшар жаз күні,
Боз мойынды сұр үйрек

Көлге қонар жаз күні [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 94]. Жер ананың бойына күн қызуы еніп, бойын жылытып, құлпыра бастаған шақта адам ғана емес, құстар әлемі де шат сезімде. Ұлы ананың төсіне береке, бойына құт дарыған сайын оны өзіне нәр ететін бар тіршілік иелерінің бойына да сән кірген. Адамдар да өмір қызықтарына ұмтылып, аңшылық әсеріне еліккен.

Көк ала ат жаратып,
Көп дабылды байлатып,
Байлар ұғлы шоралар
Көл жағалар жаз күні.
Ал, өз алдына бөлек сән түзеген топ:
Байлар қызы бикештер
Қол бұлғайды жаз күні.

Бүкіл табиғат ісініп, гүл жарып, жұпар шашып жатқан сәтте, толықсып бойжеткен қыздардың әдепті бұзып қол бұлғауы да жадыраған жазға жарасымды сияқты. Қымызсыз жиын той болса, Қызығы жоқ жаз күні [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 94]. Бұқар үшін – жаз береке, мереке айы. Оның қызығы аңшылығымен, қызымен, қымызымен деп жастар тілегіне орай тұжырым жасайды. Жыраулар жыл мезгілдеріне байланысты толғауларында табиғаттың әсем бейнесін жануарлармен, адам өмірімен байланыстыра отырып, оларды материалдық игілік ретінде танытып қана қоймай, оның сұлулығын, 23 байлығын, жарасымдылығын ел өмірінің сән-салтанаты ретінде санап, халықтың эстетикалық таным, талғам дәрежесінің биіктігін танытады. ХҮ ғасырдың соңғы жылдарында билеуші – әскери отбасында туып, өз ортасына сай тамаша тәрбие алған. «Доспамбет жырау ерлік дәстүрін биікке көтеріп, жорық жырларының тамаша үлгілерін жасады. Оның толғауларынан сол кездегі шонжарлар өмірінің сән-салтанаты, табиғат сұлулығына деген эстетикалық танымы айқын көрінеді» [Қазақ ССР тарихы, 1957: 41]. 1523 жылы жасы әлі отызға жетпеген Доспамбет шайқас үстінде қатты жарақаттан қаза табады.

Сақ етер тиді саныма,
Сықсырым толды қаныма.
Жара бір қатты, жан тәтті,
Жара аузына қан қатты.
Жарықшылар жоқ па екен,

Жарымай білте саларға [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 32]. Ажал алдында жатқан жас жырау өлімге бас имей, асқақтығынан айнамай сүйікті жарымен балалары Есақай мен Қосайды еске алады.

Есекай, Қосай екі ұл

Алдыңызға жыр құшақлай,
Жылай шықса не айтарсыз.
Оларға айтарыңыз сол болсын,
Жәмішіден қос айтып,
Жараға мамық тосатып,
Келер жатыр дегейсіз.
Ол айтқанға тимемсе,
Бұрынғылар түскен жүрі жол

Бұрылып соған түсті дегейсіз [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 33]!... Толғаудың өне бойы асқақ арманға толы. Жырау жай күн өткізуді емес, ерлікке. Сән-салтанатқа толы, биік талғамға лайықты қасиетті өмірді армандайды. Көркем табиғаттың аясында өмір кешіп, оның асыл байлықтарына малына жүріп өткізетін сарбаздық сері өмірді көксейді. Арманға толы ақтық толғау дала перзенті Доспамбет жыраудың өмір, табиғат туралы эстетикалық танымының биік дәрежесін көрсетеді.

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда,
Еңсесі биік ақ орда
Еңкеймей кірер күн қайда
Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда,
Күдеріден бау тағып,

Кіреуке киер күн қайда [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 33]? Жас жыраудың көкірегін қарс айырған арман-мұңын бейнелеген өлең жолдарында қасірет пен қайсарлық қатар өріліп, келісім тауып, сөз өнерімен 24 мүсін болып құйыла салған көркем ескерткіш деуге болады. «Толғап ұстар», «ұсынып шаншар», «созып тартар» деген тіркестердің бойында өр, сұлу да сырбаз қимыл-әрекеттер жатыр. Жыраудың өлім алдындағы асқақ арманының соңғы шумағы туған жер табиғатына, оның берекелі төсіне, мейірімді құшағына келіп тіреледі.

Еділдің бойын ел жайлап,
Шалғынға бие біз байлап,
Орындықтай қара сабадан
Бозбаламен күліп ойнап

Қымыз ішер күн қайда [Бес ғасыр жырлайды, 1989: 33]? Адамзат ақтық демі таусылар сәтте өміріндегі ең аяулысын, ардақтысын еске алатынын ескерсек, жас жырау өмірінің ең мәндісі, сән-салтанатының биігі туған жер табиғатының төсінде өткен өмір көші болғандығын ұғынамыз. Жырау биікке асқақтата көтерген үнсіз меңіреу дала емес, байлық пен сұлулыққа толы сәнді дала, жай ғана тіршілік аясы емес, сырға, жырға толы мәнді өңір. Доспамбеттің алдына ту етіп ұстанғаны – ерлік тақырыбы. Бірақ ол өз жырларында табиғаттың әсем де мәнді құбылыстарын шеберлікпен пайдалану арқылы өзін сауыт киген сұсты да сұрапыл батырдан нәзік те адамгершілік жүрегі бар, өскен ортасының табиғатын шексіз сүйетін, өмірдің маңызын терең түсінетін жүрегі оттан ғана емес еттен де жаралған дауылпаз жырауға айналады. Өмірдің мәні, табиғаттың маңызы туралы биік эстетикалық талғамы бар суреткер дәрежесінде көрінеді. Жыраулар поэзиясы – көне дәуірдің ғажайып ескерткіші. Осыдан 4-5 ғасыр бұрын өмірге келіп, замандар сынынан сұрыпталып, уақыт сүрлеуінен өткен бұл толғаулар жайқалған сәнді жапырағынан, гүл жарған түйінді бүршіктерінен, яғни көркемдік қасиеттердің бірқатарынан айырылып, бізге сүйекті ойды сақтаған берік бұтақтарымен ғана жеткен. Солардың өзінен жыраулардың туған жер табиғатын ерекше қастерлеп, оның тіршілік тірегі деп ғана ұғынбай, эстетикалық бағалылық ретінде танып, ерлікпен, елдікті айрықша қадір тұтқанын танып білеміз.

Әдебиет

1. Мағауин М. Қазақ хандық дәуір әдебиеті. 4-кітап. – Алматы: 1993. – 175 б.
2. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық, 1-том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
3. Сүйіншәлиев Х. ҮІІІ-ХҮІІІ ғ.ғ. қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1987. – 280 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана-тілі, 1991. – 288 б.
5. Бердібай Р. Байқалдан Балқашқа дейін. – Алматы: Қазақстан 1967. – 256 б.
6. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1994. – 31 б.
7. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқулық. – Алматы: Санат, 1997. – 928 б.
8. Қазақ ССР тарихы, I том. – Алматы: Қаз. Мем. баспасы, 1957. – 640 б.

© Санзыбаева М.Ж., Абужалитова А.Т., 2023

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ КОНЦЕПЦИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА ОТНОСИТЕЛЬНО МЯСА И МЯСНЫХ БЛЮД

Аннотация. Издавна у кочевого народа казахской степи традиционным блюдом было мясо. Блюдо будет считаться неполноценным, если отсутствует какой-либо вид мяса. Предпочтение мясных продуктов обусловлено средой обитания народа. Суровые степные условия диктуют потребления высококалорийной пищи. В данной статье раскрываются лингвокультурные маркеры, отражающие материальную культуру, быт, занятия, окружающую среду обитания, условия жизни казахского народа.

Ключевые слова: казахский язык, лингвокультурология, концепт

Abstract. Meat has long been a traditional dish among the nomadic people of the Kazakh steppe. The dish will be considered inferior if any kind of meat is missing. The preference for meat products is due to the habitat of the people. Harsh steppe conditions dictate the consumption of high-calorie food. This article reveals linguistic and cultural markers reflecting the material culture, way of life, occupations, environment, living conditions of the Kazakh people.

Keywords: Kazakh language, linguoculturology, concept

В изучении культуры, внутреннего мира любого народа ключевым объектом является его язык. В своих работах таджикский исследователь М.М. Нигматова подчеркивает, что «язык является важнейшим средством человеческого общения, орудием передачи мысли, а также выступает в качестве зеркала национальной культуры и ее хранителя» [1].

Изучая язык, мы проникаем вглубь национального самосознания. Слова представляют неоценимую информацию о картине мира народа в диахроническом аспекте. Появление того или иного слова в языке, так или иначе, связано с какими-либо общечеловеческими явлениями, историческими событиями. Слова всегда идут в параллели с историческими фактами, отражая их в народном сознании. Отдельные слова или целые выражения, как горизонты и ярусы в геологии, отлагаются в «языковых пластах». Порой слова и изречения стираются из народного сознания, смысл может быть утерян, однако, как клише, как маркер какой-либо концепции будет существовать достаточно долго. Такие слова или выражения существуют в народном языке и часто употребляются неосознанно. Они обычно используются в бытовой речи, воспроизводятся при исполнении народных традиций и обычаев. Хранителями таких лингвокультурных маркеров или концептуальных выражений часто являются пословицы и поговорки.

Слова в целом используются для выражения волеизъявления автора, что он чувствует, как понимает мир и его сущность. Духовно-культурный мир человека в словах, связанных с приемом пищи, также очень интересен и в лингвокультурном аспекте.

Согласно утверждению исследователя Султаниязовой Н.Ж., разграничение благ на материальные (достижения материальной культуры: средства производства, предметы быта, питания и т. п.) и духовные (достижения духовной культуры, эстетические ценности, моральное добро и т.п.) весьма условно, поскольку блага взаимопроницаемы и взаимосвязаны. Из сказанного следует, что исследование лексических единиц языка также тесно соприкасается с изучением духовной культуры народа.

Пища – первейшая и основная жизненная потребность человека. Кроме своей основной роли пища у любого народа играет и огромную знаковую роль, является частью материальной культуры. Пища казахов состояла в основном из мясных и молочных продуктов. Самым основным блюдом из мяса называют «ас». Предпочтение мясных продуктов обусловлено средой обитания народа. Суровые степные условия диктуют потребления высококалорийной пищи.

Лингвокультурные маркеры, выражающие духовные особенности казахского народа, отражают его быт, окружающую среду обитания, условия жизни, миропонимание и созидание с нею.

Очень многое о народе можно узнать, анализируя языковые материалы, связанные с национальными блюдами. Например, национальное блюдо «ас», слово как глагол в казахском языке эквивалентен с глаголом «вешай» или повелительной формой «повесь» русского языка. Поэтому в языке есть однокоренные слова как «асылу» (повеситься), «асылып тұру» (повисать). Вероятнее изначальный глагольный смысл «асу» (вешать) был положен в название еды из мяса, так как при приготовлении мяса именно такой способ является первостепенным. В языке также используется однокоренное существительное «асық» (игра - костяшка). Скорее всего данное существительное вторичное, если сам процесс назван как «асу» или «ет асу» (повесить тушу мяса) то, за что вешают тушу, конечность назван как «асық жілік».

Примечательным является тот обычай, при котором при поднесении блюда хозяин дома должен первым отвесть еду и это называют «ауыз ету» (делать надкус, пробовать). Данный обычай трактуется как

предостережение от злого умысла хозяина «отравить едой или подать некачественный продукт». Однако данное миропонимание нам представляется в другом аспекте. Возможно, это связано с тотемом тюркских народов о «сером волке». Как известно, в стае волков трапезу всегда начинает самый старший авторитетный волк. Возможно, «ауыз ету» также является жестом регулирования отношения хозяина и гостей по поведенческим нормам. Также у казахского народа есть ряд пословиц, регулирующие семейно-гостевые отношения. Например, «**Бассыз үйді қонағы билейді**» (дом без головы управляет пришелец (гость), или выражение «**Шаңыраққа қарап сөйле**» (говори, посматривая на шанырак) - так говорили тем, кто вёл себя в чужой юрте неподобающе, разговаривал слишком громко и развязаннее.

«**Ас**» подается на дастархан в одном большом блюде (тамақ). В современном мире «ас» едят порционно, наложив в отдельные тарелки, используя вилку или ложку. Однако настоящие казахи употребляли «ас» или «бесбармақ» доставая из одного блюда руками [2]. В этом был заложен глубокий смысл. Поедание с одного большого блюда символизировало единство, родство. Казахи употребляют пищу только вместе, коллективно, при этом усевшись лицом к лицу. Подавать спину при трапезе считается неуважением ко всем остальным.

Изречение в виде грамматически законченного предложения, где выражена народная мудрость в поучительной форме это – пословицы. Пословиц на тему мяса в казахском языке очень много. Например, «**Ет дегенде бет бар ма?!**» (если речь идет о мясе (о еде) не нужно стесняться). Здесь концептуально выражается то, что трапезу нужно принимать активно, солидарно с другими участниками.

«**Ет етке, сорпа бетке**» (от мяса тело наливается, от бульона щеки румянятся), здесь наблюдается забота о здоровье, о полноценном питании. По традиции после поедания мяса обязательно подается шорпа. Отказ от бульона считается неправильным. Если мясо высокобелковый, калорийный продукт, то в бульоне содержатся витамины и аминокислоты. Также для полноценного усвоения мяса необходима своеобразная питательная жидкая среда в желудке, что полностью обеспечивает шорпа.

«**Ет жесен, тісіне кіреді, жемесен, түсіне кіреді**» (если есть мясо, то в зубах застрянет, а если не есть, то будет снится). В данной пословице высказывается мнение о желаемости данного продукта и что после поедания мяса необходим уход за зубами.

«**Ет қанды болса, жігіт әлді болады**» (если мясо с кровью, то джигит будет сильным). В данной пословице излагается мысль о большей питательности сырого мяса чем вареного.

Мясо снабжает организм человека белками, жирами и углеводами. 100 г. вареного мяса дает 200 калорий, что составляет половину необходимого организму белка. Однако как сегодня доказывают американские ученые сырое мясо намного богаче вареного аналога. При варке в мясе происходят потери минеральных солей, как за счет растворения их в воде, так и за счет неиспользованного жира. Например, сырая говядина содержит кладезь витаминов и минералов, что в большей степени теряется при варке. Сырое мясо содержит легкоусвояемое железо, фосфор и кальций для костей, витамины В и С, необходимые для кроветворения и крепкого здоровья, цинк для иммунитета и головного мозга, селен для поддержания сердца и выработки коэнзима Q₁₀, который отвечает за активность и молодость.

Исконно кочевые народы умело использовали физико-химические свойства различных мясных продуктов, их свойства и качества.

В своей работе «Казахская и киргизская кухня» В.В. Похлебкин упоминает о том, что по случаю праздников, при встрече почетных гостей, качество и количество мясных ингредиентов бешбармака увеличивается: к баранине добавляется конина в свежем, копченом, вяленом виде [3]. Это также свидетельствует об исконном познании кочевников питательных и качественных свойствах мяса не только различных животных, но и о физико-химических составах отдельных частей тела одной туши.

Нами было рассмотрено несколько пословиц казахского народа о мясе, где проявляется духовно-культурная сущность, ментальное восприятие мира. Созидая с окружающей средой, с условиями жизни, казахский народ, как приемник великой кочевой цивилизации, смог аккумулировать языковые коды древних познаний, которые требуют лингвокультурных раскодировок в будущем.

Литература

1. Нигматова М.М. О пословицах и поговорках // Научный журнал Вестник ТГУПБП №4/4, серия филология. – 2010 г. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-poslovitsah-i-pogovorkah>
2. Словарь Евразийской лингвокультуры Казахстана / З.К. Сабитова, Г.Т. Жанкидилова, К.С. Склярченко, Д.С. Шантаева, А.Т. Шетиева; отв. ред. З.К. Сабитова. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 187 с.
3. Похлебкин В.В. Национальные кухни наших народов. – М.: Центрполиграф, 1978.

© Сүйеу Ж., Абдульманов А.А., 2023

ТИТУЛЫ В СОСТАВЕ АНТРОПОНИМОВ В ЭПИТАФИЙНЫХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ЕНИСЕЙСКИХ КЫРГЫЗОВ

Аннотация. В данной статье рассмотрены антропонимы в письменных рунических памятниках енисейских кыргызов. В частности, выделены основные титулы в составе их имен. В составе имен персонажей енисейских и орхонских надписей во многих случаях обязательно имеется содержательная титульная часть: одно или несколько названий должностей, званий и собственно титулов. Рассмотренные антропонимы по своему составу делятся на односоставные, двухсоставные, трехсоставные и сложносоставные.

Abstract: This article examines the anthroponyms in the written runic monuments of the yenisei kyrgyz. In particular, the main titles in the composition of their names are highlighted. In the composition of the names of the characters of the yenisei and orkhon inscriptions, in many cases, there is necessarily a meaningful title part: one or more titles of positions, titles and titles proper. The considered anthroponyms are divided by their composition into one-part, two-part, three-part and composite.

Ключевые слова: антропонимы, енисейские кыргызы, орхон-енисейские письменные памятники, титулы енисейских кыргызов, древнетюркские памятники.

Keywords: anthroponyms, yenisei kyrgyz, orkhon-yenisei written monuments, titles of yenisei kyrgyz, ancient turkic monuments.

История изучения рунических памятников енисейских кыргызов.

Антропонимика тюркоязычных народов Сибири до настоящего времени остается одной из мало изученных отраслей ономастики. В этой связи хотелось бы отметить, что антропонимика Енисея и Алтая такого периода как древнетюркского, начиная с VIII – X веков, остается неизученной. Как известно, антропонимика – это раздел ономастики, изучающий антропонимы – собственные именованья людей: имена личные, патронимы (отчества или иные именованья по отцу), фамилии, родовые имена, прозвища и псевдонимы, криптонимы (скрывааемые имена) [ЛЭС, 1991, 36]

Семантической интерпретацией отдельных тюркских личных имен (реже отдельных их групп) уделялось внимание в некоторых работах по тюркской антропонимике главным образом в связи с проблемами классификации имен, вопросами наречения имени и его мотивировки, обычаям и обрядам в этой сфере.

Начиная с XVIII в. значительное число памятников тюркского рунического письма были найдены в бассейне реки Енисея – в его верховьях, т.е. на территории современной Республики Тыва, по среднему течению – в Минусинской котловине на территории Республики Хакасия.

Первопроходцем в этой области изучения рунического древнетюркского письма была экспедиция Д.Г. Мессершмидта, отправленная по указу императора Петра I для всестороннего изучения Сибири. В долине р. Уйбат экспедиция нашла множество древних курганов, в том числе оригинальные стелы со скульптурными изображениями и фантастическими масками. Среди большого количества курганов и стел были найдены первые рунические памятники. Сведения об этих памятниках были опубликованы в 1729 г. по материалам Мессершмидта З. Байером в «Записках Императорской Академии наук в Санкт-Петербурге» и в 1730 г. Ф.И. Страленбергом в его книге, получивший большую популярность в Европе [Кормушин, 1997, с. 3].

Так же большим вкладом в изучении древнетюркской письменности является экспедиции под предводительством Й.Р. Аспелина в 1887 и в 1888 гг. Он совершил две экспедиции в Минусинский край и за Саяны, результатом которых стала публикация в 1889 г. альбома *Inscriptions de l'Énéisséi* (Надписи Енисея). В год выхода этого выдающегося альбома в Монголии Н.М. Ядринцевым была сделана замечательная находка – открыты орхонские надписи с параллельным китайским текстом, что и предредило довольно быструю дешифровку орхон-енисейского письма в 1895 г. датским лингвистом В. Томсенем. Российский тюрколог В.В. Радлов первым в 1894 г. издает переводы орхонских, затем в 1895 г. 40 енисейских надписей, используя материалы своей экспедиции 1891 г., финских экспедиций, а также материалы, которые присылали ему с мест нахождения памятников. В дальнейшем на основе трудов Радлова и собственных исследований С.Е. Малов в 1952 г. выпускает сводное издание енисейских надписей, на котором в значительной мере базируется российская и мировая тюркология. В данной работе мы опирались на исследования И.В. Кормушина и на его переводы енисейских эпитафий.

Структурная классификация антропонимов Енисея

Поскольку в древнетюркских именах широко представлена титулатура и не всегда возможно разграничить личное имя и титул в древнетюркской антропонимической системе существовали односоставные, двусоставные, но также трех и четырехсоставные имена, совокупность которых мы называем сложносоставным личным именем.

1. Односоставные

Ваҗа – Бачга (E-50) (Кормушин 1997, 276) – надпись, опубликованная С.В. Киселевым в составе «тувинских стел» (Киселев 1939, 132), точное место происхождения памятника остается неустановленным.

Перевод

- (1) Мои Божественные хан и государство, – о жаль мне!
- (2) Тутук кёкмюшей, я ради доблести претерпел
(2а) и разлучился (с этим миром).
- (3) Мои четыре родственника, – о жаль, я разлучился (с вами)!
- (4) Мое имя воина-мужа – **Бачга**, а мое бекское имя-
- (5) – **Этрюк**, ...

2. Двусоставные

Öz toqdı – Ёз Тогды (E-42) (Кормушин 1997, 161) – надпись на высокой четырехгранной стеле из темно-серого крупно-зернистого песчаника, происходит из степной долины Бай-Булун в левобережья Улуг-Хема.

Перевод

- (1) Во имя доблести я выступил (?) с твоим правителем. О, печаль, о, горе, ради своей доблести я убивал (врагов).
- (2) Мое имя мужа-воина – **Оз Тогды**. Мои сыновья, – о, жаль! Моя супруга, – мы разлучились!
- (3) Мои сородичи-мужи, стена, справили тризну, (поставили) добрый камень. Река Ким (Енисей), вечная земля..., - я не наслаждался (вами)!

3. Трехсоставные

Uz bilgä җаңшii- Уз Бильге Чангшы (E-31), (Кормушин 1997, 96) – надпись на обломке плоской плиты из коричневого мелкозернистого песчаника. Происходит с территории древнего могильника вблизи улуса Чарков, в правобережной части среднего течения р. Уйбат.

Перевод

- (1) [Это - памятник] **Уз Бильге Чангшы**.
- (1а) Уз...
- (2) ...во имя его геройства, во имя его доблести
- (3) ...водрузили [этот - памятник]. На (все) четыре страны света...
- (4) ...из своего [государства] он трижды уходил (в дальние походы) и возвращался.
- (5) ...жаль, воин-муж погиб со своим двумя сыновьями.

4. Сложносоставные

Tüz baj küc bars külüg- Тюз Бай Кюч Барс Кюлиг (E-17) (Кормушин 1997, 155) – надпись из группы Чаа-хольских, на небольшой стеле, из мелкозернистого песчаника.

Перевод

- (1) [Я –] **Тюз Бай Кюч Барс Кюлиг**.
- (2) Я погиб ради моего благородного тестя, как грустно! Мои старшие родственники, мои младшие родственники со стороны жены...
- (3) С моим благородным беком я разлучился, с моими благородными родичами я разлучился...

Титулы в составе имен

При достижении зрелого возраста (примерно с 14 лет) мальчику подростку давалось мужское имя (эр аты), некоторые переводят его как геройское имя. Поэтому в памятниках все время встречается это устойчивая формула эр атым – мое мужское имя или эр аты – его геройское имя. В дальнейшем по мере его возмужания и военных подвигов к его мужскому имени прибавлялся титул, чин или звание. Вошедшие в состав имени титулы стоят после личных имен.

Антропонимы встречаются в основном в эпитафиях, так как именно в надгробных надписях, посвященных герою, так важно было написать его геройское (мужское) имя т.е. эр аты.

Qan – (qagan~qaan) 'Хан, правитель, повелитель'. **Каган** – это хан ханов, т.е. предводителей ханов.

Впервые титул **каган** засвидетельствован китайскими источниками V в. н.э. в текстах, касающихся событий IV в. Около 402г. Основатель государства жуань-жуаней Шэлунь изменил древний титул шаньюй на **каган**. В енисейских надписях этот титул встречается в E-100:

Körtlä qan – Кёртле Хан.

Тегин Г. Дёрфер определял **тегина** как постоянного заместителя (представитель хана при определенной акции, по его мнению – назывался İnaI), сына или младшего брата хана, т.е. наследного принца. Он считал возможным, что выбор такого заместителя зависел от верховного властителя. Так как **тегин** сам не имел титула каган, то его можно классифицировать лишь как верховного чиновника государства. Кроме того, **тегин** имел общее значение " принц ", причем это звание было выше, чем шад и ябгу (которые также являлись принцами). [G. Derfer Chaladsch, Alttürkisch, Urtürkisch 1983, pp. 11-16]

Бек – 'князь, бек'. Кыргызский титул **бек**, пожалуй, чаще других в древних рунических памятниках. Наиболее употреблены следующие значения:

А) 'правитель, вождь' (ниже хана), 'бек', 'князь', 'господин';

Б) 'муж', 'супруг', ('господин').

Титул *бек* – «князь, глава отдельного племени или предводитель группы значительных должностных лиц». *Бек* в тюркоязычной литературе монгольского времени чаще всего употреблялся в качестве термина, обозначающего титул правителя племени (кроме хана), племенного союза или высшего военного чина (как предводитель, командующий).

Е-48: *töläs bilgä tutuq bäg...* 'бек телесов, мудрый тутук

Luj päk – *Люй пек*, - представитель княжеского рода, получил княжеского имя в связи с занятием китайской медицины. В Енисейских и Алтайских памятниках древнетюркской эпохи кроме личных имен встречаются и китайские заимствованные имена.

Tutuq – должность наместника области или края с иноэтничным населением, назначаемого центральным правительством из членов правящего дома или близких к династии людей; одновременно это служебный ранг. Слово встречается в некоторых надписях:

Е-1: *ařim el toyan tutuq bän* 'мое имя – Эль Тоган-тутуг';

Е-6: *külüg tutuq išim kiři qıldı* 'Кюлюг-тутук сделал [меня] своей женой (~своим доверенным человеком)';

Içräki/ Içräk – название придворной должности, встречается в трех енисейских памятниках: Е- 4, Е-11, У-37. В орхонских памятниках VIII в., а также в древнеуйгурских текстах IX-X вв. слово *içräki* еще употребляется в своем прямом адъективном значении 'внутренний' (от наречия *içrä* 'внутри'): *anta içräki bodun qor maņa köür* (КТ₅₅ =БК₅₉) все народы, живущие там внутри (этих пределов), подчиняются мне' (см. еще [ДТС, 202]).

В енисейских памятниках до настоящей публикации слово *içräki* фиксировалось в трех надписях, везде в идентифицирующих синтагмах при именах собственных "– такой-то", однако в разной фонетической форме – с глухим и звонким гуттуральным, которые уже В.В.Радловым были интерпретированы как морфологически разные случаи:

Küç qıjağan içräki (Е-4) 'я – внутренний (чин) Кюч Кыяган' [АИМ, 307];

Tör ara içräki bän(Е-11) 'я – Тёр-апа, ичреки (внутренний чин)' [АИМ, 315];

Bän qara qan içräki (Е-37) 'я – внутренний чин Кара-хана' [АИМ, 344].

Çigři 'особоуполномоченный' - созвучно кит. *tz'ü shih* и потому считается тюркской адаптацией китайского слова, означающего по-китайски "чиновное лицо в администрации округов" (Дж.Клосон со ссылкой на словарь Джилса [СІ.ЕDТ, 417]). Согласно разъяснениям Е.И.Кычанова, *чжиши* – посыльные, чиновники, делегируемые из центра на места с каким-либо поручением [Кычанов 1998, 179]. В енисейских памятниках *çigři* встречается в четырех надписях – 13, 19, 68, 70:

Е-13: *qařim isig bilgä çigři qanıņa tadım* 'я служил хану моего отца, [моего отца по имени] Исиг Бильгечигши';

Е-19: *qutluğ çigři bän* '– благословенный особоуполномоченный – чигши'.

Е-68: *qara bars inançu çigři bän* 'Я Кара Барс, (с титулами) Ынанчу и чигши, – грустно, как жаль!';

Е-70: *külig çigři uruğu çigři* '[Я] знаменитый чигши, урунгу-чигши...

Tarqan 'сборщик налогов, *тархан*'. Также широко распространенное в древнетюркских языках слово и с неизменной семантикой ответственного представителя фискальной службы; можно предположить, что в отличие от чангшы, *тарханы* имели дело с массой рядовых налогоплательщиков. Слово встретилось в трех надписях: Е-30; 32; 53 – во всех случаях в составе многокомпонентных имен мемориантов.

Е-30: *çabış ton tarqan bänüsi tikä bārtım* 'водрузил (этот) вечный (памятник) Чабыш Тон-тархану';

Е-32: ...*Tarqan sařun o...bökmädi: boduniņa* '...Тархан-сангун... – он не наслаждался! Своему народу';

Е-53: *bäg tarqan ögä tirig bän äsiz älim qanıņa bökmädım* '– Бег Тархан Оге Тириг. Жаль, - о, моя страна, мой хан! Я не наслаждался (вами)!'.

İnançı ~ **inançu** 'доверенное (лицо)'. Несмотря на то, что данное слово (исходная форма *İnanç*, последнее *ı* в *İnançı* – результат опущения посессивного показателя; *İnançı* >*inançu*) квалифицируется единодушно как титул [ДТС, 218-219; СІ.ЕDТ, 187], похоже все же, что это не титул или звание, но постоянный эпитет человека, носящего какие-то другие звания: "доверенный, ближний".

Е-25: *el İnançı ...* '[мое звание] – доверенный государственный [муж] ...';

Е-26: *il ögäsi inançu bilgä irig* '[я] правитель государства, доверенный мудрый ириг';

Е-29: *ilimdä tört tägzindım ärdämim üçün inançu alp sařun [män]* – 'из всего эля я четырежды уходил (и возвращался), ради моей доблести, я – Ынанчу – Алп Сангун';

Е-32: *uruğusı ärtım inançu ärtım* 'был у него штандарто(носцем), я был доверенным (советником)';

Этимологический анализ титулярных терминов, данные исторических источников помогают вскрывать их исконные, первичные значения. Но необходимо помнить, что во многих случаях такие слова открывались от своего первоначального функционального смысла и переходили на положение титулов, почетных званий, уже не связанных или не всегда, не полностью связанных с определением установленных для такого звания функциями.

Таким образом, можно прийти к выводу, что в составе имен персонажей енисейских и орхонских надписей во многих случаях обязательно имеется содержательная титульная часть: одно или несколько названий должностей, званий и собственно титулов. В ходе исследования было выявлено, что среди них есть как общеизвестные названия, отраженные в различных древнетюркских памятниках – орхонских, уйгурских и т.д., так и слова, в этой функции встречающиеся только в эпитафиях енисейских кыргызов. Отсутствие каких-либо данных из внешних источников, а также бедность собственного контекста делают определение значений титулов, их реального исторического содержания делом весьма проблематичным, так что исследователям иногда приходится ограничиваться констатацией самого поверхностного и приблизительного характера.

Литература

1. «An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish». Дж. Клаусон – 1972. – 417 с.
  2. Дерфер Г., Chaladsch, Alttürkisch, Urtürkisch // Sprachen des Buddhismus in Zentralasien, Wiesbaden, 1983, pp. 11-16.
  3. Древнетюркский словарь / Надеяев В.М., Насилов Д.М., Э.Р. Тенишев, Щербак А.М., Боровкова Т.А., Дмитриева Л.В., Зырин А.А., Кормушин И.В., Летягина Н.И., Тугушева Л.Ю. – Л.: Наука, 1969. – 202 с.
  4. Киселев С.В. Саяно-Алтайская археологическая экспедиция в 1938 г. // Вестник древней истории. – Москва, 1939. – С. 282-284.
- Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования //– М.: Наука, 1997. – 300 с.
Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцева //– М.: Советская энциклопедия, 1991. – 683 с.

© Текешева А.В., Тыбыкова Л.Н., 2023

УДК 811.512.122

*Токсанбаева Т.Ж., филол.г.канд., доцент
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық
зерттеу университеті, КеАҚ, Астана қ. (Қазақстан)*

ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ КӨПТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Аннотация. В статье описывается, как каждая народная культура взаимодействует друг с другом через свою языковую систему, с помощью которой они взаимодействуют друг с другом между своими носителями. Кроме того, отмечается, что в процессе языкового общения в лингвистике современного мира важен подход к языку не только с лингвистической точки зрения, но и с точки зрения экстралингвистики.

Abstract. The article describes how each folk culture interacts with each other through its language system, through which they interact with each other between their native speakers. In addition, it is noted that in the process of linguistic communication in the linguistics of the modern world, an approach to language is important not only from a linguistic point of view, but also from the point of view of extralinguistics.

Ключевые слова: Многоязычие, мультикультурализм, двуязычие, современная лингвистика, коммуникация, языковая культура, образование, наука.

Keywords: Multilingualism, multiculturalism, bilingualism, modern linguistics, communication, language culture, education, science.

Тіл адамның белгілі бір ұлттық мәдениетке жататындығын айқындайтыны белгілі. Мәдениеттің өзі тілде вербализацияланғандығы белгілі. Қазіргі лингвистикада Я. Гримма, Р. Раека, В. Гумбольдта, А.А. Потебня, тіл адамның мәдениеттегі болмысының бетінде жатыр деген пікірді негізге ала отырып, ұлттың мәдени санасын тілдік құралдар арқылы түсінуге тырысатындығын атап өткен жөн.

Көптілділік, мультилингвизм, полилингвизм – нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп тілде сөйлей білушілік. Мұның өзі жеке адамның (индивидуумның) Көптілділігі және ұлт пен ұлыстың Көптілділікгі болып бөлінеді. Көптілділіктің үш тілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. Ұлттық құрамы бірыңғай, бір ғана этносмекендейтін мемлекетте Көптілділік сирек. Онда жеке адамның ғана Көптілділігі ұшырасады (Жапонияда, Кореяда, Германияда, Исландияда).

Белгілі бір мәдениетті ғылыми зерттеуді тілдің жетекші бастамасынсыз жүргізу мүмкін емес, өйткені тілдің арқасында мәдени стереотиптердің бүкіл жүйесі реттелген. Кез – келген мәдениеттің негізгі принциптерін оның тілін ескерместен қарастыру біржақты болып көрінеді, өйткені Э.Сепир айтқандай, тіл тек «Әлеуметтік шындыққа Нұсқаулық» ғана емес, сонымен бірге белгілі бір әлеуметтік топтың тілдік әдеттеріне негізделген нақты әлемнің негізгі компоненті болып табылады [1, 261].

Мәдениеттердің әрқайсысы бір-бірімен үнемі өзара әрекеттеседі, өзінің тілдік жүйесі бар, оның көмегімен оның тасымалдаушылары бір-бірімен байланысады. Сонымен қатар, тіл қарым-қатынас процесінде

тілдік ақпаратты жеткізетін коммуникативті функцияны ғана емес, сонымен бірге мәдени-тілдік қоғамдастық мүшелерінің үнемі әлеуметтенуі кезінде осы ақпаратты жинақтауды, сақтауды және беруді білдіретін кумулятивті функцияны орындайды.

Көптілділік – АҚШ, Ресей Федерациясы, Үндістан, Нигерия сияқты жүздеген ұлт пен ұлыс мекендейтін мемлекеттерге тән құбылыс. Көптілділік: жаппай көптілділік, ішінара көптілділік болып бөлінеді. Жаулап алу, халықтардың қоныс аударуы, көрші елдермен тығыз қарым-қатынас секілді тарихи себептерден кейбір халық өкілдерінің жаппай көптілділігі қалыптасқан. Сондықтан да көптілділік көп ұлтты географиялық кеңістікте кең тараған. Мәселен, жаппай көптілділік Кавказдағы армян, аджар, осетин, құрд, грек, т.б. халықтар арасында, сондай-ақ, Дағыстан халықтары арасында жиі кездеседі. Қазіргі Қазақстан Республикасындағы қалыптасқан жағдай да осыған ұқсас. Мұндағы славян тектес халықтардың дені – негізінен бір тілде ғана сөйлейтіндер, қазақтардың көпшілігі екі тілде сөйлейді. Ал ұйғыр, өзбек, дүнген, құрд, түрік, эзербайжан, тәжік, татар, т.б. ұлт өкілдері арасында көптілділік кең тараған. Неміс, корей, шешен ұлттарында да көптілділік едәуір жиі ұшырасады. Кейінгі кезде шет тілін үйренуге ден қойыла бастағандықтан, қазақтар арасында да Көптілділік көбейіп келеді. Бүтіндей ұлт пен ұлыстың Көптілділігі – социалингвистердің зерттеу нысаны боларлық күрделі құбылыс. Жаппай Көптілділік жағдайында коммуникативтік формалар (диалектілер, говорлар, әр алуан жаргондар, жеке тілдер) өте күрделі қолдану иерархиясын құрайды. Мысалы, 1) тар локалды шағын топ арасындағы қатынас (үй-ішілік тіл); 2) топаралық тұрмыспен байланысты локалды қатынас құралы (мыс., Азия мен Африканың көп ұлтты елдеріндегі «базар» тілі); 3) билік жүргізетін әкімшілік (немесе ұлт) тілі; 4) көп ұлтты аймақтың ресми тілі; 5) мемл. тіл (немесе халықар. байланыс тілі). Егер бастапқы екеуі ресми қатынас құралы болмай, тек ауызекі сөйлесу тіліне жатса, соңғы үшеуінің атқарар қызметі жан-жақты.

Олар – жалпы халыққа ортақ қарым-қатынас құралы, білім мен ғылымның, ақпарат пен баспасөздің, әдебиет пен мәдениеттің тілі. Көптілділік билингвизмнен (көптілділіктен) бастау алады. Көптілділік сирек кездеседі. 1989 ж. мәлімет бойынша, бұрынғы Кеңестер Одағындағы 73 млн. қос тілділердің (23,4%), 61 млн-ының екінші тілі орыс тілі болған. Олардың шағын ғана тобы Көптілділікке (полиглотқа) жатқан. Көптілділік үшін тілдің қолдану мәртебесінің жан-жақты болуы, қажеттіліктің қалыптасуы, сондай-ақ тілдердің туыстығы (генетик. және типол. жақындығы) шешуші рөл атқарады [2, 68].

Қазіргі әлемнің лингвистикасында тілге тек лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, экстралингвистика тұрғысынан да көзқарас маңызды рөл атқарады. «Тіл» ұғымын қарастыра отырып, бір жағынан, тіл - бұл тілде сөйлейтін халық мәдениетінің бөлігі, ал екінші жағынан, тіл-бұл «айна» деп аталады, онда халықтың менталитеті, оның әлеуметтік өзін-өзі тануы, өмір салты, ұлттық мінез, мораль көрінеді, дүниетаным, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, құндылықтар жүйесі, әлемді көру.

Тіл – ұлттың мәдениетпен байланысты маңызды белгілерінің бірі екені белгілі. Тіл, шындық және мәдениет қалай байланысты?

Е. Ф. Тарасов тілдің мәдениетке енгенін айтады, өйткені белгінің «денесі» (мағынасы) адамның тілдік және коммуникативті қабілеті анықталған мәдени пән болып табылады. Белгінің мағынасы – бұл тек адамның іс-әрекетінде пайда болатын мәдени форма [3, 3].

Тіл мен мәдениет – әртүрлі семантикалық жүйелер. Мәдениет ұғымы 500-ден астам түрлі анықтамаларға ие. Мәдениеттану тұрғысынан «мәдениет» ұғымы «Қоғам дамуының тарихи анықталған деңгейі, адамның шығармашылық күштері мен қабілеттері» ретінде қарастырылады және «ұлттық мәдениет» ұғымынан ерекшеленеді, ол «бір ұлттың, мемлекеттің өкілдеріне ортақ дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, нормалар, құндылықтар мен мінез-құлық ережелерінің жиынтығы» ретінде қарастырылған.

Тіл мәдениеттің өнімі де, оның маңызды құрамдас бөлігі де екендігі туралы қорытынды жасау керек. Сонымен қатар, тіл – бұл мәдениеттің белгілі бір тәсілі, сонымен қатар мәдени кодтардың қалыптасу факторы.

Тіл мен мәдениеттің арасында, сөзсіз, тікелей байланыс бар, ол ажырамас. Тіл – бұл ұлттың мәдени құндылықтарының репозиторийі де, сол құндылықтарды игеру құралы. Тіл құбылыс ретінде мәдениетсіз елестету мүмкін емес, сонымен қатар тілсіз мәдениеттің болуы. Тіл де, мәдениет те жеке адамның да, қоғамның да дүниетанымын көрсетуге қызмет етеді. Екі құбылыстың да ұқсас «әлеуметтік» шығу тегі бар, оның жұмыс істеу шарты – қоғам [4, 9].

Тілдік байланыстар – қоғам дамуымен тығыз байланысты күрделі және көп сатылы үдеріс. Қазірдің өзінде байланысқа қатысатын белгілі бір тараптың белсенділігі немесе енжарлығы сияқты жалпы сипаттама лингвистикалық емес факторлармен анықталады. Белгілі бір тілдің спикерлерінің мәдени немесе әлеуметтік билігі: тілдік байланыстар, әдетте, бірқатар басқа – мәдени, экономикалық және т. б. этникалық байланыстарға дейін соңғысының функционалдық маңыздылығын анықтайды.

Көптілділік жағдайындағы жаһанданған әлем үшін шет тілдерін үйрену кезінде алған білімімен кіргісі келетін адамдарға пайдалы. Көптілділік – қарым-қатынасты және әртүрлі мәдениеттегі адамдардың түсіну қабілетін жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен қатар көптеген басқа дәлелденген артықшылықтар береді. Біріншіден, білім алушылардың танымдық дағдылары жақсарайды, бұл алынған лексикада икемділік пен шығармашылыққа әкеледі және бір объектіні немесе идеяны білдіру үшін екі немесе одан да көп сөзге сене алады. Көп тілді болу бір уақытта кеңінен шет тілдерін үйрену мақсатында жаңа қақпаларды ашуы

мүмкін. Екі немесе одан да көп тілдерді оқығаннан кейін білім алушылар өз пікірлерін білдіруге және оларды шетелдіктердің алдында ақылмен түсіндіруге мүмкіндік алады.

Сонымен қатар, әлеуметтік аспектілерде басқа да артықшылықтар бар: көп тілді адамдар табиғи және мәнерлі түрде сөйлеседі деп айтқан кезде, бұл кеңірек әлеуметтік байланысқа ықпал етеді. Көптілді адамдар жақсырақ түсінеді, сондықтан шетелдік мәдениеттерге толерантты, олар шет тілдерін білмейтін адамдармен салыстырғанда жаңалықтар мен басқа адамдардың аспектілерін тезірек қабылдайды.

Басқа мәдениеттерді қабылдай отырып, білім алушылар өздерінің туған мәдениеті мен тілін қатты сезінеді. Олар талапқа сәйкес түрде тілді үйрене отырып, олар өздерінің мәдениеті мен дәстүрлеріне құрметпен қарай алады. Сонымен қатар, көпжақтылықтың бәсекелестік артықшылықтарын кейінге қалдыруға болмайды, ерте жастан тілдерді үйреніп, бұл процесті ересек жаста жалғастыратын адамдар университетке түсу кезінде және кәсіби мансабының басында белгілі бір бәсекелестік артықшылыққа ие болады. Айта кету керек, көпжақтылық – бұл ерте жастан ассимиляцияланған кезде артықшылықтар мен артықшылықтарға ие процесс.

Мәдениетті білу – бұл басқа елдердің қауымдастығына кірудің тәсілі. Сондықтан көп тілді адамдар бейтаныс адамдармен қалай тиімді қарым-қатынас жасауды біледі. Біздің ғасырда көптілділік өте маңызды, өйткені жаһандану әлемді көптеген адамдар халықаралық тілде сөйлейтін ауылға айналдырды. XXI ғасыр-ақпараттық технологиялар мен ғылыми зерттеулердегі серпіліс ғасыры. Зерттеуді қалай жүргізетініміз оның әрі қарай дамуы үшін өте маңызды екені түсінікті.

Өз саласына қатысты бүкіл әлемдік ғылыми зерттеулер жүргізе алатын, бірақ лингвистикалық білімі жетіспейтін көптеген білікті мамандар, профессорлар кездеседі. Олардың шығармаларын басқа тілге аудару әдісі жеткіліксіз әдіс болуы мүмкін, немесе, кем дегенде, сөздік қорына дұрыс таңдау жасалмауы мүмкін. Өйткені ғалымдар әлемді өз көзқарастарымен көреді, ал тіл білімі немесе аудармашылар басқаша ойлау тәсіліне ие. Кез-келген саланы терең және кәсіби терең зерттеудің арқасында оны жақсартуға немесе зерттелетін жаңа аспектілерді анықтауға болады.

Бүгінгі жастар өз шығармаларын әлемдік тілде жеткізуге тырысады. Тіпті тілдік емес оқу орындарында олар өздерінің қарым-қатынастарын шетелдік университеттермен байланыстырады. Бұл білім мен тәжірибе алмасудың өзіндік тамаша әдісі. Көптеген білім беруші мамандар шет елдерге практикаға жіберіледі, нәтижесінде олар көп тілді аудитория ретінде сабақтарды заманауи түрде жүргізу үшін жеткілікті дағдыларға ие болады.

Тіл мәдениетаралық өзара іс-қимылдың басты құралы болғандықтан, сәйкестіліктің барлық түрлерінің ішінде әлеуметтік-мәдени сәйкестікті қарастыру және осы сәйкестікті қалыптастырудағы тілдік фактордың рөлін анықтау үлкен қызығушылық тудырады.

Тілдік ұжым, бір жағынан, белгілі бір адам десек, екінші жағынан, тілдегі мәдениеттің тасымалдаушылары, дамытушылары болып табылады. Адам өзінің жеке басын белгілі бір мәдениетке, субмәдениетке жататындығы аясында біледі, ол адамның тілдік санасында белгіленеді және оның коммуникативті мінез-құлқында көрініс табады. Жаһандану заманы жағдайында сәйкестілік сөзсіз өзгеріске ұшырайды, тіл белгілі бір мәдениетке тән емес бірқатар жаңа ренктерге ие болады.

Көбінесе, тартымды болып көрінетін тілдік элементтер дәстүрлі мәдениеттің кейбір қырларын ығыстырады. Мәдениет саласындағы жаһандану жергілікті қауымдастықтарды біріздендірудің айқын тенденциясына ие, нәтижесінде дәстүрлі мәдени кеңістік өзгеріп, негізгі бағдарлар жоғалады, тұрақсыздық пен белгісіздік сезімі пайда болады. Таныс және түсінікті нәрсеге сүйену қажеттілігі туындайды, әдеттегі нұсқауларды іздеу басталады, олардың рөлі көбінесе этникалық мәдениеттің элементтері болып саналады.

Мәдени құндылық мұрасына жүгіну, жаңа жағдайларда «туған» мәдениеттің жетістіктері мен тарихи тәжірибесін пайдалану арқылы қоғамда қалыптасқан және көпжылдық тәжірибемен тексерілген дәстүрлі рәміздерді, нормалар мен құндылықтарды сақтауға көмектеседі. Тіпті К.Д. Ушинский былай деп жазды: «...халықтың мінезіне енудің ең жақсы және жалғыз тәсілі – оның тілін үйрену, ал біз халықтың тіліне қаншалықты терең енсек, оның мінезіне соғұрлым терең енеміз» [4, 9].

Тілдік білім гуманитарлық білім беру жүйесіне кіреді, оның мәні адамның әлемге деген көзқарасын зерттеу болып табылады.

Мемлекеттік тіл, орыс тілі, ағылшын және неміс тілдері білім алушыларды жаңа біліммен ғана емес, жаңа шығармашылық тәжірибемен байытады. Бұл тілдерді меңгеру барысында әртүрлі халықтардың мәдениеті де қарастырылады. Әлемдік, әдет-ғұрып, дәстүр туралы білім тілінде беріледі, осы орайда түрлі халықтар өкілдерінің қарым-қатынасында кедергілер болмауы үшін тілдерді меңгеру аса маңызды [5, 9].

Бүгінде әлемнің бірде-бір елі халықаралық аренада бұдан былай тілдік оқшаулануда қала алмайды, шет тілдерін барынша қолдануға мәжбүр. ЮНЕСКО мамандарының пікірінше, үшінші мыңжылдыққа адамның меңгеруге тиіс тілдердің ең аз саны кемінде үш тіл болады деген болжам айтылды.

Әдебиеттер

1. Абдрахманова Ж. Үштұғырлы тіл мәдениеті. Қазақстан және әлемдік тәжірибе/ Ж. Абдрахманова// Білім=Образование.-2013.-№2.

2. <http://repository.nkzu.kz/5972/1/53.pdf>

3. Халықаралық ғылыми журнал (30.07.2015) <https://novainfo.ru/article/16641>

4. Педагогикалық қоғамдастықтың 180 жылдығына арналған аймақтық форум материалдары К. Д. Ушинский. П., 2004.

5. <https://studall.org/all-99627.html?ysclid=11zxwh6fm>

© Токсанбаева Т.Ж., 2023

УДК 81'28

Туктамышева Н.Ф., студент

*Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

СТӘРЛЕБАШ РАЙОНЫ ҮРГЕ АЛЛАҒЫУАТ АУЫЛЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДИАЛЕКТ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В статье анализируются особенности говора башкир села Верхний Аллагуват Стерлибашевского района Республики Башкирүортостан.

Ключевые слова: башкирский язык, башкирская диалектология, говоры.

Abstract. The article analyzes the features of the Bashkir dialect of the Upper Allaguvat village of Sterlibashevsky district of the Republic of Bashkortostan.

Keywords: Bashkir language, Bashkir dialectology, dialects.

Башкорт теле – донъя телдәре араһында үзенсәлектәре менән айырылып торған телдәрҙән һанала. Уның ошондай сифаттары өн һәм хәрәф, диалекттарҙың, һөйләш, һөйләшсәләрҙең күплегендә һәм төрлөлөгөндә күренә. Теге йәки был диалект, һөйләш вәкилдәренсә фонетик, лексик, морфологик айырмалыҡтары башка халыҡтар, уларҙың теле менән бәйләнешен, күсмә тормоштоң эзәмләрә күренешен һаҡлай. Был һаҡта күренекле телсә-ғалим, диалектолог Н.Х. Ишбулатов былай тип яза: "Башкорт теле катмарлы этнолингвистик шарттарға формалашкан. Көнъяк Уралда һәм уның тирәһендәге ерҙәрҙә төрлө кәрҙәш һәм кәҙәш булмаған ырыу-кәбиләләр, этник төркөмдәр төп башкорт ырыу-кәбиләләре менән аралашып, бер-береһенә йоғонто яһап, яқынайып, ваҡыт үтә килә, уларҙың диалекттарында уртаҡ һызаттар һасил булып, ишәйеп, бер тел булып ойшоуға нигеҙ һалына. Бара-тора уртаҡ һызаттар арта һәм айырмалыҡтар кәмей төшөп, диалекттарҙан өстөн дөйөм башкорт теле барлыҡка килә. Барған һайын уның дөйөм һызаттары арта килгән" [Ишбулатов, 2000: 4].

Диалектология фәһе менән шөғөлләнәүсә ғалимдар диалекттарҙы, һөйләштәрҙә халқыбыҙың боронғо тарихы менән бәйләп өйрәнә, һәр диалекттың фонетик, лексик, морфологик үзенсәлектәрен асыҡлай, заман шарттарында ни кимәлдә үзгәрәү күренешен барлай.

Хәҙерге башкорт тел ғилемдә ғалимдар башкорт теленсә өс диалекттың һәм шул диалекттар составында ун алты һөйләштән барлығын раһлай. Тыуған яғым – Стәрлебаш районы Үрге Аллағыуат ауылы территорияль бүленешә яғынан карағанда, көнъяк диалекттың эйек-һаҡмар (йәки төп көнъяк) һөйләшенә карай. Башкорт теле һөйләштәре араһында ул ин зур территорияны биләүә һәм һөйләшсәләрҙең күп булығы менән айырылып тора. Һөйләш Башкортостан Республикаһының Көйөргәҙе, Ейәнсура, Йылайыр, Хәйбулла, Күгәрсен, Мәләүез, Ишембай, Стәрлетамаҡ, Стәрлебаш райондарында, Баймаҡ, Бөрйән райондарының көнъяғында, Ырымбур (Кыуандыҡ, Гай, Төйлөгән, Һарыкташ, Александровка, Красногвардейск, Новосергиевка райондары) өлкәһендә, Һамар (Оло Черниговка һәм Оло Глушица райондары) һәм Һарытау (Перелюб һәм Пугачев райондары) өлкәләрендә йәшәгән ("яңылар" йәки "сәзеләр" тип йөрөтөлгән) башкорттарҙың йәнле һөйләү телен үз эсенә ала. Был һөйләшкә бөрйән, үсәргән, түңгәүер (дүңгәүер), юрматы, тамъян һ.б. башкорт кәбиләләре карай [Шәкүр, 2012: 92].

Һөйләштән әзәби телгә бик яқын тороу күренешә күзәтелһә лә, кайһы бер фонетик, морфологик һәм лексик үзенсәлектәрҙең барлығы билдәлә. Мәсәләһ, безҙең һөйләштә -лар, -лык, -лы, -ла кеүек ялғауларға л өнө күбәһенсә һаҡлана: малайлар, атлар, һыйырлар, таулар, тауыҡлар, казлар, өйләр, бесәйләр, кунаҡлар һәм башкалар. Шулай ук м,н, ң өндәрәнән һуң ялғаулар күпсәлек оракта н өнөнән башлана: тәмне, унның, утынның, кайынның, кыйынның һәм башкалар.

Ошондай ук фонетик үзенсәлектәргә миһал итеп түбәндәге күренештәрҙә килтерергә мөмкин: т өнөнөң д өнөнә күсәүе: тәрән – дирән, түмәр – дүмәр, түңгәк – дүңгәк сингармоник варианттар барлыҡка киләүе: сиркәнәү – сиркәнәү, л өнөнөң ң өнөнә күсәүе: маңлай – маңнай һ.б.

Эйек-һаҡмар һөйләшә әзәби телгә яқын, тик был һөйләштән һүзлегән өйрәнәүгә диалектологтар зур иғтибар бирмәгәндәр. Был зонаның үзәккә яқын булығы, күренекле языусыларҙың, журналистарҙың һәм йәмәғәт эшмәкәрҙәренсә ошо яқтан булығы, әлбиттә, был тирәнсә телен әзәби телгә яқынайткан.

Көнъяк диалект әзәби телгә яқынайыуын дауам итһә лә, һөйләштән үзенсә эсендә әле берзәмлек юк, төрлө һөйләшсәләрендә төрлө һүзәр кулланылығын дауам итә [Ишбулатов, 2000: 144]. Ошо фекергә

ярашлы, көнъяк диалекттың эйек-накмар һөйләшенә караған кайһы бер лексик үзенсәлектәргә тукталып үтеү мөһим.

Туғанлык терминдары

Абзый, абый – ағай, әней – әсәй, әтей – атай, әбей – кәйнә, бабай – кайны, нәнәй – өләсәй, картатай – олатай һ.б.

Кош-корт, хайуан-йәнлек, бөжәк атамалары

Үрзәк – өйрәк, сепей – себеш, бака – тәлмәрийен, сиңгерткә – сиңерткә һ.б.

Һауыт-Һаба атамалары

Бақрас – ижау, шәшкә – сынаяк, балғалак – сәй калағы, тәрниккә – тәрилкә, сәйнүк – сәйгүн, сирек – өс литрлы банка, сәүәтә – тимер һауыт һ.б.

Йәшелсә, емеш-еләк, үсемлектәр донъяһы

Бәрәңге – картуф, әлеморон – гәлийемеш, атколак – әрекмән һ.б.

Азык-түлек

Әпәй – икмәк, күкәй – йомортка, ләүеш – пирог һ.б.

Йорт-каралты, көндәлек кәрәк-ярактар

Койо – козюк, капсык – ток, һизәп – тәймә, баткыс – баскыс, тәзерә фәрзәһе – тәзрә қорғаны, уталасык – йәйге аш-һыу бешерә торған йорт (легняя кухня), өй – йорт, тупса – тупһа, лапас – азбар, ләүкә – эләүкә (лавка в бане), төннөк – төнлөк (вентиляционное отверстие), майшәм – шәм һ.б.

Кейем-Һалым

Күлмәк – күлдәк, шәпкә – баш кейеме һ.б.

"Башкорт диалектологияһы, башкорт тел белеменең айырым бер тармағы буларак, артабан да үсә, тәрәнәйә барасак. Башкорт теленең диалекттарын һәм һөйләштәрән тағы ла ентекләрәк өйрәнәү, уларзы фонетик, грамматик һәм лексик планда бер-береһе менән һәм бүтән төрки (шулай ук, бәлки, төрки булмаған телдәр менән дә) сағыштырып тикшеренәүзәр үткәрәү, халык теле, археология, этнография, мифология, топонимия мәғлүмәттәрәнә танып, халкыбыз тарихының боронғо дәүерзәрә менән бәйлә һораузарға ла яуаптар табыу мөмкинлегә тыуасак, сөнки халык теле – халықтың тарихи хәтерә, уның мәңгелек рухи хазинаһы, сөнки тел – ысын мәғәнәһендә энциклопедик мәғлүмәттәр сығанағы, халык күңеленең тере һыуы, йәншишмәһе ул." – тип билдәләй билдәлә шағир, башкорт теле һәм әзәбиәт белеме белгесе Рәшит Шәкүр [Шәкүр, 2012: 224]. Ысынлап та, башкорт теленең диалекттары – туған телебезең байлығы. Уны һаклап калыу һәр беребезең бурысы, сөнки унда безең тарихыбыз, фольклорыбыз, этнографиябыз һалынған.

Шулай итеп, үрзә килтерелгән миһалдар көнъяк диалекттың эйек-накмар һөйләшенең бәләкәй генә территорияль үзенсәлектәрән сағылдырыуға арналды. һөйләшебезең әзәби телгә бик яқын тороуы, байтак һүзәрзәң әзәби тел менән уртақ булуы катмарлылыктар тыузырһа ла, фонетик, лексик айырмалыктар, сағыу миһалдарзың булуы һөйләшебезең уникаллеген, байлығын, үзенә генә хас үзенсәлектәрән күрһәтә.

Әзәбиәт

1. Башкорт теленең диалекттары һүзлеге. – Өфө: Китап, 2002. – 432 бит.
2. Ишбулатов Н.Х. Башкорт теле һәм уның диалекттары. – Өфө: Китап, 2000. – 212 бит.
3. Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. – М., 1979.
4. Шәкүр Рәшит. Башкорт диалектологияһы: укыу кулланмаһы. – Өфө: Китап, 2012. – 240 бит.

© Туктамышева Н.Г., Хәбибуллина З.Ә., 2023

УДК 81 44

Умаров С.Н., магистрант

*Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол. н., профессор
БГПУ им. М. Акмуллы, г.Уфа (Россия)*

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье рассмотрен анализ фразеологических оборотов в узбекском и башкирском языках, изучении культурно-национальной специфики фразеологических единиц.

Ключевые слова: анализ фразеологических оборотов, фразеологические единицы.

Abstract. The article considers the analysis of phraseological units in the Uzbek and Bashkir languages, the study of cultural and national specifics of phraseological units.

Keywords: analysis of phraseological units, phraseological units.

Представлен анализ фразеологических оборотов узбекского языка с цветовыми компонентами. В узбекском языке, как и во многих других языках, достаточно фразеологических единиц с «цветовыми» компонентами. Обычно они содержат культурную коннотацию. Для понимания культурной коннотации фразеологических единиц необходимо интерпретировать образное основание внутренней формы

фразеологизмов в знаковом «пространстве» узбекского языкового сообщества. Это главное в изучении культурно-национальной специфики фразеологических единиц. Культурное знание «вылавливается» из внутренней формы фразеологизма потому, что в ней содержатся такие элементы, которые придают фразеологизму национально-культурный колорит. Узбекские фразеологизмы, отражая элементы культуры, связаны с очень многими областями человеческой жизни. При этом они могут быть связаны как с обиходно-эмпирическим опытом народа, так и со сферой материальной культуры, с историческим опытом народа и т. п.

Сегодня мы поговорим о самых интересных фразеологизмах и пословицах нашего языка, и одновременно хочу показать фразеологизмы и богатую речь с крылатыми словами узбекского языка.

Многие из них имеют цветовую символику: белый считается цветом чистоты, непорочности, красоты и у узбекского народа всегда вызывал положительные ассоциации. Черный цвет олицетворяет какой-то груз, тяжелый, неприятный.

Оқ ювиб, оқ тарамоқ – буквальный перевод «сделать белым, чистым кого-либо». В переносном значении так говорят о Родине, создающей условия для становления чистого тела и духа.

Оқ суяк – буквальный перевод «белая кость». Исторически так говорилось о человеке аристократического, знатного происхождения.

Оқ кўнгил – «белая душа». Употребляется в отношении человека с чистой душой.

Ичи қора – в переводе «черная душа». Так говорят про злопамятного человека.

Оқ қарға – дословный перевод «белая ворона». Так говорят о человеке, который чем-то отличается от других. Это выражение является калькой с лат. Alba avis, albus corvus.. Вошло в узбекский язык через русский.

Қорачиги қинидан чиқиб кетди – переводится как «зрачок глаза вылетел из орбиты». Соответствует русскому выражению: глаза выскочили из орбиты.

Кўнгилга зигир ёгдек тегмоқ – буквально означает «надоел как зигирное масло». В русском языке соответствует: надоел как горькая редька.

Тарвузи қултигидан тушиди – перевод таков: «у него арбуз упал из-под мышки» и означает, что человек огорошен. Русский аналог: как снег на голову.

Итининг қилиги эғасига маълум – способности пса ведомы его хозяину.

Хафтада бир кун бозор, уни хам ёмғир бузар – в неделю только один день отдыха, но и тот дождлив.

Сичконни уни минг танга – когда хочешь спрятаться, то домик мыши стоит тысячи танга.

Эчкига жон қайгу, қассобга ёғ – коза думает о жизни, а мясник о жире.

Довольно значительное число башкирских фразеологизмов своими корнями уходит к общетюркскому пласту. И здесь так же, как и в лексике, тюркские языки представляют весьма пеструю картину. Сравнительное изучение фразеологии всех тюркских языков не входит в цель данной работы, это задача специальных исследований. К тому же еще не полностью выявлен фактический материал по большинству тюркских языков. Здесь они привлекаются для определения истоков башкирской фразеологии, формирование которой уходит в относительно древнюю эпоху.

Жить, существовать: башк. көн күреу, кум. гюн гермек, кирг. күн күр – (465), узб. кун күрмок (86); башк. көн күрһәтеу, 'давать возможность жить'; кирг. күн көрсөт-(465).

Быть в силах сделать что-л.: башк. қулдан қилеу, кум. қьолдан гелмек1 кирг. колдон кел-, узб. қулдан келмек (202)

Существование мусульманской религии среди башкир в течение нескольких столетий отразилось и в языке. Серия фразеологизмов образуется со словом *алла* 'бог', которые отражают веру в силу всевышнего, и сейчас употребляются при характеристике старого уклада жизни или с шутливо-ироническим оттенком. *Алла белһен* 'бог весть' досл. 'бог знает': *Был китан, бәлки, миңең гүмерем юлына тап булыр, Алла белһен, бәлки тап тигән шәй ак булыр* (Ш. Бабич). 'Эта книга может запятнать меня. Бог весть, может светлым пятном окажется'. *Алла бирһә* 'бог даст': *Алла бирһә, был қиленебеззән уңырбыз, ахыры* (Н. Дәүләтшина) 'Бог даст, с этой невестой нам повезет'

Речевая деятельность. Говорить: башк. ауыз асыу 'начать говорить' доел, 'раскрывать рот', һүз асыу 'заговорить', др.-тюрк. söz as- 'завести речь, начать говорить' (511), туркм. сөз ачмак (188), чув. давар уд 'говорить' доел, 'раскрывать рот' (351), давар удтар 'позволить сказать слово'; башк. тел асылуу 'заговорить', др.-тюрк. til as-'начинать говорить' (559), туркм. дилим ачылды 'заговорил' (182); башк. телгә қилеу 'заговорить', др.-тюрк. tili kel- 'обретать дар речи' (560), турец. dile geldi 'заговорил' п. Замолчать: башк. телде тыйыу 'придерживать язык к', др.-тюрк. til tidil- 'замолкать, прерываться' (560). Иметь желание говорить: башк. тел қысыу 'язык чешется', чув. чөлхе кёсётет 'язык чешется', як. тыла кыһыйар 'язык чешется' 12; башк. һүзен тотуу 'придерживаться чьих-л. слов, советов', др.-тюрк. söz tut- 'слушаться, придерживаться'

В близкородственных языках (в данном случае в башкирском, татарском, каракалпакском, карачаево-балкарском, кумыкском, казахском, киргизском, ногайском, отчасти в узбекском) совпадений, разумеется, значительно больше.

Жить, существовать: башк. көн күреу, кум. гюн гермек, кирг. күн күр, узб. кун күрмок башк. көн күрһәтеу, 'давать возможность жить'; кирг. күн көрсөт. Быть в силах сделать что - л.: башк. қулдан қилеу, кум. қьолдан гелмек1 кирг. колдон кел-, узб. қулдан келмек.

Литература

1. Улухужаев Н.З. Фразеологизмы узбекского языка с цветовыми компонентами // Молодой ученый. – 2018. – № 7(193). – С. 213-215. – URL: <https://moluch.ru/archive/193/48318/> (Дата обращения: 04.04.2023).
  2. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии // Уч. зап. ЛГУ им. Жданова. – Л., 1958. – № 98. – 219 с.
  3. Ройаенаон Л. И. Фразеологизация как лингвистическое явление // Труды Самаркандского гос. ун-та. – Самарканд., 1961. – № 113. – С. 118.
  4. Попов Р.Н. О природе фразеологических единиц и некоторых процессах их развития // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1967. – С. 20-40.
  5. Древнетюркский словарь. Под ред. В.М. Наделяева. – Л.: Наука, 1969. – 677 с.
  6. Чувашско-русский словарь. Под ред. М.Я. Сироткина. – М., 1961. – С. 542.
  7. Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг нисдача фразеологик луғати. – Тошкент, 1964. – С 97.
- © Умбаров С.Н., Хусайнова Л.М., 2023

УДК 398(=512.1)

Умбеталиева А.Б., магистр

Таскалинский р-н, Западно-Казахстанская обл. (Казахстан)

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ ЕВРАЗИИ

Аннотация. Евразийские эпические мифологические мотивы слова *Bogatyr* Богатырский сказочный и повествовательный эпос у иранских, тюркских, монгольских и других народов Средней Азии и Кавказа

Ключевые слова: Фольклор, богатырь, батыр, герой, мифология, эпос.

Abstract. Eurasian epic mythological motifs of the word *Bogatyr* is a heroic fairy tale and narrative epic among the Iranian, Turkic, Mongolian and other peoples of Central Asia and the Caucasus

Keywords: Folklore, hero, mythology, epic.

Фольклор – народная мудрость, народное знание. Фольклор совмещает в себе разные виды искусств (музыка, языческие и христианские обряды и традиции). Главным в фольклоре является слово. Одно из важнейших качеств фольклора – устный характер его бытования. Фольклор отражает народную позицию, воспитание, мораль, мировоззрение.

Я бы хотела остановиться на евразийских эпических мифологических мотивах слова *Bogatyr*. Богатырский сказочный и повествовательный эпос у иранских, тюркских, монгольских и других народов Средней Азии и Кавказа имеет общие черты со славянским, что было показано В.В. Стасовым, Г.Н. Потаниным, Вс.Ф. Миллером, В.М. Жирмунским. Последний, в частности, обосновал заключение о сходстве или почти полном совпадении во всех этих традициях чудесных событий в биографии эпического героя. Для утверждения генетических связей существенна уникальность евразийского эпоса: как заметил Боас, он не имеет прямых аналогий в фольклоре Нового Света. Эти фольклорные связи отражены и в названии «богатыря», которое в качестве миграционного культурного термина переходило из одной семьи языков Евразии в другую. Оно представляет собой либо в подавляющем большинстве языков Центральной Евразии сложное слово, первой частью которого было существительное, восходящее через тюркский к иранскому названию «бога, господина» *bag/γa- < индо-иран.*bhagh-a- ‘доля, даруемая богами’. Это языковое соответствие подтверждает общее происхождение давно замеченных аналогичных жанровых черт (в том числе и относящихся к герою песни — богатырю) восточнославянского эпоса (русских былин) и сходных фольклорных композиций тюркских и монгольских сказителей, с одной стороны, осетинского нартовского эпоса и его кавказских ответвлений — с другой.

И в подтверждении хотела бы привести пример на основе башкирского батыра Урал.

В давние, давние времена жили на свете старик со старухой. И было у них два сына. Старшего звали Шульген а младшего – Урал. Когда они подросли, отец оседлал двух львов и отправил сыновей странствовать. Он просил их найти живую воду, которая даст бессмертие человеку и природе, а саму смерть - уничтожит. И покинули братья отчий дом. Долог был их путь. По дороге братьев ждали опасности и искушения. Шульген не выдержал всех испытаний, он предал добро и перешел на сторону зла. Шульген стал главным врагом своего младшего брата и одним из главных воинов темных сил. А Урал остался верен заветам своего отца.

День и ночь, год за годом совершал Урал-батыр свои подвиги. Он победил кровожадного царя Катилу, царя змей Кахкаху и нашел-таки живую воду. Сражался со злыми дивами и их предводителем Азракой и, наконец, в бою встретился со своим братом. И все это для того, чтобы люди были счастливы, чтобы горе и смерть навсегда покинули землю.

Казалось бы, подобные эпосы есть практически у любого народа. Но Урал-батыр явно выделяется на фоне своих коллег богатырей. И тем, что его путь это поиски абсолютного добра и тем, что в сегодняшней Башкирии эпос о его подвигах это больше чем просто сказка.

В одном из боев Урал убил главного злого дива Азраку. Он снес ему голову алмазным мечом и когда див упал, казалось, что весь мир содрогнулся. Огромное страшное тело его надвое рассекло водный простор. На месте том поднялась гора. Большой Ямантау и есть та самая гора, которая по легенде возникла из мертвого тела Азраки. Это самая высокая точка Южного Башкортостана. Название Большой Ямантау означает Большая плохая или Злая гора. Среди местного населения она всегда пользовалась дурной славой. Считается, что в ее округе постоянно происходит что-то странное. Оттуда никогда не возвращались лошади. Раньше там обитало множество свирепых медведей, а погоду на склонах горы и сейчас никто не берет предугадать. В этих местах Урал совершил свой последний, самый героический подвиг. Необычен и вход в таинственную мрачную пещеру Шульган-Таш. Здесь есть два подземных озера – круглая со стоячей водой (иначе Мертвая) озеро и голубое (оно считается живым). Его питает река, чьи воды текут глубоко под землей, река называется Шульген.

И в сравнении с Урал батыром хотела привести пример о казахском батыре и народном герое Кобланды батыре.

По преданиям, Кобланды жил в XV веке во времена правления чингизида Абулхайра и был одним из его военачальников. По одной из версий, именно Кобланды был во главе образования Казахского ханства. В народном эпосе «Кобланды-батыр» описывается борьба Кобланды против Сефевиды и Казан-хана. Также говорится о битвах с Алшагыр-ханом и потомками Едиге-батыра. Согласно одной из национальных легенд, народный герой, преследуемый врагами, оказался на пустынном острове Барсакельмес. Там он пробыл трое суток, а затем отправился в обратный путь. Вернувшись на родину, он обнаружил, что прошло не 3 дня, а 33 года. С тех пор остров Барсакельмес приобрел славу места, где меняются время и пространство.

В героической эпопее рассказывается о мужестве и подвигах полководца. Память о Кобланды-батыре живет по сей день: на берегу реки Кобда расположен мавзолей Кобланды-батыра. В 1995 году на месте захоронения был установлен камень, а в 2007 году возведен мавзолей высотой 17,5 метра и шириной 12 метров. По задумке создателей он напоминает традиционный шлем казахских батыров. Также в Кызылорде в 2009 году воздвигнут 12-метровый памятник Кобланды-батыру. Авторами памятника являются архитектор Сагидолла Кубашев и скульптор Муратбай Умбетов. В городе Актобе именем Кобланды-батыра назван Центральный стадион. Именем батыра названы улицы в Астане, Актобе, Кентау (ЮКО), Костаная, в посёлках Айтеке-Би (Кызылординская область) и Зачаганске (Западно-Казахстанская область).

И в завершении своего доклада хотела бы высказаться об этих батыров. Оба являются защитниками своей Родины и благодаря им основались города. Для народа, бесспорно, они являются героями.

Литература

1. Державин М. Мифы и истории. – М., 1978.
2. Астана. Энциклопедия. – Астана, 2001. – С. 112-114.
3. Батыры Башкортостана. // Единый портал культуры народов Республики Башкортостана. – Единый портал культуры народов Башкортостана (Дата обращения: 10.02. 2023г)
4. Шипова Е.Н. Энциклопедия терминологии тюркского языка и словообразований. – Алматы: Наука КазССР, 1976. – С. 20-21 с.
5. Мелиоранский М.П. Заимствованные восточные слова в памятниках русской письменности до монгольского времени. – Т. 10. – Кн. 4 – М.: ИОРЯС, 1905.

© Уметбалиева А.Б., 2023

УДК 82

Фәттахова Л.И., студент

*Ғилми етәксе: Ғәлина Ғ.Ғ., филол. ф.канд, доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

РӘМИ ҒАРИПОВ ШИҒРИӘТЕНЕҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ЙӨКМӘТКЕҢЕ

Аннотация. В статье рассматривается поэзия Рами Гарипова. Сделан вывод, что его поэзия остается актуальной. В творчестве поэта подняты темы патриотизма, любви к народу, родному языку. Отдельное место занимает проблема общечеловеческих ценностей – любви, жизни, смерти, смысла жизни.

Ключевые слова: Рами Гарипов, поэзия, творчество, тематические идеи.

Annotation. The article discusses the poetry of Rami Garipov. It is concluded that his poetry remains acute. In the poet's work, the themes of patriotism, love for the people, and the native language are raised. A separate place is occupied by the problem of universal values – love, life, death, the meaning of life.

Keywords: Rami Garipov, poetry, creativity, thematic ideas.

Һәр милләт әзәбиәтенең кабатланмас әсәрҙәре, үзенең илһам көсө менән донъяны, күнелдәрҙе ялмап алып, меңәр йылдар буйы тупланған халыҡ аҡылын замандаштарына еткерер шағирҙары була. Улар халыҡ

улына, милләт йөзөн билдәләп шәхескә әйләнәләр. Ижади еместәре, озақ йылдар дауамында һүз сәнғәтенә иң юғары эстетик кануны яуап бирерлек булып, мәңгеләшә [3 : 435]. Үзенең үлемһез әсәрзәре менән халык күңелен яулаған, һуғыштан һуңғы башкорт шиғриәтендә классик өлгөләр ижад иткән Башкортостандың халык шағиры Рәми Ғарипов тап ана шундай бөйөк шағирзәрзың берәһе. Үзенең умырзая сәскәһендәй кыскағына ғүмерле ижад дәүерендә шағир күп кырлы, бай идея-тематик йөкмәткеле поэтик әсәрзәре менән халык күңелендә тәрән эз калдыра.

Р. Ғарипов ижады – халыксан ижад. Үзенең тәғәйенләнешә, идея-тематик үзенсәлектәре яғынан бөтә кешеләргә лә берзәй яқын. Шағир тормошто ни тиклем яқындан, ни тиклем дөрөс һүрәтләй, уның әсәрзәре лә шул тиклем халыксанырақ [3 : 438]. Ысынлап та, Рәми Ғарипов шиғриәте башкорт әзәбиәте тарихында үзенең халыксанлығы, туған халкының үз заманы өсөн актуаль булған проблемаларын яқтыртыуы менән иғтибарға лайық.

Халык, тыуған ил, тел язмышы, уның үткәнә һәм бөгөнгөһә тураһында уйланыулар шағир поэзияһында киң урын ала. Үз заманы өсөн генә түгел, ә бөгөнгө көндә лә халык араһында киң билдәлек яулаған, телебез һағында тороусыларзың гимнына әйләнгән үлемһез "Туған тел" шиғыры, "Урал йөрәге" хикәйәте, "Уйзарым", "Аманат" кобайырзари туған иле, халкы өсөн янып йәшәүсә шәхес образын кәүзәләндәрә. Шағир тел язмышын ил язмышы, халықтың ирке менән берлектә, кешенең төп таяныстары – ере, күге, уты, һуғы менән айырылғыһыз бәйләнәштә карай, ошо хактағы уйзарын башкаларға еткерәргә ынтыла [1 : 467]. Ошондай юғары максаттарзан сығып, тотош халкына мөрәжәғәт итеүе, заман проблемаларын туранан-тура ярып һалыуы шағирзың гражданлык лирикаһының көсөн, йөзөн билдәләй.

Ил иртәһе ирзә икән,
Ил иртәһен уйлаһын,
Ил иртәһе – ишәккә, тип,
Кулын һелтәп қуймаһын;
Карзың башын кар ашап,
Туззырмаһын ульяһын!
Туйған ерзә йөрөгән дә
Тыуған ерзән туймаһын! –

"Уйзарым" кобайырындағы ошондай өмөтлө юлдарзы Р. Ғариповтың замандаштарына калдырған изге аманаты тип карарға мөмкин.

Рәми Ғарипов шиғриәтенә икенсә зур идея-тематик төркөмөн мөхәббәт лирикаһы тәшкил итә. Уның ижадында лирик герой – шағирзың саф шатлығын һәм йөрәк әрнеүзәрән, ғорур сабырлығын һәм ярһуын, өмөт-ғазаптарын тойорға мөмкин. "Күз алдымдан китмәс күззәрән...", Мин үземдә бала кеүек тоям...", "Хыялымда яңғыз елкән булып...", "Барһын!", "Исәңдәлер ул көн...", "Һуңғы осрашыу", "Тал-сыбыктай һомғол буй-һыныңды...", "Күз алдымда һин булмаған...", "Сарсау" кеүек шиғырзарины шағир даръяларзай тәрән күңеленә һәскә хис-тойғоларын һалған.

Мөхәббәт өсөн йәшәмәйем,
Йәшәү өсөн кәрәк мөхәббәт!
Мин ақылдан язып һөйзөм һинә,
Һөйә алмам шулай ғүмерзә –
Көс ташыузан кулдарыма минәң
Әш етмәстәй инә был ерзә!... –

тигән юлдарза шағир мөхәббәттең юғары көскә әйә булыуын күрһәтә, тормош мәғәнәһенә ялғай. Татлы хистәрзәң иң һағышлы, ғазаплы сактарын да ул язмыш бүләге итеп карай, кәзәрләп күңеленә кабул итә.

Шулай итеп, мөхәббәт лирикаһы менән һуғарылған берәһенән-берәһе сағыу, тәрән хис-тойғоларға королған әсәрзәре шағирзы һәскә күңеллә лирик итеп таныта.

Өсөнсә зур идея-тематик төркөм шағирзың фәлсәфәгә королған әсәрзәре менән бәйлә. "Бәхет йылғаһы", "Шаулай диңгез", "Буранда", "Диңгез һәм сабый", "Күпмә генә йәшәй ерзә кешә?", "Осоу", "Төнгө уйзар" һәм башка бик күп төрлө шиғырзари тормоштоң катмарлы мәсьәләләре, мәңгелек һорауларға яуаптар табырға ынтылыу менән бәйлә. Улар йәшәү мәғәнәһе, тормош, йәшәйеш һәм үлем, бәхет кеүек мәңгелек фәлсәфәүи категориялар һақында уйланыуларға королған. Миһәл өсөн шағирзың "Бәхет" тигән шиғырынан өзөк:

Бәхет! –
Кыска бер һүз.
Һәр кем уның
Үзенсәрәк аңлай мәғәнәһен.
Мин шуны беләм:
кешенең ул –
Бер кәсан да туймаһ нәмәһе! –
бәхет кошон –

ошо тормошон!..

Йә булмаһа "Һуңғы япрак" шиғыры:

Килер бер көн: һинен гүмерен дә
Тороп калыр һуңғы япракка.
Һин дә азақ, ошо япрак һымак,
Әйләнерһен ергә – тупракка,
Тороп калғас һуңғы япракка.

Был шиғри өзөктәрзә шағирзың тормош фәлсәфәһе, тәрән хис-тойғолары урын алған. Уның хәстәрлекле кәңәштәре, тормоштон мәңгелек һораузарына яуаптар табырға ынтылыуы афористик ижад өлгөһөнөң асылына тиң.

Шулай итеп, Рәми Ғарипов шиғриәте – ул үлемһез ижад шишмәһе. Үзенәң бай идея-тематик йөкмәткеле, тәрән мәғәнәле, юғары патриотик рухлы әсәрзәре менән башкорт әзәбиәте тарихында ялҡынлы нур калдырған бөйөк шәхес.

Әзәбиәт

1. Башкорт әзәбиәте тарихы. 6 том. Хәзәрә әзәбиәт (1966-1994 йылдар). – Өфө: Китап, 1996. – 715 бит.
2. Ғарипов Р. Әсәрзәр. Өс томда. I том. Шиғырзәр, поэмалар. – Өфө: Китап, 1996. – 448 бит.
3. Егерменсе быуат башкорт әзәбиәте / Юғары укыу йорттары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2003. – 577 бит.

© Фаттахова Л.И., Ғәлина Ғ.Ғ., 2023

УДК 821.512.141

Фәхретдинова К.И., студент

*Ғилми етәксәһе: Дәүләтколова Г.Ш., өлкән укытыусы
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.(Рәсәй)*

ЯКУП КОЛМОЙ ИЖАДЫНДА БӨЙӨК ВАТАН ҺУҒЫШЫ ТЕМАҒЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ

Аннотация. В данной статье анализируется творчество поэта-фронтовика Я. Кулмуй, стихотворения и поэмы, посвященные теме Великой Отечественной войны. Описывается история написания поэм и известных стихотворений Я.Кулмуй.

Ключевые слова: Якуп Кулмуй, стихотворение, поэт, война, подвиг солдат, песня, сборник стихотворений, творчество, книга.

Abstract. This article analyzes the work of the poet-front-line soldier Ya. Kulmuy, poems and poems dedicated to the theme of the Great Patriotic War. The history of writing poems and famous poems by Ya.Kulmuy is described.

Keywords: Yakup Kulm, poem, poet, war, heroism of soldiers, song, collection of poems, creativity, book.

Урмандағы һәр коштон үз моңо булғандай, хәрби сафта һәр һалдаттың үз урыны була. Утызынсы йылдар азағында шиғриәт майзанына килгән әзәби быуын язмышы һаҡында һөйләгәндә бына шулай шиғри моң, үзенсәлекле поэтик тауыштар һаҡында ғына түгел, ә был осор шағирзәрының дөйөм хәрби сафтағы урыны һаҡында ла һөйләргә тура килә. Кырыс язмыш, утлы йылдар был дәүерзә һәр шағирзы һалдат яһай.

Бына ошо шағир-һалдат тигән кушма исемде йөрөтөүсә әзәбиәтебез узамандары араһында ауылдашыбыз Якуп Колмой за бар. Ул – ауыр һуғыш йылдарында кулына ғәзеллек кылысын тотоп, атлы ғәскәрзәр сафында үткән батыр һуғышы.

Бөгөнгө көн вакиғалары, һуғыш тигән аяуһыз афәттең яңынан әсәләрзә улдарынан, ир-егеттәрзә ғаиләләренән, ғәзиз балаларынан айырыуы, көсөргәнеш һәм көтөү солғанышында йәшәү, Якуп Колмой ижадына икенсе күзлектән бағып, ентәкләрәк өйрәнәү мақсатын куйзы. Ауылдаш зыуысыбыздың ижады бөгөн дә актуаллеген юғалтмай, киреһенсә, рух ныклығы, рух күрәнкеләге биреп, укыуыларында якташтары өсөн ғорурлык хистәре тәрбиәләй. Якуп Колмой ижадында сағылыш тапқан образдар араһында без ишетеп белгән, яқындары менән аралашып йәшәгән кешеләрзәң булуы әсәрзәрен айырыуға укымышлы итә, кызыкһыныу, тәрәнәрәк өйрәнәргә теләк уята. Уның Бөйөк Ватан һуғышына арналған ижадын бер мәкәлә сиктәрәндә генә яқтыртып бөтөү мөмкин түгел.

1941 йылдың дәһшәтле июнь таны – тыныс көндән утлы яуға, болотһоз үсмер сактан утлы-дауыллы йәшлеккә алып ингән бер сик. Һуғыш уларзың гүмерен икегә бүлә. Был сик ошо ялҡынлы йылдар йырсыһы Якуп Колмой шиғырзәрында ла ярылып ята:

Урал егет итте, ә Кавказым

Атландырзы кисә атына,
Бөгөн инде атакаға барам

Эскадрондың алғы сафында, – тип башлай шағир үзенең яу юлдарын.

Шағирзың тәуге зур булмаған шиғырзар йыйынтығы 1940 йылда «Азым» исеме менән сығкһа, уның икенсе китабы 1942 йылда Баязит Бикбай редакцияһында «Фронтовик уйзары» исеме менән сығарыла, ә 1944 йылда донъя күргән өсөнсә китабы, «Миңә Сталин кушты» тип аталып, Рәшит Нигмәти редакцияһында басылып сыға.

Якуп Колмойҙоң яуза язылған шиғырзары – совет һуғышсыһының еңеүгә ышанысын, уның оло тойғоларын туплаған йәнле документтар ул.

Бер тетрәне, бер күкрәне торған ер.

Бер ярылды, бер казылды талған ер.

Ләкин талмай, йәшәү яулап гүмергә,

Кеше торзо Сталинград ерендә, – тип яза күренекле шағир Якуп Колмой «Кеше торзо» тигән шиғырында.

Тистәләгән йыйынтыктарының кайһыһын ғына алып карама, уларзың барыһында ла һалдат образы бар, уларҙа һалдаттың үлемһез батырлығына дан йырлана. Шағир данлыҡлы генерал Доватор часында кавалерист булып хезмәт итә. Һуғыш башланғас, Кавказда торған частарзы Мәскәүгә һаҡларға ташлайзар, һәм әле егермәһә лә тулмаған йәш егеттәр, кулдарына кылыс алып, фашистарға каршы яуға инә... Мәскәү өсөн барған һуғыштарзы һүрәтләгән шиғырзары айырығуса тулҡынландыра. Сталиндан «Бер азым да артқа сикмәскә!» тигән каты приказы алына. Һәр һалдаттың, фашистарзы юк итеп, еңеүгә яқынлаштырғыһы килә. «Без Мәскәүгә һақланыҡ», «Үс», «Кайын да мин», «Доватор яланында», «Урал егетә» исемле шиғырзары һәм балладалары, «Безең кала егетә», «Хаттар һөйләй», «Якты эз» поэмалары ана шундайзарзан.

Немец фашистары һуғыш башында беренсе иң беренсе сиратта коммунистарзы һәм комсомолдарзы юк итергә тырыша. Шағир Якуп Колмой за ошондай вәхшиллектәрҙең шаһиты була. Был һақта ул үзе былай тип яззы: «Урманға инер алдынан эскадрон қапыл туктап калды, тар ғына юл ситендә, кырпак кар өстөндә, канға буюп, язаланған кызылармеец ята. Гимнастеркаһын уртаға йыртып, йөрөгә өстөнә кызыл йондоз уйылған. Маңлайында ла шул ук йондоз. Боецтың йөзөн танырлыҡ түгел... Немец фашистарының был йырткыслығы һәр кемдең ярһыған йөрөгөндә утлы нәфрәт уятты. Ашығыс үткәрелгән кыска ғына митингыла, кылыстарыбыззы кындан һурып, «канға-кан, үлемгә-үлем» тип ант иттек, билдәһез һалдатты ерләп, салют бирҙек...» Вәхшиҙәрсә язаланған һалдат шағирзың һәр һаҡ күз алдында була, был һақта кырк икенсе йылда ул эйәргә һалып «Алға, Көнбайышка!» тигән шиғырын яза:

Кырпак кар өстөндә боец ята,

Күкрөгөндә йондоз уйылған.

Ниндәй вәхшилек был, күз ышанмай,

Һүз әйтәлмай ирен кымтылған.

Эскадрон политругы ярзамсыһы Якуп Колмойҙоң үзенең дә белөгөндә кызыл йондоз була, ә немец снайперзары өсөн был – бик яқшы сәп... Волокаламск калаһынан алыс түгел Семенкино ауылынан көтөлмәгән атакала шағирзың һул белөгөнә немец снайперы пуляһы тейә. Аты үрәһеп ырғыуы була, шағир кырккан үлөндәй ергә ауа, яраһынан субырлап кан аға... «Эскадрон аттар миңең кәүзәм аша ырғып үткәндәр, һисек тапамағандар? Үзебезекеләрҙе беләләр шул... бер һаҡ атымдың шинель яғаһынан тешләп тартыуынан аңыма килдем, уғаса яқташым – Ырымбур өлкәһә Хәлил калаһынан Ғәләү Базизов исемле егет килеп еткән. Ул һақта тоғро атым һәм тоғро дуһым ярзам итмәһә, белмәйем, нимә эшләгән булыр инем икән? Ғәләү дуһым толпарымдың эйәһен ташлап китмәүенә һаҡ катты. Кулымдың яраһы төзәлгәс, мин толпарыма арнап шиғыр яззым», – тип яза ул.

Шиғыр һәм ат – яқшы иптәшем,

Ул Уралдан миңең серзәшем,

Йыр йәш йөрәк утын күтәрә,

Атым уттан, һузуан үткәрә.

Әйе, йырза йырланғанса, кайза ғына бармай, һизәр күрмәй, ир-егеткәй ат башы. Шағир үзе лә, уның аты ла бер үк шарттарза һуғышып, бер үк ауырлыҡты кисерәләр. Якуп Колмой тоғро толпары тураһында «Толпар» һәм «Толпар елә», «Йондоз кашка» шиғырзарын ижад итә. Тәүгеһә Мәскәү яһында

булған каты бәрелештәрҙән һуң яу тынған арала язылһа, калған икәүһә һуғыш тамамланғас языла.

Ялына кан ағып килә

Күкрөгөнә егеттең.

Толпар безгә алып килә

Һалдаттың партбилетын...

Якуп Колмойҙоң һуғыш һақында язылған һәр шиғырының үз тарихы бар.

Мәһәлән, уның 1942 йылда язылған «Һигез йәш батыр» исемле шиғырының тарихы. Волокаламск калаһында барған каты һуғыштарза совет яугирзары кала майзанында асылған һигез комсомолецты күрә. Был йырткыслыҡ һалдаттар йөрөгөндә фашистарға карата асыу һәм нәфрәт тойғолары уята:

Йә үлем, йә еңеү – безең яуап,
Салғый үбеп йәшәү кәткәнсә.
Иптәш кылысың ал. Көрәштә кал!
Дошман яуын тамам киҫкәнсә.

Мәскәү янында барған каты бәрелештәрҙең береһе шағир Якуп Колмой өсөн айырыуса яуаплы һәм ауыр була. Немец фашистары Мәскәүгә инмәһен өсөн Доватор атлылары каты һуғышка әзерләнә. Һуыҡ кышкы таң алдынан атыш башлана, дошман минаһы шағырҙы һәм кайынды яралай. Якуп Колмойҙоң Мәскәү барған һуғыш иҫтәлегә булып, «Кайын да мин» шиғыры языла.

Ошо каты бәрелештәрҙә генерал Доватор батырҙарса һәләк булғас, данлыҡлы командирына арнап Якуп Колмой шиғыр яза. Был һуғышта ул да каты яралана, ләкин һуғышка индермәүҙе ул үҙенең намысын кәмһетев тип кабул итә. Уны запастағы айырым артдивизионға пропагандист итеп беркетәләр, Якуп Колмойға хәрби клуб начальнигы ла, атлы артполктың комсоргы ла булып хезмәт итергә тура килә. Кайзағына ебәрмәһендәр, шағир-һалдат үзен файзалы кеше итеп тоя, иң мөһиме – ул алғы сафта. Быларҙың барыһы ла, уның һуғыштан һуң язылған шиғыр һәм поэмаларында сағыла.

Якуп Колмой үҙенең үлемһез кыйбулығы менән бар донъяны таң калдырған Александр Матросов (Шәкирийән Мөхәмәтйәнов) хақында «Безең кала егете» исемле поэма ижад итә.

Шағирҙың икенсе поэмаһы «Яуза сыныккан йәшлек» тип атала, уның да персонаждары уйлап сығарылмаған, тормоштан алынған. Дүрт милләт вәкиленән торған танк экипажының төп геройы Фәрит – ысын исеме Миңләхмәт, ул шағир тыуып үҫкән «Кызыл тан» колхозының (хәзерге Ишембай районы, шағирҙың тыуған ауылы Канакайзың) элекке тракторисы. Танкистарҙың батырҙары хақында гәзит материалдарын кулланып язмай, ә танкистар образын үҙенсә аса һәм йәш батырҙарҙы һуғыштан һуңғы сизәмселәр итеп һүрәтләп, уларҙың гүмерҙәрен озонайта.

Шағирҙың «Хаттар һөйләй» исемле тағы ла бер поэмаһының ысын геройы бик кызык язмашлы лейтенант Гәйфулла Колмөхәмәтов – шағирҙың ике туған йәштәше. Гәйфулла һуғышта Башкорт атлы дивизияһында лейтенант булып хезмәт итә. Якуп Колмой уға һәр ваҡыт шиғри хаттар яза торған булған, ә Гәйфи бабай, шуларҙы йыйып, һаҡлап барған. Һуғыштан һуң теге хаттарҙы күрһәткәс, Якуп Колмой аптырап китә, уларҙың барлығына һоҡланыуҙан телһез кала. Бөгә хаттарҙы бер тынала укып сыкқас, һуғыштан үҙенең әҙер поэма ебәргәнән аңлай. Шулай итеп, тағы ла бер яңы поэма тыуа...

Шулай итеп, һуғыш темаһы Якуп Колмой ижадында айырым урын биләй – ул шағирҙың йырҙарында ла, сонеттарында ла сағыла, уның өс тиҫтәләп китабының барыһы ла Тыуған ил азатлығы өсөн көрәш, уның өсөн хатта үҙендә корбан итергә әҙер булыу, юғары патриотик хистәр, рух ныҡлығы менән һуғарылған.

Әзәбиәт

© Фахретдинова К.И., Дәүләтколова Г.Ш., 2023

УДК 82

Хамитова З.У., магистрант

*Научный руководитель: Хабибуллина З.А., канд. филол. н., доцент
БГПУ им. М.Акмиллы, г. Уфа (Россия)*

РОЛЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья раскрывает основные аспекты использования компьютерных технологий на уроках башкирского языка. Затронуты и вопросы, связанные с развитием творческого развития и творческого потенциала обучающихся.

Abstract. This article reflects the main aspects of the use of computer technology in the lessons of the Bashkir language. And also discusses issues related to the development of creative development and creative potential of students.

Ключевые слова: компьютерные технологии, творческие способности, развитие, компетентность.

Keywords: computer technology, creativity, development, competence.

Особое место в образовательной деятельности занимают компьютерные технологии. Современные педагогические технологии, такие как методика совместного обучения, проектирования, использования новых информационных технологий, позволяют осуществлять формирование творческой личности в учебной деятельности, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей, уровня знаний, стремления и мотивации детей.

Преимущество компьютерных технологий – это наглядность, возможность отображения информации в единстве графического изображения (текст, графика, слайды, изображения), стереозвук (музыка, различные звуки), анимации (движущиеся изображения, видео).

Какие возможности компьютерные технологии помогают учителю создать комфортные условия на уроках и усвоить материал на высоком уровне? Выделим основные из них:

- создание и подготовка дидактических материалов (варианты заданий, таблицы, примечания, диаграммы, рисунки, демонстрационные таблицы и т.д.);
- создание презентаций на определенную тему на основе учебных материалов;
- использование готовых программных продуктов;
- использование интернет-ресурсов при подготовке уроков, внеклассных мероприятий;
- создание тестовых примеров;
- обобщение методологического опыта в электронном виде [Беляков, 2008: 28-31]

Информационная компетентность позволяет эффективно использовать компьютерные технологии к преподаванию, экономя учебное время и снижая реальную нагрузку на обучающихся. Интернет расширяет виды учебной деятельности школьников, открывает новые творческие возможности для использования своих способностей.

С помощью компьютера на уроках башкирского языка можно решить целый ряд дидактических задач:

- изучение лексики (с использованием компьютерных словарей);
- работа над правильным произношением звуков, слов (использование электронных учебников, программ звукозаписи);
- орфографические упражнения (использование орфографического словаря и программ проверки орфографии);
- освоение грамматических явлений (с помощью тестов);
- получение новой информации в процессе поиска, развитие навыков владения устной речью, умения читать и понимать речь и т. д.

В целом, компьютерное обучение позволяет усваивать больше информации, чем традиционное [Нурмухаметова, 2002: 32-34].

Так, при изучении лексических тем (например, школа, семья и др.), можно использовать простые рисунки. Сначала показываются рисунки предметов, произносятся названия, слова повторяются вслед за диктором. Затем ученики составляют предложения. Можно придумывать маленькие рассказы, сказки.

Помогают в пополнении словарного запаса электронные словари. Дети, обучающиеся в русских школах, в основном используют русско-башкирский, башкирско-русский словари. Это и понятно: переводческая работа проводится достаточно часто. А при выполнении творческих работ неocenим словарный запас.

Для повышения качества знаний, развития мышления учащихся, обучения работе с информацией наиболее эффективно использовать мультимедийные средства. Связь, общение и получение информации из любой точки мира осуществляется посредством высокотехнологичных средств. Информация, содержащаяся в современном компьютере, рассчитана таким образом, чтобы она была интересна каждому человеку. Использование текста, графики, фото, видео, звука, анимации значительно ускоряет и облегчает получение и усвоение массового информационного материала. В зависимости от своих способностей и интересов школьник может найти программу по душе, выполнить то или иное задание. В начальных классах для получения новой информации, развития разговорной речи, составления текстов предпочтительнее использовать простой текстовый редактор Microsoft Word, а в старших программу Microsoft Power Point (создание презентации для реферата, доклада, проекта).

Разработка презентации – одна из форма развития творческой способности обучающегося. В этом виде работы с применением информационных технологий школьник может выступить со своей проектной работой, презентацией. Здесь представлены графические редакторы (Microsoft paint, IrfanView, Photoshop, CorelDRAW). С его помощью можно исправлять недочеты в изображениях, увеличивать, обрезать, музыкально оформлять фотографии. Именно эти виды работ являются определяющими факторами, свидетельствующими о наличии у школьников большой фантазии, творческого задора. Результаты работы можно узнать, показав слайды на мониторе компьютера, на экране через мультимедийный проектор.

Удобно и эффективно использовать мультимедийные средства для организации внеклассной работы. С помощью цветной графики, текста, фотографий, звука и анимации можно максимально информировать посетителей при проведении мероприятий. Например, можно даже привлечь школьников к подготовке телепередачи на башкирском языке.

Например, назовем передачу «Мирас» – золотое наследие наших предков, язык, история и культура которого передаются из поколения в поколение. Святое дело каждого учителя – донести наследие до сердец детей. Вначале определяются цели работы, в частности: изучение духовного богатства, мудрости нашего народа; воспитание уважения к башкирскому языку, культуре, истории. Какие задачи будут реализованы, исходя из поставленных целей:

- обучить навыкам развития речи;
- научить говорить культурно, выразительно читать;
- разрабатывать сюжетные игры, диалоги;

- формировать интерес к башкирскому языку, культуре, народу, истории;
- дать молодым журналистам профессиональную ориентацию.

Конечно, в образовании нужно использовать компьютерные технологии с максимальным знанием дела. Материал, заложенный в компьютерную программу, должен соответствовать возрастным особенностям ребенка. Какой урок наиболее эффективен? Поэтому необходимо обратить на это самое пристальное внимание [Азнагулов, 2010: 9].

Компьютерное обучение имеет как положительные, так и отрицательные стороны. Нельзя отрицать использование компьютерных технологий в обучении, но нельзя допускать чрезмерного и неуместного использования компьютеризации. При планировании урока необходимо тщательно продумать дидактические материалы, методическую задачу и организационный этап:

- целесообразный тип урока (объяснение новой темы, закрепление, подведение итогов прошедшей темы, проверка знаний и др.);
- количество учащихся и компьютеров;
- гигиенические требования к работе за компьютером (выполнение гимнастики для гибкости глаз, позвоночника, шеи после работы за компьютером);
- готовность к новым видам учебной деятельности (овладение приемами работы с компьютерными программами, "мышью", клавиатурой и т.д.).

Таким образом, использование электронных ресурсов способствует развитию познавательной активности учащихся, мышления и творческих способностей, а также самостоятельному усвоению знаний. Более того, компьютерные технологии позволяют обучающимся самостоятельно участвовать в дистанционных олимпиадах и конкурсах.

Литература

1. Азнагулов Р. Ф. Белем биреүҙә яңы укыу-укытыу технологияларын кулланыу // Башкортостан укытыусыһы. – 2009. – №8. – 69-71-се бб.
2. Азнагулов Р.Ф. Мәктәптә башкорт теле укытыу методикаһы. – Өфө: БашДУ, 2010. – 230 б.
3. Беляков Е.В. Понятие информационно-коммуникационных технологий и их роль в образовательном процессе // Литература в школе. – 2008. – № 3. – С. 28-31.
4. Мочалова Н.А. Использование компьютера на уроках русского языка и литературы // Русский язык в школе. – 2007. – № 4. – С. 15-17.
5. Нурмөхәмәтова А. Мәктәптәргә инновацион технологияларҙы үزلәштерерү // Башкортостан укытыусыһы. – №2. – 2002. 32 – 34-се бб.
6. Поташник М.М. Требования к современному уроку. – М.: Центр педагогического образования, 2008.
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М., Народное образование, 2008.
8. Ситдикова Г.М., Хабибуллина З.А. Изучение сказок и легенд с использованием новой цифровой технологией – видеоскрайбинг // XVII Акмуллинские чтения: Материалы Международной научно-практической конференции (2-3 декабря 2022). Том I. – Уфа: Издательство, 2022. – С.367-368.

© Хамитова З.У., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 811.512.141

Хисамутдинова А.Ф., студент

*Ғилми етәксе: Бохарова Г.Х., филол. ф. д-ры., профессор
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

БАШКОРТ ТЕЛЕНДӘ ФРАЗЕОЛОГИК ЭВФЕМИЗМАР

Аннотация. Большую часть фразеологических единиц относят к эвфемизмам, так как они заменяют слова, звучащие грубо или производящие тяжелое впечатление на человека. В этой статье рассматриваются фразеологические эвфемизмы и синонимы им в башкирском языке.

Ключевые слова: эвфемизм, фразеологические единицы, перифраз.

Abstract. Most of the phraseological units are referred to as euphemisms, as they replace words that sound rude or make a heavy impression on a person. This article deals with phraseological euphemisms and synonyms for them in the Bashkir language.

Keywords: euphemism, phraseological units, paraphrases.

Һүҙҙең мәғәнәһен, тәъсир итеү көсөн башкорт халкы борон-борондан ук якшы аңлаган. Кешеләрҙең һүҙгә һәм уның көсөнә табыныуы быуаттар төпкөлөнә барып тоташа, был турала һүз кеүәте тураһындағы әйтем һәм мәкәлдәр зә дәлил булып тора.

Кешенең теле ни тиклем матур, йомшак, һүзлек составы бай, шул тиклем уға аралашыуы еңелерәк. Кайһы бер оракта телмәрзе ипле, эзәпле итеү, әйтелгән фекерзең тәҗсир көсөн бер ни тиклем йомшартыу максатыннан телдә махсус һүзәр йәки формалар, йәғни эвфемизмдар за кулланыла.

Башкорт теле һәм эзәбиәте ғилемдә эвфемизмдың тәбиғәтен асыклаусы билдәләмәләр байтак. Мәсәлән, эзәбиәт ғилеме белгесе К.А. Әхмәтйәнов эвфемизмдарзың функцияһын түбәндәгесә аса: «Тура мәғәнәһендә, «ярып һалып» әйткән тәкдирзә укыусыға ауыр тәҗсир калдыра торған йәки уны оялтырға һәләтле хәл һәм күренештәр була. Уларзың окшашы булған бүтән күренештәр кылыкһырмаһы аша һүрәтләү эвфемизм тип атала» [Әхмәтйәнов, 2004, 392бит].

Г.Д. Зайнуллина эвфемизмдарзы түбәндәгесә аңлата: «Эвфемизм (грек теленән: eu – якшы + рһеmі – һөйләү) – тупас әйтелгән һүз йәки әйтемдә икенсе һүз менән йомшағыраҡ итеп атау. Мәсәлән: үлеү тураһында – вафат булыу, аранан китеү, донья куйыу; алдау урынына бушты һөйләү; бисә алыу урынына өйләнәү» [Зайнуллина, 2002].

В.Ш. Псәнчин билдәләүенсә, эвфемизмдар кайһы бер һүзәрзә әйтеүенә тыйыу булғанлыктан килеп сыккан. «Күп халыктарзә үлемгә, ауырыузарға, алла-әруахтарға бәйләнешле һүзәрзә, аусылыктың төп объекты булған хайуан атамаларын һәм башка күп кенә нәмәләрзә әйтеү тыйылған. Бындай атамалар икенсе һүзәр менән алмаштырылырға тейеш булған Уларзы тел белемдә эвфемизмдар (гр. – «тыйнаклы һөйләйм») тип йөрөтәләр [Псәнчин, 2003: 189].

Ғ.Б. Хөсәйенов эвфемизмдарға шундай билдәләмә бирә: (грекса euphemia – йомшак һөйләү) каты, ауыр, киҗкен һүзәрзә, йәки оятһыз мәғәнәләрзә йомшартып, икенсе һүзәр, фразалар менән кинәйәле аңлатыу саралары» [Хөсәйенов, 2010: 384].

Эвфемизмдар халықтың йәнле һөйләү телендә һәм художестволы эзәбиәттә киң кулланыла. Мәсәлән, М. Ғафури «Кара йөзәр» әсәрәндә Хәмизә әбейзең хәлен шул рәүешле эвфемизмдар аша һүрәтәй: «Зинһар, йөрөгемә тоз һалма. Минең унан башка ла йөрәк итәрәм телгеләнәп бөткән, ике себешәң өсөн бер оя тауығымды алып кит!».

В.Ш. Псәнчин «Образ тыузырғанда эвфемизм перифразға бик якын тора», – тип иҗәпләй. Перифраздан эвфемизм үтәгән вазифаһының үзенсәлекле булыуы менән генә айырыла: ул ауыр тәҗсир итерлек күңелһез һәм йәмһез күренештәргә кешелекләрәк, эзәпләрәк төс бирәү өсөн хезмәт итә.

Натурализмдан, тупаслыктан касыузың үзенсәлекле сараһы буларак фразеологик эвфемизмдар поэзияла ла йыш осрай. Мәсәлән:

Минең халкым дуслык өсөн
Йәлләмәс көсөн-тирен,
Йәнән бирер күрше-күлән
Йәшәһән өсөн имен (Ф. Мөхәмәтйәнов «Дуслык»)

Йәр һайлаһа, хәләленә
Тоғро Өфө кыззары,
Ғүмер йомғағын һүткәндә
Һис һүрәлмәс наззары (Ф. Мөхәмәтйәнов «Таң йондоззары»)

Ғайык Мөхәмәтйәнов «үләр» һүзә урынына «йәнән бирер», йәшәгәндә урынына «Ғүмер йомғағын һүткәнә» эвфемизмдарын кулланған.

Кайнар мөхәббәт хистәрен, хәлдәрен йыш кына нәзәкәтле һүзәр менән йә тирә-йүн, тәбиғәт фонына күсереп аңлатырға тырышалар. Мәсәлән:

Ләкин таныш капкаларзан
Килеп сығырыңды көтөп,
Күз нурын түгер инем (Ф. Мөхәмәтйәнов «Изге йән, тиңһез сибәр»).

Берсә өшөп, берсә бешеп,
Уттарзә яндым үзем (Ф. Мөхәмәтйәнов «Янам, утта янамын»).

Иркенлек тип һин далаға саптың.
Күз күремә етмәс далала
Мин кинәттән юлың осон юйзым,
Күзем асып йомған арала (Р. Хисаметдинова, Исемһез шиғыр)

«Тупас һәм хаяһыз һүзәрзән касып, укымышлылар, эзиптәр, шағирзар лексиконында йомшак икенсе атамалар, фразалар поэтик образдар кулланыу канунлашкан» [Хөсәйенов, 2010]. Фразеологик эвфемизмдар телмәрзә матурлап та киләләр, укыусының игтибарын да йәлеп итәләр. Мәсәлән, Ауылға *ят кеше* килһән әле, бөтөнләй башкаса *каршыларзар, әзәп күрһәтәп, хужалар үзәрзә тартына бирер торорзар* ине (Р. Солтангәрәев).

Фразеологик берәмектәрҙең күп өлөшөн эвфемизмдарға индерәләр, сөнки улар тупаһ яңғыраған йәки кешегә ауыр тәһсир калдырыуһы һүзәрҙе алмаштырып киләләр. Мәһәләһ, «ситтән килгән кеше» мәғәнәһен – «ят кеше», «тәртипле булу»һы – «әзәп күрһәтеү», «оялыуһы» – «таргына биреп торорһар ине» фразеологизмдары аңлата.

Фразеологик берәмектәр З.Ғ. Уракһиндың «Башкорт теленәң фразеологик һүзлегә»ндә тулы сағылыһ тапкан.

Фразеологик берәмектәр һиндәйһер вакиғаға, күренешкә мөнәһәһәттә образлыһар, йомһағыһар әйтергә мөһкинһәләк бирә. Мәһәләһ, кешегә «курһак» тип каты әйтеү урыһына, «куян йөрәк» тип йомһағыһар әйтәлә, *кот осоу – йән ус төбөнә килеү, аптыратыу – башын кайнатыу, игтибарһыз тыңлау – бер колактан инеп, икесенән сығыу, артык ябай, хәйләһез – бер катлы, асығыу – кайыһ аһты буһау* һ.б.

Күп кенә фразеологик эвфемизмдарһың синонимдары бар. Мәһәләһ:

Бик әкрән йөрөгән кеше: *бер аяғын алғанһы, икесенән эт аһай – еңел һөйәклә*

Төһө, йөзө үзгәреү: *төһө касыу, йөзгән кан касыу.*

Насар хәһәр әйтеү: *ауызыңдан ел алһын, иһке ауызһан яңы хәһәр.*

Тән яһаһы биреү: *тукһау, кайыһлау, измәһен изеү, һырт кайыһын алыу.*

Бик йыһ: *азыһ һайһын, аяк атлаған һайһын.*

Фекер йөрөтөү һәләтә башкаларһан кайтыһыһар, иһәр кеше: *етешмәгән, акылға бер төрлө, акыл өлгәһкәндә өйзә булмаған, кыркһа (йөзгә) берәү тулмаған, бер шөрөбө етешмәй, утыз тугыһлы.*

Эһкә оһта кеше: *алтын куллы, бармағыһан бал таһа.*

Ялкау: *аркыры ятһанды буй һа һалһай, кыл да кыбырлатһай, бот күтәрәп ята, кул каушырып йөрөй* һ.б.

Бик дуһ, татыу кешеләр: *араға кыл да һыйһай* һ.б.

Эвфемизм-антонимдар һа бар:

Хәрәф таныу, яһа-һыһа белеү: *акһы каранан айырыу – әләптә таяк тип белмәү*

Араға кыл да һыйһай (бик дуһ, татыу) – *аранан кара һесәй үтеү* (талашыу)

Аркыры ятһанды буй һа һалһай (ялкау) – *ең һызғанһын эһләй* (уңған)

Шатлыктан иһәргән (артык һык шатланған) – *хәһрәткә батһан* (кайғыһа) һ.б.

Майлап ташлаһаң эт яһаһаһ (йәмһез) – *карап туйғыһыһ* (һык һибәр) һ.б.

Шулай итеп, эвфемизмдар башкорт теле өһөн һас күренеш, телеһез кинәйәлә фразаларға бик һай. Уларһы тел һәм стиль йәһәтенән еһтеклә өйрәнеү бик мөһим тип уйлайһыһ.

Әзәбиәт

1. Зәйһуллиһа Ғ.Д. Урыһса-башкортһа тел ғилемә терминдары һүзлегә. – Өфө: БашГУ, 2002. – 279 б.
2. Псәнчин В. Ш. Телдең күркәмлек саралары. – Өфө: Китап, 2003. – 189 б.
3. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башкорт теленәң стилистикаһы менән пунктуацияһы. Өфө: Башкирское книж. изд-во, 1978. – 152 б.
4. Уракһин З.Ғ. Башкорт теленәң фразеологик һүзлегә. – Өфө: Китап, 2006. – 344 б.
5. Хөһәйһенов Ғ.Б. Әзәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2010. – 383 б.
6. Әхмәтйәһнов К. Әзәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2004. – 392 б.

©Хисамутдиһова А.Ф., Боһарова Ғ.Х., 2023

УДК 821.512

Хисмәтуллиһа А.И., студент

*Ғилми етәксәһе: Әлиһаев З.А., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәһәй)*

НОҒМАН МУСИНЫҢ “ҒӘЙЕТ НАМАЗЫ ЙӘКИ КАРА ШӘЛЛЕ КАТЫН” ХИКӘЙӘҺЕ БУЙЫНСА ДӘРЕС-ХӨКӨМ ҮТКӘРЕУ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аһнотация. В статье идет речь о воспитании патриотических чувств обучающихся на примере произведения Нугумана Мусина “Ғәйет намазы йәки кара шәлле катын”.

Ключевые слова: Староверы, секретарь суда, прокурор.

Annotation. The article deals with the education of patriotic feelings of students on the example of the work of Nuguman Musin “hait namazy, or a woman in a black shawl”.

Keywords: Old Believers, court clerk, prosecutor.

Кара төһ – әзәбиәттә яманлык, насарлык билдәһе буларак күрһәтелә. Башкортостандың халык языуһыһы Ноғман Мусиндың “Ғәйет намазы йәки кара шәлле катын” хикәйәһендә лә шулай. Кара төһ аһа хикәйәһенәң төп геройыһың образы аһыла. Ул ике йөзлө кеше – Әхмәт Ғәлиевич, шул ук вақытта Хажихәмәт Муллағәлиевич. Ул камһак кеүек үзе йәһсәгән осорға, сәйәһәткә яраклашып йәһәй белгән, ел кайһа иһә шул якһа йәһәт кенә ауыһа белгән кешеләрҙең береһе. Был, әлбиттә, карьера баһкыһы буйлап йөрөһселәр өһөн

кулай, эммә шул ук вакытта йәмғиәт өсөн куркыныс эзэмдәрзән һанала. Тап шундайзар аркаһында ғәйепһез кешеләр әрәм булуы бар. Ошо хакта мәктәп укыусыларына төшөндөрөү максатында, уларза ватансылык тойғолары тәрбиәләү өсөн Ноғман Мусиндың “Ғәйәт намазы йәки кара шәлле катын” хикәйәһе буйынса дәрес-хөкөм үткәрөү үзәнсәлектәрән карап китеү урынлы булып.

Ноғман Мусиндың “Ғәйәт намазы йәки кара шәлле катын” хикәйәһен өйрәнгән вакытта класты хөкөм залы кеүек итеп урынлаштырыла. Ноғман Мусиндың, элекке берәй Совет түрәһенен, әлеге вакытта мулланың портреттары куйыла. Дәресте түбәндәгесә итеп ойошторорға мөмкин.

Катнашалар: ғәйепләнеүсә каза күрөүсә эшле халык, судья, хөкөм сәркәтибе, ғәйепләүсә прокурор, прокурор ярзамсыһы, Әхмәт Ғалиевич, яклаусы (адвокат), ғәйепләүсә шаһиттар, ғәйепләнеүсенә яклаусы шаһиттар, махсус эксперт.

Хөкөм сәркәтибе: Баһығыз, хөкөм башлана! (судья кергәндә барыһы ла баһып каршы ала).

Судья: Бөгөнгө ултырышта Ноғман Мусиндың “Ғәйәт намазы йәки кара шәлле катын” хикәйәһендәге элекке партия өлкә комитетының бүлек мөдире, Совет осоронда дингә, дини хәрәфәттәргә каршы көрәште көсәйтеү тураһындағы эштәрҙе тикшереп йөрөгән Әхмәт Ғалиевич, бөгөнгө көндәге мулла Хажихәмәт Муллағәлиевич Ғатиндың ике йөзлөгөгә, шул аркала йәмғиәткә карата эшләгән насарлыктары карала. Был турала күберәк аңлар өсөн һүзә ғәйепләүсә прокурорға бирәм.

Ғәйепләүсә прокурор: Ысынлап та, хикәйәһенә төп геройы ике осорза ике төрлө исем-шәриф менән йөрөгән, тормошка сәйәсәткә карап үзгәрә, яраклаша белгән герой буларак һүрәтләнә.

Беренсе картинала уны диненән язған һәм карьера баһкысы буйлап үрләр өсөн, хатта ата-әсәһе кушқан исемдә лә үзгәртәргә һәләтле кеше итеп күрһәтә автор. *“Хөкүмәт аппаратында эшләгән кешегә “Хажы” һәм “Мулла” тигән кушымталар ниндәйҙер зыян килтерер кеүек. Ғатин артабан тағы ла ауаплырак эшкә үрмәләргә өмөтләнә, һәр кушылған эште еренә еткереп үтәргә, сак кына ла яза баһмаска тырыша ине. Ул өс-баһын карап, ыспай йөрөгә ярата, тәмәке тартмай, араһыны кеше араһында исем өсөн генә ауыз итә, кыскаһы, уға бәйләнерзәй һис ни юк”* (380-се бит), – тиелә Совет осорондағы куштан образын тыузырып автор. Староверзар йәшәгән урыс ауылына эш сәфәре менән барғас, һәр өйзә торған иконаны күрәп ғәжәпләнә һәм был ауыл кешеләрән кулынан килһә, бөгөндән юк итергә лә әзер була. Тик уның менән бергә йөрөгән иптәштәре аркаһында боронғо ғәзәттәрәнә, диндәрәнә хыянат итмәгән был ауыл халкы бер ниндәй ғәйепләнеүһез тороп кала.

Икенсе картинала, шул ук геройдың бөгөнгө заманда хатта иртәнгә сәйен дә эсер-әсмәстән мәсеткә ашыққан мулла-мәзин итеп күрһәтә автор. Ул ғына ла түгел, элекке дини кешеләрзән көлөп, мыһкыллап караған, уларзы ер йөзөнән кырып-һепереп бөтөрөгә әзер булған коммунист дини тәғлимәттәрҙе халықка өйрәтергә, иман таратырға маташа.

Әлбиттә, заманға, вакытка, илдәге сәйәсәткә яраклашып йәшәй белгән кешәләр һәр осорза ла рәхәт йәшәй. Әммә тап ошондай эзәмдәр аркаһында ватансылык тойғоларына ябай халык шикләһеп караясак. Шуға ла, Хажихәмәт Муллағәлиевичты был кырын эштәрән, әлбиттә, хөкөм карарына ярашлы итеп язаларын бирәргә кәрәк.

Судья: Ә хәзер ғәйепләнеүсәгә һүз бирәйек. Ни өсөн Ғатин иптәштең дини идеологиялары шулай үзгәрә торар?

Ғәйепләнеүсә Ғатин: Заманға бәйләһеп үзәнә дини караштарын үзгәртеүселәр бер мин генә түгел. Октябрь революцияһы вакытында, мәсәләһ, күптәр динен яззылар һәм үткән быуаттың тухһанынсы йылдарында шул ук кешәләр, улардың балалары киренән дингә кайтты. Был күренеш сәйәси идеологияға яраклашыу тип атала.

Судья: Тимәк берәгәз зә үз ғәйебәзә танымай индә?

Ғәйепләнеүсә Ғатин: Юк, әлбиттә.

Яклаусы (адвокат): Был донъяла һәр кем үз урынын табырға, билдәләлек тигән татлы тойғоларзы күптәрзәң кисергәһе килә. Ғатин иптәш йәшлөгәнә барып, бер осорза карьера баһкысы буйлап үрләү өсөн диндә инкар итә. Әммә халықка дин кире әйләһеп кайтқас, ул был осорза ла изге бурысын үтәй башлай. Ғатин иптәштең ғәйебән күрмәйем бын да.

Судья: Ысынлап та, Ғатин иптәштәр кеүек эзәмдәр әзәбиәттә лә, ысынбарлыкта ла бик күп. Әммә уларзан өлгә алырға һәм уларға окшарға тырышырға кәрәкмәй. Тап шулар аркаһында ватансылык тойғоларының бәсә төшә. Был фекерзә дәлилләргә элекке райком секретаре, иптәш Ғатин бер вакытта эшләгән Любовь Марковнаға һүзә бирәм.

Ғәйепләүсә шәһит: Йәш сақта Ғатин иптәш үзәнә бер вакытта ла картлык килмәс, инаныузарға таянып калған ғүмерән тыныс кына итеп үтеүән үтенеп һорамас кеүек күрә ине. Был турала мин уға бер мәл командировкаға барғанда ла әйттем: *“Беләһегәзме, халык күңеләнә быуаттар буйы һеңгән инанысты йолһоп ташлауы ниндәй кыйын. Бер сак, һуғыштан һуң әле, ошо ауылда иконаларзы өй беренсә йөрөп тартып алғандар. Ә бер азған халык кайзандыр табып, уларзы яңынан куйған. Күрәһең, улар үз иманынан айырылырға теләмәгән. Ныклабырак уйлаһаң, эзәмдә иманынан яззырыу бигүк яһшы эш тә түгел”* (386-сы бит). Был һүзәрзә ишеткәс, ул миңә халык дошһанына караған кеүек караған ине. Әле нимәгә тәүбәһенә килгәндәр, автор хикәйәһендә был турала асықлап тормаған. Бәлки, Ғатин иптәшкә шулай кулай

булғанғалыр? Ике осорза ла ике төрлө хәбәр һөйләп йөрөп, үзен идеал кеше, шәхес итеп күрһәтеү, әлбиттә, уны патриот итеп түгел, ә киреһенсә, үз акылы булмаған, еңел холокло кеше итеп күрһәтә.

Судья: ғәйепләнеүселәргә “һуңғы һүз” бирелә.

Ғәйепләнеүсә Ғатин: бая ук әйткәнәмсә, мин үземде ғәйепле итеп тоймайым. Һәр вақытта ла юғарыларзың кушыуы буйынса эшләнәм, йәшәнәм.

Судья: Ун биш минуттан карар сығарыла.

Хөкөм сәркәтибе: Башығыз, судья сыға! (судья сыгкканда барыһы ла баһа). (бер минут тирәһе үткәс судья кире инә, сөнки карар алдан сығарылған була).

Хөкөм сәркәтибе: Башығыз, судья хөкөм карары хақында белдерә! (судья кергәндә барыһы ла басып каршы ала).

Судья: бөгөнгө дәрес – хөкөмдә Ноғман Мусиндың “Ғәйет намазы йәки кара шәлле катын” хикәйәһенәң төп геройы Ғатин иптәштең ватансылык тойғолары менән бәйлә кыланыштары тикшерелде. Ул һәр вақыт заманға яраклашып йәшәй белгән кеше. Өммә унда ватансылык тойғолары юк, ул йәше үтеп, карьера башқысы буйлап бик етез менһә лә, унда кешелеклелек сифаттары үсешмәгән. Шуға ла, уны бөгөнгө көндә дин кешеһе итеп күреү зә язык. Уны мулла - хәзрәт вазифаһынан бөгөндән алып бушатырға кәрәк. Уға әлекке эштәрә, халыкка карата кылған этлектәрә өсөн ғәфү үтенеп доға укырға ғына рәхсәт итергә мөмкин.

Хөкөм карары менән килешмәһәгез, ун көн эсендә кире аңлатма яза алаһығыз. Һау булығыз! (судья сыға).

Хөкөм сәркәтибе: Башығыз, судья сыға! (судья сыгкканда барыһы ла баһа).

Күреүебезсә, ролләп бүленгән дәрес - уйын аша дәрестә кластағы һәр укыусы ла катнашып, Ноғман Мусиндың “Ғәйет намазы йәки кара шәлле катын” хикәйәһендәге образдар системаһындағы геройларзың ролен башкарзылар, үзәрән улар ролендә куйып карап, ниндәйҙер фәһем алдылар, заманына карап халыкка карата хөсөтлөк эшләргә ярамағанлығын, ватансылык тойғоһон үз аллы үстәрәп изге эштәр генә башкарырға кәрәклеген төшөндөләр.

Әҙәбиәт

1. Мусин Н.С. Найланма әсәрҙәр. X том: хикәйәләр / Ноғман Мусин. – Өфө: Китап, 2015. – 568 бит.

© Хисматуллина А.И., Әлибаев З.А., 2023

УДК 398.23

Хөббөтдинова Н.Ә., филол. ф. д-ры, баш ғилми хезм.

М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)

XX БЫУАТ БАШЫ БАШКОРТ ӘЗӘБИӘТЕНДӘ ФОЛЬКЛОР (ДӨЙӨМ КҮЗӘТЕҮ)

Аннотация. Статя посвящена рассмотрению проблемы фольклорно-литературных связей в разрезе выявления художественных функций фольклорных традиций в башкирской литературе начала XX века. В начале века в башкирской литературе продолжают и даже усиливаются самобытные художественные своеобразие, которые в большинстве своем также достигаются писателями с помощью фольклорных мотивов, сюжетов, образов, фольклорных жанров – баитов, песен, легенд и преданий, основывающихся на изображении реалистической картины жизни башкир, его духовного мира.

Ключевые слова: Башкирская литература, писатели, фольклорные традиции, художественные, идейно-эстетические функции, сюжет, образы.

Abstract. The article is devoted to the consideration of the problem of folklore-literary connections in the context of revealing the artistic functions of folklore traditions in Bashkir literature of the beginning of the 20th century. At the beginning of the century, Bashkir literature continues and even strengthens original artistic features, which are mostly achieved by writers with the help of folk motifs, plots, images, folklore genres - verses, songs, legends and legends, based on the depiction of a realistic picture of Bashkir life, spiritual world

Keywords: Bashkir literature, writers, folklore traditions, artistic, ideological and aesthetic functions, plot, image.

Филология фәнендә әҙәбиәт менән фольклор бәйләнеше проблемаһы актуаль проблемаларзың берһе буларак ярайһы ук тикшерелде. Был өлкәлә, бигерәк тә, А.Н. Веселовский, В.Я. Пропп, Е.М. Мелетинский, В.М. Жирмунский, М.К. Азадовский, У.Б. Далгат, М. Азев, О.А. Нурмагамбетова, Б.Н. Путилов, Д.Н. Медриш кеүек рус һәм башка милләт ғалимдары менән бер рәттән Кирәй Мәргән, Ә.И. Харисов, К.Ә. Әхмәтйәнов, Ғ.Б. Хөсәйенов, С.Ә. Галин ише башкорт тикшеренеүселәренә хезмәтә әйтәп бөткөһөз зур. Өммә һүз сәнғәтенәң был ике үз аллы эстетик формаларының үз-ара бәйләнеше мәсьәләләренә арнап бик күп ғилми мәкәләләр язылһа ла, монографияларза параграф йәки бүлексәләрзә телгә алынһа ла, ул хакта башкорт ғалимдарының төплө махсус хезмәттәре юк ине тиерлек. Әҙәбиәттә фольклор традицияларының сағылыуын анализлау әҙәби әсәрҙәрҙән художестволы үзәнсәлектәрән асыклау эше шулай за безҙең тарафтан дауам ителә [Хөббөтдинова, 2005: 6-7].

XIX быуаттың икенсе яртыһы – XX быуат башы башкорт эзбиәтенәң үсешә, һис шикһез, илдә, Башкортостанда барған ижтимағи-сәйәси, иктисади үзгәрештәр фонында барзы. XIX быуаттың уртаһы һәм икенсе яртыһын үз әсенә алған тарихи осор Рәсәй өсөн реформаларға бай булды: крепостнойлыҡ хокуғының бөтөрөлөүе халыҡ тормошонда ла, ижтимағи фекер, зыялылар эшмәкәрлегендә лә прогрессив азым булғайны. Башкортостанда иһә кантондар идаралығының бөтөрөлөүе, башкорттарзың хәрби сословиенан граждандыҡ хәленә күсереләүе, ерле халықтың кәзимге ауыл хужалығы обывателдәренә әүереләүе, социаль-иктисади яктан иркенлек алдында тороуы күзәтелдә [История Башкортостана с древнейших..., 2007: 380-385; История Башкортостана во второй..., 2006: 157-158.]. Шулар ук мәлдә башка реформалар менән бергә илдә әүзем тормошка ашырыла башлаған ер мәсьәләһенәң килеп тыуыуы башкорт халыҡы яҙмышында иң ауыр һәм кискән осор булып торзо. Башкортостан ерзәрән межаллау һөзөмтәһендә асаба халыҡтан ерзәр төрлө ысулдар менән (арзан хакка һаттырыу, алдау, куркытыу, янау, көс менән) тартып алынды һәм ситтән килгән төрлө халыҡка – припущенниктарға бирелдә. Һөзөмтәлә, башкорттар элекке көүек күпләп мал үрсетеп тота алманы, йәйләрлек, ашыҡ үстөрерлек, бесән сабырлыҡ ер калманы [История Башкортостана во второй..., 2006: 398]. Ергә налогты махсус рәүештә арттырыу сәбәплә, крәстиәндәрзә үз биләмәләрен арзан хакка һатырға мәжбүр итте [История башкирского народа, 2010: 55].

Башкортостан ерендә барған ошо үзгәрештәр айырыуса эзбиәттә сағылыш тапты, яны художестволы киңлектәргә, эзбиәт фекер төрлө прогрессив асыштарға өлгәште. Был осорза үзәндә үткән быуат традицияларын һаклаған, шулар ук мәлдә, новаторлыҡ алымдарын, үзенсәлектәрән булдырып өлгөргән язма эзбиәт алғы планға сықты. Мәзәниәттә, эзбиәттә барған бындай үсештәрзән һәм үзгәрештәрзән сәбәптәрәненәң берәһә булып халыҡ ижадына әйләнәп кайтыу, уны эзбиәттә ижади үләштерәү торзо. Башкорт ғалимы Кирәй Мәргән был процесты “фольклорзың эзбиәткә, профессиональ поэзияғы яқынайыуы” тип билдәләгәйнә [Кирәй Мәргән, 2007: 226]. Әммә был мәлдә, кирәһенсә, эзбиәт идея-әстетик мәнфәгәтенән сығып, фольклорға яқынайзы. Был, үз сиратында, һүз сәнғәтендә фольклор менән эзбиәттән үз-ара бәйләнәшенәң көсәйтәүгә килтерзә, милли эзбиәтебеззә яны художестволы киңлектәргә күтәрзә.

Эзбиәттә халыҡбыззың афористик жанрзары һәм төрзәрә – мәкәл, тапкыр һүз, кинәйәлә һүз, йола күренештәрә, әкиәт, эпос мотивтары, образдары художестволы сағылдырылды. Йола фольклоры хакында һүз сыкканда, туй йола поэзияһы менән бер рәттән бигерәк тә шиғриәттә халыҡ ғөрөф-ғәзәттәрәненәң берәһә булған шиғри хат, йәдкәр языу көүектәрә киң кулланылыуы күзәтелә. Ә.Сөләймәновтың билдәләүенсә, йәдкәр язып калдырыу, истәлек өсөн шиғри хаттар ижад итеү халыҡбыззың асыл йола күренештәрәненәң берәһә һанала. “Йәдкәрзә ирекһеззән ситкә китеүсә язып йә йырлап ишеттерәп, шуны отоп алырға тәкдим итеү формаһында калдырыу йолаһы булған” [Башкорт халыҡ ижады, 1995: 26].

Ғ. Сокорой, Акмулла, М. Өмөтбаев, Р. Фәхретдинов, З. Һази, М. Ғафури, Я. Якшиғолов, Ф. Сөләймәнов һәм башка эзбиәтәр был йәһәттән оло мираҫ калдырзы, үзәрәненәң ижадында милли эзбиәт, фольклор традицияларын һаклап, әсәрзәрәндә яны фекер, яны форма һәм йөкмәткә булдырзы һәм үстәрзә. XIX быуат азағында Акмулла менән М. Өмөтбаев башкорт эзбиәтендә мәғрифәтсәлек ағымын башлап ебәрәүеләр буларак танылып, әсәрзәрәндә халыҡ ижады өлгөләрән художестволы оҫта файзаланып, идеяларына үстәрәүгә ирештеләр. Әйтергә кәрәк, улар фольклор традицияларына махсус рәүештә түгел, ә уларзы аңһыз (бессознательно) рәүештә художестволы сағылдырзы. Был йәһәттән сәсэн теллә Акмулла халыҡ мәкәлдәрән, тапкыр һүзәрән һүрәтләү сараһы итеп, шулай булырға тейеш көүек, тәбиғи файзаланып, үзәненәң тормош, ижади тәҗрибәһенән сығып, үзенсәлеккә афоризмдар тыуырзы. Улар, үз сиратында, халыҡбыззың аралашыу теленә инәп китәп, тамам халықлашып таралды. Өмөтбаев иһә үзән рус лексикографы, тикшеренәүсәһә һәм әзибә В.И. Даль көүек тормошто тасуирлауы, һүрәтләп күрһәтәүсә (бытописатель) буларак танытты. Улар фольклорға аңлы, махсус һәм аңһыз рәүештә лә мөрәжәғәт итеп, үзенсәлеккә әсәрзәр ижәд итте. Уның поэзияһында ғына түгел, проза һәм этнографик язмаларында ла халыҡ ижады традициялары ярайһы ук мул урын алды (“Йәдкәр”, алышқан-язышқан хаттары).

Был осорза шулай ук сәсәндәр ижады ла әүземләшә, уларзың фольклор традицияларына мөрәжәғәт итеүе тоторокло һаклана һәм үстәрелә. Буранбай, Ишмөхәмәт Мырзакаев, Ғәбит Арғынбаев көүек сәсәндәрәбез фольклор менән язма эзбиәт араһында торған ауыз-тел эзбиәтенә тағы ла йәнләндәрәп ебәрәүеләр. Шулар ук мәлдә уларзың әсәрзәрәндә язма эзбиәт традициялары ла һиземләнәп, индивидуаль ижад башланғыстары көсәйә төштә. Исәмдәрә билдәлә булған сәсәндәрзән ижадында ауыз-тел эзбиәтә менән язма эзбиәтә традициялары бергә укмашып үсештә, һәр осорза яны һызаттар, художестволы бизәктәр менән байытылды, ахырза бер бөтөн эзбиәттә һасил итте [Башкорт эзбиәтә тарихы, 1990: 111].

XX быуат башында дөйөм тарихи, социаль-иктисади үзгәрештәр менән бер рәттән мәзәниәт тә, шулар иҫәптән эзбиәт тә үзгәрештәр, үсештәр кисерзә. Мәғрифәтсәлек тенденциялары бер ни тикләм һүлпәнәйгән осорза, тәнкитлә реализм менән бергә романтизмдың базыкланыуы күзәтелә. Был йәһәттән тормошто, ысынбарлыҡты реализм күзлегенән сығып баһалап, ябай халықка еткәрәүзә тыуған телдә һаклаған фольклорға мөрәжәғәт итеп, романтик йүнәләш эзбиәттә үз урынын алды (М. Ғафури, Р. Фәхретдинов, С. Якшиғолов, М. Танғатаров, Ф. Туйкин, Ф. Сөләймәнов һ.б.). Шулай ук үзәндә тыуған телдәң бөтә асылын, сафлығын, халықтың тормошон, булмышын, ынтылыштарын һәм изгә ниәттәрән сағылдырған фольклор менән кызыкһыныу за күзәтелә. Бигерәк тә йыр поэзияһы, эпик комарткыларзы язып алыу һәм

ташкабақтырып сығару эштәре лә алып барыла (М. Ғафури “Заятүләк менән Ыуһылы” эпосын, Ф. Туйкин менән З. Өммәти йыр һәм бәйттәр йыйынтығын, С. Мөхәмәтҡолов “Күсәкбей” эпосын, Ф. Вәлиев “Ек Мәргән” эпосын бақтырыулары, М. Буранғоловтың эшмәкәрлеге һ.б.). Тимәк фольклор менән эәби бәйләнештәр ике яклап үсеште: бер төркөм язуысылар фольклор традицияларын әсәрзәрәндә ижады ниәттәрәнән сығып, художестволы файзалланһа, иенселәре иһә йәңле ауыз-тел ижады сығанақтарын халықтан йыйып, ташка бақтырып, уларзы пропагандалау, популярлаштырыу эшен дә үзһенде. Был иһә фольклор-әәбиәт бәйләнештәрән нығытты, әәбиәтебеззе камиллаштырзы һәм байытты.

Әәбиәт

1. Башҡорт халық ижады: Йола фольклоры / Төз., баш һүз авт. Ә.Сөләймәнов, Р.Солтанғәрәева. – Т.1. – Өфө: Китап, 1995.– 560 б.
2. Башҡорт әәбиәте тарихы. 6 томда / Төз. Ғ.Б. Хәсәйенов (баш ред.), Р.Н. Байымов, Р.Т. Бикбаев, һ.б.; баш һүз авт. Ғ.Б. Хәсәйенов. – 2 т. – Өфө: Баш. кит. нәшр.-е, 1990.– 582 б.
3. История башкирского народа: в семи томах / редкол. М.М. Кульшарипов, К.К. Каримов, М.Н. Фархшатов, Ф.Г. Хисамитдинова. – Т.5. – Уфа: Гилем, 2010.– 400 с.
4. История Башкортостана во второй половине XIX – начале XX века / Предисл., заключ. И. Гвоздиковой, М. Роднова: авторский коллектив: М.Роднов, А.Уразова, Б.Давлетбаев и др. – Уфа: Гилем, 2006. – 240 с.
5. История Башкортостана с древнейших времен до наших дней. В 2 т. / И.Г. Акманов, Н.М. Кулбахтин, А.З. Асфандияров и др.; под ред. И.Г. Акманова. – Т.1. – Уфа: Китап, 2007. – 488 с.
6. Кирәй Мәргән. Башҡорт халық ижады. Юғары укыу мәктәптәрәнән филология факультеты өсөн дәреслек. – Өфө, 1981. – 231 б.
7. Хөббитдинова Н.Ә. Башҡорт әәбиәтендә фольклор (XIII-XIX бб.). – Өфө: Гилем, 2005. – 163 б.
© Хөббитдинова Н.А., 2023

УДК 81.3.

Хәбибуллина Н.И., магистрант

*Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Аҡмулла ис. БГПУ, Өфө к.(Рәсәй)*

БАШКОРТ ӘӘБИӘТЕНДӘ РЕПРЕССИЯ КОРБАНДАРЫ – КАТЫН-КЫЗЗАР ЯЗЫШЫ ТЕМАҢЫ

Аннотация. В данной статье мы раскрываем одну из острых тем в истории башкирской литературы – судьбу членов семей известных представителей интеллигенции-женщин, репрессированных в эпоху сталинского террора. На примере произведений М. Буракаевой, Булата Рафикова, Тафура Сагитова изучены прототипы героев – женщин и детей репрессированных деятелей культуры.

Ключевые слова: репрессия, башкирская литература, жертвы репрессий, интеллигенция.

Abstract. In this article, we reveal one of the hot topics in the history of Bashkir literature – the fate of family members of famous intellectuals who were repressed in the era of Stalinist terror. On the example of the works of M. Burakayeva, Bulat Rafikov, Tafur Sagitov, the prototypes of heroes - the wives and children of repressed figures of culture, art, were studied.

Keywords: repression, Bashkir literature, victims of repression, intelligentsia.

Башҡорт язуысылары милли мәзәниәтебезгә үзенән ижады менән зур өлөш индергән, языштарын сәнғәт менән бәйләгән шәхестәрҙән аяныслы ғүмер юлына һәр сак иғтибарлы булды. Байтаҡ әзиптәрәбез күренекле әзиптәрҙе генә түгел, ә сәнғәт әһелдәрән дә, сәхнәлә һәм мәзәниәтебезҙән башка өлкәләрендә ижад итеүсе күренекле шәхестәрҙе лә репрессия корбандары буларак һүрәтләүгә өлгәште.

Был йәһәттән байтаҡ әсәрзәрҙән документаль факттарзы файзаланыуын, уларзың образ нигезе итеп прототиптарзың алынуын күреүе кыйын түгел. Әәбиәт ғилемән билдәле булыуынса, прототиптар язма әәбиәттә генә түгел, халық ижадында ла ярайһы ук йыш кулланыла. Әәбиәттә эпик төрҙән һәр бер жанрында, уның тәбиғәтенә карап, прототиптар төрлөсә булыуы менән айырылып тора. Хикәйәләрҙә прототиптар һаны күп булмай һәм был жанр үзе бәләкәй күләмлә булғанлыҡтан, прототиптарға әәби герой буларак иғтибар әҙерәк бүленә. Күпселек осрақта унда ошо геройҙар, йә иһә прототиптар уларзың язышына һисек тә булһа тәһсир иткән, онотолмаһ эз калдырған хәл-вақиға, бәләкәй генә эпизод тирәләп әйләнәләр. Ошо сәбәптән, прототиптарзың хикәйәлә характерзари ла тулыһынса асылып бөтмәй. Повесть жанрында инде был йәһәттән уларға иғтибар көсәйә, һан буйынса ла күберәк.

Прототип ғүмеренән көсөргәнешлә бер генә өлөшө түгел, ә барлыҡ тормошо һүрәтләнеүсән. Романдарҙа иһә прототиптар һаны повестарға карағанда ла сағыштырмаса күберәк. Күләме яғынан романдар байтаҡ кына зур булғанлыҡтан, язуысы прообразды иркенләберәк һүрәтләй, уны әсәр барышында герой

буларак үстөрө, характерын, эшмәкәрлеген, хатта хис-тойголанын укыусыларга тулыһынса асып бирә [Муллаголова, 2007: 44].

Хәзерге башкорт прозаның әсәрҙәрендә лә репрессия дәүеренә бәйлә прототиптарҙы күрергә мөмкин. Шуларҙың береһе хикәйә жанрында сағылды һәм Мәрийәм Буракаева ижадында кәүзәләндерелде. Таланттың фажиғәһе, уны үлемһезлек юлына алып килеүсә сәбәптәр тураһында һүз сәнғәте оҫталары күп дәүерҙәр индә баш вата. Хатта бер үк гәүһәрҙе тасуирлағанда ла һәр оҫта уны тулы тамамланышта күрһәтә алмай, ләкин теге йәки был сифатын ғына асҡанда ла без хәкикәткә яҡыныраҡ киләбез. Бөйөк актриса ана шундай гәүһәрҙең береһе ине. Һәм ул ижадсы күнелә өсөн асылып бөтмәс бер сер булып қаласак. Мәрийәм Буракаеваның «Атайымдың улы булмағас» тип аталған тетрәндергес хикәйәһендә лә сәнғәт әһеленең яҙмыш шаңдауын күрәбез.

Был прототип – билдәлә актриса, башкорт драма сәнғәтендә тәрән эз қалдырған Зәйтүнә Бикбулатова яҙмышы [Аҡбулатова, 2011: 48]. СССР-ҙың һәм РСФСР-ҙың халыҡ артисткаһы, Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты Зәйтүнә Ислам кызы Бикбулатованың исеме башкорт театр сәнғәтендә алтын хәрәфтәр менән язылған. Мәшһүр актрисаны исләүселәр иң элек уның үз хезмәтенә булған сикһез һөйүөн атай. Театрға физикәрлек Зәйтүнә Бикбулатоваға бөтөн ауырлыҡтарҙы һәм ауырыуларҙы еңеп сығырға яҙам итә.

Мәрийәм Буракаева хикәйәһендә прототип итеп алынған актриса Зәйтүнә Бикбулатова яҙмышы үтә фажиғәле. Октябрь революцияһы йылдарын, Граждандар һуғышының қанһызылығын күрәп үскән, сәнғәт юлына оло һынауларҙы еңеп сыққан катын-кыз репрессия қорбаны була. Был йәһәттән бер интервьюһында Зәйтүнә Бикбулатова иң яратқан роле А. Каренина икәнән әйтеүе айырыуса һағайта. Был катын-кыз яҙмышы ла аяныслы. Ире Мөкәрим Мәһәзиевты ун ай буйы төрмәлә интектереп, үлем хөкөмө сығарғас, бер көндә Зәйтүнә Бикбулатованы ла қулға алалар һәм халыҡ дошманы катыны исеме астында ике йылға һөргөнгә озаталар. Ә өйҙә уның биш йәшлек улы қала.

Яҙмыш һынауларына қарамай, төрмәнән сыққас, Зәйтүнә Бикбулатова НКВД хезмәткәрәнә кейәүгә сыға һәм шуның менән үз исемен генә түгел, ә балаһы киләсәген дә һақлап алып қала. Зәйтүнә Ислам кызы бөтә ғүмерен башкорт театр сәнғәтенә арнау менән бергә үзен әүзем йәмәғәтсә итеп тә таныта. Ул күп йылдар Башқортостан Театр эшмәкәрҙәре союзы рәйесе вазифаһын үтәй, СССР театр эшмәкәрҙәре союзының Үзәк советы президиумы ағзаһы була, хәзерге Бәзәр Йосопова исемендәге Актерҙар йортон төзөүгә ойоштороуға ғәйәт зур өлөш индерә. Ауыр яҙмыш һынаулары кисергән йылдарында ла, үз театрына тоғро қалып, халқыбыҙдың мәшһүр кызы ғүмеренең һуңғы көндәрәнәсә уға хезмәт итә.

М.Буракаеваның «Атайымдың улы булмағас» хикәйәһе Зәйтүнә Бикбулатова менән бер рәттән байтақ репрессия қорбандары – катын-кыздар образдарын дөймөләштереп һүрәтләүе менән айырылып тора. Уның нигезендә башкорт халқының яҙмышында онотолмас ауыр эз қалдырған

1937 йылғы репрессия көндәре һүрәтләнә. Билдәлә булығынса, ул йылдарҙа күп кенә ғәйепһез кешеләргә йә язаға тарттырғандар, зур мөззәткә төрмә йәк һөргөнгә озатқандар, үлем язаһына хөкөм иткәндәр. Репрессияға дусар булғандардың туғандарынан күптәр «халыҡ дошманы ғәйләһе ағзаһы» буларак ГУЛАГ лагерҙәрәнә ебәрелгән. Әлегә әсәрҙә «халыҡ дошманы» исемдәрән йөрөткән герой типтарын һынландырған образдар һүрәтләнә. Әсәрҙә иле, милләте өсөн йәнән физә қылырзай арзақлы ирҙәр артынан улардың катындарын да, «халыҡ дошманы» тигән тамға һалып, қулға алыу, сит яктарға олақтырыу вақиғалары үзәккә қуйыла. Өлгөргән шәхестәргә генә түгел, хатта улардың бөләкәй генә балаларын да йәбер-золотға дусар итәләр, был әсәрҙең трагик йөкмәткәһен тағы ла тәрәнәйтә төшә.

Хикәйәләге төп сюжет ебе ижад кешенең яҙмышына бәйләп үрелә: төп герой Бүләкбикә йәшерен рәүештә, икенсә исем астында, үзенең әсәрән бастырып сығара. М.Буракаеваның «Атайымдың улы булмағас» хикәйәһе идеяһы яғынан Г. Физзәтуллинаның «Һәзиә» романын хәтерләтә. Бер-береһенә тематик яктан, образдар уртақлығы, рухы менән ауаздаш был ике әсәрҙә репрессия вақыты һүрәтләнә, интеллигенция вәкилдәрәнә ялған исем тағыу проблемаһы күтәрелә.

Хикәйәлә һүрәтләнгән осор һәм вақиға нигезендә ундағы төп герой Бүләкбикәнең прототибы булып Зәйтүнә Бикбулатова, Һәзиә Дәүләтшина һымақ шәхестәр торғанлығын аңлап қалабыз. Бүләкбикә яҙмышы тулығынса билдәлә был күренекле шәхестәр тормошо менән ауаздаш. Зәйтүнә Бикбулатова ла «халыҡ дошманы» катыны буларак қулға алына. Тик хикәйәлә Бүләкбикә образында үстәрелгән прототипты баштан ук таныуы қыйын. Сөнки хикәйәлә автор образдарҙы һүрәтләүгә ул тиклем күп иғтибар бүлмәй, улардың кемлегә, ниндәй кеше булғандары геройҙар араһындағы диалогтары аша ғына аңлашылып қала. Геройҙар хикәйәлә репрессия осоронда қилеп тыуған қытыршылыҡтарҙы һүрәтләү, әсәрҙең идея-проблематикаһын укыусыға еткерәү өсөн хезмәт итәләр.

Зәйтүнә Бикбулатованың репрессияларҙан һуңғы яҙмышы Булат Рафиковтың «Көсләү» хикәйәһендә һүрәтләнә. Биографияһы буйынса, бер-бер артлы мақтаулы исемдәр алған, наградаларға лайық булған, Республикабыҙдың Юғары Советы депутаты итеп һайланған Зәйтүнә Бикбулатова бәхетле ижадсы буларак күз алдына қилеп баға. Ысынлап та шулаймы һуң? Ни өсөн язуһыларға мәшһүр актрисаның тормош юлы тынғылыҡ бирмәгән? Ни өсөн уның яҙмышы уларҙы тетрәндергес әсәрҙәр язырға этәргән? Ниндәй һорауға яуап эҙләй улар?

Булат Рафиковтың “Көсләү” хикәйәһе был һораузарға бер ни кәзәр яуап бирә кеүек. Яуыз тип аталған персонаж – хикәйә героиняһының икенсе ире, НКВД хезмәткәре. Яуыз – уны һөйгәнәнән мәнһегә айырган һәм театр менән мәнһегә бәйләгән язьмыш иронияһы. Героиняһың тормош юлы фажиғә менән бөйөклөктән бер бөтөн булып укмашыуы аша һүрәтләһә.

Хикәйә монолог рәүешендә төзөлгән һәм көслә психологизм менән айырылып тора. Героиня күнел кисерештәре аша үзенең гүмеренең һуңғы осорон – Яуыз менән йәшәүе һәм унан ваз кисеүе, ире Ғәлиҙең яқты рухына кире қайтыуын күнел кисерештәре аша сағылдыра. Бында барыһы ла укмаша – Яуыздың кызы Миннисаны көсләргә теләүе, уның менән артабанғы алыштар, билдәле бинаға сәйәхәт һәм аралашыулар, фажиғәле хәтирәләр.

Әсәрҙә без совет ысынбарлығының байтак кире яктары менән осрашабыз. Репрессиялар заманы бөтөү менән, XX быуат уртаһында илдә һөкөм һөргән бар тәртиптәр зә үзгәргән тип әйтәп булмай. Канһызлыҡ 1956 йылда партияһың XX съезында танылһа ла, тоталитар йәмғиәттән тәртиптәре 80-се йылдар азағына тиклем һөкөм һөрөүән дауам итә. Улар бөгөнгө һамандағы қайһы берк ире күренештәргә, илдә барған вақиғаларға ауаздаш та һымак. Әсәрҙән партия әшмәкәрән характерлаусы, шул заман тәртиптәрән күрһәтеүсә өзөктә генә укыйһыҡ: “Әлекке обком секретары ине был, әлегә һүзәрҙе миңә тик ул әйтә ала ине. Байтак ултырзы батшаның үзә кеүек булмаһа ла, уның баш вәзирә шикелле әштәр қылып. Қаты тотто тезгендә, унан башқа бер китап басылманы, бер спектакль қуйылманы, хатта қайһы актерға ниндәй роль биреүзә лә ул хәл иттә. Былар ул атқарған әштәрҙең бер тамсыһы ғына. Нисек өлгөргәндәр? Яратқан һүзә: «Партия ихтыярынан башқа яланда һалам да һелкәнмәс». Миңә язьмышыма ла ныҡ йөгөнтә яһаған кеше: исемдәргә яңы исем өстәү, сл-ямғырзан ышықлау... Шартлатып бер өстәл һуғыр – барыһы ла «смирно»ға қатып өнһөз қалыр булды. Перестройка тигән нәмә башланғас та, башқа берәүзәр һымак, яңы битлек кейергә ашықманы, трибунанан яңырыу заманы килеүе тураһында яндырып һөйләр ине һөйләүән, әммә өстәлдә йышырақ һәм нығырақ тәйзә. Еңел генә төрттәләр зә төшөрзәләр индә иллә! Пленумда дәррәү кул күтәрәләр зә, был президиум өстәлә артынан залға йылт итеп кенә қала”.

Был өзөк актриса язьмышының ни тиклем аяныслы булыуын, уның ошо қысымдарға үз-үзән юғалтмай, язьмыш һынаузарына бирешмәй сәхнәгә һәм балалары киләсәгенә тынғыһыз хезмәт итеүән сағылдыра. Һәм хәзәр зә ул хаклы ялда улар менән күрешергә, алышырға мәжбүр. Барыһы ла уның балалары, репрессия қорбаны – ире Ғәли хакына.

Язьғусы бында үс алыу һәм ғәзеллек тантанаһы хакында фекер йөрөтмәй. Бында төп героиняһың уйзары һәм язьмыш йыльғызмаһы үзөктә. Уның азымдары, йәшәйешә – барыһы ла укыусы һөкөмөндә. Кемдер уны Ғәли рухына хыянат итеп Яуыз менән қалыуын хупламаһ, кемдер әсәлек хоқуғы, балаһы бәхәтен уйлар. Һәр кемдән үз һайлауы. Ләкин сәнғәт әһелә, уның сәхнә қаһарманлығын һәр кем таныр. Шуға ла бит, Булат Рафиков сәхнә һәм актриса язьмышының айырылғыһыз булыуына ишара яһай. Төп героиняла үз язьмышын актриса кеүе күткәрә, уның өсөн қыйыулық та, һынаузар за уйын түгел, ысын тормош, йәшәйеш асылы. Хикәйәләгә һүзәр зә быны раһлай: “Әйе, мин ер йөзөндә ете тиштәнән ашыу йыл йәшәгән қарсыҡ. Йәшлек кенә түгел, гүмерзән узғанына күптән күнергә вақыт. Әммә миңә һөнәр быны тыя: йә үзәндә йәш һанайһың, йәштәрәсә тотайһың — әштә лә, өйзә лә, урамда ла, йә тиз генә һөнәрияға сығаһың. Ә мин һаман сәхнәлә, ебәрмәйзәр. Үзем бер-ике тапқыр һүз башлап қараным, миңә һәр саҡ: «Қуйығыз, апай, һезһез нишләрбез!» – тиер булдылар. Мин һүзә нәк шул урында өзөү яғында булдым: «Ярар әләйһәң!» – тип ризалаша һалыр инем. Әзәп һаклана килдә: мин теләнем, һез кире һүзәгез. Ошо уйынды бер нәмә бер аз ақлай: мин сәхнәгә кәрәкмен әле, күпмелер файзам тейә. Әммә сәхнә миңә нығырақ кәрәк, қартайыуы, хатта қартлық тураһында уйлауы тыйыусы сәхнә. Унда мин үземдә гүмер буйы әзәрләгән мысқыллы һүзәр, бәйләнсек әт қиәфәтенә ингән һораузар тешләй алмаһ бейеклектә”. [Рафиков, 2020: 41].

Ғөмүмән, Булат Рафиковтың хикәйәһе репрессияларзың шәхестәр тормошна ниндәй әз һалыуын, уларзың гүмерән нисек үзгәртеүән әске, күнел донъяһы аша һүрәтләүе менән бик үзәнсәлеклә.

Репрессия қорбандары язьмышы байтак башқорт язьғусыларының әсәрзәре үзәгендә торзо. Шулай за, бөйөк шәхестәрҙең гүмер юлы аяуһыз рәүештә НКВД қарары менән өзөлһә лә, уларзың балалары был изге башланғысты дауам итеп, совет һәм бөтә донъя сәхнәләрендә балқый. Шундай шәхестәрҙең берәһе Нинель Юлтыева прототибы башқорт язьғусыһы Тайфур Сәғитовтың “Нинел” романында ла кәүзәләндерелә.

Нинель Юлтыева шәхәсә Башқортостандағы қиң йәмәғәтсәлеккә Тафур Сәғитов романынан тиклем билдәһез ине тип әйтергә мөмкин. Сөнки, бөйөк башқорт язьғусыһы Дауыт Юлтыйзың ғәиләһендә тыуған қыз йәшләй Мәскәү, унан сит ил балетында үз язьмышын қора. Хатта уның гүмер юлы ла Қазанда тамамлана, шул республикала уның исеми мәнғеләштерелгән. Әммә сәхнә әһеленең ата-әсәһе лә, тамырзары ла Башқортостанда. Нинель Юлтыева ата-әсәһе 1937 йылда репрессия қорбаны булғанға тиклем үк 1935 йылда А. Ваганова исемендәгә Ленинград хореография училищеһына (хәзәргә А. Ваганова исемендәгә Рус балет академияһы) укырға инә. 1938 йылда иһә атаһы Дауыт Юлтый атып үлтерелә, ә әсәһе лагерға ебәрелә.

Үзенең тормош юлы, ижади әшмәкәрләге, физакәрләге менән, Нинель Дауыт кызы Юлтыева шәхестән ниндәй юғары рухи бейеклектәргә күтәрелә алыуына сағыу бер миһал булып тора. Ул классик спектаклдәрзә онотолмаһ һындар ижад итә. Сит ил, рус, милли классик балеттарзы қуйзы. Бихисап талантлы укыусылар тәрбиәләй. Юғары һөнәрләгә, һәр вақыт дөрөслөк яқлы һәм үз һөнәрәнә бирелгәнләге, бөтә

ауырлыктарзы ла енеп сығырға эзер тороуы, зур ойштороу Һәләтенә эйә булыуы Нинель Юлтыеваны башкаларзан айырып тора.

Ул үзенең укыусыларына күнел күтәрәү сығанағы булды; унын йөзәрләгән тәрбиәләнеүсәһе хәзер инде күп укыу йорттарында укыталар, күп коллективтарзы етәкләйзәр, театрларза эшләйзәр.

Үзенең балетка бирелгәнлеге менән коллегалары һәм укыусылары араһында ғорурланыу һәм ихтирам яуланы, барыһына ла үрнәк булды. Нинель Юлтыева Рәсәй балет сәнғәтендә мәнғелек эз калдыра. Балет сәнғәтенең ин яқты йондозо булып балкыны.

Ошо күренекле шәхес тормошон һәм үткәнән Тайфур Сәғитов үзенең “Нинел” романында художестволы яктан кәүзәләндерәү бурысын куя. Репрессия темаһы был романдағы әхлаки проблематика менән бер рәттән күтәрелгән мәсьәләләрҙең береһе булып тора.

Тайфур Сәғитовтың “Нинел” романы үз заманында шау-шыу тыузырған, укыусылар һәм тәнкитселәр тарафынан каршылыклы кабул ителгән әсәр булды. Автор үзенең әсәрәндә йәмғиәттең рухи деградацияһына бәйлә проблемалар күтәрә. Улар, автор карашына ярашлы асыла. Романдың үзәк героиняһы Нинел образында кисәге һәм бөгөнгө халык язмышы тасуирлана. Лирик һүрәтләр аша замана йәшәйешә тәнкитләнә. Замандар панорамаһы аша Т.Сәғитов был әсәрәндә бөгөнгө йәмғиәттең рухи әхлағының түбәнлеген күрһәтә, халықты миңрәүләнеүзә ғәйепләй. Кайһылыр оракта языусы хаклылыр за, бәлки, укыусылар түгел, ә языусылар донъяһы тарафынан әсәрҙең бөтөнләй кабул ителмәүе һәм “сәпәкәй көсәүзә” [Назар, 2003: 4] ғәйепләүзәр аяуһыз дәрәжәләтә әселегенән дә килеүе мөмкин.

Романда Нинел героиняһы тирәләй төрлө йәмғиәт күренештәре урала. Авторзың фәлсәфәү уйланыулары ошо тасуирламаларға кушылып китә. Ленин, Сталин, репрессиялар, бөгөнгө йәмғиәт, Советтар союзының таркалыуы – авторзың донъяны иңләүенән бер нәмә лә ситтә калмай. репрессиялар хақында язғанда, языусы документаль факттарға ла мөрәжәғәт итә – Дауыт Юлтызы атыу хөкөмө тураһында карар килтерелә.

Нинел героиняһының бөгөнгөһә заман һәм йәмғиәт тормошона капма-каршы куйыла, шуның менән хәзерге йәшәйештең рухи деградацияһы күрһәтелә. Ата-олатайзар ни өсөн көрәшкән, ниндәй шанлы вакыттар булған – хәзер был ниндәй бахыр тормош тип әйтергә теләгән һымак автор романында. Ошоға ярашлы, Нинел һәм уның остазы Александр Викторович йөзөндә автор хәтирәләр донъяһына сума.

Романды, Тафур Сәғитовтың барлык әсәрҙәрәндәге кеүек, лирик сигенеүзәр, нәсәр жанрына хас хистойғо тасуирламалары һәм уйланыулар бүтән ошо жанрза язылған ижад емештәрәнән айырып тора. Сюжет лейтмотивы булып “Әйләнә Ер шары, әйләнә...” тигән автор һүзәрә хезмәт тә, ул бер хәтирәнән икенсәһенә күсергә, бөгөнгө менән кисәгене бәйләргә, йәмғиәттең катмарлы тормошон күз алдына баһтырырға ярзам итә авторға.

«Нинел» романында күрһәтелгәнсә, башкорт әзәбиәте төрлө һынауларға, төрлө эзәрләүзәргә дусар ителгән, әммә үз йөзөн, үз һүзөн, дәрәжәһән һаклап калған. “Шул әсәрәндә башкорт әзәбиәте йөз йылға артта калған, тинем”, тип яза языусы үзенең “Син” китабындағы хәтирәләрендә. Был дәрәжә. Тырыштырзылар, сөнки безҙең талант әйләрен, шәхестәрән йөз йылға артта калдырырға, юкка сығарырға, какшатып, исемдәрән юйырға маташтылар. Береһе лә барып сыкманы. Талант әйләре яңынан калкып сықты, ижадтары яңынан балкып, халықтың рухи хазиһаһына кире кайтарылды. “Шуға ла мин әйткәйнем: «Миңрәүләнемә, милләтем!»”, ти Т.Сәғитов. Әсәрҙә түбәндәгесә тамамай языусы: “Ошо китабымды ла шул ораным менән тамамай килә... Был күнел төшөнкөлөгө түгел: ғүмерем бейсәк таузың түбәһенә менеп, түбәнгә табан тәгәрәү осорон кисерә һәм азағы қасан туктарың белмәйем. Әммә ләкин төп һүзәмдә әйтәп китәргә ине. Иән биргәндә лә уны кабатлар инем милләтемә”.

Шулай итеп, башкорт әзәбиәтендә билдәлә сәнғәт әһелдәре һәм уларзың балалары репрессиялар қорбандары буларак протип сифатында байтақ әсәрҙәрҙә сағылды. М. Бурақаева, Б. Рафиков хикәйәләрендә, Т. Сәғитов романында без билдәлә шәхестәрәбез З. Бикбулатова һәм Н. Юлтыева образдарын күрәбез.

Литература

1. Акбулатова Ф. Зәйтүнә // Ағизел. – 2011. – №5. – 48-54-се бб.
2. Муллағолова Ә.М., Гәрәева Г.М. Хәзерге башкорт прозаһында герой концепцияһы. – Өфө: Ғилем, 2007. – 299 бит.
3. Назар Х. Сәпәкәй көсәү // Башкортстан. – 2003. – 20 апрель.
4. Рафиков Б. Көсләү. Хикәйә // Ватандаш. – 2020. – №3. – 41-се бит.

© Хәбибуллина Н.И., Хәбибуллина З.Ә., 2023

ЗЭЙНӘБ БИШЕВАНЫҢ "ҺӨНӘРСЕ ҺӘМ ӨЙРӘНСЕК" ХИКӘЙӘТЕНДӘ "ӨЙРӘНСЕК", "ҺӨНӘРСЕ" КОНЦЕПТАРЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ

Аннотация. В данной статье мы раскрывается отражение концептов һөнәрсе (мастер) и өйрәнсек (подмастерье) в произведении Зайнаб Бишевой "Һөнәрсе һәм Өйрәнсек".

Ключевые слова: башкирский язык, лингвокультурология, концепт.

Abstract. Annotation. In this article we reveal the reflection of the concepts of the craftsman (master) and the journeyman (apprentice) in the work of Zainab Biisheva "the craftsman and the journeyman".

Keywords: Bashkir language, linguoculturology, concept.

Халык хәтерендә ысын кеше булып калыу өсөн нисек йәшәргә? Ошондай проблемалы һорау куйылһа күз алдына З. Бишеваның "Һөнәрсе һәм Өйрәнсек" хикәйәте килеп баһа. Ысынлап та, күләм яғынан үтә зур булмаһа ла, йән яклап уйландыра торған әһәр ул. Языуһы дәрәһләктәң мәңгелек икәнәнә баһым яһай. Ул был баһымды төп геройһар Өйрәнсек менән Һөнәрсе аһа аһып бирә. Оһо ике образ аһа языуһы тормоһта ниндәй кешеләр оһрап, кем үзен нисегерәк тоһа икәнән күрһәтергә тырыһкан. Мәһәлән, көрһәктә баһта "Һөнәрсе" тигән кызыл төһтәге языу буһа, һуңынан кара төһтәге " Өйрәнсек "языуһы күрәнә. Әлбиттә, әһәрзә бер генә төһ тә, бер генә һүз зә урынһыз кулланылмай. Кызыл төһ менән ыңғай һызаттар, ғәһәллек һызатын бирергә буһа икәнән белһәк, кара төһ яуызлык һәм ялғанлык билдәһе.

Әһәрзәге зур конфликт сиселешән дә языуһы Зәйнәб Бишева оһо ике образ аһа сисеп һала. Әһәр зә изгелекте без Һөнәрсе образында күрһәк, яуызлык Өйрәнсек образында сағыла. Изгелек менән яуызлык, гүзәллек һәм тупаһлык көрәһән күрәбез.

Геройһарһың тыһкы киәһәттәрәнә игтибар иткәндә лә Һөнәрсе озон буйлы, каһса яһаклы, ә Өйрәнсек супай күзлә, корһағын май бөргән ,битән йөн баһқан,баһшы шәрә итеп тасуирланлар. Ә эһте баһкарғанда Һөнәрсе йөрәгән һалып, күңелән биреп эһләй, ә Өйрәнсек арлы-бирлә баһкара. Оһонан сығып та уларһың эһтәрәнәң һөзөмтәләре күрәнә лә индә. Һөнәрсенәң көрһәге еһел, йоһа, нәһфис, Өйрәнсектеке ауыр, тупаһ, килбәтһез.

Хикәйәттәң авторы бәләкәй генә әһәр йөкмәткәһендәге маһсатты ла Һөнәрсе менән Өйрәнсек образдары аһа аһып бирә. Мәһәлән, көрһәктәрзә эһләү маһсаты һөнәрсе халыкты шатландырыу, уға хезмәт итеу маһсатында, Өйрәнсек табыһ өһөн, аһса табыу маһсатында эһләгәнән билдәләп үтә.

Зәйнәб Бишева хикәйәте аһа кешегә бер каһсан да яманлык теләргә ярамай. Хәйлә короп, кеше хаһына байыу озакка бармаяһак. "Кырын эһ кырк йылдан һуң да беләнә", "Ялғандың бото кыһска". Баһкарған эһендә ерәнә еткереп, Тыуған ергә һайза килтереп йәһәргә кәрәк – "Һөнәре барһың – кәзере бар", тигән боронғолар.

Ә индә хезмәт кешәһе, әһәр ул үз эһән намыһ менән, бөтә тырыһлығын һалып үтәй икән, ул һәр ваһыт оһо хөрмәткә, ихтирамға лайык буһа.

Ғәһәллек кешәнә мәңгелек яһай, ә ялғанлык уны үлтерә. Ғәһәллек тик дәрәһ юл менән барыуһыға ғына аһыла, сөнки ул көһ. Ә көһ коралдың үзенсәлеге. Дәрәһ юл менән барыуһы был көһтә ниндәй ваһытта, ниндәй оһракта кулланырға кәрәклегән белә һәм аңлай.

З. Бишеваның был хикәйәтендә без "өйрәнсек", "һөнәрсе" концептарының шундай билдәләрән күрәбез:

1. Һөнәрселә бөтә тормоһ мәгәнәһе сағылыһ таба.
2. Һөнәрселек кеше тормоһоһоң айырылғыһыз бер өләшә булып тора.
3. Һөнәрселек ниндәйһәр бер әһскә тойго һымак, кешәнәң игтибарын талап итә.
4. Һөнәрселекте баһкаларға төрлә формала еткеререп буһа.
5. Һөнәрселек кешегә бәхет, илаһилык килтерә ала.

Шулай итеп, "өйрәнсек", "һөнәрсе" концептарының, күптән барлыкка килеүәнә карамаһтан, тулығынса формалашқан тип әйтергә ярамай, сөнки социаль-экономик, идеолоһик, мәһәни үзгәрештәр концепттың трансформацияһына алып килә, һәм, һис һикһез, уның яңы кулланыу алымдарын тыузырыуға булыһлык итәһәк.

Әзәбиәт

1. Бишева З. Әһәрзәр, дүрт томда, том 2. Роман, һөһөһтар, хикәйәттәр, хикәйәләр. – Өфө, БКН, 1981. – 541 бит.

© Хаһзиәхмәтова Р.И., Арысланова М.С., 2023

ЯНЫБАЙ ХАММАТОВ ӘСӘРЗӘРЕНДӘ СИФАТЛЫЛЫКТЫҢ ИНТЕНСИВЛЫК ДӘРӘЖӘҢЕН БЕЛДЕРЕҮСЕ ЛЕКСИК САРАЛАР КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Аннотация. В статье рассматриваются языковые средства выражения качества и степени интенсивности качества в произведениях Яныбая Хамматова.

Abstract. The article discusses the linguistic means of expressing the quality and the degree of intensity of quality in the works of Yanybai Hammatov.

Ключевые слова: язык, значение качества, наука, лексическое значение, степень интенсивности, экспрессивно-эмоциональная оценка, языковые средства, определение.

Keywords: language, qualitative meaning, knowledge, means, lexical meaning, degree of intensity, expressive-emotional assessment, means of language, determinant.

Хәзерге тел җилемдә сифатлылык төрлө кимәлдәге вербаль саралар ярзамында интерпретацияланышы семантик категория һәм шул семантик категорияга нигезләнгән функциональ-семантик уратма («поле») буларак өйрәнелә [Теория функциональной грамматики, 1996: 5]. Беззе уратып алган объектив ысынбарлыктагы күренештәр, предмет тар сифатының интенсивлыгы дәрәжәһен (көсәйеүен йәки түбәнәйеүен) дөйөм кабул ителгән норманан югары йәки түбән булуы күзлегенән баһаларга мөмкин. Шуға ярашлы рәүештә интенсивлык дәрәжәһе өс семантик зонаға карай: норманан түбән: норма: норманан югары. Интенсивлык дәрәжәһенә параметрлары (сиктәре) дөйөм кабул ителгән объектив күрһәткестәр, махсус приборлар, кулайламалар ярзамында үлсәү юлы менән генә түгел, ә предмет, күренештәрҙең сифатына телмәр ситуацияһында катнашышы субъектларҙың экспрессив-эмоциональ баһаны менән дә билдәләнгән [Абуталипова, 2019: 94]. Дөйөм кабул ителгән нормаға тап килгән интенсивлык, кағизә буларак, махсус тел саралары менән белдерелмәй. Ә сифатлылыктың түбән йәки югары дәрәжәһе төрлө кимәлдәге саралар менән белдерелә ала – морфологик, лексик, синтаксик һәм контекстуаль. Был осракта предмет, күренеш сифатының норманан югары йәки түбән булуы һөйләмдә аныклаушы вазиһаны үтәгән сифаттың лексик мәғәнәһе, йәғни семантикаһы аша белдерелә. Был мәкәләлә без сифатлылыктың интенсивлығын белдереүсе лексик сараларҙың Яныбай Хамматов әсәрҙәрендә кулланылышына карайбыз. Шунан һуң иғтибарға лайыҡ: был лексемаларға эмоциональ-экспрессив бизәк тә хас [3, 72]. Теге йәки был сифаттың норманан югары интенсивлығы синтаксик конструкцияла аныклаушы функцияһында килгән сифаттың төп семантикаһы аша белдерелә: *Бейек коймалар менән уратылған Солтангәленең өйөнә якынлашкан һайын, азымын кәметте [5, 11]. — Ғәйзулла уғата кеше йәнле, изгелекле әзәм шул[4, 13]. Көрпеге араһынан һығылып сыккан борсак зурлығындай ике зур тамсы ерән һакалы буйлап тәгәрләне[5, 14]. Югереп барышлай тәрән сокорға йығылған ыңғайза Хәким карт баҫлығын уянды [5, 18]. Тирә-як тыныс, шомло [5, 347].*

Уның қояшка янған көләс йөзө алсақ, озон көрпектәрән һирпеп йылмайған сағында оло көртмәлене хәтерләткән күзгә ялт-йолт итә[5, 348].

Офок буйында укмашқан дәм кара болоттар, нимәнәндәр куркынған һымақ, әле бер, әле икенсе урынға ағылып йөрөүгән арығас, ер ситендәге бушылықка төшөп батты [5,118]. Көслө ел вақытында, шак та шок һелкәнен, йәмһез тауыш сығара [5,114-се б.]. – Их, һиндәй күркәм сәскә [5, 304]!

Зәп-зәңгәр төпһөз күккә һонолған карағайлар араһынан узғанда ер еләге, ыһы сәскәләр, сайыр есенә кушылып, иртәнге һауа хуш есен аңкытты [5, 459]. Әңер төшкән вақытта, сыскан тоторға әзерләнгән бесәйзәй, һақлык менән тирә-яғына карана-карана килеп ингән Солтангәле, изән уртаһында колас йәйеп ятқан Нәзифә еңгәһенә һыуынған сикәһенән һыйпап карағас, куркышынан йөрәге алынып, һөйкөмһөз өйзән йәһәтерәк сығып китергә ашықты [5, 9].

Түбән интенсивлык мәғәнәһе лә сифаттың төп семантикаһына һалынған булырға мөмкин. Мәҫәлән: *Йән зәһе барлығы һизелмәгән ауыл тыныс, ундағы һәр күренеш һөйкөмһөз, тоноқ кеүек күренде [5, 5]. Яртылаш емерек өйзәр, граждандар һуғышы йылдарында һык тузған кәртә-каралтылар, нимәнәндәр куркқан шикелле һерәйешеп торған йыуан карағай бағаналар тәрән қарға батқан[5, 5].*

Барлы-юклы икмәген бүлеп биргән Нәзифә еңгәһен иһлас күңелдән йәлләне Әптрәһим [5, 7]. Тәзрә аша төшкән тоноқ ай яқтыһында уның қалтыранған тәнен күреп, Ғәйзулла Биһсараның илауын аңланы [4, 62]. Қояш байыр мәлдә күкһел тоноқ һауала ақһыл-қара шаршау қабаттан йәйелде [4, 118]. Уның қулын йылығы һыу менән йыузы, тазартты, яраһына тоз һибеп, уны икенсе сепрәк менән ураны [5,433-сө б.]. Уға ышаныс мөшкөл [4, 12]. Һәр вақыт бысрақтан башқаны күрмәгән кешегә бәләкәй генә бүлмә оҫмаққа оқшаған донъяны хәтерләтә [4, 32].

Сифатлылыктың түбән йәки югары дәрәжәһе төрлө кимәлдәге саралар ярзамында белдерелә һәм бер юлы бер һөйләм эсендә лә кулланыла ала. Мәҫәлән: *Кешеләр менән тулы иркен, қиң, яқты бүлмәгә Заһит барып ингәс, партия әлкә комитете инструкторы тар ғына өҫтәл артында ултырған секретарь қызға*

низер шыбырзап айтте [5, 386]. Самородокты һимез һәм кысқа бармактары менән әйләндереп, һокланып туя алманы [4, 40].

Шулай итеп, башкорт телендә сифатлылык мәғәнәһенең норманан түбән йәки юғары интенсивлығы синтаксик конструкцияла аныклаусы функцияһында килгән сифаттың төп семантикаһы аша белдерелә ала.

Әҙәбиәт

1. Абуталипова Р.Ә. Башкорт телендәге функциональ-семантик категориялар. 4 кичәктән. 1-се кичәк. Аспектүаллек: монография. – Стәрлетамак: Башкорт дәүләт университетының Стәрлетамак филиалы, 2019. – 152 бит.
2. Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. / Отв. ред. А.В. Бондарко. – Санкт-Петербург: Наука, 1996. – 264 с.
3. Молодежь. Прогресс. Наука: Сб. материалов XVI Межвуз. науч.-практ. конф. молодых ученых (Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 26 апреля – 30 апреля 2021 г.) / Отв. ред. П.Н. Алёшин; зам. отв. ред. А.В. Сидоренко. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 2021. – 189 с.
4. Хамматов Яныбай. Бөртөкләп йыйыла алтын. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1976. – 374 бит.
5. Хамматов Яныбай. Юргашты. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1980. – 464 бит.

©Хайбуллина Г.Б., 2023

УДК 81.3

Хәсанов А., студент

*Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

“УРАЛ БАТЫР” ЭПОСЫНЫҢ ХУДОЖЕСТВО ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются художественные особенности эпоса «Урал батыр».

Ключевые слова: башкирский эпос, Урал батыр, мифический герой, эпическое произведение.

Abstract. Annotation. This article discusses the artistic features of the epic "Ural Batyr".

Keywords: Bashkir epic, Ural batyr, mythical hero, epic work

«Урал батыр» – күп планлы, катмарлы эпик комарткы. Шиғыр төзөлөшөндә лә, тел-һүрәтләү сараларының кулланылышында ла кобайыр стиле закондары һаклана. Әммә художестволы әҙәбиәт жанрзары күзлегенән карағанда, «Урал батыр»зы күп планлы фантастик роман тип тә, драматик поэма тип тә атарға мөмкин. Драматик поэма тип атаузың ерлеге лә юк түгел, сөнки кобайырзың конфликтка бай йөкмәткеһе диалог һәм монологтарға нигезләнеп асыла. Бөгөнгө романдарзың һәм поэмаларзың тамырзары хақында уйлағанда, «Урал батыр»зың ошо жанр үзенсәлектәре күз алдына баһа.

«Урал батыр» эпосы билдәле ғалимдар Ким Әхмәтйәнов, Әнүр Вахитов, Ғәли Сәйетбатталов, Рауил Бикбаев, Вәли Псәнчин, Зиннур Ураксин, Мөхтәр Сәғитов, Әхмәт Сөләймәнов, Роберт Байымов, Тимерғәле Килмөхәмәтов хезмәттәрендә йөкмәтке һәм форма берлегендә киң яқтыртылған, фәнни яктан анализланған.

Билдәле булыуынса, эпос әкиәт менән башланып китә: «Борон-борон-борондан, кеше-мазар килмәгән, килеп аяк баһмаған (ул тирәлә коро ер барлығын һис кем белмәгән), дүрт яғын диңгез уратқан булған, ти, бер урын». Артабан без төп геройзар менән танышабыз. Әсәрзә уларзың эш-хәрәкәттәре, уй-кисерештәре, бәхәстәре ентекле һүрәтләнә. Әгәр Йәнбирзә карт образы күберәк телмәре, ир бала тәрбиәләүгә йүнәлтелгән өгөт-нәсихәттәре аһа асылһа, Урал, Шүлгән һәм башка геройзарзың сифаттары телмәрзәре аһа ла, эш-хәрәкәттәре, кылык-фиғелдәре ярзамында ла асыла. Диалог, монологтарзан тыш әсәрзә ав тор телмәре лә бар. Мәсәлән, эпос автор хикәйәләүе менән башлана. Был хикәйәләүзәр мифологик күренештәргә, фантастик хәл-вақиғаларға реаллек сифаттары өстәй һымак. Шул рәүешле әсәрзә автор хикәйәләүе, диалог, монологтар аралашып килә, һәм был поэтик алым йөкмәткеһе байытыуза һәм образлы һүрәтләүзә ифрат отошло.

Әсәрзәң йөкмәткеһен образлы асыуза тел-һүрәтләү сараларының роле зур. Был йәһәттән «Урал батыр» эпосы – башкорт йәнле һөйләү телмәрен, әзәби һәм поэтик тел күркәмлеген үзендә туплаған бай стилле әсәр.

Бына “Урал батыр”зың башланып киткән тәүге юлдарына ғына иғтибар итәйек:

Борон-борон борондан
Кеше-мазар булмаған,
Килеп аяк баһмаған
(Ул тирәлә коро ер
Барлығын һис кем белмәгән),
Дүрт яғын диңгез уратқан
Булған, ти, бер урын.

Унда булган, ти, борон
Йәнбирзе тигән карт менән
Йәнбикә тигән бер карсык,
Кайза барһа, уларға
Ул урында юл асык.

Күренеүенсә, әкият рәүешендәге башланыш фәкәт шиғри формаға, уның да ярым ирекле рәүешенә королған. Ул күнелдән сығарып әйтә барыр өсөн дә, ятлап алырға ла анһат.

Эпостың бай йөкмәткеһе, тәрән гуманистик асылы йәштәргә башкорт ырыуларының барлыкка килеүе, ғәзеллек һәм яуызлык көрәше, үлем һәм үлемһезлек, халықтың донъяға карашы һәм уны аңларға тырышыуы, йәшәйеш, төрлө ғөрөф-ғәзәттәр, йолалар тураһында уйланырға киң мөмкинлектәр аса. Ошо тормошсан йөкмәткенә сәсәндәр ифрат халыксан тел һәм төрлө поэтик һүрәтләүҙәр аша быуындан быуынға күсереп, укыусыға еткерә килгән.

Эпостың йөкмәткәһенә лә, тел-стиленә лә эпик һүрәтләү хас. Быны без хәл-вакиғаларҙы, геройларҙың портретын, предметтарҙы, йәнлектәрҙе, төрлө күренештәрҙе тасуирлауға асыҡ күрәбез. Асыл ағас, донъяға нур һибәүсә алтын сәсле һомай, Катил, уның ярандары, Акбузат, үлә алмай интегеп йөрөгән карт – барыһы ла эпитет, сағыштырыу, гипербола кеүек троптар ярҙамында сағыу итеп тасуирлана. Был һүрәтләүҙәрҙә авторҙың һокланыуы, үкенестәре һәм нәфрәт тойғолары сағыла. Бына нисек бер-береһенә сағыштырып тасуирлана Катил батшалығында карсык менән кыз:

Бүре талап, өзгәләп,
Һырзай канға тузғандай, –
Телгеләнгән арһаһы,
Айырылған елкәһе,
Сүплек типкән тауыҡтай,
Кул-аяғы ярылған;
Тамыр ашап, ер казып,
Ауыз-бите карайған,
Кырау һуккан үләндәй,
Йөзө-төсө һарғайған, һуплап юнған ағастай,
Балғыр ите һулыған,
Бирте уңалған ағастай,
Елек башы сурайған
Бер карсыкка һырышқан.
Көнгә янған тәндәрән,
Шырт каплаған сәстәрән,
Һуплап юнған ағастай,
Балғыр ите, беләген,
Ауза туйған кыйғырзай,
Кәпәйеп торған күкрәген,
Күрән аша йымылдап
Торған күлдәй күзәрән,
Бал кортондай ыҡтымат
Нескә һылыу билдәрән, –
Оялыпмы, курқыпмы,
Карсыкка һырышып маташқан
Бер һылыу кызыкайға
Урал барып тап булған.
Урал яҡын барған, ти...

Тасуирлауҙың төп алымы – сағыштырыулар аша автор йәмһезлек (сирканыу) менән матурлыҡты (һокланыу) һүрәтләй, строфаларҙағы юлдар һаны ла тигез. Тимәк, кобайырза строфалар төзөлөшөндә лә шиғриәт закондары нык һаклана.

Эпоста тасуирлауларҙың төрлө формаһы кулланыла. Бер осрақта улар аз ғына сағыштырыулар менән бирелә. Мәсәлән: «Ерзе тырнап, үкереп, шылағайын ағызып, тауҙай үгез килгән, ти»; «тәне йөнтәс айыуҙай, үзәрә зур дейеүҙәй, дүрт батыры килгән, ти». Ә бына Акбузатты тасуирлағанда уның бөтә буй-һынына тулы кылыҡһырлама бирелә (эйәр, колак, ял, баш, түш, тояктар, күз, муйын һ.б.), артабан көс-ғәйрәте һүрәтләнә. Уға һокланмау мөмкин түгел. Сағыштырыулар йә йәнлектәргә, йә үсәмлек һәм ағастарға бәйләп бирелә (куян күзле, баҡыр күз, кысыр йылан тамаклы һ.б.). Бындай алым, бәлки, *боронго тотемистик* карашы йөгөнтоһона *бәйләнгәндәр*.

Өсәрҙәге мифик заттарҙың (дейеү, үгез, Катил, Кәһкәһә һ.б.) *тышкы киәфәте ентекле тасуирлана, ә Йәнбирзе менән Йәнбикә, Урал менән Шүлгән* портреты эпоста бирелмәй, тип әйтерлек. *Шуға карамастан, уларҙың* телмәре, кылған эштәре, *фәлсәфәһе һәм* көс-көүәте безгә был геройларҙың да *киәфәтен күз алдына*

бастырырга ярзам итә. Шулай итеп, эпос *поэтик диалог һәм монолог менән* поэтик характеристика әсәрҙең образлы йөкмәткеһен тыузырыуға мөһим роль уйнай. Юғарыла *күрһәтелгән һүрәтләү сараларынан* башка әсәрҙең стиленә хас *бүтән үзенсәлектәрҙе лә күрһәтергә* мөмкин. Башта әйтелгәнсә, *кобайыр халықтың йәнле һөйләүенә хас* һүзәр, һүзбәйләнештәр, *әйтмәдәр һәм фразаларға бик бай.*

Кеше-мазар, донъя-мазар, *касқан-боҫқан*, мыр-мазар, кыз-кыркын, ир-ат, хәл-әхүәл, ир-кол, *кошкорт, ир-батыр, уйлап-нитеп* тормайынса, он-талкандай итегез, *койон-дауыл, кыран-яран, күк-* күмгәк, ауырыу-сырхау, ауыртыныу-һызлану, *аһ-вах, сакырып-ялбарып*, алыып-канғып кеүек тормош-көнкүрешкә, *донъя һәм ғашлә* мәшәкәттәрәнә, геройзар араһындағы *катмарлы мөнәсәбәттәргә* бәйлә кулланылған парлы һүзәр – *әсәр* теленең халыксанлығын күрһәтеүсә бер миҫал.

Әсәрҙә синоним, антоним кеүек саралар һәр *биттә, хатта һәр* строфала тип әйтерлек осрай.

Түбәндәге миҫалдарға игтибар итәйек.

Икәүзән-икәү шул ерҙә
Башлап ғүмер иткән, ти,
Тора-бара ул икәү
Ике уллы *булып киткән*, ти.
Шүлгән булған *олоһо*.
Урал булған кесеһе;
Бүтән кеше күрмәйенсә,
Ситкә китеп йөрәмәйенсә,
Тик йәшәгән дүртеһе,
Донъя-мазар *йыймаған*,
Кашыгаяк тотмаған.
Казан асып, ут яғып,
Улар донъя көтмәгән.

Килтерелгән строфала кулланылған «ғүмер иткән», «*йәшәгән*», донъя көтмәгән» һүзәрә һәм һүзбәйләнештәрә бер үк *мәғәнәгә әйә* булып, Йәнбирҙә ғайләһенең тормош-көнкүрешен, *кайғы* белмәй йәшәйешен күз алдына бастыра.

Ауырыу – һызлау, кайғы – *этлек, илау – һыктау*, «Йоланан да куркмайым, үлемдән дә, *өркмәйем*», «Кан *илаған әсәләр, һыктап торған* аталар», «Комһарланып, каш тәйөп», «*Барыһы күккә баккан*, ти», «*Бөгәһе лә карашкан*», «*Карап торзом күктән мин*», “Канлы һуғыш, яу асқан», «*Һуғышкандар*, ти, быллар, *алышкандар*, ти, быллар» кеүек миҫалдарҙан күренеүенсә, кобайырҙа *лексик* синонимдар ярзамында автор геройзарҙың физик *хәл-торошон* һүрәтләй.

Эпоста тапкыр һүзәр һәм һөйләмдәр йыш кулланыла. Улар тора-бара үзәрә мәкәл-әйтәм булып киткәндәр, күрәһең.

Күккә лә осор – якшылыҡ,
Һыуға ла батмаҫ – якшылыҡ,
Телдән дә төшмәҫ – якшылыҡ,
Бары эшкә баш булыр,
Үзеңә лә, кешегә лә
Мәңге йәшәр аш булыр.

Кабатлауға нигезләнгән был строфала тормошта йәшәүҙең төп принциптары асыҡ әйтәп бирелгән, һәм был фекер күп кенә башкорт халыҡ мәкәлдәрәндә раҫлана («Якшы бала иленә баш булыр, яман бала иленә хас булыр»; «Якшылыҡка якшылыҡ – һәр кешенән эшелер, яманлыҡка *якшылыҡ* – ир кешенең эшелер»; (Якшының үзе үлһә лә, эше *үлмәй*) **һ.б.**).

«Икегез зә балаһығыз, күзебезҙең караһығыз», «Көшөзөнә сөслөһө үлем була түгелме?», «Якшынан эскәнә – һыу булыр, ямандан эскәнә – ыу булыр», «Күз карамдай һаналған илгә кашка икәнһең», «Илгә батман килтергән һине кашка тип белдем», «Тел өстөндә тел куймай яуабыңды көтәйем», «Донъялағы – донъяла кайтты, тинең һин үзең», «Батырҙан ир тарыкмаҫ» кеүек тапкыр һөйләмдәр, афоризмдар халықтың йәнле һөйләү телендә, әзәби ижадта бөгөн дә йыш кулланыла.

Кобайырҙа «йола» һүзенә бәйлә фразаларҙың күп кабатланыуы юкка түгел. Йәнбирҙә ғайләһенең, Урал батыр осраткан һәр ырыуың һәм илдең үз йолаһы һәм тәртиптәрә бар. Улар шул йола буйынса йәшәйҙәр, көрәшәләр, аралашалар. Әлбиттә, һәр берәһендә Урал батыр (якшылыҡ, изгелек символы буларак) еңеп сыға. Тимәк, эпоста халықтың якшы йолаларын, ғөрөф-ғәзәттәрән бозмаҫка һәм онотмаҫка ишара ла бар, тип әйтәргә мөмкин. («Төп йоланы белмәйенсә, ил гизеп йөрәмәйенсә...»), «Якшылыҡка якшылыҡ кыла торған йола бар», «Йола буйынса, күмәкләп, табын короп дүртәүләп...», «Ниңә йолам бозаһың, бармай ваҡыт һузаһың?», «Бар йолаһын уларҙың һомай төпсөп һорашкан», «Илгә йола булырҙай һынап белгән заңым бар...»).

Халкыбыз ниндәй ауырлыҡтарҙы, кырылыуларҙы еңеп, үзен милләт буларак һаҡлап калған икән, Урал батыр васыятына тоғролоҡ менән еңгән һәр төрлө кыйралыштарҙы. Тимәк, Якшылыҡ кылыуға ынтылған халкыбызға Тәңре, Хозай һәр сак ярзамға килгән. Ошо канундарҙан тайпылмаһаҡ, милләт булып

накланырбыз, үз телебеззә укырбыз, йырларбыз, үз сәнғәтебеззе үстөрербез, тарихыбыззы өйрәнербез, шәжәрәләребеззе, тамырыбызға хилаф килтермәй, дауам итербез. Рухи байлығыбызға эйә булып, донъя кимәленә танытырбыз. Йәмғиәткә, халыкка файзалы кеше булып, эпоста әйтелгәнсә, онотолмас зат булып, үзебеззе үзебез наклап йәшәргә кәрәк. Уның өсөн Урал батыр васыятын үтәйек: ыузан қоталайык, ил ташлап, сит яктарға олағып башқаларға олтан булмайык, якшылыкка ынтылайык. Саф күңел менән йәшәү, таза намыслы булыу-балалар тәрбиәләүзә иң мөһим шарт.

Әзәбиәт

1. Башқорт халык ижады. XIII том. – Өфө: Китап, 2009.
2. Башқорт теленең һүзлеге. – Мәскәү, 1993.
3. Буракаева М.С. Ак балык. – Өфө: Китап, 1995.
4. Вәхитов Ә. Сейәлетүбә. – Өфө, 1985.
5. Хисаметдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. – М.: Наука, 2010.

©Хәсәнов А., Хәбибуллина З.Ә., 2023

УДК 81'373

Чистогашева Ж.Ә., студент

*Научный руководитель: Боргояков В.А., канд.филол.н., доцент
ФГБОУ «ХГУ им. Н.Ф. Катанова», г. Абакан (Россия)*

О ЛЕКСИКЕ СВАДЕБНЫХ ОБРЯДОВ В ХАКАССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной работе рассматривается лексика свадебных обрядов хакасов и в их языке. Данная лексика отражает языковую картину мира хакасов, которая в современный период уходит на периферию.

Ключевые слова: хакасский язык, лексика, лексика свадебных обрядов, языковая картина мира.

Abstract. This paper examines the vocabulary of wedding ceremonies of the Khakas and in their language. This vocabulary reflects the linguistic picture of the Khakas world, which in the modern period goes to the periphery.

Keywords: Khakas language, vocabulary, vocabulary of wedding ceremonies, linguistic picture of the world.

Свадьба является одним из самых основных праздников любого народа. В описании свадебных обрядов хакасского народа используются различные слова, для обозначения тех или иных участников данного мероприятия, а также для обозначения этапов этого процесса. В нашем языке еще можно выделить слова, использовавшиеся нашими предками в недалеком прошлом.

Актуальность данной темы заключается в выяснении и сохранении обрядовой лексики, так как идет разрушение традиционных свадебных обрядов. Свадебная лексика помогает воссоздать весомый фрагмент языковой картины мира носителей хакасского языка, а так же отражает отношение народа к созданию семьи и продолжения своего рода. Целью статьи является анализ исторической сущности хакасской традиционной свадьбы и определение лексики, связанной с ней. Мы ставим задачи: изучить и проанализировать научную литературу по истории хакасской свадьбы, рассмотреть историю хакасских свадебных обрядов и обычаев, систематизировать слова и словосочетания, характеризующие данное мероприятие.

Объектом исследования стали свадебные обряды хакасов и обрядовая свадебная лексика. Предмет исследования: лексика свадебных обрядов хакасов и особенности употребления.

Хакасы особенно ответственно подходили к выбору спутника жизни, потому что от этого на прямую связано здоровье и благополучие детей. Когда сын достигал возраста, подходящего для женитьбы, его родители присматривались к молодым девушкам и их семьям. Девушку выбирали из семьи с хорошей родословной, чтоб в семье были здоровые дети.

Основной формой заключения брака было «умыкание» (тутхын) невесты с уплатой калыма. Обычно влюбленные договаривались между собой о дате проведения данного мероприятия. Но иногда происходил насильственный увоз девушки. Парень приезжал в сопровождении крепких парней, так как сразу после «похищения», за молодыми отправлялась погоня (сүргүн). Если девушка соглашалась выйти замуж, сүргүн обязательно приглашали за стол, в случае, если девушка была против, то семья молодого человека должны были вернуть ее, и заплатить за обесчестенье.

Сразу после тутхына проводился обряд по расплетанию девичьих косичек (сүрмес) и заплетанию кос замужней женщины, который называется «сас тойы». После заплетания кос невесте посаженная мать (пазыртхан иче) проводила по волосам правую переднюю голень забитого скота (чода) и бросала в сторону неженатых парней. Считалось, что кто завладеет чода удачно жениться.

Далее проводилась основная свадьба (улуғ той). Ее проводили исключительно в доме жениха. На ней обязательно проводили обряд по поклонению небесным светилам и Богине огня. Улуғ той праздновали несколько дней, а затем отправлялись в дом родителей невесты. В доме родителей невесты жениха встречали

разными испытаниями. В основном улуғ той праздновали три дня. Третий день свадьбы называется «тун той», в этот день невеста входит в дом родителей жениха, на правах невестки.

Слова связанные со свадебными обычаями.

Абызын – невестка (*жена брата или другого родственника мужа по отношению к жене другого брата или родственника*),

Арзирга – сватать замуж,

Айга-қўнге пазыртханы – ритуал поклонения луне и солнцу, которое проводилось во время свадьбы (букв. поклонение луне и солнцу),

Ат чобаа – штраф, плата за пот лошадей (букв. за усталость лошадей) (*в виде подарка гонцам, пустившимся в погоню за украденной девушкой, по обычаю это были братья девушки*),

Алачых – алачык, временный свадебный шалаш (*символизирующий жилище молодых, туда садили невесту и клали свадебные подарки*),

Ибленерге – жениться (букв. обзаводиться домом, семьей),

Инчі – приданое невесты,

Изер ат – лошадь во всем убранстве (*приданое невесты*),

Имчек агы – подарок за материнское молоко (которая состояла из платья или платка 25-100 рублей деньгами),

Иреннер учазы – мужское застолье (*делали с южной стороны юрты*),

Ипчідер учазы – женское застолье (*делали в северной стороне юрты*),

Иртенгі уча – утреннее застолье (*устраивали на следующий день после заплетания кос*),

Ирде одырага – жить в замужестве (*быть на иждивении*),

Ідіс ахсы – початие (*чтобы успокоить родственников молодой, через ограду бросали один торсук вина*),

Ічірткен – суженый (жених или невеста) (*по старинному обычаю хакасов: иногда родители новорожденных мальчика и девочки на определенных условиях с кем-либо из друзей, хороших знакомых договаривались женить их по достижению совершеннолетия*).

Кип кизірт – ее в награду получали те, кто выделял в приданое невесте скот (букв. одевать одеяние),

Кізі аларга – жениться (букв. взять человека),

Кічіг чарас – малая мировая (*на нее приезжали только мужчины, которых частенько встречали кнутом, и устанавливается размер калыма*),

Килін – сноха, невестка,

Кізіліг – женатый, замужняя (букв. с человеком),

Кізёо ааллааны – этн. первая поездка молодоженов к родителям невесты (букв. приезд зятя в гости),

Кізёге кірерге – быть примаком (*войти в семью жены*) (букв. зятем входит),

Кізё пазыртарга – заставить поклоняться родителям невесты (*о зяте*) (букв. поклонят зятя) (*часть свадебного обряда, при которой жених, впервые появившись в доме невесты, поклоняется старшим родственникам невесты*),

Кўснең тударга – брать замуж насильно (букв. силой держать),

Молчаг арагазы – помолвка (букв. назначенное застолье) (*бывала за три года до свадьбы*),

Нандыт (кічіг арага алай кічіг уча) – малый пир, малое застолье (*на следующий год весной родители мальчика устраивали угощение родителям девочки*).

Наа пала – невестка (букв. новый ребенок),

Отха пазыртханы – ритуал поклонения домашнему очагу (*часть свадебного обряда, при которой ведущая женщина вместе с невестой поклоняются огню*),

Отха тастирга – кормить покровительницу огня (букв. бросать в огонь) (*бросая в огонь кусочки пицци или брызгая вином в огонь*),

Оол ойыны – вечером парни и девушки устраивали мужской хоровод (букв. игры мужчин),

Одырырга – перен. давать согласие остаться жить с женихом (букв. сидеть) (*о похищенной девушке*) (*так спрашивали братья невесты, приехавшие на погоню*),

Өдн той – основная свадьба,

Пас ат хаңза – трубка для курения (*в подарок привозили отцу молодой орнаментированную трубку и вышитый кисет в придачу*),

Пір сёок алыспас – хакасы не заключали браки между представителями одного сеока (букв. с одного сеока не обмениваться),

Пил худагай – поясничная сваха (*т.к. у обоих дети еще на поясице*),

Пас аттыг арага – пир в честь получения лошади за голову невесты,

Пас худагай – главная сваха (*обычно ею являлась старшая невестка жениха*),

Пас ат – лучший конь, отца жениха (*подаренный за девушку*),

Пазыртхан іче – посаженная мать (букв. мать, поклоняющая невесту) и отвечала за все основные ритуалы, связанные с невестой,

Сас тойы алай кичіг той – помолвка, свадьба по случаю заплетания кос (в день, когда приводят невесту в дом жениха, у невесты расплетают девичьи косички – сурмес – и заплетают в две женские косы – тулун),

Сурнин пасча – пока старший брат не женится, младшему нельзя жениться, иначе старший брат будет несчастным (букв. давит на образ),

Саблыг той – свадьба по-чести (праздник после сватовства по-чести),

Сураг арагызы – вино спроса (праздник первого приезда сватов по –чести),

Сургуң – отец будущей невесты собирал отряд в 20-30 человек и отправлял в погоню (букв. погоня),

Сахпа – свадебная шапочка, которую надевали после заплетания волос,

Туюх худа – глухое сватовство (сговор родителей еще не родившихся детей),

Туктиг уча – волосатое застолье (так назывался следующий приезд осенью, сватов к родителям невесты),

Тазынныг уча – застолье с быком (следующий приезд осень так именовался),

Тамкылыг арага – вино с табаком (угощение следующей весной).

Талганныг арага – вино с талканом или талганныг уча (застолье с талканом, следующий весенний приезд),

Теенджек – девичник (заключительный обряд сватовства брака по-чести),

Торгин – праздник приезда невесты к родителям,

Тумах – способ закрывания лица невесты,

Тун той – праздник начала семейной жизни,

Тулун сыгар – церемония открытия лица и показ новых кос,

Тохпах хамчы – дядя матери невесты или ее старший зять нагайкой три раза стегали по спине стоящего перед ними на коленях жениха,

Улуг арага – великий пир алай улуг уча – великое застолье (окончательное угощение весной сватовства по-чести),

Улуг чарас – большая мировая (на которой решали все вопросы о проведении свадьбы),

Улуг айах читирерге – преподносить большую чашу (вина) (подносилась родителям и близким родственникам невесты в день свадьбы или дорогим гостям на праздниках),

Уча хабарга – (часть свадебного обряда) поднимать на подносе говяжий крестец (кто-л. из близких родственников, с которым заранее договариваются, берет мясо, увозит этот кусок к себе и угощает близких родственников),

Хыс тойы – девичий праздник (прощание с девушками, на кануне свадьбы),

Хыс ойыны – девичий хоровод перед свадьбой (прощание с девушками на кануне свадьбы),

Хыс аргачаң кизи – сваха,

Хыс ааллат – букв. девушку гостить (на второй день после свадьбы везли молодую семью к ее родителям),

Хол алысханы – букв. бить по рукам (соседи или родственники договаривались сосватать своих детей и били по рукам).

Хайахтыг уча – масляное застолье (так называлось осеннее угощение сватовства по-чести),

Харагы уча – ночное застолье (после заплетания кос устраивали вечернее пириество),

Чахсыдаң алысханы – брак по-чести (так называлось сватовство малолетних детей),

Чулун пасча – букв. давить на лицо (матери на свадьбе своего сына запрещалось надевать серьги, иначе жених будет морально подавленным)

Чалаас уча – голое застолье (называли весенний приезд сватов),

Чарас – согласие, перемирие между родителями жениха и невесты (по народной традиции родственники жениха являлись к родителям невесты повиниться за то, что умыкнули их дочь, при этом договаривались о сумме калыма и дне свадьбы, перемирие сопровождалось обильным угощением и выпивкой),

Часхы арага – весеннее вино, паза кўсқў арага – осеннее вино (так называли, угощение сватам от родителей мальчика, которое привозили каждый год весной и осень до совершеннолетия детей).

Бзыргалыг арага – вино с сережками (так назывался второй приезд сватов по-чести).

Свадебные обряды хакасов для всех этнических групп были едины. В них отражены пережитки разных социальных норм и исторических эпох, многогранность традиционной культуры народа. Изучение роли и значения традиционных свадебных обрядов, связанной с ними лексики предоставляет возможность выяснить происхождение и раскрыть их сущность.

Литература

1. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сөстiк. – Новосибирск: Наука, 2006. – 1114 с.
2. Бутанаев В.Я. Традиционная культура и быт хакасов: пособие для учителей. – Абакан: Хакас. кн. изд-во, 1996. – 221.

© Чистогашева Ж.Э., Боргояков В.А., 2023

КРУГОВОЕ ДВИЖЕНИЕ В СВАДЕБНЫХ ОБРЯДАХ БАШКИР КАК СПОСОБ АКТИВАЦИИ БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ

Аннотация. В обрядовой практике башкир особое место занимает круговое движение. Это явление имело место и в свадебных церемониях для активизации благопожеланий, где служили сохранению счастья и благополучия молодожёнов. В статье освещаются особенности кругового движения, их значение, основные движения в свадебных обрядах.

Ключевые слова: благопожелания, круг, движение, магический обряд, тенгрианство, свадьба, невеста.

Abstract. Circular movement occupies a special place in the ritual practice of bashkirs. This phenomenon also took place in wedding ceremonies to activate well-wishes, where they served to preserve the happiness and well-being of the newlyweds. The article highlights the features of circular motion, their significance, the main movements in wedding ceremonies.

Keywords: benevolence, circle, movement, magic rite, tengrianism, wedding, bride.

Свадебный обряд башкирского народа – уникальное наследие, вобравшее в себя древнейшие воззрения о человеке, модель жизнедеятельности, свод норм и правил этикета, бытового и ритуального поведения.

Человек рождался, жил и умирал под регуляцией обряда, переходы индивида из одного жизненного этапа на другой санкционировались семейными, родовыми празднествами. Обрядовый фольклор с социологической точки зрения приобщал человека к законам общества и представлял собой институт воспитания тела и духа, школу творческих начал, а с другой, филологической точки зрения, обрядовый фольклор – это уникальный образец народного творчества, художественно обобщивший архаичные мифы и реалии, верования и быт [Султангареева, 2006: 3].

Благопожелания были обязательной частью любой башкирской свадьбы, они и сейчас остаются одними из активных свадебных жанров. «Благопожелания – основной жанр переходных обрядов. Их определяющая идейная направленность – благословление, нравоучение. Эмоционально-экспрессивный строй и форма благопожеланий граничит с заговорами, заклинаниями, т.к. в их истоках также лежат верования в магию слова. Слово здесь как жертвоприношение, заклинание, кодирование желаемого» [Султангареева, 2006: 125]. Основной темой благопожеланий являются констатация народных представлений о нормах и правилах поведения молодоженов. Благопожелания в народе называли *телэк* или *алгыш*.

Характерный пример благопожеланий невесте:

Инде беззэн китерһең,
Үзең донъя кетөрһең
Кайны менән кәйнәңә
Кәзер-хөрмәт итерһең

Теперь ты от нас уедешь,
Сама будешь жить
Окажешь уважение и заботу
Свекру и свекрови.

[БНТ, 1995, 1 том: 471]

Мотив деторождения в благопожеланиях стержневой, передающий идеологию культа плодородия. Основное пожелание нагнетается так, что получает гиперболический характер:

Ай за тап,
Йыл да тап,
Йыбанмаһаң –
Көн дә тап!
Каждый месяц рожай!
Каждый год рожай,
Если не лень – Каждый день рожай!

[Султангареева, 2006: 116].

Благопожелания отображают не только добрые пожелания молодежи, но и высокие нравственные требования, возлагаемые народом на будущее поколение.

Благопожелания отличаются пословично-поговорочной манерой высказываний, повелительным стилем, обращенностью к конкретному лицу (невесте). Назидания-напутствия содержат огромную воспитательную цель, потому что требования к невестам были очень серьезные, их к семейной жизни готовили с детства.

Обычно обряд одариваний, благопожеланий-напутствий невесте устраивался на третий день свадьбы или перед самым отъездом ее из родительского дома. Обряд благожеланий, *сеңләү* – все обряды сопровождались круговыми танцевальными движениями, активизирующими их. Вобравшие основные мировоззренческие стереотипы тенгрианского учения о принципах, способах поведения человека в мире, сакральные и этические функции круга продолжают в круговых движениях с танцевальными элементами, в котором, обычно, исполнители держатся за руки.

Круговые движения в обрядах существовали у всех народов, в том числе и у башкирского народа, имели глубокий, сакральный смысл. Они были важной частью жизни людей, способом единения с божествами и с природой.

Круг – действие, имеющее магию исцеления, защиты, вбирающее значения способов управления природными стихиями, укрепления воли, приобщения к духовным ценностям и т.д. В магических обрядах проецируется охранное значение круга: свой ночлег путник на незнакомом месте очерчивает кругом; больного человека окуривают, обходя несколько раз вокруг него; невеста, прощаясь с домом, три раза обходит его.

Многие башкирские танцы исполнялись с сохранением движения по кругу. Согласно башкирским легендам и преданиям, круг символизировал собой оберег от злых сил, болезней, бедствий [Шагиева, 2018: 85].

Круговая линия являет ритмизированное хождение, в центре которого стоит невеста, как бы образуя малый круг внутри большого, вместе со скандированными благопожеланиями. Основное внимание в них уделялось кружению вокруг невесты или же парному кружению каждой из участниц танца с невестой. Круговое движение, исполняемое девушками возле невесты, имеет целью пожелание счастливой жизни молодой семье и каждой из участниц праздника. «Ритмичные удары, хлопки в обрядовом исполнении имеют семантику закрепления, утверждения сопровождающего слова или телодвижения, мелодии, игры и т. д.» [Султангареева, 1994: 10].

Участницы обычно выполняют простые движения по кругу, играя кистями рук: поднимают их высоко над головой или же направляют вниз, быстро трясут кистями, подергивают плечами, хлопают, выполняют движение простыми шагами по кругу и элементы плясовых движений, скользят по полу ступнями т.д. Эти движения выражают радость, любовь и пожелание счастливой жизни молодоженам.

Двигались по кругу по солнцу или против солнца. Внутренний круг двигался против внешнего.

Особое место в свадебной церемонии занимал обряд *сеңләү*. Он совершался в последний день свадьбы, когда провожали невесту в дом жениха. Исполняя обряд, девушки тоже вставали в круг. Взявшись за руки, они шли простым шагом против хода солнца, а в центре танцевала невеста. Пелись прощальные песни. На первую половину мелодии невеста «переменным ходом» шла по кругу, на вторую, обнявшись за плечи с одной из подруг, кружилась в центре. Молодая невеста танцевала по очереди с каждой из подруг, как бы прощаясь с ними. Потом выполнялся обряд *сеңләү*.

По окончании обряда заплетания косы на голову невесты тоже совершалось круговое хождение вокруг невесты под напевную речитацию: «Без үстергән кыз бала» («Мы вырастили невесту»). «Ритмическая организация данной мелодии отвечает размеренному, особому обрядовому шагу вокруг невесты. Хождение по кругу – традиционное явление башкирских игр, празднеств и обрядов» [Хакимьянова, 2018: 112].

Надо отметить и то, что башкирские девушки в круговом движении (в танце) никогда не делали резких движений, не подпрыгивали высоко, а выполняли плавные движения. Этим они активизировали благопожелание спокойной и размеренной жизни.

Девушки обычно одевались ярко. Имелись у них нососники, подвески, обычно это были цветные ленточки с густо нашитыми монетами, которые при ходьбе напевно и красиво звенели. Этот звон издревле считался отпугивающим дурные силы. Вместе с тем в них заложена идея продуцирующей любовной магии. Звон монет также передает любовные чувства, взволнованное эмоциональное состояние гостей и участников свадьбы.

В тенгрианских воззрениях почитание Солнца занимает особое место. В круговом движении танцующие обращаются к Богу тэнгри: поднимают руки высоко к небу, водят круг по солнечному движению, начиная ход с правой ноги, при этом поднимая и опуская соединенные руки. В этих движениях заложены идеи бесконечности и вечности.

Примечательны его общие черты: коллективность, медленное движение с ускорением, скандирования слов, динамичные кружения, громкие дробы (тыпырзык). Основные движения танца: «переменный ход» и «дробь с притопом», щелчки пальцами рук, повороты и т.д.

В древности кружение в башкирских танцах имело магический смысл, и в свадебных танцах оно, очевидно, означало оберег невесты, пожелание ей благополучия, счастья. В композиции танцев прочитываются идеи почитания стихий, божества тэнгри и привлечения добрых сил.

Башкирское круговое движение «түнәрэк», как традиционная модель единения, усиления эмоций, и сейчас популярен в народных гуляниях, празднествах и свадьбах, является самым мобильным способом поддержания всеобщего веселого настроения, исполняется на особом подъеме эмоций.

Магическое содержание поверий, примет эволюционирует в этико-эстетическое и обуславливает идейно-тематическую специфику благопожеланий. Напутствия, назидания, пожелания, высказываемые невесте в момент отъезда, – отражение народных гуманистических, нравственных принципов, не теряющих свое значение по сегодняшний день.

Литература

1. Башкирское народное творчество. Т.1 / Отв. редактор Г.Б. Хусаинов. – Уфа: Китап, 1995. – 560 с.
2. Наши праздники, обряды / Составитель Аюпова Р. – Уфа: Китап, 1985. – 208 с.
3. Нәзершина Ф.А. Рухи хазиначар. – Өфө: Китап, 1992. – 76 бит.
4. Салшанова Л.К. Свадебные причитания башкир (мелодико-композиционная структура) // Башкорт фольклоры. – Өфө, 1995. – Вып. II. – С. 103-116.
5. Султангареева Р.А. Башкирский свадебно-обрядовый фольклор. – Уфа: УНЦ РАН, 1994. – 191 с.
6. Султангареева Р.А. Башкирский туй и его семейные формы // Ядкяр. – 1999. – № 2. – С. 11-22.
7. Султангареева Р.А. Жизнь человека в обряде: фольклорно-этнографическое исследование башкирских семейных обрядов. – Уфа: Гилем, 2005. – 344 с.
8. Хакимьянова А.М., Султангареева Р.А. Башкирские свадебные песни: (текст и практика). – Уфа: Казенное предприятие Республики Башкортостан Издательство «Мир печати», 2018. – 176 с.
9. Хакимьянова, А. М. Башкирские народные такмаки // Oriental Studies. – 2019. – Т. 12 – № 3(43). – С. 492-501.
10. Шагиева Н.С. Танец и музыка в художественной культуре саратовских башкир / Культурология в современной России: школы, концепции, персоналии: Сб. ст. молодых ученых. – Саратов: Издательство «Саратовский источник», 2018. – С. 83-87.

© Шарафитдинова Л.И., 2023

УДК 811.512.141

Шафикова А.С., студент

*Научный руководитель: Бухарова Г.Х., д-р филол.н., профессор
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа (Россия)*

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКИХ И РУССКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация. В статье рассматриваются соматические фразеологизмы в башкирских и русских народных сказках. Мы обращаем внимание на то, как часто встречаются компоненты-соматизмы в башкирских и русских сказках.

Abstract. The article discusses somatic phraseological units bashkir and russian folk tales. We pay attention to how often somatic components are found in bashkir and russian fairy tales.

Ключевые слова: фразеология, фразеологизмы, соматизм, соматические фразеологизмы, сказка, башкирский язык, русский язык.

Keywords: phraseology, phraseological units, somatism, somatic phraseological units, fairy tale, bashkir language, russian language.

Фразеология – это раздел науки о языке, изучающий фразеологическую систему языка в ее современном состоянии и историческом развитии [Глотова, 2019: 7]. Объектом изучения данной науки являются фразеологизмы, или их называют устойчивыми сочетаниями слов. Изучением фразеологизмов занимались такие ученые, как В.Н. Телия, Н.М. Шанский, В.М. Мокиенко, Е.В. Радченко, З.Г. Ураксин, Ф.А. Вакк, Р.Х. Хайруллина и мн.др. Во фразеологии особую группу составляют соматические фразеологизмы, то есть те, которые имеют в составе слова названия частей тела человека. Ф.А. Вакк считал «соматизмы именами существительными с исходным значением «часть тела человека или животного» [Вакк, 1964: 29].

Актуальность данной работы заключается в том, что в соматических фразеологизмах, используемых в фольклоре, отражаются некоторые общие черты или различия в национальном характере народов. М. Шолохов писал: «Необозримо многообразие человеческих отношений, которые запечатлелись в чеканных народных изречениях и афоризмах. Из бездны времен дошли до нас в этих сгустках разума и знания жизни радость и страдания людские, смех и слезы, любовь и гнев, вера и безверие, правда и кривда, честность и обман, трудолюбие и лень, красота истин и уродство предрассудков» [Шолохов, 2004: 22].

Именно в детстве в человеке развиваются определенные черты характера, когда ребенок больше всего подвержен влиянию. Мы рассмотрим соматические фразеологизмы в башкирских и русских народных сказках, что позволяет определить то общие черты национального характера, которые закладываются в башкирском и русском народах с раннего детства. Советский языковед Э.В. Померанцева дает народной сказке такое определение: «Эпическое устное художественное произведение, преимущественно прозаическое, волшебное, авантюрного или бытового характера с установкой на вымысел» [Померанцева, 1963: 7].

В башкирских народных сказках больше всего встречаются фразеологизмы с такими компонентами-соматизмами как глаз, душа, голова. Например, в сказке «Ашнаксы» встречается такой соматический фразеологизм как «күңел һүреләү»: «Байзың күңелә һүрелде, ти» [Сулейманов, 2015: 62]. В фразеологическом словаре этот фразеологизм объясняется как: «Һалкын карау башлау, бизеү» [Ураксин, 2006: 192]. Данный фразеологизм на русском языке звучит как «душа остыла», «сердце охладело». Также фразеологизм с компонентом-соматизмом «душа» встречается в такой башкирской народной сказке, как «Йәмһүр менән Һәмһөр». «Ашанык, эстек, йырлап күңел астык» [Сулейманов, 2015: 78]. Здесь соматический фразеологизм «күңел асыу» обозначает «Көйеф-сафа короу» [Ураксин, 2006: 188]. В русском языке данный фразеологизм означает «веселиться».

В башкирских сказках часто можно встретить фразеологизм с компонентом-соматизмом «глаз». Например, в сказке «Ас һалдат» («Голодный солдат»): «Һалдат тауыш иткән-иткән дә, берәү зә уауп бирмәгәс тәзрәнән өй эсенә күз һалған» [Сулейманов, 2015: 67]. Соматический фразеологизм «күз һалыу» в фразеологическом словаре З.Г. Ураксина обозначает «Карап алыу», что означает «посмотреть на кого-либо или на что-либо». [Ураксин, 2006: 185]. Также в данной сказке можно увидеть еще один фразеологизм с таким же компонентом. «Һуқыр! Күзлә бүкән» [Сулейманов, 2015: 67]. Соматический фразеологизм «күзлә бүкән» обозначает «тирә якта ни булғанын аңламай карап торған кеше; тупас, аңра» [Ураксин, 2006: 182]. На русском языке обозначает «человека, который не понимает, что происходит вокруг, несмотря на то, что, видит это», также так говорят про глупого человека. В русском языке аналогичный фразеологизм «дубовая голова». Это означает, что человек глуп и не в состоянии думать и понимать. В башкирских сказках также можно встретить фразеологизм с компонентом «баш» (голова). Например, в сказке «Алдар Биктимер»: «Ашнаксы шул көйө башын эйә лә сығып китә» [Сулейманов, 2015: 61]. Соматический фразеологизм «баш эйеү» имеет несколько значений в зависимости от контекста: 1. «Буйһоноу, биреләү» (подчинение); 2. Ихтирам белдерәү (демонстрация уважения); 3. Инанып табынуу (поклонение); 4. Үтенес белдереп ялынуу, инәләү (молить о чем-то, при этом унижаясь); 5. Рухи төшөнкөлөккә биреләү (поддаться душевному упадку)» [Ураксин, 2006: 74]. Соматический фразеологизм в последнем значении можно встретить и в русской народной сказке под названием «Василий Царевич и Елена Прекрасная»: «Что ходишь невесел, что головушку повесил?» [Афанасьев, 1985: 79]. Соматический фразеологизм «головушку повесить» означает расстроиться. В русских народных сказках фразеологизмы с компонентом-соматизмом встречаются редко. Также в сказке «Алдар Биктимер» встречается еще один соматический фразеологизм «баш ватыу». В фразеологическом словаре З.Г. Ураксина дается следующее обозначение: «Берәй эште, мәсьәләне хәл итергә тырышып, нык уйлау» [Ураксин, 2006: 64]. В русском языке данному фразеологизму соответствует фразеологизм «ломать голову». Эти фразеологизмы в обоих языках означает «усиленно, напряженно думать над какой-либо задачей».

В башкирских народных сказках встречаются фразеологизмы с компонентом соматизмом «тамак» (горло). Данный фразеологизм можно встретить в сказке «Алдар Биктимер»: «Бар, улым, уларға ла тамак туйзырырға әйтеп кил, – тигән булды, ти» [Сулейманов, 2015: 59]. Фразеологизм «Тамак туйзырыу» в словаре З.Г. Ураксина означает: «Ашау, тукланыу» (принимать пищу, утолять голод). В русском языке можно сказать «набить брюхо», что также означает «наесться». Здесь компонентом-соматизмом является слово «брюхо», также можно сказать «живот».

Таким образом, башкирские народные сказки содержат различные фразеологизмы с соматическим компонентом. По нашим наблюдениям, в русских народных сказках соматические фразеологизмы представлены реже. Сопоставительное изучение башкирских и русских фразеологизмов показывает, что в их семантике есть некоторые общие черты, т.е. можно говорить об общих характерных чертах народов. Башкирский и русский народ можно охарактеризовать как вдумчивый, т.к. в обоих сказках встречаются фразеологизмы с компонентом-соматизмом «голова». Также башкирский народ можно назвать наблюдательным, гостеприимным, судя по соматическим фразеологизмам, встречающимся в сказках. Башкирский и русский народ также можно назвать чувствительным, близко принимающим к сердцу все горести и радости, т.к. компонент-соматизм «душа» очень часто можно встретить в лексике обоих языков.

Литература

1. Башкорт теленең фразеологик һүзлеге. – Яңыртылған, 2-се баһма. – Өфө: Китап, 2006. – 344б.
2. Башкорт халык ижады. XII том. Сатирик һәм юмористик әкиәттәр. – Өфө: Китап, 2015. – 528 б.
3. Народные русские сказки. – М.: Изд-во Наука, 1985. – 490с.
4. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: автореф. дис... канд. филол. наук. – Таллин, 1964. – 29с.

5. Радченко Е.В. Русская фразеология и культура речи: Уч.пособ. для самостоятельной работы студентов. – Челябинск: Изд.УЮрГУ, 2004. – 28с.
  6. Русская народная сказка. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1963. – 128с.
  7. Русско-башкирский фразеологический словарь: 1572 фразеологических оборота / Под ред. Э.Р. Тенишева. – М.: Рус. яз., 1989. – 404 с.
  8. Теория общей фразеологии: уч. пособ. / Сост.: Глотова Т.А, Бекоева М.Т., Цакалиди Т.Г. Сев.-Осет. гос. ун-т. – Владикавказ: ИПЦСОГУ, 2019 – 138 с.
  9. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – М.: Наука, 1975. – 193с.
  10. Фразеологический словарь современного русского языка. – М.: «Аделант», 2014. – 512 с.
- © Шафикова А.С., Бухарова Г.Х., 2023

УДК 82.512.141

Шаһыбалова Г.Р., студент

*Филми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

БАШКОРТ ТЕЛЕНЕҢ КЫЗЫЛ ҺӨЙЛӘШЕНЕҢ АЙЫРЫМ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘР

Аннотация. В статье рассмотрены особенности кизильского говора восточного диалекта башкирского языка. Показаны фонетические особенности кизильского говора, приведены примеры.

Ключевые слова: башкирский язык, восточный диалект башкирского языка, кизильский говор, фонетика, звуки.

Abstract. The article discusses the features of the Kizil dialect of the eastern dialect of the Bashkir language. Phonetic features of the Kizil dialect are shown, examples are given.

Keywords: Bashkir language, eastern dialect of the Bashkir language, Kizil dialect, phonetics, sounds.

Хәзерге төркиәттә башкорт теленең диалекттар системаһында өс диалектты айырып йөрөтәләр: көнсығыш, төньяк-көнбайыш һәм көньяк. Көнсығыш диалект Башкортостандың көнсығыш өлөшөн, Силәбе, Курған өлкәләренең айырым райондарын һәм Свердловск өлкәһенең бер төркөм ауылдарын үз эсенә ала [Максютова, 1976]. Башкортостандың төньяк-көнбайыш райондары, Пермь крайының, Свердловск өлкәһенең кайһы бер райондары башкорт теленең төньяк-көнбайыш диалектына карай [Миржанова, 1991,5]. Көнъяк диалект иһә башлыса Башкортостандың үзәк һәм көньяк райондарында, Ырымбур, Һарытау, Һамар өлкәләренең кайһы бер райондарында таралыш тапкан. [2; 13]

Башкорт дөйөм халык теле составында Көнъяк, Көнсығыш, Төнъяк-көнбайыш диалекттары бар. Һәр диалект һөйләштәргә бүленә. Көнъяк диалект Эйек-Һакмар, Урта һәм Дим һөйләштәренән тора. Көнсығыш диалект Кызыл, Өй-Мейәс, Арғаяш һәм Салйот һөйләштәренән, ә төньяк-көнбайыш диалект Каризел, Танып, Түбәнге Ағизел, Ык, Ғәйнә һөйләштәренән тора [1; 137].

Һөйләштәрҙең бөтә үзенсәлектәрен уларҙың территорияһында ғына калмайынса, бүтән кәрҙәш телдәрҙә лә осрауы мөмкин. Диалекттарҙың һәм һөйләштәрҙең үзенсәлектәре территория менән бәйлә, шуға күрә лә улар лингво-географик метод менән дә өйрөнөлә. Башкорт теленең диалекттары бер-береһе менән табиғи тарихи бәйләнештә. Бөтә диалекттарҙың вәкилдәре бер-береһен аңлайҙар һәм аралашалар. Сөнки төрки телдәр бер-береһенә яқын, уларҙың төп һүзлек фонды һәм грамматик төзөлөшө бер [1;138].

Көнсығыш диалектка Өбйәлил, Учалы, Балакатай, Мәсетле, Дыуан, Кыйғы, Салауат, Баймак (төнъяғы), Бөрйән (төнъяғы) райондарында йәшәгән, шулай ук Силәбе, Курған, Свердловск өлкәләрендә йәшәгән башкорттарҙың һөйләштәре карай. Был диалект биләгән ерҙәрҙә катый (оло катый, бала катый, ялан кайтайы), табын (кара табын, барын табын), әйле, көзөй, кыуакан, күбөләк, тиләү, тамъян, карағай кыпсақ, салйот, һеңрән, һызғы, бәләкәтин ырыуҙары йәшәгән [1; 152].

Был диалекттың һөйләштәрен билдәләгән төп һызат – -л өнөнән башланған ялғауҙарҙың, һүзҙең ниндәй өнгә бөтөүенә карап, дүрт фонетик вариантта килеүе - -л, -д, -т, -з өндәренән башланыуы. -лык, -лы, -ла, -лаған, -лата, -лан һ.б. ялғауҙар:

1. -п, -т, -с, -с, -ш, -ф, -к, -к, -х өндәренә бөткән һүзҙәрҙән һуң -т өнөнән башланалар: сүплек – сүптек, кот – котто, сус – сүсте, бәс – бәсте, иш – иште, саф – сафлык – сафты, хак – хаклы – хакты, алтмышлаган – алтмыштаган, өсләтә – өстәтә, аклау – ақтау, ятлау – яттау.

2. -л, -м, -н, -н, -з, -ж өндәренә бөткән һүзҙәрҙән һуң -д өнөнән башланалар: сүл – сүллек – сүлдек, ком – комлок – комдок, тын – тынлык – тындык, саң – саңлык – саңдык, өзләү – өздәү, выжлау – выждау.

3. -р, -й, -з, -у өндәренә бөткән һүзҙәрҙән һуң -з өнөнән башлана: кәберлек – кәберзек, кый – кыйзык, көз – көзлөк – көззөк, һау – һаулык – һаузык, йөз – йөзләгән – йөззәгән, утыз – утызлап – утызлап, утызлаган – утызлаган.

Һузынкыларға бөткән һүзәрзән һуң ялғау башындағы -л өнө һакланып кала: *бала – балалык, арка – аркалы, ике – икеләтә, карама – карамалау, илле – иллеләгән, эсе – эселәй.*

Көнсыгыш диалектта -л өнөнән башланган ялғаулардың дүрт төрлө килеүе катмарлы һүзәр эсендә лә һаклана: *ошога тиклем – ошога тиктем, каккыслау – каккыстау, төйлөгән – төйзөгән, баскыслау – баскыстау, һеңде – һеңде* [1; 153].

Кызыл һөйләше өскә бүленә. Тамъян һөйләшсәһе, Карагай-кыпсақ һәм Изел башы һөйләшсәләре. Тамъян һөйләшсәһендә һүз һәм ижек азағында -с өнө, ә бүтәндәрәндә -һ өнө кулланыла: *накыс – накыһ, кыскак – кыһкак, кысак – кыһак, басыу – баһыу, кысык – кыһык, кысала – кыһала, басма – баһма, тасыл – таһыл.* Кызыл һөйләшәндә күп кенә һүзәрзәң нәзек һәм калын варианттары ла кулланыла: *аумакай – әүмәкәй, айзаныу – әйзәнеу, сарылдак – сәрелдәк, каркылдау – кәркелдәу, дарһылдау – дәрһелдәу.* Кызыл һөйләшәндә караған кайһы бер ауылдарза ата-әсәһенә, туғандарына туранан-тура, өндәшкәндә -ай, -әй-гә бөткән һүзәр -ый, -ей-гә әйләнеп китә: *атай – атай, әсәй – әсей, агай – агый, апай – апый.* Ә башка вакытта, йәғни туранан-тура өндәшмәгәндә үзгәрешһез кала: *Атайым ағайым менән апайымды ла бәсән сабырға алып китте. Шулай ук кешегә бәйлә һүзәр алдынан бер һүзә һәм -кай, -кәй ялғаулары кушылып билдәһезлекте белдереп килеү орактары ла бар: Бер кешекәй үтәп китте. Бер малакай килеп инде. Тағы ла -дай, -дәй ялғаулары нигезәндә үтә кесерәйтәүзә белдерә торған -дис ялғауы барлыкка килгән: *Әй, кайһындис кына йыйган бит әле; Бына ошондис кына калды; Энә күзәндис кенә тишек* һ.б. Шулай ук бүтән һүз төркөмөнән булган һүзәр зә тегә йәки был ялғау менән катып калып, рәүеш формаһында күсәп калғандар: *Кутарғансы утын алып килде; Йәйгәһен кунакка килербәз әле; Йәнтәстим сабып килеп етте; Был китапты тәүгә тапкыр күрәүем һ. б. Тағы ла Кызыл һөйләшәндә хас кайһы бер һүзәр әлегә көндә лә кулланылышта бар: *тәнәй – бәләкәс бала; апа – әсәйзән һәм атайзән оло ир кеше; инәй – әсәйзән һәм атайзән оло катын кеше; һаркаш – һаран кеше; бөтмөр – бар эште лә белеп, калдырмай эшләүсә егәрле кеше; мөшөз – көсө аз булган, көшөз кеше; һиңмай – акылға бер төрләрәк кеше; аташ – сабырһыз, күзәнә бер ни күрәнмәгән ярһыу кеше; ауыр түләк – бәсалкы, йә, тыныс кеше; макау – бер ни аңламаған аңра кеше; сарға – сабырһыз, тынғыһыз кеше; һере – иғтибарһыз кеше; әскернә – усал, әсә телле, үтәп-сыгып торған кеше; калма – өй эсендә тузып йөрөгән кый-кылыр; зөмбәй – һыузың тәрән ятыуы; һүл – язғы кар ирегән мәлдәгә һары һыу; коток – әсәр һыу алырға казып кулайлаштырылган һыу алыу урыны; әберсә – курай еләгә (малина); тургай еләгә – кайын еләгә (земляника); шартый – ер еләгә (клубника); йолоу – тән ите бозолоу; каты нукуу – озак эшләгәндән барлыкка килгән катыузың (мозоль) шешеп, бозолоп китәүе; элмәндәу – темәскенәу, эзләнеп йөрөү* һ.б. [1;167-171].**

Хәзәрә вакытта диалекттарға һәм һөйләштәргә әзәби тел нык йөгәнтә яһай һәм уларзың үзәнсәлектәрән кәметәүгә табан алып бара. Шулай ук күршә төрки телдәр зә бер-берәһенә йөгәнтә яһап, уларзың уртақ билдәләре һасил була бара.

Шуға күрә үзәбәз йәшәгән ерзә диалекттарзы һаклап калып, тоташ халкыбыз тарихын юкка сығыузан котқарырга бурыслыбыз.

Әзәбиәт

1. Ишбулатов Н.Х. Башкорт теле һәм уның диалекттары. – Өфө: Китап, 2000. – 212 бит.
2. Башкорт теленә академик һүзәгә: Т.И. / Ф.Г. Хисамитдинова. – Өфө: Китап, 2011. – 432 бит.

© Шагбалова Г.Р., Хабибуллина З.А., 2023

УДК 821.512.141

Якшыәмбәтова Д.С., студент

*Ғилми етәксәһе: Солтакаева Р.А., филол. ф. канд., доцент
М. Акмулла исемәндәгә БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

ГӨЛСИРӘ ҒИЗЗӘТУЛЛИНАНЫҢ «ТӨШЛӨКТӘГЕ ТӨШ» ХИКӘЙӘБӘНДӘ КУЛЛАНЫЛҒАН ДИАЛЕКТИЗМДАР

Аногация. В статье изучены диалектизмы из рассказа Г. Гиззатуллина «Сон во сне». В статье объясняется значения диалектных слов.

Ключевые слова: диалект, говор, рассказ, метод, словарь, богатый язык, значение.

Abstract. The article studies dialectisms from G. Gizzatullin's short story "A Dream in a Dream". The article explains the meanings of dialect words.

Keywords: dialect, dialect, story, method, dictionary, rich language, meaning.

Диалектология – тел белеменә айырым бер тармағы. Ул билдәлә бер телдә диалекттарын һәм һөйләштәрән, йәғни халықтың йәнлә һөйләү телән өйрәнәүзә максат итеп куя.

Диалектология термины грек телендәгә **диалектос (dialectos)** – «һөйләш» һәм **(логос) logos** – «фән», «тәғлимәт» тигән һүзәрзән алынған.

Диалекттар һәм һөйләштәр – тарихи күренеш. Улар асылда башкорт ырыу кәбиләләренең теле булган, заманалар узыу менән ғәйәт катмарлы үсеш һәм үзгәреш кисергәндәр. Дөйөм халык теле барлык диалекттарзы, һөйләштәрзе һәм һөйләшсәләрзе үз эсенә ала. Телдең диалекттар системаһында шулай ук һөйләштәр төркөмө тигән төшөнсә лә бар. Һөйләштәр төркөмө ниндәй зә булла үзенсәлектәре менән бер-береһенә яқын торған бер нисә һөйләште берләштерә. Башкорт теленең диалекттар системаһында айырым һөйләштәр ошондай төркөмдәрзе барлыкка килтерә: *төньяк-көнсығыш һөйләштәр төркөмө* (арғаяш, салйоғот, әй һәм мейәс һөйләштәре), *көнъяк-көнсығыш төркөм* (кызыл һәм әйек-һакмар һөйләштәре) [Шәкүров, 2012: 6].

Билдәле языусы, журналист, тәржемәсе, Башкортостан Республикаһының атказанған мәзәниәт хезмәткәре, Рәми Ғарипов исемендәге премия лауреаты Гөлсирә Ғиззәтуллина Үзбәкстандың Бохара өлкәһендәге Каған калаһында тыуна ла, бала сағы Башкортостандың Ейәнсура районында үтә. Туған телгә һөйөү, уның матурлығына һоклануы языусыла бәләкәйзән тәрбиәләнә. Гөлсирә Ғиззәтуллинаның һөйләше Әйек-һакмар (йәки төп көньяк) һөйләшенә карай. Әйек-һакмар һөйләше көньяк диалект составында төп һөйләш булып тора. Башкорт һөйләштәре араһында ул иң зур территорияны биләүе һәм һөйләшсәләрзән күп булуы менән айырылып тора. Һөйләш Башкортостан Республикаһының Көйөргәзе, Йылайыр, Хәйбулла, Күгәрсен, Мәләүез, Ишембай, Стәрлетамак, Стәрлебаш райондарында, Баймак һәм Бөрйән райондарының көньяғында, Ырымбур (Кыуандык, Гай, Төйлөгән, Нарыкташ, Александровка, Красногвардейск, Новосергиевка райондары) өлкәһендә һамар (Оло Черниговка һәм Оло Глушица райондары) һәм Нарытау (Перелюб һәм Пугачев райондары) өлкәләрендә йәшәгән (“яңылар” йәки “сәзеләр” тип йөрөтөлгән) башкорттарзың йәнле һөйләү телен үз эсенә ала. Был һөйләшкә бөрйән, үсәргән, түңгәүер (дүңгәүер), юрматы, тамьян һ. б. башкорт кәбиләләре карай.

Һәр телдең эске үсешен ошо телгә караған диалекттарза һакланған берәмектәр иҫәбенә байытыу мөмкинлеге бар. Был йәһәттән хәзерге әзәби әсәрзәр телен өйрәнәү бик кызыклы материал бирә ала.

Без тәкдим ителгән фәнни мәкәләбездә әйек-һакмар һөйләшенә кағылышлы лексик үзенсәлектәрзе таптык. Языусы һәр әсәрендә тиерлек үз һөйләше үзенсәлектәрен индереп ебәрә. Гөлсирә Ғиззәтуллина – бай мәглүмәтле, талантлы языусы. «Талантлы языусы Гөлсирә Ғиззәтуллинаның прозаһы, хикәйәләре, улар буйынса куйылған сәхнә әсәрзәре халықсан, мауықтырғыс. Әзәбиәт һөйөүселәр уның яңы ижад еместәрен һағынып көтөп ала. Әзәбиәнең һүрәтләү маһирлығы, сюжет қороу оҫталығы, донъяға киң офоктар аша баға белеүе әсәрзәрен укымлы, танһык итә. Нескә, һизгер күңелле ижадсы буларак, ул донъяны, унда барған вақиғаларзы бик тәрән тоя. Ошо тәрәнлек прозаһының йөзөн билдәләй. Ул үзе лә тормошто ситгән карап түгел, уның уртаһында кайнап өйрәнә», – ти шағирә, ғалимә Гөлһаз Котоева уның тураһында язған бер мәкәләһендә. [<https://bashgazet.ru/articles/-bi-t-m-m-ni-t/2022-08-12>]. Языусының 2009 йылда «Ағизел» журналында «Төшлөктәге төш» хикәйәһе басылып сыға. Өлкән класс укыусылары өсөн тәғәйенләнгән был хикәйә каты-кыз языусыға хас булған нескә тойомлау, күзәтәүсәнлек менән һуғарылған. Әсәрзәре тел байлығы менән айырылып тора, уның башка әсәрзәренә хас булғанса, был хикәйәһендә лә диалект һүззәр шактай күп.

Был мәкәләлә без уның «Төшлөктәге төш» хикәйәһендә кулланған лексик диалектизмдарға тукталдык.

Шаллануы (әйек-һакмар) – **буялыу** (не окрашенный): *Яланғас табаны шалланмаған шыма тактаның рәхәт йылыһын тойоу менән, бала сак, уйһыз, ирәүән осор, әсәй йорто келт итеп иҫенә төштө.*

Сутырмак (әйек-һакмар) – **түңгәкле** (кочковатый): *Әйе, кисә генә кыр қазары кеүек тезелешеп Башкортостан юлдары буйлап кәйелә-кәйелә елдергән затлы машиналар тубынан Сафуандың «Тойотаһы» Һөйөндөк ауылына илткән сутырмак юлга кайырылды ла қалды.*

Һизрәгән (әйек-һакмар) – **таушалған** (изношенный): *Ире арзанлы спорт салбары, һизрәгән футболка кейгән.*

Мөнбәр (әйек-һакмар) – **трибуна**: Бейек **мөнбәр** артына басылп Сәмиғәнең мәнфәгәтен яқларға йөрәт итеүенән бигерәк, был хәстәрзән йәнә күңел талабына әүерелеүенә йөрәкһегән Сафуандың сикәһен еүешләтеп күз йәштәре туктауһыз аға, имеш.

Ямак (әйек-һакмар) – **насар, йәмһез** (не красивая): *Бигерәк тә ямакай бисәһенә.* «Сәмиғә еңгә, әйзә елдертеп кенә алып барам, – тип ямак бисәне сақырзылар».

Кара сутыр (әйек-һакмар) – **кап-кара** (темный): Арбаларға урынлашқан арала Сафуандың күзе «кара сутыр»зың балтырзарына төштө.

Ястау (әйек-һакмар) – **һалыу** (положить); **Бол** (әйек-һакмар) – байлык (богатство, деньги): Власть менән дәрәжәнде қаса ыскындыруың билдәле булмағас, исаһам, астыңа бол ястап алып қалғы килә – үзәнә, балаларыңа, ейәндәрәнә етерлек итеп.

Йәнәтәслим (әйек-һакмар) – бар көсөнә: *Ул да йәнәтәслим ашықмай башланы* (йәнәтәслим – бар көсөнә).

Хикәйәлә фразеологик диалектизмдарзы ла осратырға мөмкин.

Уй-елеген абайлау (әйек-һакмар) – вақиғалар айышын аңлау: *Үзе кешенең тын алышынан ук хәл-әхүәлен, уй-елеген абайлай ахыры.*

Ғарык булыу (эйек-һакмар) – туйыу (сытным быт): *Богазына килеп тыгылгайны ғарык булыуы.*

Ашанты (эйек-һакмар) – азык-түлек, ризык (пицца): *Катындар, ана, үггерекләп йөрөп машинаға ашанты тейәй*

Күренеүенсә, Гөлсирә Физзәтуллинаның «Төшлөктәге төш» хикәйәһендә бик күп диалект һүзәр кулланған. Диалектизмдар кулланыу – ул әсәрҙең бәһән төшөрмәй, киреһенсә, хикәйәһең телен байытҡа, уны әсәрҙе уҡыған уҡыусыларҙың һүзлек байлығын арттыра.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт теленең һүзлегә: Ике томда. I том / Рәсәй Фәндәр Академияһы. Башҡортостан ғилми үзәге тарих, тел һәм әҙәбиәт институты. – М.: Рус. яз., 1993. – 862 бит.

2. Башҡорт теленең һүзлегә: Ике томда. II том / Рәсәй Фәндәр Академияһы. Башҡортостан ғилми үзәге тарих, тел һәм әҙәбиәт институты. – М.: Рус. яз., 1993. – 815 бит.

3. Башҡорт теленең диалекттары һүзлегә / Рәсәй Фәндәр академияһы. Өфө фәнни үзәгенең Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты). – Өфө: Китап, 2002. – 432 бит.

4. Физзәтуллина Г. Төшлөктәге төш // Ағизел. 2009. – №2. – 125-132-се биттәр.

5. Рәшит Шәкүр. Башҡорт диалектологияһы. – Өфө: Китап, 2012. – 240 бит.

6. <https://bashgazet.ru/articles/-bi-t-m-m-ni-t/2022-08-12>

© Якшымбәтова Д.С., Солтакаева Р.А., 2023

УДК 81'28

Яубасарова А.Р., студент

*Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.Ә., филол. ф. канд., доцент
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к. (Рәсәй)*

БАШКОРТ ТЕЛЕНЕҢ ТӨНЬЯК-КӨНБАЙЫШ ДИАЛЕКТЫ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ АЛМАШТАР

Аннотация. В данной статье рассматриваются диалектные варианты местоимений в говорах северо-западного диалекта башкирского языка в сравнении с современными тюркскими языками.

Ключевые слова: башкирский язык, диалекты, диалектология, северо-западный диалект, говоры, местоимение.

Abstract. This article examines dialect variants of pronouns in the dialects of the northwestern dialect of the Bashkir language in comparison with modern Turkic languages.

Keywords: Bashkir language, dialects, dialectology, Northwest dialect, dialects, pronoun.

Һәр төбәктең үзенә генә хас һөйләү телмәре. Бер төбәктә кулланылған һүзәрҙе икенсе ерлектә йәшәгән кешеләр аңламаһка мөмкин. Тап шул берәмектәр, үзенсәлеклектәр был һөйләштәрҙе рухи байлык тип һанарға мөмкинлек бирә.

Диалекттарҙы, һөйләштәрҙе диалектология фәне өйрәнә. Диалектология –

ул билдәле бер телдең диалекттарын һәм һөйләштәрҙен, йәғни халықтың йәңле һөйләү телен өйрәнеүҙе максат итеп куйған тел ғилемеһең тармағы. Был термин грек телендәге диалектос (dialectos) – «һөйләш» һәм лого (logo) – «фән», «тәғлимәт» тигән һүзәрҙән алынған [Шәкүров, 2020: 6].

Башҡорт диалекттарын Ж.Ғ. Кейекбаев, Т.Ғ. Байышев, Н.Х. Ишбулатов, Н.Х. Мәксүтова һәм башка бик күп билдәле ғалимдар өйрәнгәндәр һәм үзәрҙең классификацияһын тәкдим иткән [Шәкүров, 2020: 33], [Шәкүров, 2020: 34], [Шәкүров, 2020: 35]. Н.Х. Мәксүтова үзенә 60-70-се йылдарҙа баһылып сыҡкан хезмәттәрҙә башҡорт телендә ике диалектты – көнсығыш (кыуақан) һәм көньяк (юрматы) диалекттарын билдәләй. Көнсығыш диалектты ул – биш (эй, мейәс, арғаяш, кызыл, салйот) һәм көньяк диалектты дүрт (каризел, урта, дим, эйек-һакмар) һөйләштәрҙән бүлөп өйрәнә. Шул уҡ ваҡытта «Башҡортостандың кыскаса энциклопедияһы»нда (Өфө, 1996) баһылып сыҡкан «Башҡорт теленең диалекттары» тигән мәкәләһендә ғалимә башҡорт теленең өс диалектан (көнсығыш, көньяк һәм көнбайыш диалекттарҙан) торғанлығын күрһәтә, уларҙың һәр береһенең фонетик һәм морфологик үзенсәлектәрҙән ентекле тукталып үтә. Шулай уҡ «Башҡорт һөйләштәре һүзлегә»һең уның мөхәррирлегендә 1987 йылда баһылып сыҡкан III томын ул, дөйөм алғанда, көнбайыш диалект һүзлегә тип атай [Шәкүров, 2020: 35].

Башҡорт теленең төнъяк-көнбайыш диалекты Н.Х. Мәксүтова, Р.З. Шәкүров, З.Ф. Зәйнәшева һ.б. ғалимдар тарафынан ентекле өйрәнелгән. Билдәле ғалим, филология фәндәре докторы, профессор Рәшит Зәкир улы Шәкүров төнъяк-көнбайыш диалектын түбәндәге һөйләштәргә бүлә: каризел, урта урал, ғәйнә, танып, түбәнге-ағизел-ыҡ [Шәкүров, 2020: 36-37]. Төнъяк-көнбайыш диалектта Асҡын, Каризел, Бакалы, Балтас, Бөрө, Бишбүләк, Благовар, Борай, Бүздәк, Бәләбәй, Дүртөйлө, Йәрмәкәй, Илеш, Краснокама райондарында йәшәгән башҡорттар һөйләшә.

Был мэкәләлә без С.Ф. Миржанова мөхәррирлегендә басылып сыккан «Башкорт һөйләштәре һүзлеген»нең III томында теркәлгән алмаш һүз төркөмөн өйрәндек, уларзы әзәби телдәге һүзәр менән сағыштырзык.

Исем, сифат, һан һәм башка һүз төркөмдәре урынында кулланылған һүзәр алмаш тип атала. Улар ниндәй һүз төркөмөн алмаштыра, шул һүз төркөмөнөң һораузарына яуап бирә [Сәйетбатталов, 1997: 93-94]. Шул яктары менән алмаштар башка һүз төркөмдәренән айырыла. Башкорт телендә алмаштарзы түбәндәге төркөмсәләргә бүлеләр: 1) зат алмаштары, 2) күрһәтеү алмаштары; 3) һорау алмаштары; 4) билдәләү алмаштары; 5) билдәһезлек алмаштары; 6) юклык алмаштары; 7) әйәлек алмаштары

Төньяк-көнбайыш һөйләштәргә кайһы бер алмаштар әзәби телдән айырыла.

Зат алмаштарының формалары һөйләштәргә түбәндәге формалары осрай:

анага (әйск-һакмар һ.) ~ уға `ему`

Күрһәтеү алмаштарының һөйләштәргә түбәндәге формалары осрай:

анта (каризел һ.) ~ унда `там`

шуның, шуныңа (тук-соран, һакмар һ.) ~ шуға `ему`

андык-мындык (һакмар һ.) ~ ундай-бындай `всякая мелочь`

мана / мына / менә (ғәйнә һ.) ~ бына `вот`

мына (тук-соран, урта урал, һакмар һ.) ~ бына `это`

те (ғәйнә һ.) ~ теге `тот`

төгө (ғәйнә, урта урал һ.) ~ теге `тот`

шомпо (ғәйнә һ.) ~ ошо `этот`

шунаһын (һакмар, урта урал һ.) ~ шунан һуң `потом`

шунта (каризел, һакмар, ыргыз һ.) ~ шунда `там`

Һорау алмаштарының һөйләштәргә түбәндәге формалары осрай:

кайа (тук-соран һ.) ~ кайза `куда`

калый (ғәйнә һ.) ~ кайһылай `как, какой`

кана (һакмар һ.) ~ кайза `где`

кандай, һандый (урта урал, һакмар һ.) ~ кайһылай `какой`

неймә (һакмар һ.) ~ нәмә `что`

нейәмә (каризел, һакмар һ.) ~ нәмә `что`

нейәштә, нәрсә, нәрсәкәй (һакмар һ.) ~ нәмә `что`

ниндей, нинди (ғәйнә һ.) ~ ниндәй `какой`

низәй (төньяк-көнбайыш һ.) ~ ниндәй `какой`

нә (ғәйнә һ.) ~ нимә `что`

нәмәзәй, нәмәндәй, нәмәндей (төньяк-көнбайыш һ.) ~ ниндәй `какой`

Билдәләү алмаштарының һөйләштәргә түбәндәге формалары осрай:

боток (ғәйнә һ.) ~ бөтәһе `все`

теймәберәү (урта урал һ.) ~ һәр бер `каждый`

уба, туба (һакмар һ.) ~ бөтә `весь`

үзе (көнбайыш, һакмар һ.) ~ үз (свой)

үзләрбез (тук-соран һ.) ~ үзебез (сами)

Тикшеренеүәргән күренеүенсә, төньяк-көнбайыш башкорттары телмәрендә алмаштар төрләсә әйтелә. Бигерәк тә һорау һәм күрһәтеү алмаштарының варианттары күп, билдәләү һәм зат алмаштары уларзан калыша. «Башкорт һөйләштәре һүзлеген»нең III томында билдәһезлек, юклык, әйәлек алмаштары теркәлмәгән, тимәк, был алмаштар әзәби телдән айырылмай.

Әзәбиәт

1. Башкорт һөйләштәренәң һүзлегә (өс томда). – Т. 3 (көнбайыш диалект) / Редакторы Н.Х. Мәксүтова. 1-се басма. – Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 1987. – 232 бит.

2. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. һ.б. Башкорт теле: Педагогия училищелары өсөн дәреслек. – Өфө: «Китап», 1997. – 352 бит.

3. Башкорт диалектологияһы: укыу кулланмаһы / Рәшит Шәкүр. – 2-се басма. – Өфө: Китап, 2020 – 256 бит.

4. Азнабаев А.М. Сравнительная грамматика тюркских языков. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2011. – 224 с.

© Яубасарова А.Р., Хәбибуллина З.Ә., 2023

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ В ОБЛАСТИ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ,
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ, КУЛЬТУРЫ БАШКИРСКОГО НАРОДА
(ОБУЧАЮЩИЕСЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ)

УДК 821.512.141

*Баширова Э.А., укыусы
Филми етәксеһе: Харрасова Ф.Р.,
башкорт теле һәм әҙәбиәте укытыусыһы
3-сө Башкорт республика гимназия-интернаты, Күмертау к. (Рәсәй)*

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ТОРМОШОН ҺӘМ ИЖАДЫН АңЛАУЗА КӨНДӨЛЕКТӨРЕНЕҢ
ӘҺӘМИӘТЕ

Аннотация. Народный поэт Башкортостана Мустай Карим оставил богатое творческое наследие. Особое место среди них занимают его личные дневники. В них личностные особенности, мировоззрение, мысли писателя переплетаются с вопросами бытия. В работе оцениваются роль личных дневников Мустая Карима в раскрытии мировоззрения великого поэта.

Ключевые слова: Мустай Карим, дневник, личность, творчество.

Abstract. The People's poet of Bashkortostan Mustai Karim left a rich creative legacy. A special place among them is occupied by his personal diaries. In them, the personal characteristics, worldview, thoughts of the writer are intertwined with the questions of being. The paper evaluates the role of Mustai Karim's personal diaries in revealing the worldview of the great poet. **Keywords:** Mustai Karim, diary, personality, creativity.

Тикшеренү эшенең максаты. Ленин һәм СССР Дәүләт премиялары лауреаты, Социалистик Хезмәт Геройы, Башкортостандың халык шағиры, РСФСР-зың К. Станиславский исемендәге Дәүләт премияһы, республикабыздың Салауат Юлаев исемендәге премияһы лауреаты Мостай Кәримдең яҙған көндәлектәрен төптәнерәк өйрәнү.

Бурыстары: 1. Мостай Кәримдең көндәлектәре аша халкыбыз тарихына һөйөү, ихтирам тәрбиәләү, үсеп килгән йәш быуындың донъяға карашын, фекерләү кеүәһен, мәзәни һәм аң кимәлен үстәрәү. 2. Көндәлектәрең халкыбыз тарихында калдырған эзәрә... Уларзың мөһимлегенә инаныу.

Тикшеренү материалдары. 2000-2010 йылдарзағы «Ағизел» журналдары (Баш мөхәррире: Әмир Әминев). Мостай Кәримдең балалары Илгиз Кәримов һәм Әлфия Кәримоваларзың матбуғатка тип эҙерләгән аталарының көндәлектәренән материал кулланылды.

Тикшеренү объекты – көндәлектәргә тарихи юлдар.

Тикшеренү эшенең методтары. Һүрәтләү методы менән берлектә логик (уйлауға, фекерләүгә королған) һәм сағыштырыу анализдары кулланылды.

Инеш. Мостай Кәримдең тос һүзәрәнең ни кимәлдә кәзерле икәнән, был донъянан киткәс кенә аңланьк, буғай... Халык улының кинәйәле һүзәрә, яҙған көндәлектәре тормош юлынан дәрәс атларға, ләкин бар нәмәгә лә еңел карашта булмаҫқа өндәй.

Көндәлектәрендә Мостай Кәрим берәүзәргә рәхмәтән әйтә, берәүзәрзе бәхәсләшәүзә көтә. Икенселәр менән иһә Мәскәүзә, Кремлдә хәл ителер мәсьәләләрзе күтәрә.

Доғаны кабатлауҙан иман иҫкермәй, ти карттар. Шуны исләп, уй йөрөтәм: Мостай Кәрим — әзәбиәт узаманы, ил азаматы, йәмәғәт эшмәкәре, зур шәхес. Төйнәп кенә әйткәндә — халык улы. Ул яҙған көндәлектәре шуны ук иҫбатлай, шуны ук кеүәтләй.

I. Әзәбиәт узаманы, ил азаматының яҙған көндәлектәре Ватаныбыздың төрлө тарафтарында йәшәгән төрлө һөнәр кешеләрәнә бағышланған. Олоһона ла, кесенә лә. Шағир уларзы төрлө ерзә: йә өйөндә, йә телевидение һәм радио тыңлағандан һуң, газета-журналдар редакцияларында, китап нәшриәттәрендә, языуылар ойошмаһында ла яҙған.

Башкорт телендә язылған көндәлектәрендә ниндәй тос фекерзәрен әйтһә, рус телендә басылғандарында ла тәрән мәғәнәле һүзәрә, мәргән сағыштырыулары менән һокландыра.

Бына иғтибарзы тартқан көндәлектәренә бер нисәүһе.

II. Көндәлектәренә эстәлегә.

19.IV.2000.

Артығыраҡ тороп ташланым әле был донъяла. Китергә кәрәк ине. Рауза шундай хәлдә. Хәзер, киреһенсә, бирешмәскә, бирелмәскә тейешмен. Әлфиягә лә таяныс кәрәк. Ваҡыт ваҡыт шундай кәйеф була: миңә үземә бер нәмә лә кәрәк түгел, хатта үзем дә...

***

Кто-то доносит на ближних властям или просто другим людям, кто-то (я имею в виду писателей, философов, историков) в своих писаниях доносит на своих современников, на свое время будущим временам. Вообще жизнь, кажется, состоит из доносов.

8.V.2000.

Мортаза Ғөбәйзулловичка кемдер Мәскәүҙә миңең өсөн тип “Солдаты XX века” исемле китапты биргән, шуны килтерзеләр. Унда миңең турала ла бар. Шул китапты ақтарып ултырғанда бына ниндәй фекер килде: һуғыш барышында иң тиз қартайған кешеләр, моғайын, генералдар һәм әсәләр булғандыр.

30.V.2000.

Гамлетовский вечный вопрос «Быть или не быть?» в наше время можно переиначивать так: «Нить или не нить? – вот в чем вопрос!»

1.VI.2000.

Без киткәндән һуң донъя малы ғына түгел, хатта қояш үзе лә тороп қаласак беззән.

16. VII.2000.

Бер нәмәнә аңланым. Кем генә булмаһын, урамда осраһа ла, теле фондан һөйләшһә лә, миңә зарланьрға керешә. Котолор әмәл юк. Бынан ары шулай итергә кәрәк: һәр осракта башлап үзем зарланьрға тотонасақмын. Булдырып булһа, әлбитгә...

Йомғаклау. «Кылысығына қарап – башақты, ысығына қарап – тупракты бел!» Был-халык һүзе. Шулай тип иҫтәлекле гәзит-журналдарзы асып қарайым. Асқан һайын әзәбиәттә иман иткән Мостай Кәрим исеменә юлығам. Асқан һайын әллә үткәндәр, әллә хәзерге вақыт ақтарыла. Язғандарының күбеһә әлегә көнгә лә тап килә. Ил тормошоноң, халык язмышының, дәүер юлының тыны бәрелә.

Мостай Кәрим язған көндәлектәрзә йылдар қарамағына биргән языусыларға бәйлә күмпе кисерештәр, күмпе хәтирәләр һаклана! Ғилми эшемде йомғаклап, шуны әйтергә теләр инем: халык араһында мәнҗе қайнаған, олоғайғас та халык менән тығыз аралашқан, һуңғы көндәренә тиклем яззамынан, кәңәшенән өзмәгән олуғ шәхес Мостай Кәримдең язған көндәлектәренән, юғарыла ултырған апай-ағайзар берәй йыйынтык сығара алһа, халқыбызға шуларзы еткерһә, ул сағында иһә көндәлектәр без йәшәгән осорзоң төсә, ауазы, нәзере булып йәшәр. Һакланмас улар, ә йәшәр. Уларзан күнелгә йылылык бөркөләр...

Әзәбиәт

1. Бикмөхәмәтова А. Замандашқа хат // Башқортостан укытыусыһы. – 2000. – № 2.
2. Ағизел. – 1999. – №10.
3. Ағизел. – 2000. – №10.
4. Ағизел. – 2004. – №10.
5. Ағизел. – 2006. – №№10-11.
6. Ағизел. – 2007. – №10.
7. Ағизел. – 2008. – №10.
8. Ағизел. – 2010. – №11.
9. «Башқортостан» гәзите. – 2004 й. – №№ 198, 199, 202, 203.
10. Валеев И.И. Педагогика Мустая Карима. – Уфа: «Китап», 2002.

© Баширова Ә.А., Харрасова Ф.Р., 2023

УДК 93/99

Вәлитова Ә., укыусы

Ғилми етәксеһе: Айзарова Р.Ә., башқорт теле һәм әзәбиәте укытыусыһы...

Якшыһмәт урта дәйөм белем биреү мәктәбе, Көйөргәзе р-ны (Рәсәй)

ҒӘЗИЗ ӘЛМӨХӘМӘТОВ – МӘШҮР КОМПОЗИТОР

Аннотация. Работа посвящена изучению жизни и творчества известного башкирского композитора Газиза Альмухаметова.

Ключевые слова: Жизнь и творчество Газиза Альмухаметова

Abstract. The work is devoted to the study of the life and work of the famous Bashkir composer Gaziz Almkhemetov.

Keywords: Life and work of Gaziz Almkhemetov.

Һәр кеше күңелендә ниндәйер моң йәшәй. Шул моң күңеле бай кешелә – композиторза ноталарға һалынған музыкаға әйләнә. Музыканың хәсиәте кешеләрзән күңел кылдарын сиртеп, үзенсә моңландырыр һәм хыялландырыр яны моңдар, уй-тойғолар уята. Бәләкәйзән халык моңон, әсәһенәң йырзанын тыңлап үскән Ғәзиз Әлмөхәмотовтың моң дарьяһының башы тыуған ерлегенә, тыуған тупрағына барып тоташа. Дарьялар шишмәләрзән, инештәрзән башлана.

Тикшеренү эшемдең максаты – Башкортостандың тәүге композиторы Ғәзиз Әлмөхәмәтовтың тормош юлын һәм ижадын өйрәнү.

Халкыбыздың мәшһүр йырсыһы, атаклы композитор, Башкортостандың халык артисы Ғәзиз Әлмөхәмәтов 1895 йылдың 29 октябрәндә Көйөргәзе районы Иске Мораптал ауылында тыуа. Бында куйы урмандар за, күккә олғашкан каялар за юк. Әммә был ерзәр үзенең тыныс кына, күзгә ташланмаған хозурлығы, алыс- алыстарға йәйелгән иркенлеге, шифалы, хуш есле үлән каплаган калкыулыктары менән матур. Ғаиләлә 6 ир бала тәрбиәләнә. Балалар бәләкәйзән эшләр үсәләр. 13 йәшлек Ғәзизде ағаһы Абдрахман Үзбәкстанға алып китә. Тыуған төйәгенән айырылғас, үсмер кәзерле кешеләрен, йәндәй күргән туғандарын, йәмле Юшатыр йылғаһын, шифалы Тозлокүлен, Якут тауын һағынған. Һағыныу хистәрен моңға һалған, йырзар йырлап күңелән бәскән.

Ғәзиз йәйзәрен ағаһы менән ялланып йөзөм баксаларында эшләй, кышын мәзрәсәлә белем ала. Ун һигез йәшенә тиклем Ғәзиз шулай йәйзәрен эшләр, кыштарын укып, Ташкентта йәшәй. Йыр уның тоғро юлдашына әйләнә, башкорт йырзари уның йәненә, йөрәгенә бер дауа була. “Малай сактағы яңғырауыклы алыт көслә, сағыу һәм шул ук вакытта йомшак тенорға әйләнә”, – тип билдәләй музыка белгесе Л.П.Атанова [Атанова, 1973: 26]¹

Ташкент калаһында ул үзән йырсы буларак һынап карарға батырсылык итә һәм тиз арала популярлык яулай. Ғәзиз Әлмөхәмәтов “Шишмә” исемле татар – башкорт йәштәр клубы ойшторған концерттарза сығыш яһай. 1914 йылдан иһә 19 йәшлек йырсы егет үз аллы концерт эшмәкәрлеген башлап ебәрә. Уның исеме тиззән Урта Азияла ғына түгел, ә Себер, Қазақстан, Волга буйында киң танылыу ала, уны бер туктауһыз концерттарға сакыралар.

Ғәзиз Әлмөхәмәтов гастролдәр менән Башкортостанға кайта, Татарстанға бара, һәр бер сығышын башкорт халык йыры “Буранбайзан” башлар булған.

Үзбәкстанда йәшәгәндә, Ғәзиз Әлмөхәмәтов үзбәк, казак, кыргыз халык моңдары менән таныша, артабан рус музыкаһын, бөйөк рус йырсыларының башкарыу оҫталығын ихлас өйрәнә, һәр вакыт үзәнә белемен камиллаштырыу, ижади фекерләүән үстәрәү өстөндә эшләй.

20-се быуаттың баштарында Ғәзиз Әлмөхәмәтов Шәйехзада Бабич менән таныша, 1917-1918 йылдарза улар Өфөлә, Ырымбурза тамашалар ойшторалар, бергәләшәп концерттар бирә башлайзар. Бабич яткынлы шиғырзари уңкый, Әлмөхәмәтов халык йырзари башкара. Халык язусыһы Сәйфи Кудаш: “Әгәр зә Ғәзиз Әлмөхәмәтов менән Бабич һәр кайһыһы айырым-айырым ғына кисә үткәрһә, минеңсә, улар, бына шулай бергәләшәп яһалған концерттарзағы кеүек зур уңышқа өлгәшә алмаған булырзар ине. Сөнки талантлы йырсы менән талантлы шағир икәүләшәп концерт биргән сакта тыңлаусыларзың түбәләре күккә тейә. Улар бер-беренә тулыландыра, бер-беренә үзенең матурлығын өстәй. Мәсәлә, Ғәзиздең йырынан һуң сәхнәлә бер аз моң болоттары куйырып кала. Шаян тәбиғәтлә Бабич сәхнәгә өйөрмә кеүек килеп сыға ла үзенең шиғырзари менән болоттарзы таратып ебәрә”, – тип хәтерләй [Бикбаев, 1994: 286].

1921 йылда Ташкентка гастролгә Казан йырсылары һәм музыканттарынан торған төркөм килә. Улар араһында композитор Сәлих Сәйзәшев, артистар Кәрим Тинчурин, Фәттәх Латипов, Рабиға Буршаева ла була. Улар талантлы Ғәзиз Әлмөхәмәтовте үзәренең концерттарында сығыш яһарға сакыралар. Һуңырак Бакы калаһында сығыш яһағандан һуң, уға музыкаль комедияла катнашырға тәкдим итәләр. Йәш йырсыға танылған артистар менән йәнәш профессиональ сәхнәлә сығыш яһау канат куя, үз-үзәнә ышанысын арттыра. Тап ошо вакыттан алып ул башкорт милли музыкаль театры тураһында хыяллана башлай.

Күп тә тормай, Ғәзиз Әлмөхәмәтов үзенең тәүге ижади емеше – “Сания” операһының беренсе шаршауын яза. 1922 йылдың язында Ташкент йәштәрә тарафының “Сания” сәхнәштерелә. Төп партия – Зия ролен Әлмөхәмәтов үзе уйнай. Әлбиттә, был әсәр әле буласак операға ишара ғына булғандыр, әммә Ташкент йәштәрә һәм зыялылары “Сания”ның көйөн шунда ук күтәрәп ала, йырлай башлай. Музыкаль белеменең нақыслығын тойған Әлмөхәмәтов, дустварының тәкдими буйынса, әсәрән эшләр бөтөрөү ниәте менән Казанға юллана. Музыкаль театр өлкәһендә эшләр, ул заманда танылған йырзар авторы Солтан Ғәбәши һәм тәҗрибәлә композитор, Мәскәү консерваторияһын тамамлаған белгес Василий Иванович Виноградовка мөрәжәғәт итә. Башкорт йырсыһының кыйыу тәкдими менән был музыканттар ғына түгел, Татарстан республикаһының етәкселәре лә дәррәү күтәрәп ала. Либретто язу татар язусыһы Фәтих Әмирхәнға йөкмәтелә, ижад итеү өсөн тейешле шарттар булдырыла... Ә 1925 йылдың 25 июнендә башкорт һәм татар халыктарының сәнғәтен өр-яңы юғарылыкка күтәрәп, сәхнәгә тәүге башкорт-татар операһы куйыла.

Әзәрзең йөкмәткеһе һылыу кыз Сания менән ярлы егет Зияның саф мөхәббәте һәм патриархаль канундарға каршы күтәреләүе, бәхет өсөн көрәшенән ғибәрәт. Сания партияһын йәш йырсы Зөһрә Байрашева, Зия – Ғәзиз Әлмөхәмәтов, Староста партияһын Солтан Ғәбәши һ.б. башкара. Премьера Казандың Опера театрында (хәзерге К.Тинчурин исемдәге драма һәм комедия театры) бик тантаналы рәүештә уза. Опера хақында Татарстан һәм Башкортостандың ғына түгел, ә Рәсәй һәм хатта сит илдәрзең вакытлы басмалары – Германия, Италия, Франция, Япония гәзиттәрә бик әүзем зып сыға.

Премьеранан һуң күп тә үтмәй, “Сания”ның партитураһы авторзар һәм башкараусыларының фотолары төшөрөлгән плакаттар Майндағы Франкфурт калаһында узгән Халык-ара күргәзмәлә Советтар иленең казанышларының беренсе буларак күрһәтелә. Тәүге уңыш яңы эзләнеүзәргә илһамландыра.

Әлмөхәмәтов, Ғәбәши һәм Виноградовтың киләһе сәхнә әсәренең нигезенә Мәжит Ғафуриҙың “Әшсе” поэманы һалына. Опера либреттоһын Мәжит Ғафури үзе яза, премьерә Казан калаһында үтә. Ижади коллективтың йөрөгө, уның моң шишмәһе һәм рухи лидеры, әлбиттә Ғәзиз Әлмөхәмәтов була. “Әшсе” операһының төп геройы – Ниғмәт партияһын Ғәзиз Сәлих улы үзе башкарган. Әсәр бик зур уңыш менән куйыла, халықтың ихлас һөйөүен яулай.

Ижад эшен Әлмөхәмәтов бик әүзем концерт эшмәкәрлегә менән алып бара. Йырсының исеме ул йылдарҙа бөтөн шәрәк донъяһында киң билдәләлек яулай. Әлмөхәмәтовты яраталар, кайҙа ла көтөп алалар. Ғәзиз Әлмөхәмәтов Сәмәркәнд калаһында сығыш яһағанда, зал шығырым тулы була. Халык йырсыны геү килеп алкышлай, кабат-кабат сақырып сығара. Концерт тамамланғас, касса өсөн яуаплы администраторҙың юкка сығыуы асыклана. Был хәлдә белгән тамашасылар – студенттар, эшселәр – яңынан акса йыйып, йырсыға килтерә һәм алыуын үтенәләр. “Мине залдан күтәрәп алып сықтылар... Был хәлдә һис кәсан оһотмаясаҡмын, һәм эш аксала ла түгел. Уларҙың ихласлығы тетрәндерҙе мине”, – тип хәтерләр булған йырсы. Ә кайтыр юлға йыйынғас, бик күмәк халык вокзалға килеп, уны озатып кала.

Ғәзиз Әлмөхәмәтов репертуарында төп урында башкорт халык йырҙары тора. Ул шулай ук “Сания” операһынан Зыя арияһын, Хәбибулла Ғәбитовтың “Ыһйыҡай менән Юлдыҡай” драмаһына язылған йырҙарын, үзе яҙған “Шомло ел”, “Сайкалалар кәмәләр”, “Ағизел ярында”, “Йырҙар яҙам”, “Көтөүсе”, “Әшсе” операһынан Ниғмәт арияһын зур дәрәт, илһам, оҫталыҡ менән башкара.

Башкортостанда профессиональ музыка сәнғәтен үстөрөү хыялы менән йәшәгән Әлмөхәмәтов тыуған республиканың 10 йыллығына арнап, симфоник оркестр өсөн тантаналы “Башкортостан маршы”н ижад итә. Шулай ук йылдарҙа В. Виноградов менән берлектә башкорт халык көйҙәренән торған “Халык йырҙары” йыйынтығын нәшриәткә әҙерләй. Йыйынтыҡка артистың үзе яратып башкарган “Зөлхизә”, “Кәһым түрә”, “Колой кантон”, “Сибай кантон”, “Таштуғай” йырҙары тупланған.

1929 йылда Башкортостан Республикаһының Хөкүмәте Ғәзиз Әлмөхәмәтовка Өфөгә кайтырға тәкдим итә. Шулай ук йылда республикала беренсе булып “Халык артисты” тигән маҡтаулы исем бирелә.

Композитор тормошоноң был осоро тотош ижади эштән, башкорт мәҙәниәтен төзөгүгә йүнәлтелгән эҙләнеүҙәрҙә тора. 1931 йылдың августында “Башкортостан” гәзитендә “Башкорт йырсыһы Ғәзиз Әлмөхәмәтов Башкортостанға кайтты” тигән исем астында күләмле интервью баһылып сыға. Унда Ғәзиз Сәлих улы үзенә киләсәккә қорған ижади пландары, Мәскәүҙән, Казаннан юғары белемле музыканттар, композиторҙарҙы сақырырға кәрәклегә, профессиональ сәнғәттә үстөрөү хакында һөйләй. “Был эшкә республикабыҙдың бар йәмәғәтселегә тотонорға тейеш”, – ти ул. Һәм был йәһәттән Ғәзиз Сәлих улы үзен эзмә-эзлекле, нығышмалы ойштороусы итеп таныта. Бәләкәй генә концерт төркөмөн туплап, йөк машинаһына пианино тейәп, айҙар буйына республика буйлап гастролдәрҙә йөрөй.

Ғәзиз Әлмөхәмәтовтың тәкдими менән 1932 йылда Мәскәү консерваторияһында башкорт студияһы асыла. Милли музыкаль кадрҙар тәрбиәләү эшен баштан алып аҙағынаса үзе аткара ул: райондар буйлап йөрөп, йөзәрләгән кешене тыңлай, буласаҡ йырсыларҙы һайлап, Мәскәүгә алып бара һәм артабан студияның етәксәһе вәзифаһын үтәй. Төрлө йылдарҙа студияны тамамлаусылар араһында – Баныу Вәлиева, Хәбир Ғәлимов, Ғабдрахман Хәбибуллин, Әсмә Шайморатова, Мәғәфүр Хисмәтуллин, Зәйтүнә Илбаева, композиторҙар Заһир Исмәғилев, Хөсәйен Әхмәтов, Рафик Сәлмәнов, Рауеф Мортазин һ.б. Бөгөн был исемдәр башкорт сәнғәтенең үзәген, уның алтын осорон тәшкит иткән быуын булып қабул ителә. Башкортостан тәҗрибәһенә таянып, тизҙән Татарстан һәм Урта Азия республикалары ла Мәскәү консерваторияһы эргәһендә студиялар аса һәм белгестәр әҙерләү эшенә тотона. Был башланғыстың милли кадр әҙерләү өлкәһендә иң уңдырышлы юл булуын ваҡыт иҫбатлай. 1933 йылда Башкортостан дәүләт нәшриәте Әлмөхәмәтовтың “Башкорт совет музыкаһын тыузырыу өсөн көрәш юлында” тип исемләнгән брошюраһын баһып сығара. Был китап Башкорт республикаһының профессиональ сәнғәтенең тәүге азымдарын сағылдырған документ буларак әһәмиәтле. Икенсенән, авторының милли сәнғәт яҙмышына қағылышлы фекерҙәрен туплап, Ғ. Әлмөхәмәтовтың эшмәкәрлегенең киңлегенә, караштарының, фекерҙәренең тәрәнлегенә инанырға мөмкинлек бирә.

Башкорт дәүләт опера һәм балет театрын төзөп, милли опера сәнғәтен булдырыу идеяһы Ғәзиз Сәлих улының иң зур хыялына әүерелә. Әлегәсә Башкортостанда профессиональ музыка сәнғәтенең бөтөнләй булмауын иҫәпкә алғанда, был идеяны қола яланда мәрмәр менән гәлсәрҙән торған гүзәл һарай һалыу менән сағыштырып булыр ине. Әммә күптәргә көс етмәстәй, бойомға ашмаһтай уйзырма булып күрәнгән был хыялын тормошқа ашырыр өсөн “тауҙар ватып, таштар актары” көс тә, таһыллыҡ та, тәүәкәллек тә тапқан. Кызғаныска қаршы, хыялының тормошқа ашыуын үз күзҙәре менән күрәргә насип булмай. Яҙмышының қот оскос шаяртыуы булғандыр – опера театры асылуға һанаулы ғына ваҡыт қалғас, Ғәзиз Сәлих улының ғүмере өзөлә...

Уны қара машина алып киткән сақта – Рауза Әлмөхәмәтоваға ни бары 13 йәш кенә була. Рауза Ғәзиз қызы атаһы тураһында бик күп иҫтәлектәр һақлай.” Үземдә белә башлағандан алып, гел атайым менән бергә булуыым хәтеремдә. Мине хатта “Ғәзиздең қойроғо тип атай инеләр, сөнки әсәйем көнө-төнө партия эшендә ине. Балалар бақсаһынан да мине атайым алып қайта торғайны. Өфөгә күсеп қилгән осорҙо яқшырақ хәтерләйем, миңә 7 йәш тулғайны инде. Иҫемдә: Луначарский бақсаһында йыш қына концерттар ойшторола

ине, атайым мине үзе менән алып бара, мин залда тыңлап ултырам. Уны тамашасылар кабат-кабат сәхнәгә сығып йырлауын һорап алкышлай торғайнылар. Ө мин уны йәлләйем: “Атайым былай за арий, уны кабат-кабат йырлаталар,” – тип. Атайым консерватория эштәре менән мәшғүл булганда мине 1 йылға яқын үзе менән Мәскәүгә алып китте, мин унда мәктәптә укыным, башка студенттарзың балалары менән консерватория буйлап йүгерешә инек...

Берәй эш бозһам, урамда малайзар менән һуғышһам, атайым алдына ултыртып ала ла, ипләп кенә улай ярамағанлығын аңлата. Һис қасан берәйһенә қысқырғанын ишетмәнем. Уның менән озақ-озақ итеп төрлө нәмәләр һақында һөйләшә инек. Минең менән тик башқортса ғына һөйләште.

1937 йылда пароходта ултырып икәүләп Мәскәүгә барзык. Ул заманда пароходтар бик яй йөрөй ине. 20 көнләп барғанбыззыр. Атайым юл буйына ауылы тураһында, ата-әсәһе, ағайзары, дуһтары тураһында хәтирәләргә бирелгәне иҫемдә. Үзенең пландары, эшләгән эштәре, музыка һақында мауығып һөйләне. Әллә тиззән айырылыуыбыззы һизгән...

Азағырак әсәйем һөйләүенән беләм, Мәжит ағайзар бер көндө кунак сақырыға булалар. Уларға Мәжит ағайзы дауалаған табиғтар, күренекле кешеләр, профессорзар йыйыла, әсәйем менән атайым да бара. Бер сак Мәжит ағай: “Мәстүрә, һин кунактар менән бул, ә һин Ғәзиз, рояль янына ултыр, йырла”, – ти. Атайым әйтә: “Мәжит ағай, барыһы ла рустар бит...” Язығусы былай тип яуаплай: “Беззең йырзарыбыззы, көйзәребеззе белһендәр, йырла”. Атайым башқорт халық йырзарын йырлағас, кунактар шул хәтлем яратып қабул итә, қат-қат һорап йырлаталар. Ө инде Чайковскийзың “Евгений Онегин” операһын Ленский арияһын йырлауы уларзы шак қатыра...

Атайымды қулағ алған төндө бик яқшы хәтерләйем. Мин йоклай инем, атайым килеп уятты. Таныш түгел хәрбизәр өйөбөззең аһтын – өскә килтереп, нимәләр эзләй, ноталарын, китаптарын актара. Атайым “Сәсән” журналы яззыра ине. Уларзың биттәре араһынан да эзләнделәр, йыртқылап бөттөләр, хатта минең мендәрәмде, түшәгемде йыртып эзләнеләр. Декабрь айы ине, изәнгә сәселгән нота қағыззарында бысрак итектәренең эззәре қалды. Атайым Ташкент қалаһына гастролгә китергә йыйына ине, сумазанын да тултырып куйғайны. Қурқыныс төн булды ул, ғүмерлеккә хәтеремә уйылып қалды. Өс айзан әсәйемде лә ултырттылар. Төрмәлә 6 ай ултырып, бик насар хәлдә, баштан-аяқ ауырыға һабышып сықты ул, һәм бер қасан да унда күргән-кисергәндәрен һөйләмәне.

Атайымды тағы ла бер тапқыр күреп қалдым мин. Бер көндө безгә таныш түгел бер қатын килеп керзе лә әсәйемә: “Шул көндө, шунса сәғәттә уны күрергә мөмкинлек бар, тик үзең барма, қызың барһын”, – тип әйтеп сығып китте. Без уның кем икәнлеген дә белмәй қалдық. Шулай за ул әйткән урынға – Сазонов урамындағы НКВД урынлашқан йорт қаршыһына Д. Юлтыйзың қызы менән бергә барып торзок. Бер вақыт оло қапқалар асылып китте лә унан һалдаттар атайымды, тағы бер нисә кешене алып сықты. Атайым пальтоһының яғаһын күтәргәйне, шулай за мине күрзе. Қара машинаға табан барған арала ул миңә боролоп: “Қызым, кеше бул, – тип әйтеп кенә өлгөрзө, машинаға йәһәтләп ултыртып алып та киттеләр... Шул һуңғы орашыуыбыз булды” [Шәкүр, 1994: 68].

1937 йылғы золом, башқорт халқының бик күп асыл заттары менән бергә, Ғәзиз Әлмөхәмәтовтың да ғүмерен кыйып үтә, уны милләселектә, Зәки Вәлидизең Советтарға қаршы көрәшәндә катнашыуза, террористик эшмәкәрлектә ғәйепләйзәр. Ете ай Өфө төрмәһендә үткәргәндән һуң, 1938 йылдың июлендә Ғәзиз Әлмөхәмәтов атып үлтерелә. Ул қара көндә үлем язаһына тарттырылғандар иҫемлегендә Булат Ишемғолов, Мәкәрим Мәһәзиев, Дауыт Юлтый һәм милләтебеззең бик күп асыл улдары бар...

Ғәзеллек һуңлап булһа ла тантана итә: 1957 йылда Ғәзиз Сәлих улы Әлмөхәмәтов “халық доһманы” тигән мөһөрзән ақланып, реабилитациялана.

Милләттең милләт буларак өлгөргәнлеген уның бөйөк шәхестәренә қарата булған мөнәсәбәте билдәләй. Талант әйәһе, ақыл әйәһе был доньяға үз халқына хезмәт итер өсөн яратыла. Халқы иһә уның эштәрен дауам итеп, рухына тап төшөрмәй йәшәй белһә, уны ихтирам итә, күтәрә белһә генә, үз-үзен күтәрә.

Тәрәндән, ер куйынан атылып килеп сығып, түңәрәк кенә күләүек яһап, кескәй йырғанағын йырып, сылтырап ағып киткән шишмә һыуы киң дарьяларға барып қушыла. Ғәзиз Әлмөхәмәтовтың моң дарьяһы халқыбыз күнелендә һақлана, уның иҫеме моңло йыр кеүек йәшәүен дауам итә.

Әзәбиәт

1. Атанова Л.П. Жизнь как песня: Твоческий портрет Газиза Альмухаметова. – Уфа, 1973
2. Бикбаев Р.Т. Шәйехзада Бабич тураһында иҫтәлектәр. – Өфө, 1994. – 286-сы бит.
3. Рәшит Шәкүр. Арзақлы башқорттар. Ғилми-биографик очерктар. – Өфө, 1994.
4. Изрисова М. Үзе лә бер онотолмаҫ мәңгелек моң кеүек // “Йәшлек” гәзите. – 2005 йыл, №127.

© Вәлитова Ә., Айзарова Р.Ә., 2023

«ОБРАЗ УРАЛ БАТЫРА: РОЛЬ В ВОСПИТАНИИ ПАТРИОТИЗМА И ГРАЖДАНСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ»

Аннотация. В научной работе поднимается вопрос о роли образа Урал батыра в воспитании патриотизма и гражданской ответственности у подрастающего поколения.

Ключевые слова: башкирское устное народное творчество, эпос «Урал батыр», образ, воспитание, патриотизм, патриотизм.

Abstract. The scientific work raises the question of the role of the image of the Ural Batyr in the education of patriotism and civic responsibility among the younger generation. patriotism.

Keywords: Bashkir oral folk art, epic "Ural Batyr", image, education, patriotism.

Көнъяк Уралда һәм Евразия далаларында йәшәүсә башкорттар, айырым халык буларак, X быуат башында ук Ибн Фазлан юльязмалары буйынса тарихта билдәле. Ибн Фазландан да алдарак башкорттарҙы күреп белгән ғәрәп сәйәхәтселәре безҙең халыҡ тураһында мөһим мәғлүмәттәр яҙып калдырған. Башкорт халқының этник составы катмарлы булған кеүек, уның фольклоры ла шунса катмарлы, бай һәм күп кырлы, сағыу бизәкле.

Башкорт халыҡ ижады жанрҙары эсендә халқыбыҙдың бөтә рухи байлығы, тормош-көнкүреш фәлсәфәһе, тарихи һәм өгөт-нәсихәт максатын күзәткән практик педагогикаһы тупланған.

Башкорт фольклорында бөтә формалар буйынса ла эҙләнеү эштәре алып барыла. Шулай за йәш быуынды халыҡ ижады аша тәрбиәләү юлдары тулыһынса асылып бөтмәгән, тип уйлайбыҙ. Ошо проблеманы асыҡлап без үзәбезҙең эҙләнеү эшебезҙең максатын билдәләһек – йәш быуынды халыҡ ижадына таянып уҡыу йортонда тәрбиәләү юлдарын асыҡлау. Төп сығанағыбыҙ «Урал батыр» эпосы.

Башкорт фольклорында эпос жанры – батырҙар тураһында «кобайырҙар һәм көнкүреш кобайырҙары – зур урын биләй. Эпик жанрҙарҙың тыуыу һәм үсәү процессы уны ижад иткән халықтың тарихына, тормошона, ижтимағи аң-фекеренә үсеш эволюцияһына ныҡ бәйләнгән.

«Урал батыр» – халықтың боронғо аң кимәлен, караштарын, хыялын, бай фантазияһын, бөтә кешелек донъяһы эһәмиәтендәге темаларҙы сағылдырыусы монументаль поэтик комарткы. Унда изгелек менән яуызлыҡтың мәңгелек көрәше, кешелек һәм тәбиғәттең үлемһезлеге зур поэтик оҫталыҡ менән һүрәтләнә. Сығышыбыҙға кобайырҙан бер-нисә миҫалдар килтереп анализ эшләп китәйек.

«Урал батыр» эпосында Йәнбирҙенең улдарын тәрбиәләүҙә зур роле уйнағанын күрәбез. Ул балаларына – атай, Йәнбикә өсөн – ир, ғаилә башлығы һәм ил һаксыһы буларак һүрәтләнә. Улдарының тәрбиә эшендә Йәнбирҙе төп ролдә уйнай, тип әйтә алабыҙ.

*«Икегезҙә балаһығыҙ,
Күзмдәге карамһығыҙ,
Тешәр сағығыҙ узмаған,
Быуынығыҙ катмаған..»*

Иғтибар итһек, без был юлдарға атай кешенең улдарын тыйыу, ғаилә йолаһы менән таныштырыуы күрәбез.

*«...Һыуһаһағыҙ уйында,
Ана, аҡ һыу эсегез,
Капырсакка тултырған
Кандан ауыз тартығыҙ...»*

Урал кесе йәштән үк ғәзел, аҡыллы батыр була. Ата-әсәһе улдарына ир еткәнгә тиклем капырсакта һаҡланған кырағай йәнлек канын эсеүҙән тыялар. Шүлгән тыйыуы боза – кан эсә һәм азғын, яуыз тәбиғәтле булып кала. Атай-әсәй тыйған эштәргә каршы килә, ғаилә йолаларын боза. Эпостың был юлдарында үсеп килгән ике батырҙың бер-береһенә каһма-каршы герой булып китеүҙәренә иғтибар итергә була.

Йәнбирҙе карттың кәңәше буйынса, Урал менән Шүлгән қоштар оҫоп киткән яҡка Үлемдә эҙләп юлға сығалар. Уларҙың алдарына ике юл килеп баһа. Юлды һайлағанда Шүлгәндең яҡшы, Уралды көтөлмәгән мажаралар, Катил батшалығы, үлем һәм йәшәү араһында һынауҙар көтә.

*«...Уңға китһәң, юл буйы –
Илау-һыктау төн буйы:
Яуызлыктан дан алған,
Аҡһаҡалдан, батшанан
Кайғы, этлек күреүсә»*

*Канлы йәшен түгәүсе,
Катил батша иле бар..»*

Урал батыр яуыз Катил батша иленә үтә, Катилды һәм уның ярандарын тар-мар итә, Каһкәһәнән йылан батшалыгын кайрата, күк һәм коштар батшаһы Самраузың кыззанын яуыз дөйөүзәрзән коткара, дөүзәр батшаһы Әзрәкәнә юк итә, дейсүзәр ягын күскән ағаһы Шүлгән менән көрәшә. Уның турала йыйында булган олпат карт ошолар ти:

*«... Егет тә, егет икәнһең,
Егет батыр икәнһең...»*

Кобайырзағы Уралдың изгелек эштәрәнә карап без тагы ла уның кыйыу, үлемдән куркмаған, азатлык өсөн көрәшсүсе, халкын яратыусы ғәзел ир-узаманы герой-батыр итеп күрәбез.

Шулай ук без Уралдың Йәншишмәне табып, уны йотор алдынан, тагы ла бер аһкалдың һүзәрән миһал итеп килтерәбез:

*«Егет, һиңә килдем мин,
Килеп хәлем әйттем мин.
Колак һалһаң һүзәмә,
Әйтә торған һүзем бар...
Мәңге калам тимәгез,
Йәншишмәнән эсмәгез.
Донъяла мәңге калыр эш –
Донъяны матур төзөгән,
Багты мәңге бизәгән –
Ул да буһа якшылык.
Күккә лә осор – якшылык,
Һыуға ла батмаһ якшылык,
Утка ла янмаһ якшылык,
Телдән дә төшмәһ – якшылык.
Бары эшкә баш буһыр,
Үзәң лә кешегә
Мәңге йәшәр аш буһыр».*

Урал карттың һүзәрән иғтибар менән тыңлап, төшөнөп, Йәншишмәне эсмәй, тирә якка бөркөп тәбиғәтте үлемһез яһай, үзе эсеүзән баш тарта һәм тәбиғәттең, халкының мәңгелеге өсөн һәләк була. Бында ла, һуңғы һулышына кәзәр геройыбыздың каһарман батыр, иле, ырыу-заттарының киләсәген дауам итергә теләүсе, халкының якты донъяла матур, берзәм, татыу йәшәүе тураһында теләгәнән һөйләй.

Шулай итеп, Урал батыр безҙең йәш быуынға өлгө булып калыусы, уның образдарына карап, сифаттарын үзебезҙә һаклаусы башкорт халкының төп геройларының береһе тип әйтә алабыз.

Урал батыр – эпостың баш каһарманы. Урал – халык күрергә теләгән идеаль-батыр образы. Был образды һүрәтләүҙә ырыу королошо осорона хас һызаттар өстөнлөк алһалар за, башкорт халкының һуңғырак дөүерҙә халык батырларына карата куйған юғары талаптары, теләктәре сағылмай калмаған. Уралдың бөтә эштәре, батырлыҡтары кешелеккә үлемһезлек мотивы менән бәйлә. Ул, беренсе сиратта, бөтә ырыуы символлаштырыусы ата-инә һүзән тотқан, йолаларзы ихтирам иткән батыр.

Без «Урал батыр» эпосын укыу йорто системаһында йышырак кулланып, йәш быуынды Урал мәктәбе концепцияһы аша тәрбиәләп, укыусыларға герой образын төрлө алымдар аша алып барып еткерәгә һаҡыбыз бар. Шуның өсөн безгә йышырак башкорт кобайырзанының яратқан өзөктәрән укыусылар араһында яттан һөйләү, эпостың йөкмәткеһе буйынса интеллектуаль уйындар үткәрәү, Йәш сәсәндәр кисәһән йәмләндереп ойштороузы дауам итергә бурыслыбыз.

© Галиуллин Н.Р., Гильманов М.А., 2023

УДК 821.512.154

*Давлетзянов А.И., Медведева Н.М., обучающиеся
Научные руководители: Давлетзянова Г.М., учитель русского языка и литературы,
Хафизова З.М., учитель родного языка и литературы
МБОУ «Татарская гимназия № 11», г. Казань (Россия)*

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ Ч. АЙТМАТОВА «ВЕРБЛЮЖИЙ ГЛАЗ»

Аннотация. Научная работа посвящена изучению темы экологии в произведении Ч. Айтматова «Верблюжий глаз». Ч. Айтматов – известный писатель, который в своих произведениях ставит важные вопросы современного общества. Он соединяет в своем творчестве народные легенды о животных, человеке,

природе и нравственные проблемы, пишет об экологических проблемах, влиянии человека на состояние природы, которое может быть и положительным, и негативным.

В повести «Верблюжий глаз» Ч. Айтматов говорит о том, что нужно беречь природу, не только увеличивать площадь пашни, разрушая при этом степные почвы, что влечет за собой изменение биогеоценоза степи. На первый взгляд, по нашему мнению, рассказ о нравственных проблемах человека (ответственности, дружбе и т.д.), но вчитываясь, становится понятно, что автор поднимает и экологические проблемы, он спрятал данные идеи между строками.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, повесть «Верблюжий глаз», экологическая проблема.

Abstract. The scientific work is devoted to the study of the topic of ecology in the work of Ch. Aitmatov "Camel's Eye". Ch. Aitmatov is a well-known writer who poses important issues of modern society in his works. He combines folk legends about animals, man, nature and moral problems in his work, writes about environmental problems, human influence on the state of nature, which can be both positive and negative. In the story "Camel's Eye" Ch. Aitmatov says that it is necessary to protect nature, not only to increase the area of arable land, while destroying steppe soils, which entails a change in the biogeocenosis of the steppe. At first glance, in my opinion, the story is about moral problems of a person (responsibility, friendship, etc.), but after reading it, it becomes clear that the author also raises environmental problems, he hid these ideas between the lines.

Keywords: Chingiz Aitmatov, the story "Camel's Eye", environmental problem.

С тех пор, как появился человек, появились экологические проблемы, так как он взаимодействует с природой – берет пищу из нее, материалы для жилья и т.д., также и влияет, разрушает какие-то цепи экосистемы, поэтому это актуальная проблема. В 20 в. Писатели и поэты в своих произведениях рассуждали о проблемах окружающего мира, затрагивали экологические проблемы. Одним из них был Ч. Айтматов. Его произведения написаны с любовью к природе. В современном мире главной особенностью является то, что человек всё больше становится потребителем, а природные ресурсы – трудно возобновляемыми или совсем невозможными.

Если читать произведения Ч. Айтматова, можно найти спрятанные экологические проблемы, поэтому предположили, что экологические сюжетные задачи для 4 класса будут интересны, способствуют привлечению внимания к чтению сказок, побуждают интерес, воспитывают любовь и бережное отношение к природе.

Для доказательства данной гипотезы были поставлены следующие задачи:

- через составление экологических задач на основе текста Ч. Айтматова «Верблюжий глаз» мотивировать учащихся к бережному, рациональному поведению в природе;
- через экологические задачи популяризовать чтение рассказов и повестей для детей Ч. Айтматова;
- побудить интерес к творчеству писателя;
- повысить читательскую компетенцию учащихся, что является немаловажной задачей для молодого поколения, которое всё более становится зависимым от гаджетов.

Для достижения поставленных целей были использованы методы: сбор материала, анализ текста, метод составления задач, используя содержание повести «Верблюжий глаз», опрос школьников.

Данный проект имеет практическое значение, так как повышает интерес к чтению произведений Ч. Айтматова, интерес к его творчеству, что важно в условиях популяризации языков народов, живущих на территории России, вызывает интерес к их культуре и литературе, интерес к экологии, бережному отношению к природе через рассказ Ч. Айтматова.

Некоторые особенности повести Ч. Айтматова «Верблюжий глаз».

Ч. Айтматов – известный писатель, который в своих произведениях ставит важные вопросы современного общества. Он соединяет в своем творчестве народные легенды о животных, человеке, природе и нравственные проблемы, пишет об экологических проблемах, влиянии человека на состояние природы, которое может быть и положительным, и негативным.

В повести «Верблюжий глаз» Ч. Айтматов говорит о том, что нужно беречь природу, не только увеличивать площадь пашни, разрушая при этом степные почвы, что влечет за собой изменение биогеоценоза степи. На первый взгляд, по нашему мнению, рассказ о нравственных проблемах человека (ответственности, дружбе и т.д.), но вчитываясь, становится понятно, что автор поднимает и экологические проблемы, он спрятал данные идеи между строками.

Само название произведения говорит о существовании древних цивилизаций, которые исчезли из-за экологических проблем. В заголовке присутствует название вида животного и его органа, что напоминает вдумчивому читателю о связи человека, его деятельности и природы. К тому же, действие происходит в целине, которую осваивает человек, экспериментирует(сажает злаковые культуры).

Таким образом, нами были выявлены экологические темы и проблемы в повести Ч. Айтматова «Верблюжий глаз».

Экологические задачи по тексту повести Ч. Айтматова «Верблюжий глаз».

Обратимся к тексту Ч. Айтматова «Верблюжий глаз». Нами после прочтения рассказа (внеклассное чтение) были составлены следующие экологические задачи.

Задача 1. В повести Ч. Айтматова говорится следующее: «И чудилось мне, что слышу я голоса минувших времен. Содрогалась, гудела земля от топота тысяч копыт. Океанской волной, с диким гиканьем и ревом неслась конница кочевников с пиками и знаменами наперевес. Перед моими глазами проходили страшные побоища». Как вы думаете, какой вред приносили такие побоища природе степи Анархай?

Решение: войны, побоища разрушают слой почвы, а значит, уничтожаются растения, под корнями могут быть норки мелких животных и насекомых, которые тоже уничтожаются, животные вымирают или становятся редкими, нарушаются цепи питания.

Задача 2. Что же произошло с экосистемой степи Анархай, если по тексту известно следующее : «По преданиям, в былые времена, заблудившись в холмах Анархай, бесследно исчезали целые табуны, а потом долго бродили там косяки одичавших лошадей. <...> проблему кормов в Анархайской степи, может, удастся разрешить. Но пока приходится действовать с оглядкой. Очень уж засушлив и зноен Анархай летом: даже каменные колочки - таш-тикен - и то, случается, сохнут на корню?»

Решение: из-за погодных условий и влияния человека происходит иссушение почвы, уменьшается влага, не хватает кормов животным, уменьшается численность животных из-за уменьшения количества количества пастбищ.

Задача 3. К каким последствиям приводит засуха в степи? Исчезают ли звенья в пищевой цепи экосистемы?

Решение: при засухе нет долго осадков, преобладает высокая температура, в почве меньше влаги, а растениям трудно добыть влагу, увеличивается из-за жары испарение, значит нарушаются условия нормального фотосинтеза в растениях. Больше становится засухоустойчивых растений-ковыль, полынь. И в рассказе тоже описывается обилие полыни, резкий запах ее : «Но в волгом воздухе уже различим был молодой горький запах дымчатой анархайской полыни, ростки которой пробивались у корневищ обломанного прошлогоднего сухостоя». Ч. Айтматов пишет, что в давние времена стада пропадали в высокой траве, а теперь проблема с кормами, значит, трава исчезла, ею питаются кузнечики, а кузнечиками – богомолы, богомолами – пауки гигантские, пауками – змеи. Значит, если исчезнет одно звено, то исчезнут и другие цепи.

Задача 4. Кто такие продуценты, консументы, редуценты? В каких связях они находятся в степи?

Решение: цепи питания сложные в степи. Если наступает засуха, уменьшается число растений, то уменьшится число леммингов, которые питаются ими, если мало леммингов, то лисица, например, начнет питаться яйцами птиц. Значит, какая-то группа животных будет по численности больше. Например, стало меньше трав-продуцентов, то часть коз- консументов умрут от голода, значит, много станет редуцентов-падальщиков. Продуценты – виды, которые дают энергию, консументы – преобразуют эту энергию, редуценты-разлагают, расщепляют останки консументов и продуцентов.

Задача 5. Главному герою рассказа кажется, как будто пристально смотрит древняя статуя, у которой глаз напоминает верблюжий. Какие будут последствия, если в этой степи увеличится численность верблюдов в геометрической прогрессии?

Решение. Увеличение численности какого-то вида, безусловно, имеет и положительные последствия, и отрицательные, но отрицательного будет больше, так как это приводит к дисбалансу, нарушению соотношения видов, отклонения в цепи питания.

Таким образом, в ходе нашего исследования мы доказали, что связи чтения рассказов параллельно с экологией открывает широкие возможности как для учителя, так и для учащихся в плане интерпретации некоторых идей, в плане познания мира через экологические темы, проблемы.

В заключение необходимо отметить, что проблемы экологии и сегодня не потеряли свою актуальность. Рассказ учит юного читателя отличать добро от зла, честность и справедливость от лжи, учит правильному поведению в жизни и на природе.

Представленные в данной исследовательской работе экологические задачи способствуют побуждению интереса к произведениям Ч. Айтматова, заставляют задуматься не только над содержанием и смыслом их, но и о том, как устроена жизнь, как живут насекомые, животные, как должен к ним относиться человек. Человек должен относиться к природе и всему, что обитает в ней, бережно. Это рассказ о том, какие нравственные качества нужно в себе растить, а какие пороки в себе изменить, «стереть», как следует относиться к живой природе, как беречь её, чтобы не задохнуться от своих же отходов.

В процессе исследования нами были опробированы некоторые составленные задачи в 4Б классе нашей гимназии во время классного часа. Литература и экология показывают, что решение экологических задач способствует мотивации ко внимательному чтению или повторному обращению к тексту рассказа, с другой стороны, учащиеся начинают задуматься, что между строк можно выявить много интересных тем для размышления, могут быть спрятаны какие-то научные факты или темы.

Литература

1. Воронов В.И. Чингиз Айтматов: очерк творчества. – М.: Сов. писатель, 1976.

2. Собрание сочинений: в 3 т. / Ч. Айтматов; вступ. ст. Н. Потапова. – М.: Мол. гвардия, 1982. – Т. 1: Повести.

3. Чингиз Айтматов, Семён Липкин – Поэзия в человеческом пространстве. – М., 2003.

4. Айтматов Ч. Повести гор и степей / Ч. Айтматов; пер. с кирг.; вступ. статья Р. Гамзатова. – М.: Худож. лит., 1980.

© Давлетзянов А.И., Медведева Н.М., Давлетзянова Г.М., Хафизова З.М., 2023

УДК 39

Зэйнишева Д.А., укыусы

*Филми этәксеһе: Ишемйәрова Г.С., башланғыс кластар укытыусыһы
Имәндәш төп дөйөм белем биреү мәктәбе, Фафури р-ны (Рәсәй)*

ҺЫУ МЕНӘН БӘЙЛЕ ЫШАНЫУЗАР, ТЫЙЫУЗАР, ЙОЛАЛАР

Аннотация. Работа посвящена исследованию традиций, верований башкир, связанных с водой.

Ключевые слова: традиции, верования, мифология башкир, фольклор.

Abstract. Annotation. The work is devoted to the study of traditions, beliefs of Bashkirs associated with water. Keywords:

Keywords: traditions, beliefs, Bashkir mythology, folklore.

Эштең актуаллеге. Һыуға бәйле тыйыузар һәм ышаныузар халык тормошонда зур урын биләй. Тыйыузар, башкорт халкының ниндәй генә жанрын алма, һәр берендә тиерлек бар. Әммә ошо тыйыузар бөгөнгө көндә йәмғиәт тормошонда аз өйрәнелә һәм бигерәк аз кулланыла.

Тикшеренү эшенең максаты. Башкорт мифологияһында һыу менән бәйле ышаныу, тыйыу, йолаларҙы өйрәнү; ауылыбыздың өлкән йәштәге кешеләренән төрлө юраузар, ышаныузар язып алыу һ.б.

Тикшеренү эшенең предметы: һыу менән бәйле ышаныузар, тыйыузар, йолалар.

Тикшеренү эшенең сығанактары: тикшеренү эшен башкарыу өсөн темаға ярашлы фәнни хезмәттәр, аңлатмалы, мифологик, диалектологик һүзлектәр файҙаланылды. Шулай ук ауылдың өлкән кешеләре менән фекер алышыу ойшторолдо.

Тикшеренү эшенең практик әһәмиәте. Йыйылған материалдар ауыл тарихын өйрәнүгә, мәҙәниәт һәм эзәбиәт дәрестәрәндә, мәктәп музейында файҙаланыла ала.

Кешелек донъяһы барлыкка килгәндән башлап кеше тәбиғәттә аңларға тырышкан. Ул үзен тәбиғәт менән бер бөтөн тип иҫәпләгән һәм уратып алған мөхиттең, күренештәрҙең аңһыз йәки йәнһез була алыуын күз алдына ла килтермәгән. Таштар, ағастар, йылғалар, болоттар – былар барыһы ла йәнле эйбәрҙәр тип һанағандар. Нисек аңы булмаһа ут нисек яндыра алһын, күк нисек гөрһөлдәһен, йәшен аттырып, ағастарҙы яндырһын, хатта кешене лә үлтерһен? Ошондай фекерҙәргә килгәндән һуң кешелек юғары көс барлығына ышана башлай.

Юғары көскә ышаныуҙың был төрө кешенең йән һәм төрлө йән эйәләренең (өй эйәһе, һыу эйәһе һ.б.) барлығына ышаныуынан ғибәрәт.

Башкортостан ерҙеренән үткән Ибн-Фазлан башкорт халкы тураһында байтаҡ мәғлүмәттәр язып калдырған. Ул башкорттарҙың ун ике аллаһы булыуын әйтә: мизгелдәрҙең, ямғырҙың, елдең, ағастарҙың, көн менән төндөң, үлемдең, ерҙең, һыуҙың үз аллаһы бар икән. Шунлыктан төрлө ышаныузар барлыкка килгән.

Һыу – тереклек итеү өсөн кәрәк булған һауа, яқтылыҡ, йылылыҡ һәм азыҡ кеүек үк әһәмиәтле ул. Һыуҙан башка тереклек юк. Кеше ашамайынса азналар буйы тора ала, әммә һыуһыз бер-нисә көнгә лә түзә алмай. Өгәр кеше тәнәндәге һыуҙың ундан бер өлөшө генә кәмеһә лә, уның хәле насарлана, тизәр ғалимдар. Ер шары ла, кеше кеүек, 80 % һыуҙан тора. Һыулыктарҙы һәр сак таза тоторға, уларҙы һаҡсыл файҙаланырға кәрәклеген онотмаһка кәрәк, сөнки эсәргә яраклы һыу көндөн-көн эзәйә бара.

Ләкин, кызғаныска каршы, һыу бәлә килтерәүсә лә. Шулай сәбәпле, төрлө ышаныузарға таянып, нигеҙһез уйырымалар, хөрәфәттәр, һыу менән бәйле йолалар барлыкка килгән.

Башкорт мифологияһында төрлө эйәләргә бағышланған мифологик хикәйәттәр байтаҡ. Уларҙың бер ни тикләме һыу асты батшалығы менән бәйләнгән.

Һыуҙы изгеләштерәү.

Һыу тәңреһе төркиҙәр табынған 12 төп тәңре төркөмөнә инә торған илаһи зат.

Донъя халыктары мифологияһынан билдәле булғанса, һыу – донъя яратылышының башланғысы. Уның тураһында төрлө халықта төрлө легенда йәшәп килә. Ер шулай донъяуи даръя эсенән күтәрәп алып сығылған. Һыуҙы Ер яратылған вақытта аралашсы вазиһаһын өйрәк башкарган. Һыуҙы катын-кыз киәфәтендә тип белгәндәр, шуға күрә ышаныу-ырымдарҙа Һыу инәһе тигән һүз йыш кулланыла.

Халыҡ йолаларындағы һыуға карата ышаныузарҙы, оло ихтирамды ислам дине лә һаҡлап калырға булышкан. Мөхәммәт пәйғәмбәрҙең шундай бер хәҙисе бар: иң яҡшы саҙаҡа һыу менән эсерәү.

Һыузың изгелеге эсә карынындағы баланың һыу эсендә ятыуы менән аңлатыла. Баланы йыуған беренсе һыуы (изге-илаһи һыуы), уның кейемен йыуған һыуларын сүплеккә, зәхмәтле урынға түргә ярамаған. Баланы тәү башлап мунсала өләсәһе йыуындырырға тейеш булған. Ул “бисмилла”ларын әйтеп, “балам һау-сәләмәт, бәхәтле-тәүфикле булып үшән” тигән теләктәр теләгән.

Үлгәндәрзе йыуыуы ла кешенең беренсел (эсә карынында яткандағы) тазалығына кайтарыу тип аңлаткандар. Был йыуынтык һыуы “бисмилла” итеп, ағас төбөнә түргә кушкандар. Ғәйет алдынан әрүхтәр кайтырзар, “бисмилла” менән түгелгән һыуы эзләрзәр, - тип өйрәтә өләсәйем.

“Тере һыу”, “үле һыу” тигән төшөнсәләр зә юктан бар булмаған. Башкорттар беренсе язғы ямғырзы “тере һыу”, көзгә ямғырзы “үле һыу” тип йөрөткәндәр.

Шишмә һыуларын да “тере һыу” рәтенә индергәндәр. Ауырыуларҙан котолоу өсөн шишмә һыуы, таң алдынан төшкән ысыҡ тамсыларын кулланғандар. Былар барыһы ла һыу тәңреһе мәрхәмәтенән тора, тип уйлағандар.

Халык һыуларзы изгеләштергән. Мосолман халыктары кәзәр кисендә кояш байығас та тәһәрәтләнеп, өс көн “зәм-зәм” һыуы алырға бара. Һыуға барғанда ла, кайтканда ла һөйләшергә ярамай, изге теләктәр теләп барырға кушалар. Һыу алғанда салауат әйтеп, хозайзан иҫәнлек-именлек һорайзар.

Һыуы изгеләштереү уға бирелгән хәйер-сазакала ла күренә. Һыу алиһәһенең мәрхәмәтенә өмөтләнгән кешеләр йылға-күлдәр, шишмәләр янына килеп, һыуға күлдәк, яулык йәһә кеше буйлык еп һалғандар һәм “Һиңә яулык, миңә һаулык”, – тип теләгәндәр. Был күренеш бөгөн дә һаҡланған. Кешеләр шишмә улағына тәңкәләр һалып, бәхәт, һаулык һорайзар. Ә инде яңғыз кыздар язын йылға буйларына килеп, сәскәнән үргән такыяларын ағым һыуға һалып үзәрәнә пар теләйзәр.

Һыу баһаһы.

Мифологияла ир-ат һүрәтендәге һыу заттары ла осрай. Уларзы “Һыу пәрәйе” тип атайзар.

Боронғо легендаларҙа һыулыктар, йылға-күлдәр менән бәйлә өс зат тураһында мәғлүмәттәр һаҡланған: Һыу баһаһы, Һыу әйәһе, Һыу инәһе.

Һыу баһаһы һыу яткылыктарының иң төп хужаһы. Ул мәлиерәгән бер карт рәүешендә һүрәтләнә, тәрән һыулауларҙа йәшәй. Уның батшалығына билдәле бер төбәктә урынлашкан һыу биләмәләре инә. Ул үзе һыуың иң йыраҡ мөйөшөндә йәшәй. Кеше күзенә күренмәй тиерлек. Халык ышаныуларына карағанда, ул бер ваҡытта ла ярға сыкмай. Яңғызлыҡ яраткан Һыу баһаһы үзен борсоғанды өнәмәй. Һыуың иң йыраҡ, иң тәрән урынына кергән кешеләрзе, асыуы сығып, үз янына һыу төбөнә тартып алырға мөмкин. Шуға күрә элек карттар һыуға баткан кешеләр тураһында: “Һыу баһаһы алған”, – тигәндәр. Һыулыктарзы кәмһеткән, һыуға төкөргән, уны бысраткан кешеләргә, ул йәшәй торған ауылға ла Һыу баһаһы рәхимһезлеген күрһәтә торған булған. Мәсәлән, ул аяз көндә һыу өстөндә дауыл куптарған, быуаларзы йырып ебәргән, кешеләргә хәтәр сир ебәргән. Кешеләрзең тәндәрәнә һыулы шештәр сыкһа, уны “Һыу сире” тип йөрөткәндәр. Был сирзән котолоу өсөн, бер ус ярманы тоз менән катыштырып, шишмәгә, йылға-күлдәргә һалғандар йәки ярманы тоҙһоз ғына сепрәккә төрөп “кайзан килдең, шунда кит, әйәңә илтәп бир”, - тип һыуға ебәргәндәр.

Һыу инәһе.

Һыу инәһе. Ул катын-кыз һүрәтендәге мифологик образ. Коро ергә Һыу баһаһы менән Һыу әйәһенә карағанда йышыраҡ сыға. Шуға күрә уның тураһында легенда-хикәйәттәр күп. Һыу инәһе куркыныс заттарҙан һанала. Уның исемен әйтәп балаларзы куркыткандар. Кистәрән яңызы ғына һыу буйына төшөргә ярамаған, Һыу инәһе тартып алырға мөмкин.

Һыу инәһе озон сәсле, зур кара күзле катын-кыз киәфәтендә күзаллана. Ул һыу астында йәшәй, тик сәстәрән тарарға һыу өстөнә сыға. Шул ваҡытта кешеләр, йәш егеттәр уның менән бәйләнешкә керергә мөмкин, тип уйлағандар. Әммә Һыу инәһенә зыян килтерегә ярамай. Ниндәй генә булһа ла, Һыу инәһе был донъя заты түгел. Һыу әйәһе уның улы, бик яуыз зат тип һанала.

Һыу әйәһе.

Һыу әйәһе лә ир затынан. Ул Һыу баһаһынан күпкә йәшерәк, шуға бер аз тәжрибәһезерәк, еңел асыллыраҡ та. Ул юкка ғына ла йылға-күлдәрзе шау-шыу куптарырға мөмкин.

Һыу әйәһе менән шаярырға ярамай. Шундай хикәйәт бар. Имеш, бер кеше һыу буйында бау ишеп ултыра икән. Бының янына Һыу әйәһе сығып “Нимә эшләйһең?” – тип һорау биргән. Теге кеше бик тапкыр булған. “Һыуы күккә асып куйып, йылғаны киптермәксе булам”, – тигән. Шунда Һыу әйәһе тезләнеп, ялбара башлаған “Һыуыбыҙға тейә күрмә, күпме һораһаңда бирәм”, – тигән. Билдәле, кеше был шарт менән ризалашкан. Һыу әйәһе йылға буйына төшөп киткәс, тәрән сокор қаза һәм тишек эшләпәһен шул сокорға куя. Шулай итеп, Һыу әйәһенә эшләпәһе тултырыу өсөн бик күп тырышырға тура килә.

Шишмә әйәһе.

Һәр нәмәнәң, һәр күренештең үз әйәһе булған кеүек, шишмәләрзең дә әйәләре булған тип уйлағандар. Улар изге рухтар сифатында, шуға ла кешеләргә һәр ваҡыт ярҙам итеп торғандар.

Шишмә әйәһе халык мифологияһында катын-кыз киәфәтендә бирелә. Кемдәрзәр уны Һыу әйәһенәң кызы, Тау әйәһенәң катыны тип тә әйткәндәр. Сөнки ул ике йәрзең вәғәзә-һүзәнә берзән-бер шаһит. Ике ғашик һүзәрәндә тора алмаһа, Шишмә әйәһенәң ихтыяры шулайзыр, тип уйлағандар.

Һыу кешеләргә бик кәрәк.

Һыу төбөндө нимә булмас. Һыу кескәйҙәрҙе генә түгел, зурзарҙы ла алырға мөмкин. Һыуҙың тынысландырыу үзәнлегә барлығын боронғолар бик күптән белгәндәр. Ысындан да, һыуға кул ғына тейһә лә, кеше тыныслана. Ө балалар йәйгә эсә көндәрҙә буш вақыттарын һыу янында үткәргә ярата. Һыу тураһындағы ышаныуҙар, легендалар аша өлкәндәр бала күңелендә һыуға карата хөрмәт тәрбиәләгәндәр. Һыу сығанактарына карата халыкта төрлө йолалар йәшәп килгән.

Хәлләрәк кешеләр әлек-әлектән якын-тирәләренә койолар қазыралар. Койо қазған, койо тазартқан кешенә кәзерләгәндәр, ихтирам иткәндәр. Койоларҙы, сәңгәт эсәре кеүек бизәп, нағышлап яһайҙар. Халықта, койоға төкөрмә, бер вақыт һыуын эсергә кәрәк булып, тигән мәкәл дә йәшәй. Шуға күрә койо ауызы һәр вақыт каплаулы булыпға тейеш. Ө индә боронғо әбейҙәр, қояш байыға, койоларҙы капкас менән ябып, бәйләп қуя торған булғандар.

Һыу менән бәйлә ышаныуҙар мәктәп дәрәсләктәрәндә лә осрай. Мәсәлән, “Әсәй” шиғырында койо образы нағыш, моң менән яқтыртыла. Койо әргәһә кешәһәз тормай. Унан күршә-тирә һыу ала, юлаусылар за уның янында тукталмай узмайҙар. Шунда төрлө хәбәрҙәр ишетәһәң. Халықта: “Юлсыға тулы силәк һыу менән осраһаң, уның юлы уң буласақ”, – тигән ышаныу йөрөй. Ө һыуға, гәзәттә, әсәйҙәр йөрөй. Уларҙың кешеләргә мөлдөрәмә һыулы силәктәр менән осрауы осраҡлы түгел, сөнки әсә күңелә гел яқшылыкта.

Олатай-өләсәйҙәрәбез һыу әйәләрен, һыу инәһән шул тиклем хөрмәтләп йәшәгәндәр. Өләсәйем һөйләүе буйынса, йылға-күлдәрҙәгә, шишмәләгә һыуы силәккә башынды тығып, һауыттың кителгән еренән эсергә ярамай, сөнки һауыттың китегенә кер йыйыла, ә һауыттың һабы шайтан ултыра торған урын. Өгәр эсергә һауыт тапмаһаң, қулың менән әс. Һыуы таза һауыт менән алырға һәм өстөн каплап һақларға кәрәк, юкһа шайтан төкөрөп китә. Һыуы кәрәк тиклем генә тотонорға кәрәк, артығын тотонору һыуға карата мәрхәмәтһәзлек һаналған. Мунсала йыуынғанда ла, көндәлек тормошта ла артык һыу тотонору гонаһ һаналған.

Һыуың кәзәрә шишмә короғас беләнә, тигән мәкәл һыуы һақлап тотонорға кәрәк икәндә аңлата. Һыуы кәзәрләп тотмау һыу әйәләренә лә окшамаған. Улар йылға-күлдәрҙәгә, койо һәм шишмәләрҙәгә һыуарҙы кәметкәндәр, йәй көндәрә кешеләргә корокок менән тилмерткәндәр.

Бындай осрақтарҙа халык һыу буйзарына килеп ямғыр һораған, бер-берәһән һыу менән койондорғандар, һыу буйында бергәләп бутқа бешереп ашағандар, һуңынан қалған бутқаны һыу әйәләренә “қорбан итеп биреп, уны шәфқәтләндәргәндәр”. Бөгөн иһә, корокок булғанда, иртәңгә намаззан һуң, ауыл бабайҙары, әбейҙәрә мулла, абыстайҙар менән бәсыуға сығып, доға укыйҙар, Хозайзан ямғыр һорайҙар. Ө көндөзҙәрән бала-саға, урта йәштәгә арайҙар, оло инәйҙәр таш әйләндәрәргә сығалар. Йәйгә қаниқулда мәктәп лагерьәндә ял итеүсә балалар Нептун көнөн үткәрәләр, бер-берәһән һыу менән койондорошалар. Ошондай һанамыштар әйтәләр:

Ямғыр, яу, яу,
Майлы бутқа бирермен
Майлы бутқа қазанда,
Матур қашық базарҙа.
Ямғыр, яу, яу,
Қара һарық һуйырмын,
Һуйғас, богон қуйырмын,
Тәтәй қалак бирермен.
Ямғыр яу, яу, яу
Иген үсһән тау-тау һ.б.

Йыуынтык һыуарҙы юлға түгергә һәм түгелгән йыуынтык һыуырҙың өстөнән атлап сығырға ярамай, һыу зәхмәтә, һыу ене қағылыпға мөмкин. Һыу менән без үзәбәзгә тишкәрә энергияны сығарабыз. Шуға күрә, мунса кергәндән һуң, кул-биттәрәбәзгә, аяқтарыбҙы йыуғандан һуң без үзәбәзгә яңынан тыуған кеүек хис итәбәз.

Һыу менән бәйлә йолалар.

Қыздар, қунак қыздары менән үзәрәнен матур күлдәктәрән кейеп, пар силәктәрән бизәкләп әшләгән көйәнтәләренә әлеп қис һайын, шишмә буйына қилгәндәр. Бында ауыл йәштәрә уйындар ойошторған. Буласақ йәрҙәрә менән егеттәр шунда танышқандар. Йәштәрәнен осрашыу урыны шишмә янында билдәләнгән, үзәрәнен мөхәббәттәрән дә шунда белдәлгәндәр, бер-берәһәнә вәғәзә бирешкәндәр. Мәсәлән, “Таштуғай риүәйәтә”ндә Көнһылыу менән Байғүбәк шишмә янында осрашалар. Байғүбәк һөйгәһәнә көмөш йөзөк биреп, қашлы көмөш йөзөктә күрәп, қәйнәһә шул егет быны сихырлаған икән, ул шишмә әйәһелер, тип шомлана бақлай. Сихырсыларға, муллаларға қәңәш итәләр. Был шишмәнән һыу алмасқа, унан һыу эсермәсқә һүз қуйышалар. Ул шишмәнә “пәрәйлә”, ташын – “пәрәй ташы”, қуақлықты – “пәрәй қуағы” тип йөрәтәләр.

Шишмә янында табышып-аңлашып қайһы бер йәштәр бәхәтлә тормош қорғандар.

Ө һикаһлашыуың икенсә көнөндә йәш қиләнгә һыу юлы күрһәтәү йолаһы үткәрәлгән. Қилән үз ауылынан булһа ла, башқа ауылдан төшһә лә һыуға бер үзән генә ебәрмәгәндәр. Йола буйынса уны егеттән қыз туғаны, йә үзәнәң дүс қыздары озатқан. Һыу юлын күрһәтәүсәләргә йәш қилән алдан бүләк әзәрләгән. Шишмәнән һыу алғана йәш қилән изгә теләктәр теләп улаққа тәңқәләр һалған.

Һыу алып кайтканда йөш киленде һанағандар. Һыу тулы кайтырға тейеш. Һыу түгелмәһә, килен сабыр холокло, түзем булыр, түгелһә-сайпылһа бер аз кызыу холоклораҡ булыр, тип юрағандар. Йөш килен алып кайткан һыуы “шәрбәт” итеп туй өстәленә, кунактарға куйғандар. “Һыу ниндәй саф, шуның кеүек матур тормош, озон ғүмерзәр булһын”, – тип теләктәр теләгәндәр. Ғаиләлә тауыш-ғауға килеп сыкһа, аңлашыу, мөхәббәт юллап, үзәрән қауыштырған шишмә янына килгәндәр, уның һыуы менән йыуыңғандар, тип искә алаоло әбейзәр.

Шишмә эйәһен шул тиклем хөрмәтләгәндәр: һыуға бары тик таза бизрәләр, таза кейем менән килгәндәр, һыу алғас, сазака итеп тәңкәләр һалғандар, үзәрәнә бәхет-сәғәзәт һорағандар. Шишмә эйәһен куркытмәс өсөн, шишмә буйында кысқырып һөйләшмәгәндәр, уның янындағы кош-корттарға, бөжәктәргә теймәгәндәр. Шишмә әргәһен һәр вақыт карап, тәртиптә тотқандар.

Шишмәнен йәне бар, тип уйлағандар боронғолар. Ғөмүмән, кан менән йәнде тиңләп карағандар. Шуға күрә лә шишмә һақында: “Шишмә һыу ғына түгел, ул йән азығы”, – тигәндәр. Йәғни, шишмә һыуын таузың, ерзән, тәбиғәттең каны-йәне тип белгәндәр.

Дини йолалар за һыу менән бәйлә. Ислам динендә намаз укыр алдынан тәһәрәт алалар, муллалар, өшкөрөүсә әбейзәр һыу менән өшкөрәләр. Ғөмүмән, мосолмандар тазалықты, паклықты һақларға, һыуы исраф итмәскә бурыслы. Ә христиандар яңы тыуған сабыйзы һыуза суқындыра. Йәһүдтәр гонаһтарзан арыһыр өсөн билдәлә бер көндә һыу менән қойона.

Уқыусылар ышаныу, тыйыузарзы беләләрме?

Юғарыла өйрәнелгән тема буйынса уқыусылар араһында һорау алыу үткәрзек. Һорау алыу һөзөмтәләре түбәндәге таблица бирелгән:

Һораузар	Катнашыу-сылар һаны	Әйе	Юк	Кызыкһын-ғаным булманы
Һыуға бәйлә йолаларзы беләһеңме?	43	16 – 37%	20- 46 %	7- 16%
Һыуға бәйлә тыйыузар, юраузар беләһеңме?	43	23 - 54%	20 – 46%	0
Һыуға бәйлә һамактарзы беләһеңме?	43	28- 65%	15 – 35%	0
Һыу эйәһенең барлығына ышанаһыңмы?	43	27 – 63%	10 -23%	6 – 13%
Ямғыр теләгәнең бармы?	43	41 – 95%	2 – 5%	0
Һыу һибешкәнең бармы?	43	43 - 100%	0	0
Кар һыуына барғаның бармы?	43	3 – 10%	38- 88%	2- 2%
Ләйсән ямғырын котлағаның бармы?	43	23 - 54%	12- 28%	8 - 19%
Шишмә юлын, һыу буйзарын тазарткканың бармы?	43	33 - 77%	10 – 23%	0

Таблицанан күренәүенсә, һорау алыуза катнашқан уқыусыларзың яртыһы һыу менән бәйлә йола, тыйыузар беләләр.

Уқыусылар менән әңгәмәләшеү барышында тағы ла шул асыкланды: һыу менән бәйлә ышаныу-тыйыузарзы өләсәйзәре булған кыззар күберәк белә булып сықты.

Йомғақлап, шуны әйтергә кәрәк: башкорт милли мифологияһы башкорт халық ижадының бик боронғо, бай һәм үзенсәлекле өлкәһе. Уны махсус өйрәнәү әһәмәтле ғилми нәтижәләр яһарға мөмкинлек бирә.

Һыу – ер йөзөндәге барлык тере йән эйәләренең йәшәү сығанағы. Унан башка тормошобоззо күз алдына ла килтерә алмайбыз. Кеше организмының да иң күп өлөшө һыузан торғанын беләбәз. Ләкин һыузың ниндәй һәләттәргә эйә булыуын, тағы ниндәй серзәр һақлағанын һаман беләп бөтмәйбәз.

Нобель премияһы лауреаты Крут Вютрих, нефть бөтөүе тураһында борсолузан алда, һыу көрсөгө һақында уйланырға өндәй. Бөгөн Ер шарындағы халықтың яртыһына әсергә яраҡлы һыу етмәй. Шуға без уға рәхмәт һүзәрә генә кайтарып, уны һақсыл тотонорға тейешбәз. Шуға күрә һыуға карата иғтибарлы, рәхмәтле булырға кәрәк.

“Ололар һүзе – ақылдың үзе” тигән мәкәлдәгәсә, быуындан-быуыңға быуаттар һузымында һаналып, йыйылып килгән күзәтеү, һынамыш, йолаларыбыззы беләп, уларзы һақлап, тотоп, артабан да киләһе быуындарға еткерһәк, үзәбәззә зә күп кенә зыян-зәхмәттәрзән һақланып, тәбиғәт менән килешеп бергәлектә

йәшәр инек. Тәбиғәт кешенән көслө, уның үз канундары бар. Без, кешеләр, уның канундары менән килешеп йәшәйек.

Әзәбиәт

1. Башкорт теленең һүзлеге. – М.: Русский язык, 1993.
2. Буракаев И.Д., Буракаева М.С., Юлмөхәмәтов М.Б. Башкорт мәзәниәте. Тормош һабактары. 7 класс өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2001.
3. Башкорт халык ижады. II том. – Өфө: Китап, 1997.
4. Салауат Галин. Тел аскысы халыкта. – Өфө: Китап, 1999.
5. Гималова М.Ф., Хөсәйенов Ф.Б. Башкорт әзәбиәте. 7-се класы өсөн дәреслек. Хрестоматия. – Өфө: Китап, 2014.
6. Бикбай Б. “Тере шишмәләр” повесы. – Өфө: Китап, 2004.
7. mudrost.mirtesen.ru
8. mistika.xvz

©Зайнышева Д.А., Ишемьярова Г.С., 2023

УДК 39

Ишемьярова Г.И., укыусы

*Етәксеһе: Ишемьярова Г.С., башланғыс кластар укытыусыһы
Имәндәш төп дөйөм белем биреү мәктәбе, Ғафури р-ны (Рәсәй)*

“ТАМЫР”ҪЫҢ ТАМЫРЫ НЫКЛЫМЫ?

Аннотация. Работа посвящена исследованию детских телепередач студии «Тамыр».

Ключевые слова: Башкирское спутниковое телевидение, студия Тамыр, детские передачи.

Abstract. The work is devoted to the study of children's TV shows of the Tamyr studio.

Keywords: Bashkir satellite TV, Tamyr studio, children's programs.

Тикшеренеү эшенең актуаллеге. Бөгөнгө көндә башкорт телен һаклап алып калыу, уны пропагандалау, үсеп килеүсә йәш быуында телгә һөйөү, хөрмәт тәрбиәләү зур проблема булып тора һәм ул проблеманы хәл итеү өсөн республика кимәлендә төрлө яклы эштәр алып барыла. Ошо проблеманы хәл итеүә Башкортостан спутник телевидениеһы (артабан – БСТ) бик күп тапшырыулар күрһәтә. Бигерәк тә “Тамыр” студияһы балалар өсөн матур тапшырыулар күрһәтә. Ул тапшырыуларҙы карап балалар үзәрән рухи яктан үстәрә, белемдәрән байыта, нимәгәләр өйрәнә алалар. Шулай ук башкорт мәзәниәте, халкыбыҙдың гөрөф-ғәзәттәрә, фольклоры менән таныша ала.

“Тамыр” студияһы балаларҙың һәм үсмерзәрҙең ялын ойштороуза, рухи байлығын, телмәрән, кызыкһыныуларын үстәрәүә зур роль уйнай.

Тикшерәү эшенең объекты: БСТ каналы “Тамыр” студияһы тарафынан башкорт телендә балалар өсөн әзерләнгән тапшырыуларҙы карауы балалар .

Тикшерәү эшенең предмети: БСТ каналы “Тамыр” телестудияһының балалар өсөн әзерләнгән балалар тапшырыулары.

Филми хезмәттәң төп максаты. “Тамыр” телестудияһының балалар өсөн әзерләнгән тапшырыуларҙың популярлығын асыклау.

“Тамыр” студияһы – балалар йөзө. Тамыр... Әгәр кешелектәң йәшәйешен ағас менән сағыштырһак, бала сакты уның тамырҙары тип әйтер инем. Сөнки һәр ағастың үсешә тамырҙан, ә кеше гүмере бала сактан башлана. Юккамы ни балалар телеканалы “Тамыр” тип атала.

1989 йылдың 1 июнендә радиоэфирҙан “Иләү” тапшырыуы яңғырай. Уны ойштороусы Луиза Фархшәтова була. Луиза Азамат кызы ул вақытта ете йәшлек кызы флүзә һәм өс йәшлек йәлил эфирҙан шиғырҙар укыйҙар, йырлайҙар, әкиәттәр һөйләйҙәр.

Өс йылдан һун, 2 мартта, телеэфирға “Иләү”зең дауамы “Сәңгелдәк” сыға. Бына ошо 1992 йылда “Тамыр” үз тамырҙарын ебәрә лә инде. Бынан башка, үсмерзәр өсөн “Артылыш”, “Тай-тулак” тапшырыулары күрһәтелә.

Тапшырыулар нисек әзерләнә? һәр тапшырыуың башта сценарийы әзерләнә. Был яуаплы эште редакторҙар башкара. Улар: Гөлһаз Колһарина, Альбина Фәйзуллина, Зөһрә Даянова, Гөлшат Юлмөхәмтова, Гөлдәр Ишкыуәтова. Сценарийҙарға режиссерҙар хезмәте һалынғас, улар тапшырыуға әйләнә. “Тамыр” режиссерҙары – Ирәндек Изрисов, Ләйсән Солтанғолова, Шәүрә Урманцева, Рәфис Борханәтдинов, Гөлшат Әхмәтова. Баш мөхәррир – Альбина Фәйзуллина. ә экран аша балалар үзәрә сығыш яһай. “Йәш йондоҙҙар”: Камила Бикколова, Диана Айытколова, Азамат Ғәлиев, Регина Йосопова, Азамат Урманшин, Фәзил

Яруллин, Искәндәр Ханнанов, Гәлсәр Байғускарова һ.б. – бына кемдәрҙең оҫталығы, тырышлығы менән йәшәй “Тамыр”.

Студияға кескәй генә артистарҙы бик зур конкурс аша кабул итәләр.

“Тамыр”ҙың тәүге йондозсоктары бөгөн юғары уҡуу йорттарында, музыкаль училищеларҙа белем алып, кайһы берәүҙәре, мәҫәлән, Ләйсән Солтанғолова, үзҙәре үк студияла эшләр. “Тамыр”ҙың тәүге ветерандары: Шәүрә Сәғитова, Зөлхизә Илбәкова, Лиана Хәбибуллина, Айгөл Нәбиуллина, Айгөл Идрисова, Сынғыз Ханнанов һ.б., уларҙан һуң Гөлнәзирә Буранҡаева, Данил Сәлихов, Йәмил Фазылов, Гөлсәм Зарипова, Руслан Хәбибуллин, Гәлсәр Байғускаровалар, әлегә ваҡытта Салауат Әбделвәлиев, Әдилә Ишемғужина һ.б. киләләр. Әлегә көндә БСТ каналы фәһемле тапшырыуҙар бирә. һәр көн бәләкәстәр өсөн “Семәркәй”, “Сулпылар”, “Борсаҡ”, “ӘЮЯ каласығы”, “Бауырһаҡ”, үсмәһәү өсөн “Байтүс”, “Шәп арба” һ.б. Тапшырыуҙар күрһәтәләр, ә “Яңылыҡтар тауы”н алып барыусы кыздар һәм егеттәр тура эфирҙа эшләр.

Бөгөнгө көндә “Тамыр”ҙың “тамырын” элекке режиссеры Гөлнәз Колһарина тота, шул уҡ ваҡытта төрлө сценарийҙар яҙа.

2015 йыл Мәскәүҙә үткән “Тәфи-регион” бәйгесендә “Тау-тау хәбәр” тапшырыуы “Балалар өсөн программа” номинацияһында тәүге өсәү иҫемлегенә керһә, 2016 йылдың ноябрь айында, Украинада үткән “Бергә булаһыҡ!” VIII халыҡ-ара балалар һәм йәштәр фестивалендә “Балкаһ” әкиәте “Иң яҡшы фильм” номинацияһында өнөүсә була.

“Бергә булаһыҡ!” Фестиваль кубогы һәм дипломдарға, шулай уҡ “Тау-тау хәбәр”, “Бауырһаҡ”, “ӘЮЯ каласығы” тапшырыуҙары лайыҡ булған.

Быйлығы йылда октябрь айында “Тамыр” телеканалы “Алтын нур” халыҡ-ара интернет-телевидение өлкәһендәге премияның лауреаты булды.

Телеканал тапшырыуҙар ғына әҙерләмәй, ә әкиәттәр ҙә куя. “Тубырсә һәм Сыртлыкай”, “Коралай”, “Тылсымлы йөзөк”, “Карйондоз”, “Камыр батыр”, “Коралай”, “Тылсымлы койрок”, “Балкаһ” кеүек әкиәттәрҙә балалар көтөп алалар. Был әкиәттәрҙә яҡшылыҡ һәм яманлыҡ, ялғанлыҡ һәм дөрөҫлөк темалары сағылдырылған. һәр ваҡыт кешелектән яҡшы сифаттары өнөү сыға. Шунуң менән балаларға был әкиәттәр фәһем бирә, кешелек сифаттарын тәрбиәләүҙә зур роль уйнай.

Тапшырыуҙарҙың йылдан-йыл йөкмәткеһе байы, шымара бара.

“Тамыр” балалар-үсмәһәү телеканалы үсмәһәү тормошонан “Бирешмә!” тип аталған башкорт телендә тәүге 10 сериялы телесериал төшөрөп, күптән түгел уны зәңгәр экрандарҙан күрҙек.

“Тамыр”ҙың тамыры киң таралғанмы?

Тәүҙә әзләнөү өшенәң максатын иҫкә төшөрөйөк: БСТ каналы “Тамыр” телестудияһының балалар өсөн әҙерләгән тапшырыуҙарҙың балалар араһындағы популярлығын асыҡлау. Уның өсөн без уҡыусылар араһында һорау алыу үткәрҙек. һорау алыуҙа 50 уҡыусы катнашты. һөҙөмтәләре түбәндәге таблица бирелгән:

Һорауҙар	Яуаптар	Уҡыусылар һаны
Һин БСТ каналында балалар өсөн күрһәтәлгән тапшырыуҙарҙы карайһыңмы?	Әйе	42 уҡыусы
	Юк	8 уҡыусы (3 уҡыусының телевизоры юк, 5 уҡыусының бст каналы күрһәтмәй)
Бөтә тапшырыуҙар за окшаймы?	Әйе	48 уҡыусы
	Юк	2 уҡыусы
Кайһылары окшамай? Ни өсөн?	“ӘЮЯ каласығы” окшамай, сөнки ул кызыклы түгел	2 уҡыусы
Был тапшырыуҙарҙың файҙаһы бармы?	Уҡыуҙа кәрәк	15 уҡыусы
	Көндәлек тормошта алып барыусылар өйрәткән кәңәштәр кәрәкле	11 уҡыусы
	Өфөнөң төрлө урындарын күрһәтәләр	5 уҡыусы
	Йәш йырсылар менән таныштыралар	2 уҡыусы
	Кул эштәрөнә өйрәтәләр	6 уҡыусы
	Кызыклы итеп һөйләр	9 уҡыусы
Үзәң берәй тапшырыуҙа катнашканың йәки	Юк	42 уҡыусы

шылтыратканың бармы?		
Ниндэй тапшырыуза катнашырға теләр инең?	“Тау-тау хәбәр”	5 укыусы
	“Байтус”	7 укыусы
	“Семәр”	9 укыусы
	“Сәңгелдәк”	4 укыусы
	“Сулпылар”	4 укыусы
	“Борсак”	5 укыусы
	Белмәйем, улай уйлағаным юк	8 укыусы
Башка ғаилә ағзаларың был тапшырыузарзы караймы?	Әйе	30 укыусы
	Юк	12 укыусы

Таблицанан күренеүенсә, 50 укыусының 8-е туған телдә барған тапшырыузарзы караузан мәхрүм.

Шуныһы кызык, “Шәп арба”ла малайзар, “ӘЮЯ каласығы”нда беренсе, икенсе класс укыусылары, “Сулпылар”за бейергә, йырларға яратыусылар, һүрәттә оҫта төшөрөүселәр “Семәр”зә катнашырға теләйзәр. “Ә нимә камасаулай?” – тигән һорауға “Кыйыулык етмәй”, “Хыялланам ғына” йәки “Белмәйем” тип яуап бирзәләр. Шулай ук “Тамыр” студияһы күрһәткән, балалар өсөн әзерләнгән тапшырыузарзы ололар за кызыкһынып, яратып караузары асықланды.

Тапшырыузар тураһындағы фекерзәрен белеү максаты менән без мәктәпкәсә йәштәге балаларға ла мәрәжәғәт иттек. Һөйләшеүзә 9 бала катнашты. Барыһы ла тапшырыузарзы карауы, көтөп алыузары тураһында һөйләнеләр (тик бер кыз, мин шүрәленән куркам, ул куркыныс, тип яуап бирзә).

Йомғақлау. “Тамыр” студияһы балаларзың һәм үсмерзәрзәң ялын ойшоҫторуза, рухи байлығын, телмәрен, туған телгә һөйөүен, кызыкһыныузарын үстәреүзә зур роль уйнай, тигән һығымта яһарға була.

Шулай итеп, “Тамыр” студияһы хезмәткәрзәренең тырышып эшләүе юкка түгеллеге һәм уларзың әзерләгән тапшырыузарын балаларзың көтөп алыузары, зур кызыкһыныу, ихласлык менән караузары, унан алған мәғлүмәттәрзә тормошта кулланыузары асықланды. Тимәк, башкорт телен һаклап алып калуы, уны пропагандалау, үсеп килеүсә йәш быуында телгә һөйөү, хөрмәт тәрбиәләү проблемаһын хәл итеүзә “Тамыр” тапшырыузары ла тәрбиәүи, әһәмиәтле эш алып бара.

БСТ каналының “тамыр” телестудияһы тарафынан балалар өсөн әзерләнгән тапшырыузары балалар араһында популяр икән, тимәк, эшебеззәң темаһында куйылған һорауға, “Тамыр”зың тамыры ныклы, тип ышаныслы итеп әйтә алабыз. “Бергә булайык” фестивалендә “Тамыр” каналының еңеү яулауы ла ошо ук фекерзә тағы бер тапкыр рақлай.

Теле барзың иле бар, ти бит халык мәкәле. Телебеззә кәзәрләйек, һаклайык, таратайык! Шула сақта беззәң илебез зә берзәм, татыу булыр!

Әзәбиәт

1. Мин йәшнәргә килдем // Аманат. – 2012 йыл, № 7.
2. Сәңгелдәкте кем бәүелтә? // Акбузат. – 2008 йыл, № 3.
3. Гәлсәр йондозсоқ // Акбузат. – 2015 йыл, № 7.
4. Башкортостан телевидениеһы // Ватандаш. – 2010, № 4.
5. Бөгөн кисәгенән кызығырак // Ватандаш. – 2014, № 9.
6. Тамыр йондозсоқтары юл яра // Йәншишмә. – 2015, № 8.
7. Бирешмә! // Табын. – 2017, 7 ноябрь, № 89

[vk.com>tamir_official_group](https://vk.com/tamir_official_group)

https://l.facebook.com/ftamir_official_group

© Ишемйәрова Г.И., Ишемйәрова Г.С., 2023

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “ӨС ТАҒАН” ПОВЕСЫНДА ТЕЛ БАЙЛЫҒЫ

Аннотация. Работа посвящена исследованию средств выразительности произведения Мустая Карима «Таганок».

Ключевые слова: Мустай Карим, Таганок, средства выразительности.

Abstract. The work is devoted to the study of the means of expression of Mustai Karim's work "Taganok".

Keywords: Mustai Karim, Taganok, means of expression.

Тормош күренештәрен, образдары рәссам буяу ярзамында тыуыра. Скульптор бронза, мәрмәр, гипс, э архитектор таш, кирбес, бүрәнә һымак материалдар менән эш итә. Композитор кешенә эске донъяһын тауыш аша сағылдыра. Өзәр генә материалдар менән эш итеүсә һөнәр эйәләре бар. Ө мине гел генә языусы хезмәте кызыкһындыра һәм һоклануы тойғолары уята. Китапты күп укыуым да шунандыр, моғайын. Кем ул языусы? Языусы – ул һүзәр менән эш итеүсә. Шуға күрә художестволы әҙәбиәттә һүз сәнғәте, тизәр .

Донъя һәм рус әҙәбиәтендә ни тиклем һокланғыс языусылар, шағирҙар бар. “Ө башкорт әҙәбиәте?” – тиерһегез. Эйе, был урында башкорт әҙәбиәте тураһында айырым һүз алып барырға кәрәк. Һокланғыс языусылар, шағирҙар күп, әҙәбиәтебез бай, күркәм. Шундай языусыларҙың береһе – Мостай Кәрим.

Языусы тормош вакиғалары, геройҙарының кылык-фиғелдәре аша ғына түгел, әсәрҙәрендә тел-һүрәтләү сараларының уңышлы кулланылышы менән дә үз укыусыһын тәрбиәләй. Мостай Кәрим теле – ул халкыбыз теле. Уның әсәрҙәре аша телебезҙең байлығына, матурлығына, яғымлылығына тағы бер инанып һәм кыуанып була.

“Өс таған” повесында күпме халыҡ ақылы, матур һүзәр унда, һәр һөйләм генә түгел, һәр һүз уйланылған. Мәсәлән:

Мәкәлдәр (халықтың тапкыр һүзәрә) – ул халыҡ ақылы. Мостай Кәрим теле – ул асыллы мәкәл.

Тура эште кәкре кул менән эшләмәйзәр. (Ғабдулла)

Баш һау булһа, мал табылып әле. (Вәзир)

“Уңған аттың тире сыккансы, ялкау аттың йәне сығыр” тигәндәре ошо булалыр инде. (Ғабдулла тураһында, улар Вәзир менән көрәшкәндә)

Атаһыз бала – йүгәнһез ат шул инде. (Нәғимә инәй ейәне Ғабдуллаға)

Батыр яраһыз бумаҫ. (Доктор)

Бына һиңә, өләсәйем әйтмешләй, бирәһе килгән колона – сығарып куйған юлына! Әйзә, иш янына куш булып, – тине Ғабдулла.

Фразеологизмдар (бер нисә һүзән ойшоуп, бер мәғәнәне аңлаткан нығынған һүзбәйләнештәр):

Бөркөтлөләр күз күрмәҫ, колак ишетмәҫ илдәргә барып йөрөп кайталар. (алыҫ, йыраҡ)

...Ө үзе Ер шарын биш бармағы кеүек белә. (бик яҡшы белә)

Вәзир тиз генә койолоп төшмәне. (куркманы, аптырап калманы)...

Аяғы ергә лә теймәй (Айзарзың) – шәп йүгерә.

Быны күреп торған Айзарзың эсе бошто. (йәне көйзө, кыйын булды.)

-Шул тиклем мактануыҙан нисек телдәре талмай, – тип бошондо Ғабдулла.

Башлык менән Йүгеректең дүрт күзе һигез булды. (аптыраны.)

Легендалар (Тормошта йәки тарихта булған хәл-вакиғаларҙы бер аз арттырып һөйләгән халыҡ хикәйәһе) тыуған ер тарихына иғтибарлы булып өйрәтә, кызыкһыныу уята.

- Имеш, борон-борон заманда, Уралды илбасарҙарҙан һаҡлағанда, бәһлеүнгә ук тейгән. Ул гөрһөлдәп ергә ауған. Уң кулындағы кылысы бер якка, һул кулындағы калканы икенсе якка барып төшкән. Калкан төшкән ерҙә йылы күл, кылыс төшкән ерҙә һалкын күл калккан.

- Кеше аяғы баҫмаған түбәләргә бөркөттәр бала сығара. Улар йыш кына, саңк-саңк итеп. Ауыл өстөнән осоп үтәлә. Ана шул бөркөттәр инде бынан бик күп йылдар әүәл ауылға исем биргәндәр: Бөркөтлө.

Сағыштырыуҙар (бер күренеш йәки әйберҙе икенсәһе менән сағыштырыу) бик үзәнсәлекле был повеста, йәғни Мостайса матур.

1. Урмандарында беләк йыуанлығы көпшәләргә үсә, аҡландарҙа турғай башы зурлык еләктәр бешә.

2. Автор безҙе әсәрҙәгә малайҙар менән түбәндөгә сағыштырыуҙар аша таныштыра:

- Ыҫмала төслө куйы кара сәсле, кылыс танаулы, сандыр малай Ғабдулла исемле. Уның сәстәрәнә кулынды тейзәрһәң, бармактарың сатнап йәбешер һымаҡ. Йәмшек танаулы, табак битле йыуаны – Вәзир.

3. Башлык һайлау ярышы ваҡытында ...

1. Йәйәнән ысҡынған ук шикелле, Айзар шунда ук атлығып алға сықты.

2. Вәзир, инәһенә эйәрер-эйәремәс барған ялкау колон һымак, артта ук тороп калды.

Тасуирлаузар (тәбиғәт күренештәрен, әйберзәрзең, кешеләрзең сифаттарын ентекләп күрһәтеү) аша Башкортостан тәбиғәтенең күркәмлеген Мостай Кәрим генә шулай күрһәтә алаһыр һымак.

1. Бөркөтлөнөң күрке күлдәр генә түгел. Уның тирәһендә кем узарған ярышып күккә үрләгән таузар, тау араларындағы йәшел үзәндәр, каяларған урғылып сыккан шишмәләр, таштан ташка һикереп уйнаған коралайзар, язғы шарлауыктарған көзгә кыраузарға тиклем тынмай һайраған коштар йәм өстөнә йәм өстәй.

2. Был мәлдә күл өстә тигез, яғымлы була. Шул тигезлектә ялан аяк йүгереп уйнағы, һикерге килә. Яңы көн тыуғанда, яңы шатлыктар, яңы өмөттәр зә тыуа. Тик томандар ғына бойок, сөнки уларзың гүмерзәрзе кыска. Шулай за, яр ситендәге камыштарға. Тал кыуактарына, томбойок япрактарына уралып булһа ла, күл эргәһендә калырға тырышалар улар. Әммә юкка. Кояш менән томан һыйышып озак йәшәй алмай. Быны һәр кем белә.

Йәнләндереүзәр (тәбиғәт күренештәрен йәки йәнһез әйберзәрзе кешегә хас сифаттарза йәнле итеп һүрәтләү) әсәргә йән өрөп, уның үзен йәнләндергәндәй.

- Байыр якка тәгәрәгән кояштын һарғылт нурзари Шәрифулланың ысланған мыйык остарына төшөп йымылдайзар. Йымылдайзар за уның асқы ирененә һикереп төшәләр.

- Кирәмәт башына менәү – бөркөт осор бейсклеккә күтәреләү тигән һүз ул. Төндәрән уның өстөндә, – ти Шәрифулла, – усак тирәһендә әйләнгән күбәләктәр төслә (сағыштырыу), йондоззар һикерешеп уйнай. Улар түбән үк төшәләр, үрел дә тот үззәрән! Кайһы бер үтә шуктары, яңылыш каяға һуғылып, селпәрәмә киләләр. Ана шуны инде йондоз атылыу тизәр.

- Яңы көндөң тәүге нурзари башта Кылыс арыяғындағы бейек текә каяға килеп бәрелә. Шунан һуң, сәселәп, тирә-якка тарала. Был вақыт әле күл, ап-ак томандан һырылған йомшак юрғанын ябынып, йоклап ята. Таң яктыһы ғына уны рәхәт йокоһонан уята алмай, киреһенсә, күл юрғанын тағы ла нығырак бөркөнә төшә. Беззең тау яғында йәйге иртәләр һалкынса була шул. Тик кояш үзә күренгәс кенә, Кылыс, кынынан һурып алынған кылыс төслә (сағыштырыу), ялтырай башлай.

– Озак йоклайһың, Кылыс, – тип шелтәләй уны кояш.

– Ниндәй төштәр күзең? Замандар имен вақытта кылыс йокларға тейеш, – тип шаяра күл.

– Якшы төштәр күрзем, кояш. Рәхмәт!

Әсәрзәге хәл-вакиғалар мөһим төс алғанда, бик урынлы ғына итеп халкыбызға хас **йолаларзы** индереп ебәрә автор.

1. Беззең якта кешеләр етди нәмәләр тураһында аяк өстә басып һөйләшмәйзәр. Акылды ултырып йыялар. Малайзар йәшел үлән өстөнә акыл йыйырға ултырзылар.

2. Қалған икәүһе, йәнәһе, төптән уйлаған булып, байтак кына өндәшмәй торзо. Сөнки кәңәш вақытында һәр һүзгә тиз үк кушылып барыу ир кешегә килешмәй.

3.- Малайзар! – тип кысқырзы Айзар. – Безгә, ысынлап та, бер башлык кәрәк. Кем башлык була?

- Шыбаға! Кем өскә сыға – шул башлык була.

4.- Нәғимә инәй сйәнәһең күкрәгенә әйге менән ишара яһаны. (Беззең якта изге һаналған нәмәгә бармак төртөп түгел, әйәк менән ымлап күрһәтәләр.)

Артабан малайзар мәргәнлектә, етезлектә ярышыу, көрәштә көс һынашыу кеүек халык ижады жанры – әкиәттәрзән килгән йолаларзы үтәү шарты аша башлык һайларға тигән қарарға киләләр.

4. һабантуй майзанындағы көрәшселәргә окшатып, улар яурынға-яурын һуғып алдылыр (Вәзир менән Айзар көрәшергә сыккас.)

5. Аяк салыу кеүек һарамлашыуға бәрәү зә барманы.

6. Башлыкка сукмарзы тапшырырға вақыттыр инде.

7. Әкиәттәге батыр үлһә, ул үзенең кылыс-қалканын, ук-һазағын улына васыят иткән.

8. Мизалды күргәс тә, Айзарзың артык исе китмәнә. Киреһенсә, атай кешенең мизалын уйынсык урынына тағып сығыузы килештереп етмәнә. Ләкин, Башлыктың хәтерән һаклап, был турала өндәшмәс булды.

Повеста геройзарзың исемдәрә есемдәрәнә тап килеп тора. Мәсәлән: Айзар – айға окшаш; дәрәжәле, Вәзир – ярзамсы, Якуп – боронго еврей исеменән, Ғабдулла – алла коло тигәндә аңлата.

Алла коло булған Ғабдулла иптәштәрәнең дә ышанысын яулай – башлык була. Вәзир зә насар малай түгел, ул – ысынлап та ярзамсы. Гөл нуры булған Гөлнур әсәрзә лә бер нур сәсеүсә һымак. Ул тик матурлык кына тыузыра. Ә малайзарзы Кирәмәттә котқарыу кеүек изге эшкә дәрәтләндергән Шәрифулла ысынлап та дәрәжәле, данлы. Уның исеме шундай мәғәнәгә әйә. Бына бит автор геройзарының исемдәрәнә лә ниндәй иғтибарлы.

Әзәбиәт – ул тормош дәрәсләге. Бөтә ысынбарлык, тормош, кешеләр, тәбиғәт һынландырыла унда. Кайһы бәрзәрәндә без хатта үзебеззе, үзебеззең тормошобоззо танығандай булабыз. Мостай Кәрим әсәрзәрәндә бигерәк тә. Ә “Өс таған” повесында халкыбыззың ақылы, аңы, зиһенә – бөтәһе лә бар. Шунан сығып, ниндәй һығымта яһарға була?

Языгусы тормош вакиғалары, геройзарының кылык-фиғелдәрә аша ғына түгел, әсәрзәрәндә тел-һүрәтләү сараларының уңышлы кулланылышы менән дә үз укыусыһын тәрбиәләй. Был повестың телен

өйрәнөп, мин үзем өсөн күп нәмә алдым. Мостай Кәрим теле – ул халкыбыз теле. Уның әсәрзәре аша телебезең байлығына, матурлығына, яғымлылығына тағы бер инанып һәм кыуанып була.

Әзәбиәт

1. Башкорт әзәбиәте: укыу кулланмаһы 5-се класс / М.Х. Изелбаев, М.Б. Юлмөхәмәтов, Ә.М. Сөләймнов, З.И. Казыев. – Өфө: Китап, 2017.
2. Башкорт теленең һүзлеге. I, II томдар. – Мәскәү, 1993.
3. Башкортостан укытыусыһы. – 2011. – №№1-12.
4. Башкортостан укытыусыһы. – 2012. – №№1-12.
5. Кәрим М. Безең өйзөң йәме. – Өфө: Китап, 2019.
6. Хөсәйенов Ғ.Б. Әзәбиәт ғилеме һүзлеге. – Өфө: Китап, 2006.
7. Әхмәтйәнов К. Әзәбиәт теорияһы. – Өфө: Китап, 2004.

© Ишкинина А., Хәсәнова Э.С., 2023

УДК 1751

Карагулов Ч.С., обучающийся
Научный руководитель: Исхакова Р.Х., учительница
башкирского языка и литературы
МОБУ лицей д. Кабаково, Кармаскалинский район (Россия)

БАШКИРСКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Аннотация. Работа посвящена исследованию классификации башкирских народных песен.

Ключевые слова: фольклор, культура, народ, песня, классификация, жанры.

Abstract. The work is devoted to the study of the classification of Bashkir folk songs.

Keywords: folklore, culture, people, song, classification, genres.

Актуальность. Многовековой опыт народа, в который входят традиции, обряды, обычаи, фольклор – это все культурное наследие. Песни всегда были частью народа. Песни сопровождали человека от рождения до самой смерти. И свое счастье, и свое горе – все народ показывал через них. Каждое значимое историческое событие и личности события находили своё отражение в песнях простого народа. На сегодняшний день изучение башкирского фольклора имеет большое теоретическое и практическое значение. Народная песня мало исследована. Не изучены ее локальные особенности, недостаточно выявлены и зафиксированы бытующие жанры музыкального фольклора. В сфере культуры упор идет на коммерческое искусство, которое постепенно вытесняет традиционное народное музыкальное творчество. Важность развития народного художественного творчества обусловлена его воздействием на духовный мир человека. Башкирская народная песня, являясь основным видом музыкального творчества башкирского народа с глубокой древности, сегодня требует бережного отношения. Народную песню, народные певческие традиции нужно передавать молодому поколению, и только тогда народная культура получит развитие, и сохранится для будущих поколений.

Цель данной работы – рассказать о башкирских народных песнях, задача – раскрыть их классификации.

У башкирского народа было самое дорогое богатство: богатство, которое не просто существовало, а жила в самом народе; богатство которое вдохновляет, даёт сил – это народная песня. Башкирские народные песни, как и весь фольклор, занимали и занимают значительное место в духовной культуре народа. Фольклорист, доктор филологических наук, профессор С.А. Галин отмечал, что они передавались из уст в уста, как священное музыкально-поэтическое наследие предков. Через них происходило знакомство с историей народа, усваивались жизненный опыт и нравственные нормы прошлых поколений, формировались эстетическое восприятие мира [2: 206].

Собирание, издание и изучение башкирских песен началось в 30-е годы XIX в. А.А. Алябьев, Г.Х. Егикеев, И.И. Лепехин, П.М. Кудряшев, В.И. Даль, И.П. Покровский, Р.Г. Игнатъев, С.Г. Рыбаков, Л.Н. Лебединский С.А. Галин, Ф.А. Надршина, А.М. Сулейманов вложили очень много сил на собирание и изучение башкирских народных песен.

По своему содержанию и тематике старинные башкирские народные песни довольно богаты и разнообразны. Можно сказать, что практически все песни были написаны в период XVII – XIX века. По манере исполнения башкирские народные песни разделяют на: озон көй – долгая, протяжная песня; кыска көй – короткая быстрая песня. Принадлежность песен той или иной группе определяется количеством слогов в стихотворной строке: озон көй – 10-9; кыска көй – 8-7 сложный размер. По жанру, по тематике башкирские народные песни С.Галин в книге «Башкирское народное творчество» том 8 классифицирует на следующие группы: лиро-эпические и лирические. В данный том вошли около 400 песен, записанных в разные годы не

только в районах Башкортостана, но и за его пределами. В свою очередь они же имеют следующие тематические разряды:

I. Лиро-эпические:

1. Песни о родине и единстве племен («Урал», «Султанбек», «Джусалы», «Искандер», «Саз-река», «Журман», «Тевтелев», «Алиш»);
2. Песни о крестьянской войне 1773-75 гг. («Салават», «Салават на каторге», «Я тебя, дитя мое, растила», «Пугачев и Салават», «Большак», «Киньямурза», «Озеро Кизягас», «Карат»);
3. Песни об Отечественной войне 1812 г. («Французская», «Иремель», «Эскадрон», «Батыр-егет», «Вторая армия», «Ерян-кашка», «Хары сяс», «Любизар», «Баик», «Кахым-туря», «Кутузов»);
4. Песни о кантонном управлении («Полковник Бутисов», «Кулуй-кантон», «Абдулла-ахун», «Кагарман-кантон», «Сибай-кантон», «Турыякай», «Каравансарай»);
5. Песни о беглых («Буранбай», «Ялан-Яркай», «Бахтияр», «Бииш-батыр», «Шарафетдин», «Загидулла», «Узянбай», «Шафик», «Туяляс», «Юсуп-егет»);
6. Песни об армии и военных походах («Армия», «Трехлетняя служба», «Уил», «Колыбельная», «Сим», «Шарак», «Сизый сокол», «Эскадрон», «Порт-Артур», «Песня пленного», «Гайса»);

II. Лирические песни:

1. Земля родная («Круглое озеро», «Санлы-узяк», «Масимтау», «Туялас», «Курташ», «Ишмурза», «Алатау», «Заркай»);
2. Богатство, достаток («Акхак-кола», «Буланый конь», «Куныр-буга», «Кара-юрга», «Егет», «Песня Рабиги», «Соловей», «Белая Юрта»);
3. Социальное неравенство, горечь жизни («Эльмалик», «Айтуган», «Не кричи, кукушка», «Птицы родины», «Ерянсай», «Байкал», «Сыбай-кашка», «Перепутье», «Гарипкул»);
4. Пройденная жизнь, тленный мир («Пройденная жизнь», «Магри», «Жизнь», «Ямилякай», «Бекас», «Гайша», «Гарифа», «Аушкуль», «Ильяс», «Кулунсак»);
5. Застольные песни («Песня о кумысе», «Застольная», «Алимьян», «Дим-дим», «Сосна», «Голубка», «Иньяр», «Журай», «Кандракуль», «Поет душа моя»);
6. Любовные песни («Салимакай», «Кусбика», «Халима», «Аргаяш», «Два егета», «Красный яр», «Красавице», «Ханская дочь», «Айтуган», «Сапожки», «Французский платок», «Туман», «Зубаржат»);
7. Женская доля («Таштугай», «Зюльхиза», «Гильмияза», «Загифа», «Камалик», «Карасэс», «Ашкадар», «Семь девушек», «Аминакай», «Голубой тулпар»);
8. Шуточные песни («Шесть егетов», «Черемуха», «Перепелка», «Гарифакай», «Сонайым», «Бибкай», «Хатира», «Шаль вязала», «Зарифа», «Танакай», «Сваха»);

III. Частушки.

Х.С.Ихтисамов же предложил следующую классификацию башкирских народных песни, которая основана на дифференциации мелодических стилей:

1. Жанры эпических песен (напевы мелодических стилей: хамак кюй и халмак кюй);
2. Жанры лиро-эпических песен (промежуточные песенные формы лирического и эпического жанров мелодического стиля развитого хамак кюй, халмак кюй, простого озон кюй);
3. жанры лирических песен (разнообразные песенные формы лирического жанра мелодических стилей: халмак кюй, озон кюй, кыска кюй, смешанного стиля и сложной структуры – кушма кюй);
4. Жанры лирико-драматических, эпико-драматических песен (смешанные словесно-музыкально-драматические, вокально-хореографические формы различных мелодических стилей [3: 11].

В башкирской фольклористике имеются и другие подходы к классификации народных песен. Например, классификация С.Г. Рыбакова, Л.Н. Лебединского.

Характерными особенностями башкирской народной музыки являются органическая связь народных песен и наигрышей с преданиями и легендами, преобладающая сольная традиция, импровизационность, высокая исполнительская культура. Инструментальные мелодии отличаются от песенных более яркими, контрастными сопоставлениями (октавное проведение, мелодичность фраз, скачки на большие интервалы до полутора октав и выше).

Большинство произведений башкирской вокальной музыки исполняется в сопровождении курая, думбыры, скрипки, мандолины и др. Возникшие в прошлом исторические связи определили в башкирской народной музыке генетическую общность и аналогии с музыкой других народов (алтайцев, казахов и др.) и различные заимствования татарских, казахских, русских, украинских мелодий.

Всем народным башкирским песням в той или иной мере присуще историчность. Народные песни – к какой бы группе не были отнесены – плод определённого исторического отрезка. В песне, так или иначе отразились особенности социально-политической и культурно-бытовой жизни определённой эпохи, в ней выражены характерные мечты, раздумья, переживания человека того времени. И с того времени песни передавались с поколения в поколение. Каждое значимое историческое событие и личности события находили своё отражение в песнях. Но, в современной башкирской фольклористике классификация народных песен разработаны недостаточно, ни один из принципов не может охватить всего жанрового многообразия народных

песен. Мы надеемся, что наша работа послужит неким толчком к изучению к этой, на мой взгляд, очень актуальной проблемы. Ведь в нашей стране проблема нравственного и духовного воспитания сейчас стоит на первом месте.

Литература

1. Башкирское народное творчество. Том 8. Песни (дооктябрьский период). – Уфа: «Китап», 1995. – 400 с.
2. Галин С.А. Башкорт халкының ауыз-тел ижады. – Өфө, Китап, 2004. – 392 бит.
3. Жемчужины народного творчества Урала. – Уфа: Китап, 1995. – 248 с.
4. Тел аскысы – халыкта. Башкорт фольклорының аңлатмалы һүзлеге / Төзәтелгән һәм тулыландырылган 2-се басмаһы. – Өфө: «Китап», 1999. – 328 бит.

© Карагулов Ч.С., Исакова Р.Х., 2023

УДК 7.046.

Мәжитов Н.Д., укыусы

*Филми этәкһе: Филманов М.Ә., башкорт теле һәм әҙәбиәте укытыусыһы
Т. Йосопов ис. Республика лицей-интернаты, Дыуан р-ны (Рәсәй)*

ЙОЛАЛАРЗА ХАЛКЫМ РУХЫ

Аннотация. В исследовательской работе мы сравнили традиции интерната, малой родины, так же изучили труды выдающихся ученых Ахмата Сулейманова, Керей Мерген, Розалии Султангареевой, Рашиита Шакура. В научной статье мы описали особенности традиции: корэш, башкирские танцы, сказительское искусства среди учащихся, йыйыны. Нами проанализированные традиции учат подрастающее поколение быть настоящими патриотами своей малой родины, любить родной язык, чтить обряды, йола своего народа.

Ключевые слова: йола, малая родина, родной язык, традиция, интернат.

Annotation. In the research work we compared the traditions of the boarding school, the small homeland and also we studied the works of prominent scientists such as Akhmat Suleymanov, Kerey Mergen, Rozalia Sultangareeva, Rashita Shakur. In the scientific article we described the features of the tradition: koresh, Bashkir dances, storytelling among students, yinyu. The traditions that we analyzed teach the younger generation to be true patriots of their small homeland, to love their native language, to honor the rite and people's traditions. abstract. Annotation in English.

Key words: custom, small homeland, native language, tradition, boarding school.

Был донъяла сабый сакта беренсе аяк баҫқан һәм бала сактан ук ялан аяк йәшел туғай буйлап йөрөгән ғәзиз ерем, йәнтөйөгем – туған илем, туған ауылым. Ата-бабаларыбыз башкорт ерҙәре өсөн кан түккән, көрәшкән, туған телдә аралашып үзенең яратқан Урал төйөгөндә көн иткән, быуын-быуын ырыу-заттар менән тормош көткән ерҙән дә ғәзиз ер юқтыр. Һәр кешегә лә үзенең ғәиләһе, ауылы иң кәзерле был якты донъяла.

«Урал батыр» эпосында [Боранғолов, 2014: 147] язылып калған һәм телдән телгә сәсәндәрҙән меңәр йылдар элек тапшырылып килгән бай комарткыбыззан башлап бөгөнгө языусылар, шағирҙәр, йәмәғәтселек, билдәле шәхсетәр үзәренең язмаларында, тел осона алып, күренекле аҡһаҡалдарыбыз әйткән кеүек яратқан, гүзәл тыуған төйөгө, уның ижады, теле тураһында ғорурланып һүз тоталар, йәш быуынға ниндәй кәзерле һәм бай тарихлы икәнән үзәренең ижад емештәре аша халыҡка еткерәләр. Башкорт халкының бай яҙмышлы, ырыуаштары менән дус йәшәгән, Урал ерҙәре өсөн кан түккән һәм көрәшкән халкымдың онотолмаһ көндәре мәнғе безең хәтерҙә һәм юйылмаһлыҡ эзҙәр, хәтирәләр калдыра күңелдәрҙә. Үзенең туған ауылы тураһына Рәшит Шәкүр шулай тип яза: «Һәр ауыл – урамы, бәләкәйерәкме – үзе бер кабатланмаһ донъя, оло Ватандың бәләкәй генә бер биләмәһе, ә һин шуның тере бер тамсыһы» [Шәкүр, 2018:122]. Ысынлап та, шул бәләкәй ауылдарҙа бөгөнгө көндә йолалар һаҡланып, телдән-телгә күсеп, ялан экспедиция китаптарына ғәлимдар, фольклорсылар тарафынан баһтырылып сығарыла, киләһәк быуынға еткерелә. Эҙләнеү эшебезең маһсаты – күренекле ғәлимдарҙың хезмәт эштәренә таянып, ауылымда һәм интернатта һаҡланып калған йолаларҙы сағыштырырға, уның йәш быуынды халыҡ педагогикаһы аша тәрбиләүҙә зур роль уйнауын аңлатыу.

Мин Оло Ватанымдың бәләкәс кенә биәләмәһендә – Балаҡатай районы Үрге Үтәш ауылында тыуып үскәнмен. Башкорт тигән асыл милләттең, кеүәтле, тәрән тамырлы, бай тарихлы катый егетемен. Тамғам – балта, кошом – коҙғон, ағасым – карағас, ораным – аҡ тайлак. Минең тыуған яғым, катый төйәне һәм үзем турала ғилми етәкһем Марат Ғилманов шиғыр юлдары аша шулай тип яза:

Тыуып үскән төйөгем –
Уралымдың ерҙәре.
Башкортостан ил генәм,
Балаҡатай еренән.
Моратына ирешсеүсе, тип

Белә халкым, белә Ил
Төрки донъяға билдәлә
Исемем булыр Нәил.
Үрге Үтәш ауылында
Үтә минең үсмер сак.
Һокланып туя алмаслык
Минең хозур тыуған як .
Батырзар тамырынан мин
Катайзар ырыуынан .
Бай тарихлы халкым менән
Һис шикһез ғорурланам.

Был авторзың шиғыры менән мин һокланам һәм йәнтөйәгем, үземдең шәжәрәм, ырыу-затым менән ғорурланам.

Бала сак йылдарын яраткан ауылымда үткәрһәм дә, язмышым Дыуан районы Мәсәғүт ауылында урынлашкан Башкортостандың халык шағиры Тимербай Йосопов исемен йөрөткән данлы төньяк-көнсығыштың рухи үзәге Республика лицей-интернатында белем алыуыма һис тә үкенмәйем.

Үсмер сағымдағы яраткан илкәйҙәрәм – ауылым һәм интернатым минең өсөн иң кәҙерле, сөнки мин ошо тәйәктәрҙә өлкән быуын ярзамында халык йолаларына таянып, үз телемә сәнгәт һәм мәҙәниәт аша һөйөү тәрбиәләйем. Халык ынйылары мине рухлы булырға, халык ижадына һөйөү тәрбиәләргә, башкорт фольклоры менән дан тоторға өйрәтә. Бөгөнгә кәҙәр ауылымда һәм интернатта һокланып калған ауыз-тел ижады аша мин бөйөк эпосыбыз Урал батырға, кобайырзарға кызыкһыныу уятып, уны яттан һөйләп, лицей-интернатында үткән йәш сәһәндәр кисәһендә, эпостан өзөктә сәхнәләштереп, тамашасыларға кластан тыш сараларҙа, Өфө сәхнәләре аша алып барып еткерәм. Был йүнәләштә интернатта оһаздарым менән менән зур эштәр алып барыла. Безҙең башкорт кобайырзаны, уның эпик геройзаны – йәш быуын өсөн өлгө, таяныс һәм халкыбыздың бай һомарткыһы.

XXI быуатта халык ижады аша йәш быуынға кызыкһыныу уятыу, телебезҙең мәртәбәһен арттырыу һәм уның өсөн төрлө алымдар кулланып укыу системаһында һәм ауылыбыз тормошонда йәһнәп йәһәү – үзе оло еңеү, тип һанайбыз. Балакатай районы Үрге Үтәш ауылында бөгөнгө көндә мәҙәниәт йортоһда фольклор коллективы эһләп килә. Мин ауылға кайткан һайын, йыл әйләнәһендә төрөлө сараларҙа, милли байрамдарҙа катнашып, ауылыбыздың данын район кимәләндә күрһәтеп, юғары қазаныштарға лайык булабыз. Лицей-интернатта ла был йолалар, бер-береһенә бәйләнәп, бер-береһенә дауам итеп, укыу йылы барышында үреләп килә. Бөгөгө сығышыбызға ике бәләкәй илемдә үткәреләп килгән бер-һисә йолаларға тукталып китер инек. Шулай ук күренекле шағир, прозаик, публицист һәм ғалим-энциклопедист Салауат Юлаев исемендәге Дәүләт премияһы лауреаты Рәһит Шәкүрҙең «Йөрәктәргә язмалар» хәтирәләр китабынан да [Шәкүр, 2018] миһалдар килтерәбез.

Бөтәбезгә лә билдәлә көрәш бәйгеһе майҙанға йыйындарҙа, һабантуйҙарҙа бар халықты үз яһына йыя. Рәһит Шәкүр хәтирәләр китабында оһолай тип яза: «Көрәһселәр көс һынашкандә судьялар ғына түгел, бөтөн гәм халык һәр хәрәкәттә күз зә алмай күзәтер, шау-гөр киләп, йә хуплар, йә ризаһызылығын белдерәп торор ине» [Шәкүр, 2018: 59]. Бының менән ул ауылда барған һабантуйға иғтибар итеп үзенсә оһолай хәтергә ала. Безҙең Үтәш ауылында ла оһо кимәлдә батырзар бәйгеһе үтә, тип әйтә алам, сөнки иң кызыу, бөтәһе лә көтөп алған йыйындың яратқан боронго милли спорт төрзәренәң береһе. Лицей-интернатта быйыл 20-се тапкыр үткәреләсәк укыу йортоһоң төп йолаһына әйләнгән Тимер Йоспов иһтәлегенә арналған Рәсәй кимәләндә ойошторолған милли көрәш буйынса турнирҙы атар инем. Батырзарҙың бер-береһе өсөн борһолғаны, командалы өсөн мәрәй йыйғаны, көслә тауыштар, егеттәрҙең еңеүзәре һәм тамашасыларҙың алкыштары менән озатылып бара. «Башкортса көрәһер өсөн, боронго илаһи башкорт йырзанын йырлар, курайҙа уйнар өсөн был яқты донъяға башкорт булып тыуырға кәрәк тә баһа!» – ти Рәһит Шәкүр үзенәң язмаларында [Шәкүр, 2018: 59] Әйе, көрәш батырзаныбызды, илебез һаксыларын тәрбиәләүсә, ир-узамандарыбызды, Ватаныбыздың терәген һәм таянсын әзерләүсә милли спорт төрзәренәң береһе. Шуның өсөн дә һабантуйҙа, йыйында көрәш оло иғтибарға лайык. Юкка ғына милли спорт төрө тураһында ғалимдар, йәмәғәтһелек үззәренәң сығыштарында, китаптарында бастырып сығармай.

Безҙең интернатта икенсә йыл рәттән Йәш сәһәндәр йыйыны үткәрелә. Был йыйын биш райондан Урал батыр эпосын яттан башкарған үсмерзәрҙә бер майҙанға йыя. Йәштәр кисәлә эпостан яратқан өзөктәрән ятлайҙар, үззәренәң һекерзәрен сарала катнашыусыларға еткерәләр. Билдәлә фольклорһы-ғалим Әһмәт Сөләймәһнов эпосыбыз тураһында оһолай язып қалдырған: «Эпослы халык –ерле халык, боронго халык, уның ырыу-заты бар, тамыры бар, бай тарихы бар» [Сөләймәһнов, 2012]. Гөмүмән, Урал батыр эпосы милли укыу йорттарының, лицей-интернатының концепцияһы тип әйтергә була һәм тәрбиә эһендә тик Урал мәктәбе системаһы аша оһаздарҙың эштәрән алып барыуы тәрбиәләнеүһеләрҙә берләштерә, рухи яктан нығыта.

Туған яктарыма килгәндә Балакатай районында ике йылға бер тапкыр Қаризел буйы башкорттары (Өфө өпәй буйы башкорттары) йыйыны үтә. Был сарала төньяк-көнсығыш райондарынан тыш Силәбе, Қурған, Свердловск өлкәләренән башкорт фольклоры сығыштары менән дан тотә. Сара барышында

коллективтар тирмэләре, йолалары, көнкүрештәре менән кунактарзы таныштыралар. Өлшәй районы Өршәк буйзарында үткән йыйындарзы искә алып Рәшит Шәкүр былай тип яза: «Өршәктең үрге яғындағы ауылдарзан башланып, бер-береһенә эстафета рәүешендә тапшырылып, түбән яктағы Мерәс, Йәнбәк ауылдарына етеп тамамланған ул байрам» [Шәкүр, 2018.]. Тимәк, кайза ғына йыйын үтмәһен, ул үзенең тәрән мәғәнәле, оло йөкмәткеле идеяһы менән айырылып тора. Йыйын күңел асыу сараһы ғына түге, ә алдағы тормошка максаттар һәм бурыстар куйып йәшәү мәғәнәһен дауам итеүсә халкыбыздың майзансығы.

Шулай итеп, үзебезҙең ғилми эзләнеү эшебезҙә без халкыбыздың йолаларын тергезеү буйынса оло эштәр алып барыуы, фольклорсылар ярҙамында китаптар бастырып сығыуы дауам итеү тураһында, кескәй илдәребезҙә үзебез халыҡ ижадының түрөндә кайнап, йолаларзы хәтерзә калдырып һәм безҙең арттан үсеп килгән йәш быуынға дөрөс итеп, уларзы бозмай тапшырыу зур бурыс, тип һанайбыз. Туған ауылыбыз, яратқан интеранатыбызға һаҡланып килгән йолаларзы тергезеү һәм үстөрөү, ата-бабаларыбыздың аманатына тоғро булып, туған телебезгә хезмәт итеү – безҙең төп бурыс.

Әҙәбиәт

1. Йөрәктәге язмалар: Хәтирәләр /Рәшит Шәкүр. – Өфө: Китап, 2018. – бит.;
2. Сөләймәнов Ә.М. Нимә ул фольклор һәм уны һисек йыялар: методик кулланма. – Өфө: РХИУ, 2012. – 128 б.
3. Солтангәрәева Р.Ә. Башкортостан сәсэн мәктәбе, 2012. – 296 с.
4. Урал батыр (эпос) / 1910 йылда М. Боранғолов, Ғ. Арғынбаев һәм Х. Әлмөхәмәтовтан язып алынған. – Өфө, 2014. – 196 б.
5. Султангареева Р.А. Башкирский фольклор: семантика. Функции и традиции: Т.1: Миф. Обряд. Танец. Сказительство. Шаманский, религиозный, музыкальный фольклор. Современные традиции. – Уфа: Башк.энцикл., 2018. – 520 с.

© Мәжитов Н.Д., Ғилманов М.Ә., 2023

УДК 371.315.6

Нугайгулова А.Д., обучающаяся

*Научный руководитель: Исиргакова З.А., учитель русского языка и литературы,
МОБУ КБГИ им. Н.А. Мажитова, Гафурийский р-н (Россия)*

РОЛЬ ИГРЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МУСТАЯ КАРИМА И ВИКТОРА АСТАФЬЕВА

Человек бывает вполне человеком лишь тогда, когда играет
Фридрих Шиллер

Аннотация. В статье рассматриваются характерные особенности русских и башкирских народных игр, исследуется роль игры в раскрытии характера ребенка с точки зрения педагогики и психологии, прослежена, как в сценах детских игр раскрывается характер героя художественного произведения, проведена анкетирование среди представителей двух поколений: сверстников, их родителей для выявления преемственности в играх.

Ключевые слова: игра, дети, родители, художественное произведение.

Abstract. The article examines the characteristic features of Russian and Bashkir folk games, examines the role of the game in revealing the character of the child from the point of view of pedagogy and psychology, traces how the character of the hero of the artwork is revealed in the scenes of children's games, conducted a questionnaire among representatives of two generations: peers, their parents to identify continuity in games.

Keywords: game, children, parents, artwork.

Что это такое – игра? Игра – основной вид деятельности. «По мнению советского психолога С.Л. Рубинштейна «игра хранит и развивает детское в детях, что она их школа жизни и практика развития». Д.Б. Эльконин считал, что «в игре не только развиваются или заново формируются отдельные интеллектуальные операции, но и коренным образом изменяется позиция ребенка в отношении к окружающему миру и формируется механизм возможной смены позиции и координации своей точки зрения с другими возможными точками зрения» [Трунова, 2017].

В.А. Сухомлинский подчеркивал, что «игра – это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. Игра – это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности» [Сухомлинский, 1987].

Игра – отражение жизни. Здесь все «как будто понарошку», но в этой условной обстановке, которая создается воображением ребенка, много настоящего; действия играющих всегда реальны, их чувства, переживания подлинны, искренни.

Игра – самостоятельная деятельность, в которой дети впервые вступают в общение со сверстниками. Их объединяет единая цель, совместные усилия к ее достижению, общие интересы и переживания.

Каждый народ богат играми. Они имеют многовековую историю и сохранились до **наших времен**, передавались из поколения в поколение, сохраняя в себе лучшие национальные традиции. Они развивали у ребёнка ловкость, быстроту и силу. В процессе игр ребёнок знакомился с окружающим миром.

В художественной литературе находят отражение многие вопросы жизни человека, в том числе, и игровая деятельность ребёнка.

Цель работы: выявление роли игры в развитии личности ребёнка и её воплощение в детской литературе.

Цель определила задачи:

- выявить характерные особенности русских и башкирских народных игр;
- исследовать роль игры в раскрытии характера ребенка с точки зрения педагогики и психологии;
- проследить, как в сценах детских игр раскрывается характер героя художественного произведения;
- провести анкетирование среди представителей двух поколений: сверстников, их родителей, и выявить преемственность в играх.

Методы исследования:

- знакомство с описанием народных игр, с трудами психологов по поставленной проблеме;
- метод анкетирования;
- выделение «игровых сцен» в художественных произведениях;
- систематизация и обобщение полученных сведений.

Объектом исследования являются игры русских и башкирских народов и игровые сцены в художественных произведениях.

Предмет исследования: игра как психолого-педагогическое средство развития личности ребенка, как важное художественное средство, помогающее раскрыть характеры героев.

Перед началом исследования мы выдвинули гипотезу: в художественной литературе герои чаще всего выбирают народные игры, в ходе которых раскрывается их характер и происходит знакомство с окружающим миром.

Роль детских игр в повестях Виктора Астафьева и Мустая Карима

Писатели, повествующие о детстве героя или героини, воспринимали игру как своеобразный пролог к становлению характера взрослого персонажа. С появлением реалистической прозы игра становится компонентом сюжетного действия, помогающим проникнуть в психологию «дитяти».

В художественных произведениях игра является: а) средством раскрытия характера героя-ребёнка; б) способом постижения персонажем-ребёнком окружающего его мира. Известный русский писатель В. Астафьев в книге «Последний поклон» и башкирский писатель М. Карим в своих повестях «Таганок», «Радость нашего дома» «Долгое-долгое детство» описывают игры деревенских детишек во время войны и послевоенные годы. Деревенские дети росли в домашних условиях, как правило под присмотром бабушек, старших детей. Родители работали. деревенские ребята много времени проводили на улице и зимой, и летом. Зимой были игры в снежки, катание на санках. В летнее время было для детворы раздолье для игр. В какие игры только не играли дети! Девочки играли в классики, вышибала, догоняшки, то есть салки, эта была игра и для мальчиков, и для девочек. Мальчики играли в городки, бабки. Были игры жмурки, пятый угол. В. Астафьев в рассказе «Гори, гори ясно» отмечает: «Их было много, тех далеких деревенских игр. И все они, будь то игра в бабки, в чижа, в солону, в лапту, в городки, в свайку, в прятки – требовали силы, ловкости, терпения. Существовали игры совсем уж суровые, как бы испытующие вступающего в жизнь человека на крепость, стойкость, излом; литературно выражаясь, игры были предисловием к будущей жизни, слепком с нее, пусть необожженным еще в горниле бытия, но в чем-то уже ее предваряющим».

Вообще, момент игры важен для обоих писателей. В коллективных и командных играх самое главное – это деление на команды. Для этого играющие используют считалки, жеребьевку и т.д.: а) «Бежим до митряшинских ворот. Кто последний прибежит, тот и голит», – предлагал кто-нибудь из сообразительных парнишек и первым рвал к намеченным воротам.

б) Был и другой способ выбора голящего: какая-нибудь девчонка – лицо постороннее, неподкупное, брала в одну руку белое стеклышко, в другую черное и ставила условие: кто отгадает руку с белым стеклышком – отходит в сторону, кому не повезло – становись вдругорядь.

в) «Бобра серого или носоря белого?», «Волка кусучего или зайца бегучего?», «Летчика с ероплана или с парохода капитана?» Ну и безотказную «Бочку с салом или казака с кинжалом?» Были загадки и помудрей: «Свинка – золотая щетинка», «Иван-болван молоко болтал, да не выболтал», «Меч-кладенец – калена стрела, копьё булатное, мурземецкое!..»

г) На секунду Вазир замолчал, но, не в силах отказаться от желания стать вожаком, придумал другой способ.

-Жребий! Давайте тогда метать жребий! Или померяемся на палке: чья рука окажется сверху, тот и станет вожаком! - быстро предложил он.

д) Ребята! Давайте тянуть жребий, – предлагает Фарит, – кто вытянет, тот и будет вожаком.

Жребий так жребий! С этим согласен и Марат.

-Только как же Заман? Ведь и он может вытянуть жребий!

-Заман мне братишка, – заявляет Фарит. – Пусть за него тянет Марат. Согласны?

Марат идет в сарай и приносит длинный прутик, оставшийся после плетения гусиных гнезд. Мы начинаем тянуть жребий. За нижний конец прутика держится рука Фарита, вслед за ним обхватывает прутик рука Фагимы, потом Оксаны, потом моя, потом обе руки Марата – одна за себя, другая за Замана. Строгие требования игр помогали формировать характер, воспитывать в детях честность, принципиальность, добросовестность, взаимоуважение, силу воли.

Кататься на санках с горки или наперегонки любят и дети, и взрослые. Эта забава упоминается в рассказе «Фотография, на которой меня нет»: «Тогда пошли мы с Санькой на увал и стали кататься с такого обрыва, с какого ни один разумный человек никогда не катался. Ухарски гикая, ругаясь, мчались мы не просто так, в погибель мчались, поразбивали о камня головки санок, колени поносили, вывалялись, начерпали полные катанки снегу». Летние игры забавы описываются в повести М. Карима «Таганок»: а) «В начале решили состязаться по бегу. Бежать нужно было до видневшейся вдали одинокой сосны на окраине аула. Айдар отметил палочкой линию, и все трое, закатав штаны, стали на свои места.

Вазир скомандовал:

-Раз, два, три!

Айдар, как стрела, выпущенная из лука, сразу же выскочил вперед. Ну и бежал же он! Нош его будто и земли не касались, только пятки одна за другой сверкали! Довольно долго не отставал от него и Габдулла. Вазир отстал сразу, как ленивый жеребенок, которому не очень-то охота бежать следом за матерью.

«Вот рыжий черт! – обругал он про себя Айдара. – Хоть бей его камнем по ногам! Бежит и не спотыкается!»

И Айдар первым добежал до намеченной цели и обнял одинокую сосну, оставив позади себя Габдулла на расстоянии длинных вожжей. Габдулла пришел вторым, а бедняга Вазир, пробежав половину пути, вдруг упал на землю и, подняв правую ногу, начал рассматривать свою ступню»

б) «Не откладывая, ребята начали новый вид состязания. Все трое вытащили из карманов штанов свои боевые доспехи – рогатки, с которыми никогда не расставались. Условия состязания в стрельбе были приняты единогласно. На самую нижнюю, обломанную ветку сосны повесили вышитую тюбетейку Айдара. Потом, отойдя на тридцать шагов, воткнули в землю палку. Из постоянных запасов в карманах достали по три круглых, гладких камешка. По условию победителем являлся тот, кто без промаха три раза попадет в тюбетейку».

в) «Мальчики выбрали площадку для борьбы и приступили к последнему состязанию. Бросили жребий, и Вазир с Айдаром, поплевав на ладони, стали один против другого.

-Поборемся или помиримся? – спросил Айдар, подражая настоящим борцам.

-И поборемся и помиримся! - ответил Вазир, еще раз поплевав на ладони.

По обычаю борцов на весеннем празднике – сабантуе, они стукнулись плечами, потом, подержавшись за подолы рубашек, неожиданно согнулись и, обхватив друг Друга поперек туловища, закружились, завертелись».

В повести «Долгое-долгое детство» писатель описывает любимую игру мальчишек «Войнушка»: а) «До обеда мы кто где: по дому посильную работу делаем, мелкими играми развлекаемся. А к вечеру собираемся все вместе и делимся на два войска. Играем в самую большую, самую настоящую игру, которая называется "Германской войной". Я не могу дождаться часа, когда снова стану могучим Рукавказом. Одно только плохо, меня все время из стана в стан перекидывают: то я под рукой России, то – Германии. Однако и там и здесь бьюсь яростно, беспощадно, редко когда бывает, чтобы кровь из носа не пошла или там без синяка обошлось или подбитого глаза».

б) «Недавно мы, все мальчишки, собрались и перед игрой в войну, как обычно, разделились на два лагеря. Но на этот раз, прежде чем начать сражение, каждый взял себе боевую кличку – название какой-нибудь страны. Шагидулла, самый сильный из нас, стал «Россией». Валетдин стал «Германией». Ибрай, сын Искандера, – «Америкой», остальные удовольствовались именами «Англия», «Япония», «Франция», «Австрия», «Турция», «Румыния», «Кавказ». Я из нашей братии самый маленький. Когда дошла да меня очередь, страны взяли и кончились».

В рассказе «Гори, гори ясно» В. Астафьев подробно описывает игру в бабки: «...затею рассказ с игры давней, распространенной в старину во всех русских деревнях и самой ранней в году – с игры в бабки. «Сражения разгорались с первооттепели, с Пасхи. Итак, потихоньку, полегоньку начиналась игра. Всяк норовил сперва сунуть в кон бабку заслуженную, увеченную в битвах, со сколком на башке, с трещиной от уха до уха, с выбоиной, которую, поплевав на ладонь, игрок загодя замазывал воском или жиром со щей... Мишка! Дунул на чуб, выбившийся из-под кожаной шапки-финки, которую у нас "фимкой" зовут, будто

мешал ему и чуб, царственно протянул в сторону длань – и в эту прихотливую длань наперебой вкладывались плитки. Мишка, не глядя, взял одну. В полнейшей, благоговейной тишине уверенно прицелился и бацнул по конам так, что брызнули бабки во все стороны».

Такие игры развивают в детях способность следить за манипуляциями окружающих, действовать быстро и решительно, ловкость, меткость, умение концентрироваться, внимательность. Учат тренироваться, побеждать, достойно проигрывать.

В ходе наблюдения за поведением героев повестей В. Астафьева и М. Карима мы пришли к выводу, что детские игры в деревне, точно воссоздавая настроение и переживания Вити Потылицына, Пупка, Ямиля, несут в себе обобщающие мысли авторов. Уже спустя годы, став взрослыми, каждый писатель понял, что в том игровом начале жизни сказывался характер маленького человека, что игры были испытанием силы, ловкости, терпения и потому стали «предисловием к будущей жизни, слепком с нее, пусть не обожженным еще в горниле бытия, но в чем-то уже ее предвещающим» («Гори, гори ясно»).

Авторы-повествователи сообщают нам о судьбе участников игр, комментируют речи бабушки Катерины Петровны и Оло Иняй, создавая перспективу в грядущие годы.

Благословляя детские игры и те незабываемые переживания, писатели призывают одновременно к бережливости душевной, к сердечности, чтобы всегда горела в нас добрая память, звучали в душе песни детства и голоса ушедших друзей.

Игры поколений

Наше детство тоже проходит в деревне. Многие игры, описанные Астафьевым и Мустаем Каримом, нам знакомы: в прятки, догонялки, жмурки... Мы в них играем и сейчас. В них играли наши мамы, папы, а также бабушки, дедушки. Но все равно родители и педагоги все более и более обеспокоены тем, что современные дети мало двигаются, меньше, чем раньше, играют в подвижные игры из-за привязанности к телевизору и компьютерным играм.

В Гафурийском районе проживают люди разных национальностей. Их культура разнообразна и интересна. Но у многих народов есть родственные **игры**. Они имеют свои правила и называют их по – разному. Народные игры составляют важную неотъемлемую часть национальной культуры каждого народа, являются древнейшим средством физического, трудового, нравственного и эстетического воспитания подрастающего поколения. И русские, и башкирские народные игры отличаются соревновательным, коллективным характером действий, высокой эмоциональностью, вариативностью отдельных из них. В них много юмора, шуток, соревновательного задора; движения точны и образны, часто сопровождаются неожиданными веселыми моментами, заманчивыми и любимыми детьми считалками, жеребьевками. Большинство народных игр играют на свежем воздухе. Игры эти очень разнообразны, требуют много движения, находчивости, смекалки, дают массу всяких физических навыков и умений! Поэтому они отлично закаляют тело и душу.

В нашей Красноусольской башкирской гимназии-интернате имени Нияза Мажитова учатся и башкиры, и татары, и русские. Поэтому очень интересно выявить общие черты и отличительные особенности русских и башкирских народных игр.

Изучив литературу, опросив своих родителей по данной теме, мы решили проанализировать игры детей в прошлом и настоящем. Для этого мы разработали и провели анкеты:

-анкета для родителей «Игры детей прошлого».

-анкета для детей «Игры детей настоящего».

В анкетировании участвовали 5 взрослых, 11 детей – русских из села Белое Озеро и 23 взрослых, 48 детей – башкир (учащиеся 2-5 классов) КБГИ.

На вопрос «Любишь ли ты играть?» все дети ответили утвердительно. Любимые игры наших сверстников приведены в таблице. (Приложение 1). Проанализировав результаты, я выявила, что у половины опрошенных детей любимые игры – это компьютерные. А жаль! В последнее время говорят не только о пользе компьютера, но и о вреде. Ведь дети используют его не для учёбы и работы, а только для игры. У них может испортиться зрение, искривиться позвоночник. Долгое нахождение без движения приносит детям большой вред. Компьютерные игры не коллективные, и с компьютером дети, как правило, общаются один на один, что не способствует развитию навыков общения. Следует обращать внимание на строгое соблюдение времени, которое проводит ребенок у компьютера. Радует, что наравне с компьютерными играми, наши мальчики любят играть в «Догонялки», «Казачьи-разбойники», «Выбивного», в спортивные игры (футбол и пионербол). К большому сожалению, это происходит, в основном, на уроках физкультуры. Подвижных игр, к сожалению, дети знают немного.

Анкетирование родителей проводилось с целью узнать, в какие игры играли наши родители, каким играм они отдавали предпочтение.

Из анкеты для родителей мы узнали:

1. Наши родители больше играли в подвижные игры, знают больше игр, чем современные дети. На вопрос: «В какие игры вы играли в детстве?» 100% родителей отметили подвижные игры. Каждый из опрошиваемых назвал более 5 подвижных игр, которые вошли в сборник. Вряд ли можно найти среди

нынешних мам и пап тех, кто не играл в детстве в захватывающую подвижную игру. Наших родителей специально игре никто не учил. Они, как только им разрешали самостоятельно выходить на улицу, включались в компанию детей и, сначала наблюдали, а затем уже становились участниками массовых игр. В то время детей разных возрастов на улицах было много, игры проходили весело и интересно. Старшие дети учили младших. Так самые интересные игры передавались из поколения в поколение.

Во многих подвижных играх есть водящий. Чтобы начать игру, нужно водящего выбрать. Его назначают или выбирают по считалке. Главным в считалке оказывается именно ритм, часто считалка представляет собой смешение осмысленных и бессмысленных словосочетаний. На вопрос «Какие считалки вы знаете?», каждый респондент назвал по одной считалке, 80% опрошенных детей привели пример на русском языке. (Приложение3)

2. На вопрос «Какие качества характера развивали у Вас игры?» наши родители ответили, что игры, в которые играли на улице, развивали у них ловкость, быстроту бега, меткость, стремление победить. Развивали уверенность в себе, сдержанность, терпение, учили общаться. Игры, в которые играли дома, развивали внимание, воображение, мышление, память, пополняли словарный запас и расширяли кругозор. Но, самое главное, все игры учили быть добрыми, отзывчивыми, честными, заботливыми, учили соперничать за других, готовили к будущей взрослой жизни.

Проанализировав все ответы анкет, мы пришли к выводу: действительно и у русского, и у башкирского народа есть родственные игры, которые имеют другие названия, наши сверстники играют почти в одни и те же игры. Но огорчает, что современные дети мало играют в народные игры, некоторые со временем совсем забыты, предпочтение отдается компьютерным играм.

Полученные результаты позволили нам квалифицировать игры по различным особенностям.

«Игра для ребенка – естественная потребность...», – утверждал В.Н. Сорока-Росинский, руководитель школы им. Достоевского в Ленинграде 30-х годов. С этим высказыванием трудно не согласиться.

Во время игры ребенок действует свободно, раскованно, не боится ошибки. Его интересует не результат, а сам процесс игры.

Наконец, игра – это форма познания мира. Благодаря активной и раскрепощенной мыслительной и речевой деятельности вырабатываются такие качества личности, как самостоятельность мышления и творческая инициатива.

Знакомясь с народными играми, мы узнали, что народные игры было принято играть во время проведения обрядовых праздников, посвящённых разным циклам земледельческого календаря:

Игра – важнейшая самостоятельная деятельность, которая имеет большое значение для становления индивидуальности и формирования детского коллектива.

Нравственные качества, сформированные в игре, влияют на поведение ребенка в жизни, в то же время навыки, сложившиеся в процессе повседневного общения детей друг с другом и со взрослыми, получают дальнейшее развитие в игре.

Литература

2. Астафьев В.П. Собрание сочинений в пятнадцати томах. – Красноярск: Офсет, 1997. <https://litrossia.ru/item/7704-viktor-astafiev-konj-s-rozovoj-grivoy/>
3. Карим М. С. Время – конь крылатый. – М.: Современник, 1972. – 328 с.
4. Карим М.С. Долгое-долгое детство: Повесть. – М.: Современник, 1977. – 223 с.
5. Карим М.С. Долгое-долгое детство: Повесть // Роман-газета. – 1979. – №4 (866).
6. Макаренко А.С. Соч. Т. 4. – М.: АПН РСФСР, 1957. – 373 с.
7. Селли Дж. Очерки по психологии детства: Пер. с англ. – М., 2009.
8. Рубенштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 712 с.
9. Сухомлинский В.А.: Сердце отдаю детям. – М.: Просвещение, 1987. – 128с. https://pedlib.ru/Books/1/0214/1_0214-33.shtml
10. Трунова М.С. Игра и ее роль в жизни ребенка // <https://www.mmom.ru/mmom/news/gruppa-dnevnogo-prebyvaniya-dlya-detey-invalidov/igra-i-ee-rol-v-zhizni-rebenka-.html>
11. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1978. – 304 с.

©Нугайгулова А.Д., Исиргакова З.А., 2023

ИСТИНА ХУДОЖЕСТВЕННОГО СЛОВА (МОИ ТВОРЧЕСКИЕ ЭКСПЕРИМЕНТЫ)

Истина языка есть художественная истина,
есть осмысленная красота
К. Фосслер

Аннотация. В статье рассматривается языковой анализ художественного текста, которое поможет глубже проникнуть в область мысли и художественных образов, выраженных с помощью языковых средств, исследованы словесно-художественные образы, художественные приемы.

Ключевые слова: языковой анализ, художественный текст, художественный прием словесно-художественный образ.

Abstract: The article considers the linguistic analysis of a literary text, which will help to penetrate deeper into the field of thought and artistic images expressed using linguistic means, verbal and artistic images, artistic techniques are investigated.

Keywords: language analysis, artistic text, artistic technique, verbal and artistic image.

На уроках родного и русского языков вне поля зрения остается важнейшая их сторона – эстетическая функция, которая наиболее ярко и полно проявляется в произведениях художественной литературы. За унылой чередой разных видов грамматического разбора, списков слов для заучивания, бесконечных рамок в учебниках и напряженных ожиданий результатов очередного контрольного диктанта не видим мы, дети, в языке самого главного – его удивительного богатства и красоты.

Эстетика языка долгое время оставалась без должного внимания в самой лингвистике. Русский языковед Л.В. Щерба в 1923г. с горечью писал, что до сих пор эстетикой языка интересовались лишь поэты и прозаики, отчасти – отдельные литературоведы, тогда как лингвисты почти не обращали внимания на эстетические возможности и ресурсы языка, «вообще на все то, что делает наш язык выразителем и властителем наших дум». По словам Л.В. Щербы, разработка эстетики языка могла бы стать «тем мостиком между языковедением и образованным русским обществом, который был сломан во второй половине 19 века»¹.

Со временем эстетическая сторона языковой действительности стала предметом специальных научных исследований, результаты которых отразились в работах А.А. Потебни, А.М. Пешковского, Л.В. Щербы, Н.М. Шанского, М.М. Бахтина, Ю.М. Лотмана, Р.О. Якобсона, В.В. Виноградова и многих других замечательных лингвистов.

Данное исследование – попытка наблюдения за текстом, обнаруживая в нем соответствующие языковые явления, с помощью которых достигается выразительность и образность художественного высказывания: «Целью классных упражнений, – писал К. Бархин, – не может ставиться создание стилиста-теоретика: нужно создать кадры молодежи, умеющей ценить чужое красивое и сильное слово и создавать свое».

Цель работы: исследуя художественные произведения, научиться их читать «филологически вооруженным глазом».

Задачи:

-Научиться воспринимать словесно – художественные образы.

-Научиться с помощью анализа текста чувствовать слово, думать над ним, восхищаться, искать истинный смысл, овладевая несметными богатствами русского языка.

-Использовать художественные приемы в своих собственных сочинениях.

Гипотеза: экспериментируя над словом, можно научиться искусству слова.

Прогнозируемый результат:

Совершенствование умения проводить элементарный языковой анализ художественного текста, которое поможет глубже проникнуть в область мысли и художественных образов, выраженных с помощью языковых средств.

Наблюдения за звуковыми образными средствами русского языка

Гибкость и выразительность русской фонетической системы вызывали восхищение многих. Особенно ценным для нас является мнение людей, которые знали несколько языков и потому имели возможность сопоставить звуковой строй разных языковых систем. Так, Н.М. Карамзин в «Письмах русского путешественника» раскрыл поразительные возможности фонетической системы родного языка: «Да будет же

честь и слава нашему языку, который в самородном богатстве своем, почти без всякого чуждого примеса, течет как гордая, величественная река – шумит, гремит – вдруг, если надобно, смягчается, журчит нежным ручейком и сладостно вливается в душу, образуя все меры, какие заключаются только в падении и возвышении человеческого голоса»². Вообще звучащая речь является основной формой существования языка. Каждый по своему опыту знает, что даже когда мы, читая, не произносим текст вслух, тем не менее все слова воспринимаем в их звуковом составе. Особенно ярко мы представляем звучание поэтической речи. Почему? Дело в том, что в художественном тексте каждое слово оказывается как бы под увеличительным стеклом: «... слово в поэзии «крупнее» этого же слова в общеязыковом тексте».³ Вот почему весь комплекс значений, заложенных в слове, а также само его звучание, становясь объектом художественного восприятия приобретают особый смысл: «Поэзия – высшая форма организации языка, когда содержательно все важно: и глубина значения слова, и ритм, и полная смысла музыка звуков».⁴ Итак, гибкость и выразительность звучащей речи выражается в звукописи. Она, известно, достигается искусной поэтической организацией речи: подбором слов близкого звучания, виртуозным сочетанием звуков, повторением одного и того же звука или сочетанием звуков и т.д. Звуковой инструментировке своих произведений придавал особое значение А. Белый. О чем писал в предисловии к роману «Маски»: «Считаю все это нужным сказать, чтобы читатель читал меня, став в слуховом фокусе; если он ему чужд, пусть закроет книгу; очки – для глаз, а не для носа; табак для носа, а не для глаз».

В стихосложении разделяют четыре основных приёма звукописи: повтор звука, повтор фонетически близких звуков, противопоставление фонетически контрастных звуков, разная организация последовательностей звуков и интонационных единств. Широко используются также аллитерация (повтор согласных звуков) и ассонанс (повтор гласных звуков).

В целях звукописи может использоваться: а) повтор звука: «Ворон каркнул на сосну,/Тронул сонную струну» (А. Блок); б) повтор фонетически близких звуков: «Шуршит вода по ушам, и, чирикнув,/ На цыпочках скачет чиж» (Б. Пастернак); в) противопоставление фонетически контрастных звуков: «Ветер веет и вьётся украдкой / Меж ветвей, над водой наклонённых, /Шевеля тяжёлыми складками/Шелков зелёных» (М. Волошин); г) разная организация последовательностей звуков и интонационных единств: «В июле, в самый зной, в полуденную пору, / Сыпучими песками, в гору,/ С поклажей и семьёй дворян, /Четвёркою рыдван, /Тащился» (И. Крылов). Приёмы звукописи могут быть канонизированными (общепринятыми в данной литературе) или индивидуальными.

1. Повторение одинаковых или сходных согласных называется **аллитерацией** (от лат. *ad* «к, при, со» + *littera* «буква», букв.: «субуквие»), а повтор гласных – **ассонансом** (фр. *assonance* «созвучие»). В русской речи более распространенным типом звукового повтора является аллитерация. Объясняется это тем, что в фонетической системе русского языка доминирующее положение занимают согласные звуки, так как их значительно больше, чем гласных (6 гласных фонем – 37 согласных), и они выполняют в языке смысловоразличительную функцию, несут основную информацию.

Издавна поэты и ученые пытались уловить связь между звучанием слова и его смыслом. Уже в XVIII в. М. В. Ломоносов в «Риторике» доказывает, что поэт, слагая свои стихи, подбирает слова не только по смыслу, но и по звучанию: «В российском языке, как кажется, частое повторение письма *А* способствовать может к изображению великолепия, великого пространства, глубины и вышины; учащение писем *Е, И, Ъ, Ю* – к изображению нежности, ласкательства, плачевных или малых вещей, через *Я* показать можно приятность, увеселение, нежность и склонность, через *О, У, Ы* – страшные и сильные вещи: гнев, зависть, боль и печаль».

Много интересных наблюдений о связи звука и смысла мы находим в статьях К. Бальмонта. Характеризуя каждый звук речи, К. Бальмонт пытается даже наделить его смысловой нагрузкой, закрепить за ним определенные образы. «О – звук восторга, – пишет он, – торжествующее пространство есть *О*: – *Поле, Море, Простор*. Все огромное определяется через *О*, хотя бы и темное: *стон, горе, гроб, похороны, сон, полночь*. Большое, как *долы и горы, остров, озеро, облако*. Долгое, как *скорбная доля*. Огромное, как *Солнце*, как *Море*. Грозное, как *осыпь, оползень, гром*... Запоет, занает, как *колокол*... Высокий свод взнесенного *собора*. Бездонное *О*»⁵.

Правы ли поэты, писатели? Можно ли довериться их фонетическому и эстетическому вкусу? Этот вопрос волнует и ученых-лингвистов. Они провели многочисленные эксперименты с восприятием звуков языка и оценкой их смысловой нагрузки. Некоторые результаты этих поисков вы найдете в книге Л.П. Крысина «Жизнь слова». Книга А.П. Журавлева «Звук и смысл», адресованная учащимся, продолжает волнующий разговор о существовании какой-то силы, связывающей звук и смысл в языке, при этом привлекаются результаты новых исследований в области русской лингвистики. В последние годы даже родилась новая филологическая область теории содержательности звуковой формы в языке. Эта наука получила название *фоносемантика*, а автор названной книги – один из основателей нового направления.

Примеры аллитерации:

Еще в полях белеет снег, [б']
А воды уж весной шумят — [в в']

Бегут и будят сонный брег, [б' б б]
Бегут и блещут и гласят... [б' б]
(Ф. Тютчев)

Примеры ассонанса:

Тиха украинская ночь.
Прозрачно небо. Звезды блещут
Своей дремоты превозмочь
Не хочет воздух...
(А.С. Пушкин)

2. **Звукоподражание** – употребление слов, которые своим звучанием напоминают слуховые впечатления от изображаемого явления.

Например, в стихотворении «На что жалуется калитка» С. Погореловского настойчивое повторение звука [ж] создает впечатление, будто мы слышим резкие и неприятные звуки, которые издает старая скрипучая калитка:

Тебе прилежно я служу,
Железом, жалуюсь, визжу:
Уж ты, пожалуйста, уважь –
Заржавленную смажь!

3. Эффект фонетического повтора – звуковая игра – **тавтограмма**. Тавтограмма (от греч. Tautos – «тот же самый» + gramma «письмо, запись») – игровые стихи, в которых все слова начинаются с одной и той же буквы. Первые тавтограммы появились ещё в Древнем Риме. Например, древнеримский поэт Квинт Энний (Quintus Ennius, 239-169 гг. до н.э.) писал:

O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti!!
O Tum Tатий, тиран, тяготят, тебя тяготы те!
Перевод. Ф.Петровского

Кто не знает знаменитую тавтограмму Veni vidi vici (пришёл, увидел, победил)? Её, согласно легенде, произнёс Цезарь в 47 году до нашей эры, после победы, одержанной им в битве под Целе над Фарнаком, сыном Митридата. В эпоху Средневековья создавались целые поэмы-тавтограммы на латыни, состоящие из нескольких сотен строк. В XVI столетии славилась целая поэма, написанная таким способом доминиканцем Плаценциусом... Он издал её под псевдонимом Publius Porcius под названием *Pugna porcorum* (*Битва свиней*) в 1530 г. Все слова этой поэмы, состоявшей из сотен стихов, начинались с латинской буквы **P**.

Одно из стихотворений Ломоносова можно назвать «внутренней тавтограммой» – в нём почти все слова содержат в своем составе букву **Г**:

О сомнительном произношении буквы Г в русском языке

*Бугристы берега, благоприятны влаги,
О горы с гроздами, где греет юг ягнят.
О грады, где торги, где мозгокружны браги,
И деньги, и гостей, и годы их губят.
Драгие ангелы, пригожие богини,
Бегущие всегда от гадкия гордыни,
Пугливы голуби из мягкого гнезда,
Угодность с негою, огромные чертоги,
Недуги наглые и гнусные остроги,
Богатство, нагота, слуги и господа.
Угрюмы взглядами, игрени, пеги, смуглы,
Багровые глаза, продолговаты, круглы,
И кто горазд гадать и лгать, да не мигать,
Играть, гулять, рыгать и ногти огрызать,
Ногаи, болгары, гуроны, геты, гунны,
Тугие головы, о итоги чугуны,
Гневливые враги и гладкословный друг,
Толпыги, щеголи, когда вам есть досуг,
От вас совета ждуду, я вам даю на волю:
Скажите, где быть га и где стоять глаголю?*

Тавтограммы были известны русской поэзии конца XIX – начала XX века. Так, на повторе слов, начинающихся с одной буквы, построено стихотворение В. Брюсова:

*Мой милый маг, моя Мария,
Мечтам мерцающий маяк,
Мятежны марева морские,
Мой милый маг, моя Мария,*

*Молчаньем манит мутный мрак...*⁶

В 1990-е годы несколько авторов (например, Михаил Болдуман) работали с тавтограммой систематически. Среди выразительных примеров лирического стихотворения-тавтограммы ряд источников приводит сочинение Владимира Смиренского (1902–1977):

*Ленивых лет легко ласканье,
Луга лиловые люблю,
Ловлю левкоев ликованье,
Легенды ломкие ловлю.
Лучистый лён любовно лепит
Лазурь ласкающих лесов.
Люблю лукавых лилий лепет,
Летящий ладан лепестков.*⁷

Мастером такого поэтического эксперимента является поэт, исследователь – лингвист А. Кондратов.

Облик осени

*Охрой – осины
Облака оловянные.
Облик осенний.*

Оцепенение

*Один остался...
Осень опять обняла
Оцепененьем.
(А. Кондратов)*

Надо отметить, что тавтограмма используется не только как экспериментальный прием, но и в большой поэзии. Так у Пушкина в "Евгении Онегине" неоднократно встречаются строки, где все или почти все слова начинаются с одной буквы:

Ночное небо над Невою ..., Прочтя печальное посланье ..., Прелестным пальчиком писала ..., Стихи на случай сохранились ..., Где машет мантией мишурной ...

Таким образом, тавтограмма представляет собой звукописное средство, часто совершенно не бросающееся в глаза, используемое для усиления поэтической речи и способствующее запоминанию стиха.

Наш эксперимент:

Вечерело... Веяло весенним волшебным ветерком. Всюду всплывал вихрь волны. Ветер, вздымающий вершушки вязов, вальсировал, выхватывая вьющиеся венки восхитительных васильков...

Время, врожденное Всевышним, втайне вторгло в Вечность. Взбешенная Вечность ворчливо выла вокруг времени.

Вероятно, возня владык возмутила вольный Ветер. Воистину властный ветер вмешался в внепространственные войны Властелинов, вылечил волнующую всех вражду. Внезапно вопль вездесущего Ветра воскресил в воспоминаниях встречи влюбленных. Взгляды, выразившие веру в вечность, встретились, влились воедино. Вспыхнул восторг вдохновенья, влекущий ввысь воображаемым величием высот.

Владыки вознаградили Ветер всеобъемлющей властью. Восторженным возгласом вороны, воробы взлетали ввысь, восхищаясь воцарением всесильного Ветра.

4. Еще одна форма игрового искусства – **палиндром** (от греч. *palind* – *roteo* – двигающийся назад, возвращающийся) – перевертень, слово, фраза или целое стихотворение, одинаково читаемые по буквам слева на право и справа налево. Говоря о том, что такое палиндром, следует сказать, что известны «перевертыши» с самой глубокой древности. Зачастую им придавался магический сакральный смысл. В византийском храме Софии в Константинополе на мраморной купели было вырезано следующее палиндромное изречение: «*nisonano mimata ni monanopsin*», означающее: «Омывайте не только лицо, но и ваши грехи». Появились палиндромы, примеры которых можно встретить в самых разных языках, предположительно в средние века. В России в XVII–XVIII вв. палиндром называли «рачьими стихами». В классической русской литературе есть достоверные сведения об авторском «перевертыше», написанном Державиным: «Я иду с мечем судия». Вот еще одно из четверостиший Г.Р. Державина, две первые строчки которого читаются одинаково справа налево и слева направо (с поправкой на произношение и особенности орфографии слова *мечом*):

*Я разуму уму заря,
Я иду с мечем судия;
С начала та ж я и с конца
И всеми чтуся за Отца.*

Особый интерес к палиндрому возник в русской поэзии конца XIX – начала XX века, то есть в то время, которое ознаменовалось новаторскими поисками новых форм стиха поэтами разных литературных направлений. Первая попытка составить длинное, многострочное рифмованное произведение палиндромного

типа была предпринята Велимиром Хлебниковым (поэма «Разин»). Но расцвета данное художественное направление достигло только к 1970-1990-м годам.

ПЕРЕВЕРТЕНЬ

*(Кукси, кум, муж и скук)
Кони, топот, инок.
Но не речь, а черен он.
Идем, молод, долем меди.
Чин зван мечем навзничь.
Голод, чем меч долог?
Пал, а норев худ и дух ворона лап.
А что? Я лов? Воля отча!
Яд, яд, дядя!
Иди, иди!
Мороз в узел, лезу взором.
Солов зов, воз волос.
Колесо. Жалко поклаж. Оселок.
Сани, плот и воз, зов и толп и нас.
Горддох, ход дрог.
И лежу. Ужели?
Зол, гол лог лоз.
И к вам и трем с Смерти-Мавки.⁸*

Велимир Хлебников

Палиндромы представляют собой наиболее глубокую, интеллектуальную и изящную форму прикосновения к слову. Возможна ли высокая поэзия в рамках палиндромии? Возможна. Это доказали такие классики жанра, как Гаврила Державин, Афанасий Фет, Велимир Хлебников, Валерий Брюсов, Георгий Шенгели, Илья Сельвинский, Арсений Тарковский, Александр Туфанов, Семен Кирсанов, Николай Ладыгин, Александр Кондратов, Владимир Гершуни, Владимир Пальчиков (Элистинский), Михаил Крепс, Владимир Рыбинский и др. Но для того, чтобы перевертень можно было бы назвать поэзией, необходимо иметь определенные основания: палиндромическое стихотворение, помимо того, что одинаково читается слева направо и справа налево, обладает (должно обладать) всеми атрибутами поэзии – размером и ритмом, тропами и даже (в отдельных случаях) рифмами. "Прекрасное – это когда части находятся в соразмерном отношении друг к другу; из гармонии частей вытекает чувство удовлетворения. Прекрасна речь, в которой все слова соответствуют друг другу наилучшим образом!" (Данте).

Наш эксперимент:

*Он нежен, нежен! Но
Как хороша Анна, а? Шорох... Как
Дорог он, Анна, но город...*

Эксперимент в области рифмовки

Во второй половине XIX века в России стала развиваться сатира, которая имела каламбурную заостренность. Языковые шутки, построенные на игре слов – омонимов и созвучных сочетаний – каламбур. **Каламбур** (фр. *calembour*) – литературный приём с использованием в одном контексте разных значений одного слова или разных слов или словосочетаний, сходных по звучанию.

*Ценят золото по весу,
А по жалостям – повесу.
Женихи, носов не весьте,
Приходя к своей невесте
(Дм. Миняев)*

Очень любил этот прием В. Маяковский:

*Голодные? Устали?
Разве бывает устал у стали?
Нет, не старость этому имя!
Тушу
вперед стремя.
Я
с удовольствием
справлюсь с двоими,
А разозлить –
и с тремя.*

Наш эксперимент:

Теплый вечер... Ветер стих...

*Муза посетила, и родился стих...
Сказала я, что не могу остаться,
Услышав это, он сразу как-то стих.
Я подошла, чтоб просто попрощаться,
А он достал со своего кармана стих.*

Эксперимент в графике

Русская графика располагает огромными возможностями в плане усиления образности текста художественной литературы. В произведениях русских поэтов, я нашла набор таких приемов: 1) фигурное расположение текста 2) смена шрифтов 3) употребление графических средств выделения слов 4) особые приемы включения в текст числительных и числовых обозначений.

Я,
еле
качая
веревки,
в синели
не различая
синих тонов
и милой головки,
крылатый, как птица,
меж лиловых кустов!
Но в заманчивом взоре,
Знаю, блещет, алая, зарница!
И счастлив ею без слов!
(В. Брюсов)

Разновидностью произведения, рассчитанного на зрительное восприятие, является акростих. **Акростих** (от греч. Akros «крайний» + stixos «ряд» – стихотворение, начальные буквы строк которого составляют имя, слово или фразу.

Первые акростихи появились в русской литературе XVII в., с тех времен поэты обращаются к этой изощренной форме поэзии. Обычно, такие произведения являются поэтическим обращением к определенному лицу, имя которого и читается при графической расшифровке. Так, начальные буквы строк сонета В. Брюсова «Немеют волн причудливые гребни ...» составляют имя адресата, которому посвящены стихи, – Николай Бернер, а сонет-акростих «И ты стремишься ввысь - де солнце – вечно» – Игорю Северянину.

*Ангел лег у края небосклона,
Наклонясь, удивлялся безднам.
Новый мир был темным и беззвездным.
Ад молча. Не слышалось ни стопа.
Алой крови робкое биенье,
Хрупких рук испуг и содроганье.
Миру снов досталось в обладанье
Ангела святое отраженье.
Тесно в мире! Пусть живет, мечтая
О любви, о грусти и о тени.
В сумраке предвечном открывая
Азбуку своих же откровений.
(Н. Гумилев)*

Эксперимент в морфологии

Как же работают части речи в художественных произведениях? Какая часть речи встречается чаще всего? Это вопрос неспроста. Он давно интересовал ученых-лингвистов, и в ходе исследования. Они получили любопытные результаты: так, например, установлено, что на 500 знаменательных слов у А. Куприна приходится 77 глаголов, у А. Пушкина – 110, а у А. Чехова – 127. В прозе К. Симонова на 500 слов приходится 170 существительных, 49 прилагательных, 73 местоимения, 111 глаголов, у М. Шолохова – 216 существительных, 77 прилагательных, 39 местоимений, 77 глаголов. Чисто количественная характеристика морфологической стороны текста может многое рассказать о его индивидуальном почерке. Я считаю, использование в тексте имен существительных или же глаголов сразу открывает перед читателем поэтическую оригинальность, своеобразие. Их различия у меня ассоциируются с кадрами фотоаппарата. Текст с именами существительными – один единственный кадр, который в себе запечатлел все эмоции, чувства. А текст с глаголами – это цепь следующих друг за другом кадров, каждый из которых, является свидетелем только одного события. Совмещая эти 2 компонента, можно достичь высокой похвалы.

1. Именные части речи.
Шепот, робкое дыханье

Трели соловья,
Серебро и колыханье
Сонного ручья. (А.Фет)

Наш эксперимент:

Ночь... Бессонница... Окно... Лунный свет... Звездная бездна... Тоска... Боль... Горечь в горле...
Сердце в крови... Звонки, SMS – все без ответа. Разбитые мечты... Шепот ветра... Шелест листы...
Ночная прохлада... Покой природы... Буря в душе... Причина – любовь... Причина – он... Он – смысл жизни...
Он – радость... Он – горе... Моя боль... Мое счастье... Мое солнце... Мой свет... SMS... Мертвая тишина...
Безмолвный крик души... Любовь и ненависть... Улыбка и слезы... Борьба... Вражда... Дружба... Небо...
Земля... Вечность... Люди... Ты... Я... Я... Ты... Знак бесконечности...

2. Глагол и его формы.

Лодорский водопад

Кипя,
Шипя,
Журча,
Ворча,
Струясь,
Крутясь,
Сливаясь,
Вздымаясь,
Вздуваясь,
Мелькая, шурша,
Резвясь и спеша,
Скользя, обнимаясь,
Делясь и встречаясь,
Ласкаясь, бунтуя, летя,
Играя, дробясь, шелестя,
Блистая, взлетая, шатаясь,
Сплетаясь, звеня, клопоча,
Морщиясь, волнуясь, катаясь,
Бросаясь, меняясь, воркуя, шумя,
Взметаясь и пенясь, ликуя, гремя,
Дрожа, разливаясь, стремясь, вырастая,
Вперед и вперед убегая в свободном задоре –
Так падают бурные воды в сверкающем, быстром Лодоре!

Роберт Саути.
PPT4WEB.ru

Наш эксперимент:

Люблю. Ненавидишь. Скучаю. Не вспоминаешь. Жду. Не приходишь. Надеюсь. Забываешь. Плачу.
Смеешься. Не могу терпеть! Кричу! Хочу умереть! Но молчу! Не могу уснуть... Мыслю... Не могу погаснуть... Горю...Хочу услышать. Звоню. Молчишь. Хочу написать. Строчу. Молчишь. Хочу увидеть. Иду.
Отсутствуешь. Не вижу... Не слышу... не чувствую... Не ощущаю... Плачу... Депрессию... Слабею...
Падаю... Ломаюсь... Молюсь... Зову... Не дышу... Погибаю...

Эксперименты над словом показали величие, необычайную красоту, выразительность русской речи, ее неисчерпаемые богатства, которые заложены во всех областях языка и которыми мастерски пользуются русские поэты и писатели. Они помогают углубляться и совершенствоваться, еще полнее и многограннее раскрыть тайны русской речи, секреты художественного творчества.

Литература

1. Анализ художественного текста; Сб. статей / Под редакцией Н.М. Шанского. – М.: Педагогика, 1979. – 96 с.
2. Бахтин М.М. Вопросы стилистики на уроках русского языка в школе // Русская словесность. – 1994. – №2. – С.47-56.
3. Василюк Ф.Е. Структура образа (К 90-летию со дня рождения А.Н. Леонтьева) // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 5-11.
4. Власенков А.И., Рыбченкова А.М. Из учебного пособия по русской словесности // Русская словесность. – 1994. – № 1. – С. 35-60.
5. Милославский И.Г. Зачем нужна грамматика? – М., 1988. – 163 с.
6. Некрасова Е.А. Поэзия мысли // Русская речь. – 1983. – № 6. – С.15-20.
7. Языковые процессы современной русской художественной литературы: Поэзия. – М., 1977. – 392 с.
8. Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. – Л.: Художественная литература, 1973. – 288 с.

9. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 255 с.

10. Львова С.И. Знай и люби родной язык: Программа факультативного курса для 7-9 классов // Русский язык в школе. – 1991. – №3.

©Сагадеева Ю.И., Исиргакова З.А., 2023

Саитгараева Э., обучающаяся

Научный руководитель: Халитова Э.И., учитель английского языка БРГИ №3 им. М. Рахимова, г. Кумертау (Россия)

ГЛАГОЛЫ ЗВУЧАНИЯ (ОНОМАТОПЫ) В «КНИГЕ ДЖУНГЛЕЙ» Р. КИПЛИНГА

Аннотация. Ономапоея (звукоподражание) – образование новых слов путем фонетического уподобления определенному звуковому явлению в живой и неживой природе и в деятельности человека. Часто используются писателями и поэтами, для обогащения и придания экспрессивности своим произведениям.

Ключевые слова: глаголы звучания, звукоподражание.

Abstract. One of the main ways of word formation is onomatopoeia, that is the production of new words by phonetic assimilation to a particular sound phenomenon in living and inanimate nature and in human activity. It is often used by writers and poets.

Key words: onomatopoeic verbs, imitating sounds.

Человеческая речь – это сложный процесс, который является как умственным, так и физическим, и, конечно же, творческим. А креативность – это один из тех факторов, которые отличают человека от животного. Именно желание людей создавать что-то новое является двигателем прогресса, благодаря которому появилась речь. Это доказывается тем фактом, что речь, как и сам язык, не может существовать без словообразования, а оно, в свою очередь, является не чем иным, как творческим процессом, направленным на создание новых слов и выражений, способствующих удобному и правильному выражению мыслей говорящего.

Одним из основных способов словообразования является звукоподражание, то есть образование новых слов путем фонетического уподобления определенному звуковому явлению в живой и неживой природе и в деятельности человека.

Некоторые исследователи считают, что звукоподражания были первыми словами, появившимися в человеческой речи, и этимология, как наука о происхождении слов, не могла игнорировать такое явление. Вот почему мы выбрали эту тему для нашей проектной работы.

Объект работы: фонетические выразительные средства.

Предмет работы: примеры звукоподражательных глаголов из «Книги джунглей» Р. Киплинга.

Цель работы: выяснить, какие типы звукоподражательных глаголов (имитирующих звуки, издаваемые животными, вещами и людьми) используются в произведении.

Были использованы следующие **методы исследования:** поиск теории, анализ литературы, сравнение, обобщение.

Наша работа основана на изучении теории фонетических выразительных средств и стилистических приемов, лексическом анализе глаголов в «Книге джунглей». Во-первых, мы нашли теоретическую информацию о звукоподражании. Затем мы решили найти примеры звукоподражательных глаголов, поэтому выбрали «Книгу джунглей», потому что в ней полно описаний животных, их поведения, также там много о природе, ее звуках.

Нам было любопытно, какие звукоподражательные глаголы чаще всего используются в этом произведении. Таким образом, мы выдвинули гипотезу.

Гипотеза состоит в том, что глаголы, имитирующие звуки животных, являются самой большой группой звукоподражательных глаголов в «Книге джунглей».

После этого мы составили анкету для моих одноклассников, чтобы выяснить, знают ли они звукоподражательные глаголы.

Одним из фонетических выразительных средств является звукоподражание (ономапоея). Для начала, разберемся, что означает данное слово. Мы нашли несколько значений этого термина в различных онлайн словарях:

1) Согласно Кембриджскому словарю: Звукоподражание – это акт создания или использования слов, которые включают звуки, похожие на шумы, к которым относятся эти слова.

2) Согласно Оксфордскому словарю для учащихся: факт наличия слов, содержащих звуки, похожие на шумы, которые они описывают, например шипение; использование подобных слов в письменном произведении.

Хотя в английском языке термин звукоподражание означает «имитация звука», составное слово в греческом «ономатопея» происходит от *онома* «имя» + *роіеіп* «создавать», что означает создание слова или имени.

Ономатопы могут быть глаголами, именами существительными, прилагательными или просто в виде восклицаний. И хотя они, возможно, не самые важные для освоения при изучении английского языка, они, без сомнения, являются одним из тех способов, которые делают комиксы и детские рассказы такими занимательными, и звукоподражание, безусловно, делает письмо и разговорную речь намного более выразительными и веселыми.

Подводя итог, звукоподражание – это создание слов, имитирующих естественные звуки, как, например, слово «шипение», которое одновременно имитирует и имеет значение звука змеи.

Далее переходим к практической части нашей работы. Мы решили искать примеры ономатопов в произведении «Книга Джунглей» (1894) – сборнике рассказов английского писателя Редьярда Киплинга. Большинство персонажей – животные, такие как тигр Шер Хан и медведь Балу, хотя главным героем является мальчик или «человеческий детеныш» Маугли, которого воспитали в джунглях волки. Действие этих историй происходит в лесу в Индии. В этих рассказах автор очень ярко описывает жизнь в джунглях: это и повадки животных, шумы леса и природных явлений. Всё живет и звучит в каждой строчке.

Я прочитала 4 рассказа о Маугли и его жизни в джунглях. (Братья Маугли, Охотничья песня стаи Сиони, Охота Каа, Дорожная песня Бандар-Лога). Я выписала глаголы перед прямой речью, нашла перевод каждого из них, затем заполнила таблицу, состоящую из 3х колонок: звуки, издаваемые природой, животными и людьми [таблица 1]. Как видно, глаголов, имитирующих звуки животных, очень много. Таким образом, наша гипотеза подтвердилась.

Ономатопея может вызывать определенный шум, например, жужжание пчелы; наводит на мысль о движении, например, о шуршании складок ткани; или обогащать образы, например, используя рев вместо вопля. В каждом случае ономатопы делают письмо более живым и увлекательным.

Таблица 1

Глаголы звучания из «Книги Джунглей» Р.Киплинга

№	Sounds made by animal	Sounds made by nature	Sounds made by people
1.	Roar – рычать, выть	Growl – громохатать	Gasp – пыхтеть, ахнуть
2.	Purr – мурлыкать, урчать	Rustle – шуршать, шелестеть	Whisper – шептать
3.	Grunt – хрюкать	Splash – брызгать	Yell – вопить, кричать
4.	Bay – лаять	Thunder – громохатать	Jabber – бормотать
5.	Howl – выть	Crackle – хрустеть, трещать	Whistle – свистеть
6.	Snarl – рычать, рывкать	Rumble - грохотать	Drum – стучать, барабанить
7.	Whine – скулить, подвывать		Shriek – вопить
8.	Bell - мычать		Cough – кашлять
9.	Hiss – прошипеть		Pant – пыхтеть
10.	Snuffle – посасывать, шмыгать		Knock – стучать
11.	Snort – фыркать, пыхтеть		Stammer – заикаться
12.	Chuckle – фыркать, кудахтать		Moan - стонать
13.	Snap – огрызаться, рывкать		Mumble – бормотать
14.	Whoop – гикать, кричать		

Литература

1. Электронная книга Р.Киплинга «Книга Джунглей» https://www.kiplingsociety.co.uk/readers-guide/rg_jungle_intro.htm
2. Амосова Н.Н. Контекстуальные функции служебных слов / Н.Н. Амосова // Исследования по английской филологии. – JL, 1971. – Сб. 4. – С. 146-165.
3. Арнольд И.В. The English word. / И.В. Арнольд. – М.: Высшая школа, 1986. – 295 с. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка / И.В. Арнольд. – М.: Флинта, Наука, 2012. – 376 с.
4. Воронин С.В. Английские ономатопы (Типы и строение): Дис. ... канд. филол. наук. / С.В. Воронин; ЛГУ. – Л., 1969. – 168 с.
5. Садовникова А.Г. Ономатопея: особенности и актуальность/ А.Г. Садовникова. – Молодой ученый. – 2016. – №21 (125) – с.1020-1022. – <https://moluch.ru/archive/125/34490/>
6. Кембриджский словарь (онлайн) <https://dictionary.cambridge.org/ru/>
7. Оксфордский словарь (онлайн) <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

© Сайтгараева Э., Халитова Э.И., 2023

ГАФУРИ РАЙОНЫ ИМӘНДӘШ АУЫЛЫ ХАЛКЫ ҺӨЙЛӘШЕ

Аннотация. В статье рассматривается говор деревни Имендәшево Гафурийского района, анализируются фонетические, лексические, морфологические особенности диалектной лексики среднего говора южного диалекта башкирского языка.

Ключевые слова: башкирский язык, диалекты башкирского языка, средней говор

Abstract: Annotation. The article examines the dialect of the village of Imendyashevo of the Gafuri district, analyzes the phonetic, lexical, morphological features of the dialect vocabulary of the middle dialect of the southern dialect of the Bashkir language.

Keywords: Bashkir language, dialects of the Bashkir language, middle dialect language analysis, artistic text, artistic technique, verbal and artistic image

Диалектология фәне телдең диалекттарын һәм һөйләштәрен өйрәнә. Башкорт теленең диалекттарын һәм һөйләштәрен өйрәнеүҙең тел тарихы өсөн әһәмиәте бик зур. Бынан тыш, уның практик әһәмиәте лә бар. Өзәби телдең нормаларын камиллаштырғанда, халыҡ теленең диалекттарында теге йәки был күренештең таралышына ла иғтибар итергә тура килә. Башкорт теленең диалекттары һәм һөйләштәре төрлө күзлектән тейешле кимәлдә өйрәнелгән. Фридрих Энгельс билдәләүенсә, "диалект – ул кәбилә теле, диалекттарҙың барлыҡка килеүен, үсешен кәбиләләрең конкрет тарихынан эзләргә кәрәк".

Көнъяк Уралда, Ағизел – Яйыҡ йылғалары бассейнында йәшәгән башкорттар боронғорак осорҙа эреле-вакылы кәбиләләргә бүленер булғандар. Ул кәбиләләр айырым-айырым, бойондороҡһоҙ йәшәгәндәр һәм күсмә малсылыҡ кәсебе менән көн күргәндәр. Ул замандарҙа башкорт кәбиләләренең телендә лә айырма күберәк булған. Башкорт кәбиләләре бер-береһе менән тығыз аралаша башлап, 15-16 быуаттарҙа башкорттар халыҡ булып ойошҡас, уларҙың һөйләү телендә бөтә кәбиләләр өсөн уртаҡ булған күренештәр акрынлап күбәйә, ә диалект үзенсәлектәре азая барған.

Шулай за боронғо башкорт кәбиләләренең телендәге айырмалыҡтар ниндәйҙер дәрәжәлә безҙең көндөргә тиклем һаҡланған. Халыҡтың йәңле һөйләү телендә уларҙы асыҡ күрергә була.

Башкорт халыҡ теле өс зур ерле диалектҡа бүленә: Көнсығыш йәки Кыуакан диалекты, Көнъяк йәки Юрматы диалекты һәм Төнъяк-көнбайыш диалекттар. Диалекттар үз сиратында һөйләштәргә бүленә. Мәсәлән, Гафури районы башкорттарының теле Көнъяк диалекттың Урта һөйләшенә карай. Көнъяк диалект Урта һөйләштән тыш Эйек-Һакмар, һәм Дим һөйләштәрен үз эсенә ала. Үз сиратында Урта һөйләште Инйәр, Езем һәм Кырмыскалы һөйләшсәләренә бүлеп қарарға мөмкин.

Мин үземдең эшемдә Имәндәш ауылы халқының һөйләшен тикшерергә уйланым. Өлбиттә, безҙең ауылдың һөйләше Урта һөйләштең бер өлшө булғанлыктан, телдәге үзенсәлектәр күрше тирә ауылдыкыларҙан һәм райондыкыларҙан үтә ныҡ айырылмай. Шулай за ауылға ғына хас үзенсәлектәре билдәләргә тырыштым.

Тикшереү эшенең актуаллығы. Диалекттар һәм һөйләштәр һәр халыҡтың үзенсәлектә һәм кабатланмаһ рухи байлығы иһәпләнә. Башкорт теленең диалекттарын, һөйләштәрен өйрәнеүгә арнау, халқыбыҙың тел байлығын ғилми яктан өйрәнеү төп максаттарҙың береһе булып тора. Халыҡтың йәңле һөйләштәре – диалекттары хәҙерге башкорт әзәби теле менән тығыз бәйләнештә тора, артабан да үсә, тәрәнәйә бара. Диалекттың бөтөүе хатта халыҡтың юкка сығыуына килтереүе бар. Өзәби телде диалект һүзәрә менән байытырға кәрәк.

Эзләнеү эшенең максаты: Гафури районы Имәндәш ауылы халқы һөйләше һәм уның үзенсәлектәрен өйрәнеү; диалект һүзәрә ҙып алыу; диалекттар тураһында әзәбиәттә һәм интернет сығанактарын тикшереү; ерле һөйләшкә, халқыбыҙың тел үзенсәлектәренә хөрмәт һәм қызыкһыныу тәрбиәләү.

Эзләнеү эшенең гипотезаһы: Диалект һүзәр – ул халыҡ теле, халыҡтың тарихи хәтерә, уның мәңгелек рухи хазинаһы. Диалекттың бөтөүе хатта халыҡтың юкка сығыуына килтереүе бар. Һәр бер диалект һаҡланырға тейеш.

Эзләнеү эшенең методтары: Имәндәш халқы һөйләшен тикшереү; Ололар менән осрашып, диалект һүзәрә ҙып алыу; Башкорт диалекттары менән бәйлә әзәбиәт менән танышыу.

Эзләнеү предметы: Имәндәш ауылы халқы һөйләше.

Эзләнеүҙең практик әһәмиәте: Диалекттар һәм уларға қараған һөйләштәр әзәби телгә һут биреп, уны тулыландырып торһон. Милли әзәби тел ошо телдә һөйләшеүсә бөтөн кешеләрҙә, телдең барлыҡ диалекттарын һәм һөйләштәрен берләштереү ролен үтәргә тейеш.

Имәндәш ауылы халқы һөйләшенең фонетик үзенсәлектәре. Безҙең һөйләштән төп үзенсәлегә булып, әлбиттә, -лт, -нт, -нт, -мт, -ңк, -ңк, -мк, -мг диссимилятив өн қушылмаларының булыуы тора.

Л, м, н, ң тартынкыларынан һуң яңғырау д урынына һаңғырау т өнө килә. Миҫалдар: *ауылдың – ауылтың, урамда – урамта, урманда – урманта.*

М, н, ң тартынкы өндөрөнөн һуң ғ һәм г өндөрө урынына к һәм к өндөрө килә: *урманға – урманка, яланға – яланка, һин генә – һин кенә.*

Миҫалдарзан күренеүенсә, өндәрзең яңғыраулык буйынса окшашмауына королған был фонетик күренеш эзмә-эзлекле рәүештә һүз менән ялғау, һүз менән киҫәксә араһында үткәрелә. Шуны ла әйтергә кәрәк диссимиляция – боронғо күренеш. -Лт, -нт, -нт, һәм башка шундай өн кушылмалары боронғо төрки теленә барып тоташа.

Һүз уртаһында һ урынына ҫ кулланыла: *акҫай, турҫая.*

Һүз уртаһында -һғ- килә торған урында ң өнө генә кулланыла, ғ өнө төшөп кала: *мәҫәлән, һаңрау, яңкырак.*

-Лғ, -лғ килә торған урында л өнө төшөп кала. *Мәҫәлән, буган (әзәби телдә булған), кигән (әзәби телдә килгән).*

Һөйләштә тағы ла алмаштарза өндәрзең үзгәрәүе йыш осрай. Ғ өнөн ң өнө алмаштыра: *мәҫәлән, мыңа (әзәби телдә быға), шуңа (әзәби телдә шуға), тегеңә (әзәби телдә тегегә).*

Һүз барышында фекерзе көсәйтеп ебәрәү өсөн беззең ауылда зау, зәу, тау, тәүтеркәүестәрә кулланыла. *Мәҫәлән, шайзау (әзәби телдә шулай за ул), барған тау (барған да ул), кигән тәү (әзәби телдә килгән дә ул)*

Морфологик үзенсәлектәрә. Морфологик үзенсәлектәр тураһында һөйләгәндә беренсе сиратта ялғаузарза өндәрзең үзгәрәүен әйтергә кәрәк. *Мәҫәлән, бала ата-әсәһенә йәки кесе туғаны якын оло туғанына өндәшкәндә кәрзәшлек һүззәрөнәң азағындағы -ай һәм -әй бөтөмдәрә -ый һәм -ей рәүешендә әйтелә: атай – атый, инәй – иней, олатай – олатый, әсәй – әсей, ағай – ағый, апай – апый.*

Баланың атаһына йәки инәһенә окшашлығы -с ялғауы менән белдерелә: *атас – тас атаһы, инәс – тас инәһе.*

-лык ялғауы берәй кулайламаны белдергән исем яһай. *Мәҫәлән: бауырлык, аркалык, ауызлык – ат егәү өсөн кәрәк-ярак. һаплык, тәртәлек, табанлык эш коралдары яһау өсөн материалдарзы аңлата.*

-мыш (-меш), -мыр (-мер) һәм -ыш (-еш) ялғаузары кәмһетеү төшөнсәлә исемдәр һәм сифаттар яһай. *Мәҫәлән: кормош (һаран мәғәнәһендә), еңмеш (тыңлауһыз мәғәнәһендә), катмыр (үсә алмай катып калған бызау йәки бәрәс).*

-кый ялғауы ла кәмһетеү төшөнсәһен белдерә. *Мәҫәлән, былкый – эшкә ялкау, тиз арыған кешегә әйтәләр.*

-са ялғауы күрһетеү алмаштарына кушылып, күләм-дәрәжә рәүештәрән яһай: *анса, мынса, шунса.*

Күрһетеү алмаштарына -һарсы ялғауы кушылып, вақыт сиген белдергән рәүеш яһала: *мәҫәлән, шуһарсы йөрөнөңмә, мыһарсы кайза булдың.*

Быларзан тыш тағыла алмаштарзан шундайзары кулланыла: һәр кайныһы, әлләмә (әллә нимә), әллә нинтәй, әлләмәкәй (әллә нимәкәй).

Кылымдарза 2-се зат ялғаузарында -һы элементы кулланылмай: *һин алаң, һез барағыз, бараңмы, киләңме.*

Шулай ук кылымдың киләсәк заман зат ялғаузары кыҫкара: *мәҫәлән, килерем (әзәби телдә килермен), куйырың (әзәби телдә куйырыһың).*

-маға ялғауы мақсат хәл кылымын белдерә: *бесән сапмаға китте.*

Беззең телдә шайы, кала бәйләүестәрә киң кулланыла. *Мәҫәлән, шул шайы эшләнеңме, унан кала мин инте.*

Лексик үзенсәлектәр.

Беззең һөйләш әзәби телдән әллә ни айырылмай. Шуның өсөн беззең телдәң һүзлек составында үзенә генә хас һүззәр һирәк. *Мәҫәлән:*

аба – аптырау һүзе

азау – каушау

алағайымка – бушка

апра – мал өсөн әзерләнгән азык

аркалык – ат еккәндә аттың аркаһы аша үткәрелгән кайыш

атколак – үсемлек

бака – тәлмәрийен

бапак – балаларзы куркытыу һүзе

бауырлык – аттың бауыры астынан үткәрелгән кайыш

бөғәрә – балык исеме, русса елец

быуак – бәс

бәтәс – аптырау һүзе

буштәккә – топто юкка

еңмеш – үзһүзлә

инәй – әсәй

сыйзым – һыу өстөнән аққан кар
күкәс – балык исеме, русса бакля
кәвәк – буш туклыкһыз иген
кәштә – шкаф
лапшайыу – йәйелеп ултырыу
мөстән – урам буйлап йөрөргә яраткан кеше
ышырыу – нимәнелер шәп итеп эшләү
әкәлә – имән алмаһы
әрпеш – бысрак
этесәк - сүп үләне
ширлек – эскәмйә.
һантый – иҫәр
һуңғы һүз

Шулай итеп, башкорт һөйләштәренең һәр береһе үзәндә телдең күпмелер күләмдә үзәнәлектәре, айырмалыктарын күрһәтә. Һөйләште өйрәнәү, миһеңсә, бер яктан тел байлығын арттыра, икенсе яктан халықтың тарихын беләүгә ярзам итә. Урта һөйләш башкорт әзәби теленең һигезендә ятқанлыктан беззәң һөйләштә үзәнә генә хас һызаттар бик күп түгелдер бәлки, ләкин ошо әз генә билдәләргә асыу мөһим.

Әзәбиәт

1. Башкорт теле. Педагогия колледждары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2004.
2. Ишбирзин Ә.Ф. Башкорт әзәби теленең тарихы. – Өфө: Китап, 1993.
3. Ишбулатов Н.Х. Башкорт теле һәм уның диалекттары. – Өфө: Китап, 2000.

© Урманшина Н.И., Муллашев Р.И., 2023.

УДК 81. 42: 801

Хабибрахманова А., укучы

*Житәкчеләр: Хафизова З.М., Шиһабиева Ә.Х., Антонова Л.М.
11-че татар гимназиясе, Казан ш. (Рәсәй)*

“АТЛАРДА ДА КЕШЕ ЯЗМЫШЛАРЫ” (ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫНДА ҺӘМ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВНЫҢ “БӘХИЛ БУЛ, ГӨЛСАРЫ” ӘСӘРЕНДӘ АТ ОБРАЗЫНЫҢ БИРЕЛӘШЕ)

Аннотация. В статье анализируется произведение Ч. Айтматова “Прощай, Гульсары!” Делается вывод, что судьбы лошадей похожи на человеческие судьбы. Показан творческий замысел писателя, его большой литературный талант и глубокая связь с народным творчеством.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, “Прощай, Гульсары!”, лошадь, судьба человека.

Annotation. The article analyzes the work of Ch. Aitmatov “Goodbye, Gyulsary!” It is concluded that the destinies of horses are similar to human destinies. The creative idea of the writer, his great literary talent and deep connection with folk art are shown.

Keywords: Chingiz Aitmatov, “Goodbye, Gyulsary!”, horse, the fate of man.

Халык авыз ижаты әсәрләрендә дә, әдәби әсәрләрдә дә ат образын очратабыз. Вақытлы матбугатта хезмәт кешесенә дан жырлау, удар эш темпларын чагылдырган мәкаләләр, очерк, юльязмаларда геройлар янәшәсендә сирәк кенә атлар хақында язылганнарны да табып кызыксынып укыйм. Бөек Ватан сугышы елларында дошманга каршы аяусыз көрәштә батырлар белән янәшәдә атлар да булган. “Йолдыз кашка турында баллада”ны сокланып, горуруланып укыдым. Явыз дошманга баш имәүчә, соң чиккәчә үзәнә командирына тугры калучы мәгърур ат образы күнәлдә калды.

Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрен укыгач, анда сурәтләнгән ат образы миһеңә сокландырды. Гомумән, шәһәр кызы булсам да, атлар белән ныклап кызыксынам.

Моһның үзәнә күрә берничә сәбәбе бар. Беренчедән, “Хыял” газетасының яшь журналистлар төркеме житәкчесе буларак, даими эзләнәргә, кызыклы материаллар эзләп, моһарчы билгеле булмаган, башкаларны да маһыктырырдай темалар табарга, аларны башкаларга житкәргә туры килә. Шуһ максаттан, бер көнне Казан ипподромына бардык. Маһсатым шуһ ипподромнан фоторепортаж әзерләү иде. Атлар белән бәйлә эзләнү әше язырга әзерләнүем дә сәбәпчә булды. Аннан атлар турында бик күп мәгълүмат туплап, хисләргә баеп кайттым. Икенчедән, Биектау районы Тимәрчә авылында яшәүчә бабаем гомер буе атлар тотта. Миһем балачагым шуһ атлар арасында узды. Миһ бабамның атлар турындагы күпсанлы хикәятләрен тыңлап үстем. Шунлыктан, укытучым тәкдим иткән темага бик теләп алындым, чөнки ул миһа бик таныш һәм яқын иде. Бу эзләнүләремне башкалар белән дә уртаклашу теләге уянды, “Атларда да кеше язмышлары” дигән эзләнү әше язу идеясе туды.

Эзләнү эшенең темасы. “Атларда да кеше язмышлары” (Халык авыз ижатында һәм Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образының бирелеше). **Максат:** Халык авыз ижатында һәм Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә сурәтләнгән ат образының бирелешен анализлау. **Бурычлар:** 1. Халык авыз ижатының бер төре булган мәкальләрдә ат сүзенең кулланылышын анализлау. 2. Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образын сурәтләүдә автор осталыгын күрсәтү, тел-сурәтләнү чараларын ачыклау.

Теманың актуальлеге. Сугыш һәм тыл геройларына алмашка хезмәт геройлары килә. Туксан ел эчендә өч-дүрт буын алмаша. Чор үзгәрә, кешеләр үзгәрә, фән-техника казанышы үсә, тормыш алга бара. Авыл хужалыгында да ат көченең кирәге калмый, акрынлап алар юкка чыгарыла, әмма ат образы халык ижатында, әдәби әсәрләрдә, язган сүзләрдә кала, саклана. Ат кешенең бик борынгы заманнарда бирле якин дустан, томышта төп төрәгә булган. Шуңа күрә аларның узышы иң кызыклы бәйгеләрдән саналган. Ат сүзе белән бәйле халык авыз ижаты үрнәкләренә күзәтү ясаганда кызыклы гына фактлар, язмалар, илкүләм мөһим вакыйгалар уңаснан язылганнары белән дә танышырга туры килә. Димәк, гасырлар дәвамында кешенең юлдашы булган ат образы бүген дә актуаль.

Проблеманың өйрәнелү дәрәжәсе. аерым әсәрләрдә ат образының бирелешен гомуми күзәтү форматында гына анализлар бар. Әсәрләре дөньяның 200ләп теленә тәржемә ителеп, мең мәртәбәгә якин нәшер ителгән, тиражы 100 миллион данәдән артып киткән Ч. Айтматов ижаты хақында әдәби-тәнкыйть мәкаләләре күп. Аларда әдип ижатына югары бәя бирелә. Газинур Моратның “Хөрмәтле Чыңгыз әкә ядкәре” исемле шигыре бик тетрәндерде. Шулай булса да, “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә сурәтләнгән ат образының бирелешен мәкаль белән чагыштыру яссылыгында анализлау юк.

Эзләнү эшенең өйрәнү объекты: татар халык мәкальләре, Ч. Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәре. Эзләнү эшенең тикшеренү предметы: татар халык мәкальләрендә ат образының кулланылышы һәм Ч. Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образының бирелеше.

Эшнән фәнни алымы: чагыштыру, анализ, тарихилык.

Эзләнү эшенең фәнни яңалыгы: татар халык мәкальләрендә һәм Чыңгыз Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образының бирелеше, кулланылган тел-бизәкләнү чаралары, идея-тематикасы.

Гамәли әһмияте: әдәбият яратучылар, мәктәп, лицей укучылары, халык авыз ижаты үрнәкләре, Ч. Айтматов ижаты белән кызыксынучылар файдалана ала.

Эзләнү эшенең төзелеше: титул бите, эчтәлек, кереш, төп өлеш, йомгак, әдәбият исемлегеннән гыйбарәт.

I. “Акыллы кеше мәкальсез сөйләмәс”. Ат образының кулланылышын анализлау өчен, татар халык ижатының бер төре булган мәкальләргә сайладык. Беренчедән, мәкальләр халык тормышының уртак бер кагыйдәле, уртак бер горәф-гадәтле булуына һәм уртак бер рухта саклануына нык кына ярдәм иткән, икенчедән, мәкальләр фольклор әсәрләренән төзелеше ягыннан иң кыскасы, ә эчтәлеге белән зур әсәрләргә сыярлык байлыгы бар.

Ә нәрсә соң ул мәкаль? “Мәкаль” сүзе безгә гарәп теленнән кергән. “Урынлы әйтелгән сүз” мәгънәсен аңлата. “Мәкаль сакалдан олырак”, – диләр. “Сакал” сүзе бу очракта “борынгы” мәгънәсендә килә. Димәк, мәкаль яшь ягынан зуррак булып чыга. Мәкаль ул сөйләмгә матурлык, тәэсирлек өсти; тормыш тәжрибәсен гомумиләштереп, билгеле бер нәтижә чыгара; үгет-нәсихәт бирә торган кыска, тирән мәгънәле тәмамланган жөмлә. Ул һәрвакыт көндәлек тормышта очрый тоган теге яки бу вакыйгага бәйле була. Димәк, мәкаль жанлы сөйләмдә, ягъни табигый рәвештә барлыкка килә. Мәкальләреннән туры һәм күчерелмә мәгънәләре була.

Эзләнү эшебездә мәкальләр белән бергә әйтмәнәр, канатлы сүзләрдә дә ат образының кулланылышы кертелде. Әйтмәнә дә текст тотрыклы була, ләкин анда нәтижә чыгарылмый, хөкем ясалмый. Хәл-вакыйга яисә сыйфатның кайсы да булса бер ягы гына кинәләнә, шаярып яисә юмор белән һәм бизәп әйтелә.

Татар телендә, башка телләрдәге кебек, халыкның тормыш тәжрибәсе нигезендә туган, тирән мәгънәле фикер белдергән һәм күчерелмә мәгънәдә йөри торган сәнгатьчә гыйбарәләр, канатлы сүзләр, фразеологик тәгъбирләр бик күп. Аларны хикмәтле сүзләр дип тә йөртәләр.

1. Алмачуар. Г.Ибраһимовның “Алмачуар” хикәясендә чабышкы атның кушаматы. Аксыл таплары булган жирән яки күк ат төсә.

“Закирларга ике алмачуар чабышкының анасын карынында бер колыны белән бүләк итәләр. Бурлы бия колынлы. Бу колын да сөякле булачак. Төсә алмачуарга әйләнәчәк... Сабан туе житә. Данлыклы чабышкылар жыела. Хәлиткәч чабыш кызу була. Ә шулай да Алмачуар жиңә. Сабан туеның икенче көнендә Алмачуар үлә.

2. Нәтижә. “Алмачуар” сүзе уртаклык исемгә әйләнәп, *йөгерек ат*, *житез машина* турында шаярып, яратып әйткәндә, я көрәш алдынгыларын, я батырларын, я поэтик илһам символын белдергәндә кулланыла. (23 бит)

3. Троя аты. Данайлылар бүлөгө. Тэгъбирлөр Троя сугышы турында грек риваятьлэрэннөн барлыкка килэ. Греklar Трояны 10 ел буена камап торалар һәм аны хэйлэ белән алалар. Греklar, Трояны камаудан туктап, шәһәр стенасы янында зур агач ат калдыралар. Бу ат эчендә коралланган сугышчылар була.

Троялылар атны шәһәргә кертәләр. Төнлө сугышчылар ат эченнән чыгалар да, капканы ачып, әйләнәп килгән сугышчы отрядларны кертәләр. Троя жимерелә.

Нәтижә. *“Троя аты”* яшерен, мәкерле уй мөгънәсендә кулланыла. *“Данайлылар бүлөгө”* – бүлөкнә алуыга үлем алып килә – тэгъбирнең мөгънәсе шулай.

4. Төпкә жигеләп тарту.

Атны төпкә жигү, тэртә арасына кертәп жигү. Атны парлап жиккәндә, берсе төпкә жигелә, икенчесе мичәүгә. Өчлөп жиккәндә, берсе – төпкә, икесе ике якка – мичәүгә.

Нәтижә. Туры мөгънәдә крестьян лексикасыннан. Күчерелмә мөгънәдә – ярдәмче, көчәю.

Күзәтүләрәбездән чыгып, шундый нәтижәгә килдек: ат сүзә белән бәйлә метафоралар да бар. Алар сөйләмдә, әдәби эсәрләрдә еш кулланыла.

“Атка атланып”, “Ат саклау”, “Ат белән чыпчык куу”, “Ат жене кагылган”, “Ат кебек таза”, “Ат казану”, “Ат күтәрү”.

Фразеологизмнарда да ат сүзә кулланыла. Атландыру – туры мөгънәсендә – атка атланырга ярдәм итү, атка утырту.

2. Күчерелмә мөгънәдә-үз өстенә меңгереп утырту, аркаңа күтәртү. Үзәң хужа итү, ни теләсә шуны эшләрәгә рөхсәт бирү.

Атлы. 1. Аты бар, аты булган.

2. Ат бирелгән.

3. Ат көчә ярдәмендә эшли торган.

Атлы гаскәр (армия) – кавалерия.

Атлы уйнау – ат-ат уйнау.

Атлык – 1. бер ат сатып алырлык.

2. Ат кузгалагының чәчәкләре кипкәннән соң хасил була торган орлыгы.

Атказанган – мәдәният эшлеклесе.

Мәкальләрдә ат образының кулланылышын анализлагач, кулланылыш даирәсеннән чыгып, без аларны төркемләдек.

1. Кешене хезмәт бизи. (Хезмәтне ярату, һөнәр үзләштерү, уйлап һәм киңәшләшеп эшләү)

“Ат тешеннән билгеле, егет эшеннән билгеле”.

“Үзәңнең алама атың кеше чабышкысыннан яхшырак”.

2. Адәмне адәм иткән – әдәп. (Әдәплек, тыйнаклык, дуслык, намуслылык, кешелеклелек, батырлык)

Ак күңелленең аты армас, туны тузмас.

Яхшы күңелленең аты армый, туны тузмый.

“Ат азгыны тайга иярә”.

“Ат тартмый, солы тарта”.

“Атны чыбыркы белән кума, солы белән ку”.

“Ат аунаган жирдә төк кала”.

“Атым юк урамда, кайгым юк буранда”.

“Атын урлаткач, сараен бикләгән”.

“Атыңны Аллага тапшыр, дилбегәнә үзең тот”.

“Дүрт аяклы ат та абына”.

3. Ватанга хезмәт – үзәң хезмәт. (Туган ил, Ватанга тугрылык, бердәмлек һәм бергәлек, күрше булып яшәү. Кыңгыр эш кырык елдан соң да беләнә. Мактанчыклык, астыртынлык, тәкәбберлек, ялкаулык, хыянәт, комсызлык)

Атыңнан аерылсаң аерыл, илеңнән аерылма.

Акылсыз, атка менсә, атасын танымас.

Мактанма, ат дип, сыерга атланма.

Үз-үзен мактаган – агач атка атланган.

Яман арба юл бозар, яман кеше ил бозар.

4. Балаларны усаллык белән түгел, жай белән тәрбияләрәгә кирәк, үскәч алар да ләккы кешеләр булырлар дигән мөгънә салынган.

“Яшь колынны тиргәмә, үсеп житкәч ат булыр”.

5. Гаилә кору, тату яшәү.

“Ат алсаң, арба кирәк, хатын алсаң, бар да кирәк”.

“Ат алсаң, якыннан ал, хатын алсаң, ерактан ал”.

“Атың начар булса да, хатының яхшы булсын”.

Аты барның канаты бар, сыеры барның сые бар.

Жиккэн атың жылдай булсын.

Мисаллардан күрөнгөнчө, мөкальлэргэ тирэн һәм үткен фикерне жыйнак итеп, образлы формада эйтеп бирү хас. Алар сөйлөмнө матур, тээсирле ителэр. Борынгы заманнарда ук халык аерым кешелэрнең эшеннән, хольк-гадәтеннән гыйбрәт алып яшәгән, билгеле бер нәтижә, һөкем чыгарган. Өнә шул рәвешле мөкальләр барлыкка килгән. Аларда халыкның тарихы, тормыш-көнкүреше, рухи дөнъясы, ижтимагый-сәяси карашлары сәнгатьчә чагылыш тапкан. Мөкаль элек-электән халыкның акыллы киңәшчәсе, үгет-нәсыйхәт бирүчәсе булып килгән. Рухи дөнъясы нык үскән бүгенгә кешенең күңеле табигыйлеккә, сафлыкка, халык ижатының гүзәлләгенә аеруча көчләрәк тартыла. Шуңа күрә, бүгенгә катлаулы заманда, мөкальләрнең тылсымлы көчөн киң файдаланырга һәм, алай гына да түгел, аның искиткеч тәрбияви, рухи дөвалау көчөн дә кулланырга кирәк. Әби-бабаларыбызның күңел хәзинәләрен югалтмау, буыннан буынга тапшыру – безнең дә бурычыбыз.

Шунысы үзенчәлекле, сүз-сурәтнең этәлегә һәм кулланылышы бер халыкта бер төрле, икенче халыкта, икенче төрле булган кебек үк, охшашлыктар, уртаклыктар да аз түгел. “Ат кебек эшли” дигән әйтәлмә Европа укучысына бөтенләй ят булып иде. Татарларда мактау булып яңгырый. ...Башка татар шагыйрьләренә караганда, Акмуллада йөгөрәк ат белән чагыштыру күбрәк очрый. Ат образы, татар халык ижатына караганда, казах фольклорында күбрәк таралган.

II. Ч. Айтматовның “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрендә ат образының бирелеше. Чыңгыз Айтматов – күпкырлы талант иясе: журналист, публицист, депутат, дипломат, жәмәгәт һәм дөүләт эшлеклесе. Әмма, барыннан да элек, ул – әдип. Аның күпкырлылыгы, төрле тармактардагы эшчәнлегә, фокустагы кебек, аның әсәрләрендә гәүдәләнеш тапкан. Шунысын да искәртик: аның әсәрләре дөнъяның 200ләп теленә тәржемә ителәп, мең мәртәбәгә якын нәшер ителгән. Тиражы 100 миллион данәдән артып киткәндер. Ч. Айтматов хақында дөнъяның 47 телендә 328 китап, 400 гә якын фәнни-популяр мөкалә басылып чыккан.

Узган йөзнең 50 нче еллары башында әдәбиятка килеп, ярты гасырдан артык әдәби ижат белән шөгыйльләнгән Ч. Айтматов – күпсанлы хикәяләр, повесть-бәяннар, романнар авторы. Алар арасында “Жәмилә”, “Дөя күзе”, “Кызыл яулыклы гүзәлкәем”, “Анам кыры”, “Бәхил бул, Гөлсары”, “Беренче мөгәллим”, “Бер көн – бер гомер”, “Белое облако Чингисхана”, “Плаха”, “Пегий пес, бегущий краем моря”, “Когда падают горы (Вечная невеста)” әсәрләре аеруча мәшһүр. Әсәрләренң күпчелегендә илнең совет чорындагы тормышы гәүдәләнеш тапкан. Автор еш кына хәзергә заман тематикасына элекке чорлардагы вакыйга-хәлләрне, легенда-риваятьләренә дә табигый рәвештә кертәп жиберә.

Без анализлау өчен “Бәхил бул, Гөлсары” әсәрен алдык. Монның берничә сәбәбе бар. Беренчедән, әсәрнең башыннан азагына кадәр ат образы кызыл жеп булып сузыла. Икенчедән, ат кушаматы әсәр исеменә дә чыгарылган.

Әлегә әсәр “Повестьлар” китабына кертелгән. Ул әдипнең 85 еллыгына татар телендә чыгарылган. “Повестьлар” китабын русчадан Яхья Халитов тәржемә иткән. Бу китап Татарстан китап нәшриятында 1976 елда басылып чыккан. Ч. Айтматов үзенең искиткеч бай ижатында барыннан да элек кыргыз халкының рухын, яшәү рәвешен, табигатен гәүдәләндерде. Бу жәһәттән Рафис Корбан “Тәкъдир” дигән шигырендә болай ди:

Язды кыргыз язмашларын –

Кыргыз кызын, кыргыз картын.

Бар галәмгә бәян итте

Үлөп барган кыргыз атын.

Мисалларга күз салыйк. “Дөя күзе” әсәре. “Ул заманда колхозның өч атсыз калуы хәзергә көнне ун трактор югалту белән бер иде.” “Анам кыры” (235 бит) “Кош кебек очкан әжирән айгыр...” (202 бит)

“Ул, томырылып очкан кош кебек, алдан чаба, аның артыннан, озын койрык шикелле, тузан сызылып кала иде. Хәзер исә шул тузан әледән-әле болыт кебек ябырылып кола юрганы каплап ала.” (176 бит)

“Дөя күзе” “Вагоннар өстенә куе төтен бөркә-бөркә паровоз китеп бара, гүяки койргын әжилгә сузып, ялларын әжилфердәтеп аргамак ат чаба иде. (“Дөя күзе” 281-319 бит, 28 бит)

Үзәбез анализларга алган “Бәхил бул, Гөлсары!” әсәрендә ат образы белән бәйлә сурәтләр чаралары гаять күп. Ч. Айтматов атның халәтен аңлату өчен, бер жөмләдә 3 чагыштыру куллана. “Атның, тиле бәрән орлыгы ашаган кебек, башы әйләнә, күз аллары томанланып-томанланып китә, һәм шул чагында бөтен дөнъя әлжә-мөлжә килә, әйләнә-тирәсендәгә әжир, әле бер, әле икенче кырые белән күккә тигәләп, як-якка чайкалган кебек була, вакыт-вакыт каршындагы юл кинәт кырт киселәп, караңгы бер упкын читенә килеп төртелә дә алда, барып әцитәсе таулар турысында, кызгылт томан ясә төтен тулгана башлый сыман тоела.

Автор үзәнә генә хас осталык белән Гөлсарының соңгы минутларын сурәтли: “Кола юрга хәзер, актык тамчы көчән куеп, соңгы юлының чигенә бара. Юл чигенә аның әле бер дә болай әкрен килгәнә һәм актыкка чиккә беркайчан да болай тиз якынлашканы юк иде.

Атның да гамьсез, шук, шаян балачагы, янар яшьлек еллары бар.

“Гөлсары, акылсыз бер тай, болын, инеш һәм куак-әрәмәләр аша туп-туры кояш артыннан чабып китте.”

Ана белән бала мөнәсәбәтен, әнкәсенең яшь колынны имезүен әдип гаять үзенчәлекле итеп сурәтли.

“Бөтен дөнъя – кояшы да, жүсире дә, әнисе дә – әнә шул бер йотым сөткә тупланган кебек иде. Имен туйганнан соң да тагы бер тапкыр, тагы бер тапкыр һәм янә бер тапкыр суырырга була иде...”

Атлар да кеше кебек гомер азагына якынлашканда, үзләренең үткәннен, гомер чышмәсенен башлангыч чорына кайталар. Ул хатирәләргомер азагында атларга да көч өсти.

“Озак елларга сузылган һәм менә хәзер инде азагына жүсиреп килгән тормышы әнә шулай башланган иде. Һәм Гөлсары, күз алдында кинәт пәйда булган шул үткән көннәргә янадан кереп китәргә омтылып, бөтен көче белән тартыла-сузыла, аякларын кызу-кызу алдыра башлады, камыт-дугадан, тәртә арасыннан ычкынырга тырышты”.

Олыгайган саен кешегә тормыш йөген тарту, көндәлек мәшәкәтләрне алып бару кыенлаша. Гадәтләнгән эшнә башкару да күп көч таләп итә. Атларда да шундый язмышлар.

“Карт атның күптән инде көч килеп авырта башлаган йөрәгә эчтән сызып кына әрни, камыт бөятә торган саен сулышы буа бара”.

Әсәрдә юл образы символик мәгънәгә ия. Гөлсары юл уртасында басып тора, алга барырга кирәк, юл әле дөвәм итә, әмма атның алга барырык көче дә, омтылышы да калмаган... Артта давыллап-шаулап үткән гомер юлы, хәзерге халәтәндә тормыш авырлыгы аның иңнәрен баскан, ул алардан арынырга тырыша” камыт-дугадан, тәртә арасыннан ычкынырга тырышты”.

Атның яшьлектәге портреты. “Гөлсары, иярләнгән килеш, башка атлар арасында үзенең аксылсары, кола төсә, киң, таза арт савыры һәм коңгырт күзлә, бөкрә борынлы какча башы белән аерылып тора иде.”(96 бит)

Гомер азагындагы портреты:

“Гөлсары камыт кигән озын, арык муенын сузып, дәү башын салындырып юл уртасында басып тора. Кабыргалары бик авырлык белән генә күтәрелеп, кире төшә, тырнаеп торган янбаш сөякләре астындагы сәлберәйгән ябык янтаулары да бер калка, бер шиңә. Атның кубалакланып беткән күз кабакларына яртылаш йомылган, төпкә баткан күзләрендә ул бернинди мәгънә әсәре күрмәдә”. Күргәнәбезчә, атның яшәү омтылышы сүнгән.

“Танабай аның күзләренә текәлебрәк карады һәм чырае караңгыланып китте”.

Язучы ат язмышы белән кеше язмышы арасында паралелль үткәрә. Ат кына түгел, Танабай да олыгайган.

Карт ат белән карт кеше әнә шулай ялан юлда япа-ялгыз торып калдылар.

Дала өстенә күз салгач ук Танабайның жүсәнен өшөп китте.

Гомер азагына якынлашу, тормышның язылмаган канунына буйсыну жиңел түгел. Моны без Танабай кичерешләре аша аңлайбыз. *“Белгән булсам, кузгалмаган да булыр идем, – дип уфтанды Танабай. – Хәзер инде, ни алга, ни артка дигәндәй, тик басып тор менә ялан кыр уртасында. Атны да юкка харап итәм”*.

Ат та кеше кебек гомере бугә эшләнгән, тормыш йөген тарткан

Күп йөрөп, күп жүсигелеп тәмам эшитән чыккан карт атка күңеләннән әндәшөп : менә тагын кавыштык, – диде.(11 бит)

Аттан баш тартырга намусы жүсүтмәдә. Шулай итеп Гөлсарыны алып китте.(12 бит)

Карт кеше белән карт ат әнә шулай әкрән генә юлга кузгалдылар.(16 бит)

Кешеләргә яхшылык итә-итә үзең янып бетеп барасың бит инде.(16 бит)

Гөлсарыга туганда ук матур тормыш юрыйлар

“Тумышыннан ук юрга булып туган ул.(17 бит) Элекке заман булса, андыйның бәһәсә булмас иде.”(17 бит)

Кеше кадере дә булмаган заманнар булган. Атлар да кара эшләргә жиңеләләр. Нинди токымнан булуларына карамастан, Гөлсары да авырлыклар күрә.

“Гөлсарының да тәннен озын йон каплады, тик шулай да туңа ул, бигрәк тә төннәрен суык була.(19 бит)

Атлар да кешеләр кебек төрле дан-дәрәжәләргә ирешәләр. Шушы халәтне бирү өчен, Чыңгыз Айтматов бик матур чагыштыру куллана. Юртак атларны танылган футболчы белән чагыштыра:

“Футболчының капкага туп керткән саен даны үсә бара аның. Беренче булып аны иң каты сокланучылар оныта. Чөнки бу мәшһүр футболчы урынына икенчесә килеп чыга. Юртак атларның да дан юлы шундыйрак”.(41 бит)

Әмма кешеләр арасындагы иң ямьсез гадәтләрнен берсә булган көнләшү атларда юк дип ассызыклай автор. Бу жүһәттән караганда атлар кешедән өстенрәк тә куела хәттә. *“Аерма тик шунда гына-аттан беркем дә көнләми. Атлар үзләре көнләшә белмиләр”.(41 бит)*. Атның янар яшьлегә матур кыз белән чагыштырыла, аңа кызыгучылар күп булыр дип ассызыклана.

- *Матур кызга яучы күп булган кебек, яхшы юргага да күз кыздыручылар аз булмас. (18 бит)*

Атны “сары йолдыз” белән чагыштыра.

- *Шулар арасында ул сары йолдыз шикелле атылып бара.(23 бит)*

Атлар да кешеләр кебек төш күрәләр

- Ул төшөндө аяк астыннан, су **кебек**, жир агылып торганын күрө, ялларында һәм колак төбөндө шыелдап жыл сызгырганын, зең-зең иткөндөй тояклары тупырдавын ишетә.(23 бит)

Атның йөрөк тибешен үзенчөлекле итеп сурәтли.

- Кола юрганың күкрәк читлеге эчендә, су үсемлекләре чорналган тегермән куласасы **шикелле**, шупырдап, тыгыла-тыгыла йөрөгө хәрәкәтләнә иде. (32 бит)

Иярсез-йөгәнсез атны эт белән чагыштыра

- ...ике кеше... иярсез-йөгәнсез, эт **шикелле** арттан ияргән арык атка гажәпләнеп карадылар. (32 бит)

Әсәр буеннан буена Танабай һәм Гөлсары образлары янәшә сурәтләнә.

Туп-туры төшкән нур көлтәсе беравык карт белән атны ап-ак итеп яктыртып күрсәтте, һәм алар кинәт жисемсез бер ак шәүләләргә әйләнеп калган **сыман** булдылар. (32 бит)

Танабай һәм Гөлсары мөнәсәбәтләре жанлы, ышандыргыч итеп сурәтләнә.

- Әгәр шул юрга аңа берничә ел соңрак килеп элэккән булса, Гөлсарыга атланып чапкандагы **шикелле** жән рәхәте.....татый алган булыр идеме икән? (34 бит)

Гөлсары да Танабайга карата аерым мөнәсәбәттә.

- “Жайдагының авырлыгын сизмәгән дә кебек, ул ...борыла-сырыла чаба”. (34 бит)

Йолдыз кашка белән Гөлсары арасындагы мөнәсәбәтләр үтә нечкә хисләргә үрелеп, матур итеп сурәтләнә.

- Йолдыз кашкалы теге туры бия иреннәре **сыман**, үзенә бер төрле сыгылмалы-тыгыз, сизгер куллар иде ул. (38 бит)

- ...айлы төндә агымсудагы чурташлар бер яктырып, бер күлгәләнеп торган кебек, аның да күзләре бер нурланып, бер караңгыланып китә иде. (38 бит)

Танабай кебек Гөлсары да уйга бирелүчән.

- Иярдә хужасын бөтендәй юк дип белерсең. **Гүяки** ул үзенә, ат үзенә аерым. (39 бит)

Атны бозау, эт белән чагыштыра.

- Әнә ничек колакларын салындырды, бозаумыни! (39 бит)

- Айгырлар белән эт **кебек** чәйнәшә.(39 бит)

Атның данын футболчы даны белән чагыштыра.

- Юрга атның даны футболчы даны кебек бит ул. (41 бит)

Атларның хис-кичерешләрен гаять үзенчөлекле итеп сурәтли.

- Ул түбә жир өстенә менеп житүгә зур бер дулкын сыртына килеп чыккан **кебек** булды һәм берара үзен бөтенләй жиңеләеп калган, һавада очып барган **сыман** хис итте. (44 бит)

- Гөлсарыга алар инде хәзер бөтенләй чапмыйлар да, бәлки ниндидер сәер бер хәлдә һәм халәттә катып калганнар **кебек** тоела башлады. жирән ат ...ышанычын югалткан **сыман** күзләрен як-якка йөртә иде. Иң элек аның **гаепле сыман** чит-чотка авышкалаган күз карашы күренмәс булды...(45 бит)

Ч. Айтматов кеше һәм ат мөнәсәбәтен болай тасвирлый: ...ике жиң **шикелле** сузылып атлы һәм жәяүлеләр агыла башлады...(45 бит)

- ...ул, яңадан чабып китәргә талынган шикелле, яны-яны белән кыбырсып-биеп китте...(46 бит)

- ...янә йөзләгән кул маңгайларга үрелеп, аска омтылган су тапкыны **сыман**, битләр буйлап шуып төште.(46 бит)

- Тап бөртекләредәй нурланып балкыган күзләрен алардан алмыйча карап тора иде. (46 бит)

- Ике бөртек **кебек**, бер табышка ябышып, бер-берсен куркыту өчен алар эллә нинди яман тавышлар чыгарып акырырга, ерткыч жанвар **шикелле** ырылдарга-гырылдарга керештеләр. (49 бит)

- Кандай кызыл кояшка таба ашыга-ашыга, ярысып-дуамалланып чаба бирделәр. (49 бит)

Гөлсарыны кораб белән, ә кара айгырны арслан белән чагыштыра.

- Гөлсары, сак астындагы кораб **шикелле**, уртадан бара. (51 бит)

- Кара айгыр арслан **кебек** таза шул. (52 бит)

Гомумән алганда, Ч.Айтматов атларны кешегә хас сыйфатлар, хыял-омтылышлар белән тасвирлай.

- Йолдыз кашлы, туры байтал иреннәре **шикелле** сыгылмалы-тыгыз, сизгер куллары.....(56 бит)

- Ат каракалары **шикелле**, даладагы беленер-беленмәс сукмаклар буйлап үзәндәге атлар янына жылдәртә.(56 бит)

Автор абзарны атлар өчен төрмәгә тиңли. Атның иреккә омтылышын сурәтли.

- Ул абзарга-атлар төрмәсенә килеп эләкте. (73 бит)

- Тимер **кебек** каты аркан эскәнжәсеннән ычкынырга тырышты. (83 бит)

Тормышта бөтен кеше дә Танабай кебек атларны яратучы, хөрмәт белән караучы түгел шул. Атка нәфрәт белән караучыны әдип болай сурәтли: “...алдында ат түгел, бәлки бер кеше, яман бер дошманы яткан **кебек**, чын нәфрәт һәм тантана белән елмаеп тора башлады.” (83 бит) Гөлсары ирегән кысуны бик авыр кичерә: “Баш артын авыр тап басып торган **кебек**, теге чакта тимер кешән белән сикереп килгәндәге **шикелле**, башы бер өскә чөелеп, бер аска иелеп тәмам арыды. Аның тояклары уттай кызарлык итеп...дала буйлап чабасы килә...(85 бит)

Гөлсарының хис-кичерешлөрөн кешенекедэй ачып бирә:

- *Кола юрга...башын салындырып, таш кебек, жырға таба төшкәндә чагылып китә ул уй. (85 бит)*

- *...кола юрганың янтавына боздай салкын бәрә. (85 бит)*

Шул ук вакытта кешенең яшәешен, хис-тойгыларын атныкы белән чагыштыра.

- *"Күчеленнән шулай дип сөйләнде Танабай карт, гомеренең тупырдап чапкан юрга ат шикелле үтен киткәнән уйлап, ямансылап куйды". (173 бит)*

Ч. Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" эсәрен анализлап, шундый **нәтижеләргә** килдек: 1. Автор Гөлсарының хис-кичерешлөрөн кешенеке кебек ачып бирә, шул ук вакытта кешенең яшәешен, хис-тойгыларын атныкы белән чагыштыра. Эсәрдә ат образына бәйле күп кенә чагыштырулар кулланылган. Алар –*дай/-дәй, -рак/-рәк, -ча/-чә* аффикслары, *кебек, шикелле, сыман, төсле* бәйләкләре, *дәрәжә, рәвеш* кебек бәйлек ролендә килгән сүзләр, *гүя, әйтерсең лә* һ.б. теркәгечләр ярдәмендә ясалган. 2. "Бәхил бул, Гөлсары" эсәрендә бер сурәтләнү объекттын, бу очракта атны ачыклап-сыйфатлап килеп, *гади* чагыштыру хасил булган. Шул ук вакытта бер жөмлә эчендә берничәшәр килеп, төрлө сурәтләнү объектны караган яки берсен төрлө яклап күрсәткән гади чагыштырулар да очрады. 3. Чыңгыз Айтматов *киңәйтелгән(жәенке)*, ягъни чагыштырыла торган күренешләрнең мөстәкыйль образлар аша сыйфатлануына корылган чагыштыруларны да кулланган.

"Атларда да кеше язмышлары" (Халык авыз ижатында һәм Чыңгыз Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" эсәрендә ат образының бирелеше) дигән темага фәнни-эзләнү эше язганда, алдыбызга шундый максат куйган идек: халык авыз ижатында һәм Чыңгыз Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" эсәрендә сурәтләнгән ат образының бирелешен анализлау. Максатка ирешү өчен, халык авыз ижатының бер төре булган мөкальләрдә ат сүзенең кулланылышын анализладык, Чыңгыз Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" эсәрендә ат образын сурәтләнүдә автор осталыгын күрсәтергә, тел-сурәтләнү чараларын ачыкларга тырыштык. Казан ипподромында булдук, тренердан интервью алдык, тормышта атларның яшәеше белән таныштык.

Беренче бүлектә мөкальләрдә ат сүзенең кулланылышын анализладык. Тел аралашу, фикерләр алышу коралы буларак, туктаусыз үсә, быйый, шомара бара. Телнең мондый үзгәреше кешенең үз фикерләрен, хис-тойгыларын үтемләрәк, тәэсирләрәк, жанлырак бирергә теләвеннән барлыкка килә. Бу теләк жәмгыятьтә беркайчан да сүрелми. Синен, ни әйтүеннән бигрәк, ничек әйтүең мөһирәк, диләр. Мөкальләренә анализлап, сөйләмне максатка ярашлы итүдә мөкальләр, әйтмәнәр һәм канатлы сүзләр зур роль уйныйлар дигән нәтижә ясадык. Без бу эштә төрлө мәгънәдә кулланылган ат сүзе кергән мөкальләренә, тәгъбирләренә анализладык. Канатлы сүзләр, фразеологик тәгъбирләрдә дә ат сүзе кулланылуын ачыкладык. *"Алмачуар", "Троя аты" "Төпкә жигелеп тарту"* – шундыйлардан.

Ат сүзенең метафораларда кулланылуын ачыкладык. *"Атка атланып", "Ат саклау", "Ат белән чыпчык куу", "Ат жәене кагылган", "Ат кебек таза", "Ат казану", "Ат күтәрү"*. Фразеологизмнарда да ат сүзе кулланыла.

Мөкальләрдә ат образы түбәндәге мәгънәләрдә кулланыла:

1. Кешене хезмәт бизи. (Хезмәтне ярату, һөнәр үзләштерү, уйлап һәм киңәшләшәп эшләү)

2. Адәмне адәм иткән – эдәп. (Эдәплек, тыйнаклык, дуслык, намуслылык, кешелеклелек, батырлык)

3. Тугрылык, бердәмлек һәм бергәлек, күрше булып яшәү. Кыңгыр эш кырык елдан соң да беләнә. Мактанчыклык, астыртынлык, тәкәбберлек, ялкаулык, хыянәт, комсызлык)

4. Гаилә кору, тату яшәү.

Шунысы үзенчәлекле, "Ат кебек эшли" дигән әйтелмә Европа укучысына бөтенләй ят булып иде. Татарларда ул мактау булып яңгырый. Башка татар шагыйрьләренә караганда, Акмуллада йөгерек ат белән чагыштыру күбрәк очрый. Ат образы, татар халык ижатына караганда, казах фольклорында күбрәк таралган.

Бүгенге катлаулы заманда, мөкальләренң тылсымлы көчен киң файдаланырга кирәк. Әби-бабаларыбызның күнел хәзинәләрен югалтмау, буыннан буынга тапшыру – безнең дә бурычыбыз.

Икенче бүлектә Ч. Айтматовның "Бәхил бул, Гөлсары" эсәрендә ат образының бирелешен анализлап, шундый нәтижеләргә килдек: 1. Автор Гөлсарының хис-кичерешлөрөн кешенеке кебек ачып биргән, шул ук вакытта кешенең яшәешен, хис-тойгыларын атныкы белән чагыштыра. Эсәрдә ат образына бәйле күп кенә чагыштырулар кулланган. Алар –*дай/-дәй, -рак/-рәк, -ча/-чә* аффикслары, *кебек, шикелле, сыман, төсле* бәйләкләре, *дәрәжә, рәвеш* кебек бәйлек ролендә килгән сүзләр, *гүя, әйтерсең лә* һ.б. теркәгечләр ярдәмендә ясалган.

2. "Бәхил бул, Гөлсары" эсәрендә бер сурәтләнү объекттын, бу очракта атны ачыклап-сыйфатлап килеп, *гади* чагыштыру хасил булган. Шул ук вакытта бер жөмлә эчендә берничәшәр килеп, төрлө сурәтләнү объектны караган яки берсен төрлө яклап күрсәткән гади чагыштырулар да очрады.

3. Чыңгыз Айтматов *киңәйтелгән(жәенке)*, ягъни чагыштырыла торган күренешләрнең мөстәкыйль образлар аша сыйфатлануына корылган чагыштыруларны да кулланган.

Эзләнү эшебезне **"Атларда да кеше язмышлары"** дип атадык. Темабызны "Бәхил бул, Гөлсары" эсәреннән мисаллар китереп ачтык, дәлиләдек. Гомуми нәтижеләр түбәндәгеләр: Автор үзенә генә хас осталык белән Гөлсарының соңгы минутларын сурәтли. Атның да гамьсез, шук, шаян балачагы, янар яшьлек еллари булган. Ана белән бала мөнәсәбәтен, әнкәсенәң яшь колынны имезүен әдип гаять үзенчәлекле итеп

сурәтлi. Атлар да кеше кебек гомер азагына якынлашканда, үзләрeнeң үткәнeнe, гомер чишмәсeнeң башлангыч чорына кайталар. Ул хатирәләргомер азагында атларга да көч өсти. Олыгайган сaен кешегә тормыш йөгeн тарту, көндөлeк мәшәкәтләрнe алып бару кыенлаша. Гадәтләнгән эшнe башкару да күп көч таләп итә. Атларда да шундый язмышлар. Әсәрдә юл образы символик мәгънәгә ия. Гөлсары юл уртасында басып тора, алга барырга кирәк, юл әле дөвaм итә, әммa атның алга барырлык көчe дә, омтылышы да калмаган. Язучы ат язмышы белән кеше язмышы арасында паралель үткәрә. Ат кына түгел, Танабай да олыгайган.

Гомер азагына якынлашу, тормышның язылмаган канунына буйсыну жиңел түгел. Моны без Танабай кичерешләре аша аңлайбыз. Ат та кеше кебек гомере бue эшлэгән, тормыш йөгeн тарткан. Кеше кадерe дә булмаган заманнар булган. Атлар да кара эшләргә жиңеләләр. Атлар да кешеләр кебек төрлe дан-дәрәжәләргә ирешәләр, аларны автор танылган футболчы белән чагыштыра. Әммa кешеләр арасындагы иң ямьсез гадәтләрнeң берсe булган көнлөшү атларда юк дип асызыклыкый автор. Бу жәһәттән караганда атлар кешедән өстөрәк тә куела хәттә. Әсәр буеннан буена Танабай һәм Гөлсары образлары янәшә сурәтләнә. Танабай һәм Гөлсары мөнәсәбәтләре үтә нечкә хисләргә үрелеп, жанлы, ышандыргыч итеп сурәтләнә. Гөлсары да Танабайга карата аерым мөнәсәбәттә. Танабай кебек Гөлсары да уйга бирелүчән. Атларның хис-кичерешләрeн гаять үзeнчәлеклe итеп сурәтлi. Гомумән алганда, Ч. Айтматов атларны кешегә хас сыйфатлар, хыял-омтылышлар белән тасвирлый. Автор абзарны атлар өчeн төрмәгә тиңли. Атның да ирeккә омтылышын сурәтлi. Гөлсары ирегeн кысуны бик авыр кичерә. Әсәр дөвaмында Гөлсарының хис-кичерешләрeн кешенекe кебек ачып бирә, шул ук вакытта кешенeң яшәшeн, хис-тойгыларын атныкы белән чагыштыра.

Әдәбият

1. Балалар әдәбияты: Хрестоматия. – Казан: Мәгариф, 2004. – 543 б.
2. Даутов Р. Балачак әдипләре: библиографик белешмәлек. – Казан: Мәгариф, 2002. – 223 б.
3. Хөсәен М. Мәхәббәт һәм Моң: лирик шигырьләр. – Казан: Татар китап нәшрияты, 1983. – 256 б.
4. Хөсәен М. Далам таңнары: шигырьләр, жырлар, сонетлар. – Казан: Татар китап нәшрияты, 1983. – 256 б.
5. Хужәхмәтов Ә. Шәхес, шагыйрь, тәрбияче. // Мәгариф. – 2003. – 3-6 б.
6. Миңнегуловның Х. Гади кешене олы итеп // Казан утлары. – 1966. – №6.
7. Госманов М. Бирелмичә калган сораулар (Сорауларны Чыңгыз Айтматовка бирергә уйлаган идем) // Казан утлары. – 2009. – №5.
8. Миннегулов Х. Чингиз Айтматов. Удивительная зрелость таланта / Габдулла Тукай: Материалы научной конференции и юбилейных торжеств, посвященных 90-летию со дня рождения поэта. - Казань: Татар, кн. изд.-во, 1979.
9. Айтматова Р. Белые страницы истории: Мои воспоминания. – Б.: ОсОО «V.R.S. Company», 2013. – 268 с
10. Морат Г. Хөрмәтлe Чыңгыз әкә ядкәрe исемлe шигыре // Казан утлары. – №1. – 10-11 б.

© Хабибрахманова А., Хафизова З.М., Шиһабиева Ә.Х., Антонова Л.М.

УДК 398.23

Хисаметдинов И., укыусы

*Филми етәксеһе: Тимербулатова Р.М., башкорт теле һәм
әзәбиәте укытыусыһы*

Р. Ғарипов ис. 1-се Башкорт республика гимназия-интернаты, Өфө ҡ. (Рәсәй)

БӨРЙӘН РАЙОНЫНЫҢ НӘБИ ҺӘМ ЯҢЫ МОНАСИП АУЫЛДАРЫНДА ХАЛЫКТЫҢ АУЫЗ-ТЕЛ ИЖАДЫ

Аннотация. В исследовательской работе систематизирован материал устного народного творчества двух деревень Бурзянского района, а именно Набиево и Новомунасиново. Выделены игры, обычаи, топонимики.

Ключевые слова: фольклор, игры, топонимика, обычаи, Бурзянский район РБ.

Annotation. The research paper systematizes the material of oral folk art of two villages of the Burzyansky district, namely Nabiyevo and Novomunasipovo. Games, customs, and toponyms are highlighted.

Keywords: folklore, games, toponymy, customs, Burzyansky district of the Republic of Belarus.

Халкыбыз беззе, балаларзы, тәрбиәләүгә зур игтибар бүлгән. Яйы тура килгәндә әйтелгән өгөт-нәсихәттәрзе, һөйләнелгән тарихты олоһо ла, кесеһе лә берзәй тыңлаған, күнелә менән кабул итергә тырышқан. Йәш быуынды тәрбиәләүсә ауыз-тел ижады – тормош тәжрибәһен тапшырыу өсөн иң шәп алым булған ул.

Безең Бөйөндә лә бер уйын да, ауыз-тел ижады ла, ғибрәтле тарих та игтибарзан ситтә калмаған. Үзебез йәшәгән төбәктә, атап әйткәндә, Урал таулары итәгенә һыйынып ултырған тыуған ауылым һәм белем усағым урынлашқан Нәби, өләсәйем тыуған күрше Яңы Монасип ауылдарының ауыз-тел ижадын йыйып, кулымдан килгәнә системаға һалыуы – эзләнеү эшемдең төп максаты тип карайым. Материалдарзы йыйыу, яңыртуу һәм тулыландырыу өстөндә өзлөкһөз эш алып барзым.

Халкыбыздың ауыз-тел ижадын күнел түрөндә һаклаған замандаштарым бармы икән? Әлеге вақытта фольклорзы белеү ниндәй кимәлдә икән икән тигән һорауға яуап эзләнем.

Ижади үрнәктәрзе һаклаусылар – үткән быуаттың 30-60-сы йылдарында тыуған инәйзәр һәм бабайзәр.

Мәғлүмәт биреүселәр менән әңгәмәне язып алыу һәм анализлау миндә зур кызыкһыныу уятты. Һәр кем үзенә һөйләй, өлкәндәр йәшлектәрәне кайткандай, кыуанышып боронғоно барлайзәр. Әйтәргә кәрәк, без эшебеззә ошоға тиклем йыйылған мәғлүмәттәрзе лә системаға һалып кулландык.

Мин информаторзан алынған ауыз-тел байлығын һисек язып алғанмын, шулай урынлаштырзым. Һүзлек тә төзөнәм.

Мәғлүмәттәрзе ниндәй тәртиптә куйырға икән тип аптыранып йөрөгәндә, укытыусы-ветеран, Мөхәмәтйәнова Шәмсинур Әхмәтйән кызы Әфөлә узғарылған диалектология буйынса фәнни конференцияға барып алып кайтқан мәғлүмәттәрәне юлыктым.

Ул алып кайтқан бүләк – китапта һәр төбәктә материалдарын урынлаштырғандар за эргәһенә мәғлүмәт биреүсенә исемлек буйынса тәртип номерын күрһәткәндәр.

Мин дә ауыз-тел ижады өлгөләрән шулай дөйөм темалар астына берләштерәргә тырыштым.

Үз эшемдә:

1. ер-һыу атамалар тарихы;
2. йолалар;
3. уйындар;
4. ижади эш өлгөләрә

тип йыйылған мәғлүмәттәрзе темаларға айырзым. Фәнни етәксем ярзамында анализдар яһаным. Төп эшемдә йыйылған мәғлүмәттәрзе ошо план буйынса урынлаштырзым.

Мин ауыз- тел ижадын йыйынтыктағы менән сағштырып, кайһы бер үрнәктәрзең варианттарын урынлаштырзым. Боронғо комарткыларзы һәр һөйләүсә күнелендә үзенә һаклай һәм фольклор йыйыу бер қасан да һуң түгел тигән һығымта яһаным. Халык комарткыларын күнелдәрәндә йөрөтөү менән бер рәттән, был инәй-бабайзәр ижадка оҫта икәнлектәрән дә күрһәттеләр. Уларзың үзәрәненәк такмак-шиғырзарын да язып алдым.

Алтын бөртөкләп йыйыла тигәндәй, һәр быуын безең һымак халықтың ауыз-тел ижадын язып, теркәп барһа- телебез һәм мәзәниәтебез йәшәйәсәк! Ауылдарза әле лә боронғо йыйындарға нигезләнеп төрлө мәзәни саралар үткәрәлеп тороуы ла бик якшы күренеш, фольклор байрамдарында мин үзем дә һәр сак катнашам. Эзләнеү эшем әзерләнеүзәргә һәйбәт кулланма булып хезмәт итәсәк.

Мин дә киләсәктә арзаклы ауылдашыбыз Әхмәт Сөләймәнов, данлыклы якташым Мөхтәр Сәғитов кеүек күренекле ғалим булып китермен, йыйынтык- китаптарымды бастырырмын әле.

© Хисаметдинов И., Тимербулатова Р.М.

УДК 391.4

Юлдашбаева Ә., укыусы

Ғилми етәксеһе: Тимербулатова Р.М., башкорт теле һәм

әзәбиәте укытыусыһы

Р. Ғарипов ис. 1-се Башкорт республика гимназия-интернаты, Әфә к. (Рәсәй)

ЗАМАНСА СТИЛЛӘШТЕРЕЛГӘН КЕЙЕМ ҺӘМ БИЗӘҮЕСТӘР – МИЛЛИ МӘЗӘНИӘТТЕ ҺАКЛАУ САРАҢЫ

Аннотация. В статье идет речь о необходимости возвращения в повседневную жизнь элементов национальной одежды. Автор имеет опыт создания башкирских украшений, который показывает возможности этностиля в создании образов.

Ключевые слова: стиль, одежда, башкирские украшения, повседневная одежда.

Annotation. The article deals with the need to return elements of national clothing to everyday life. The author has experience in creating Bashkir jewelry, which shows the possibilities of ethnostil in creating images.

Keywords: style, clothing, Bashkir jewelry, casual clothing.

Һәр бер кешенәң үз ере, иле булған кеүек, үз теле лә бар. “Иле барзың теле бар”, – ти башкорт халык мәкәле. Ил күтәрелә икән, тел дә камиллаша, шуның менән әзәбиәт, мәзәниәт, сәңгәт тә юғары бейеклектәргә артыла. Ә ил вақыт менән йәнәшә бара.

Хәзерге заманда вакыт урынында тормай, уның менән йәмғиәт тә зур азымдар менән алға атлай. Ә башкорт мәзәниәте шулай тиз үсешмә? Прогресс темпы менән ярыша аламы? Кызганыска каршы, башкорт йәштәре араһында туған телебез, әзәбиәтебез, мәзәниәтебез менән янып йәшәгәндәр бик аз. Бөгөн улар “Бәйләнеш”тә, “Инстаграм”да, “Фейсбук”та вакыт узғаралар. Йәштәр бөгөнгө көндә төрлө милләт вәкилдәре менән аралашыу мөмкинлегенә әйә. Был аралашыу эзһез үтмәй. Уның ыңғай яктарынан тыш, кызганыска каршы, көнбайыштың кире йоғонтоһон да күрергә мөмкин. Бигерәк тә мода артынан кыуыш, көнбайыш стилиндә кейенергә тырышкан йәштәр күбәйзе. Донъя модаһына ынтылыу аркаһында башкорт милли кейеменең уникаллеген юғалтыу куркынысы тора. Был бөгөнгө көндө **актуаль** проблемаһы булып тора. Ә ни өсөн йәштәрҙең туған телебезгә, мәзәниәтебезгә, тарихыбызға карашы үзгәрә һуң? Кемгәлер ғәйеп тағыу хилаф булып, ғәйеп тик үзебеззә.

Әгәр зә бар ерзә лә башкортса язылған языузар, милли колоритлы кейемдәр, заманса бизәүестәр булһа, һәр кем үз-ара әсә телендә аралашһа, был хәлгә килеп етмәс инек. Шөкөр һуңғы вакытта оло, урта быуын кешеләре араһында милли колоритлы кейемдәргә, бизәүестәргә кызыкһыныу артты. Социаль селтәрҙә ошо тематикаға төрлө башкорт төркөмдәре барлыкка килде. Тимәк, йәштәрҙә лә ошо рәүешле милли мираска кызыктырырға мөмкин. Ошонан сығып, “Заманса стилләштерелгән кейем һәм бизәүестәр – милли мәзәниәтте һаҡлау сараһы” тигән тема өстөндә эш башланым.

Төп максатым: заманса кейем һәм бизәүестәр аша дуһтарында, йәғни йәштәрҙә, беренсенән телебезгә һөйөү тәрбиәләү, икенсенән, башкорт мәзәниәтенә кызыкһыныу уятыу, өсөнсөнән, йәштәрҙең аң-белемен үстәрәү, дүртенсенән, матурлыҡты күрә белергә, тойорға өйрәтәү.

Ошонан сығып үземә бурыстар куйзым:

- туған телдә, мәзәниәттә үстәрергә яны, заманса юлдар уйлап табыу;
- заманса кейем һәм бизәүестәрҙең йәштәштәргә һиндәй йоғонто яһауын билдәләү;
- тиһтерзәрҙә мәзәниәткә кызыкһыныу уятырлыҡ проект уйлап табыу;

Эштең яңылығы: эзләнеү эшен туған телгә, әзәбиәткә, мәзәниәткә арналған дәреһтәрҙә, кисәләрҙә кулланырға мөмкин. Шулай ук интернет селтәрәненә һалып, бар донъялағы башкорт туғандаһтарыбызға туған мәзәниәтебезгә карата һөйөү тәрбиәләү, милли колоритлы заманса кейем һәм бизәүестәр аша уларҙы берләштерәү.

Эшебез инештән, өс бүлектән, йомғаҡлаузан һәм кулланылған әзәбиәттән тора.

Кеше үзенең күңел донъяһын кейеме аша асып бирергә ынтылһа, милләттең дә йәшәү рәүеше, көнкүреше, әске донъяһы – тышкы киәфәтендә сағыла. Шуға ла боронго замандарҙан алып кешегә бер караш ташлау менән, уның һиндәй милләттән икәнән билдәләп булған. Башкорттоң иһә күңел байлығы сигеү-һағышта, мәрийәндән селтәрләп яһалған бизәүестәрҙә, көмөшкә сүкеп һалынған бизәктәрҙә сағылған.

Кызганыска каршы, хәзерге заманда был милли комарткыбыз онотола бара. Элекке вакытта һин башкорт икәнәң әллә кайҙан күренеп торһа, хәзер милли колоритлы кейем кейгән кешене йыш осратырға тура килмәй. Кыздар матур итәкле башкорт күлдәктәрән йыртык джинсыларға алмаштырҙы. Күзҙең нурын алып торған таш, көмөш бизәүестәр зә йәштәр араһында бик үк популяр түгел.

Ә һисек итеп йәштәр араһында милли мираска тоғролокто һаҡларға?

Заман тәғәрәмәсе елдәй елеп, көн һайын түгел, сәғәт һайын үзгәрештәр кисергән бөгөнгө тормошта үз рухыбызды һаҡлап калырға тырышып йәшәйбез. Башкорт халкы элек-электән үзенең осталары менән дан тотқан. Милли кейемдәр башкорт халыҡ ижадының комарткыһы булып тора. Традицион башкорт кейеме - кешенең һиндәй милләттән икәнән асыҡ күрһәтеп тора. Кейемдәрҙә теккәндә күберәк кызыл, йәшел, күк, кара төстәрҙә кулландар. Башкорт катын – кыз костюмының үзәге булып төрлө бизәүестәр менән бизәлгән күлдәк тора. Катындарҙың күлдәгенең төп элементы булып түш бизәүестәре (селтәр, һаҡал, хәситә, алмизеү, яға, иһһәлек, муйынса) торған. Улар түштең асыҡ ерен каплаған. Түшелдеректәрҙең формалары төрлө ерҙә төрлөсә эһләнгән, озон, кыска, өсмөйөш, түңәрәк булған. Уларҙы төрлө бизәк-орнаментар, тәңкәләр, сәйләндәр менән бизәгәндәр. һуңғы йылдарҙа халкыбыздың кәһеп-һөнәрҙәре кире тергеһелә башланы. Әйтәйек, селтәр, кашмау, һаҡал һымак башкорт катын-кыздарының милли кейемдәрән эһләү киң таралды. Ағинәйзәрәбез ауылда үткәрелгән саралардың уртаһында кайнайзар, ауылым тип янып йәшәйзәр. Ә йәштәр араһында ул популярмы? Шул һорауға яуап эзләп мин тиндәштәрәм араһында һорау алыу (опрос) үткәрҙем.

Был *һорау алыу* бары тик өс һорауҙан ғына торзо:

1. һез милли колоритлы кейем кейәһегезме?

2. Башкорт бизәктәрәнән торған кейем, бизәүестәрҙә кейеп йөрөгән кешеләрҙә йыш осратаһығыҙмы?

3. Әгәр милли кейем һәм бизәүестәр заманлаштырып, стилләштерелгән булһа, һез бындай образды кайһы осрактарҙа кулланыр инегез?

Һорау алыу һөзөмтәләре буйынса, миһең тиндәш кыздар араһынан 20 % милли кейемдәрҙә тик сәхнәгә сыкканда һәм тематик фотосессияларға ғына кейәләр, тип яуап бирҙеләр. Калған 80 % бындай костюмдарҙы бөтөнләй кейгәндәре юк. Милли колоритлы костюмдарҙы күбәһе тик төрлө сараларҙа, телевизор, интернет сертәрәндә, гәзит һәм журнал биттәрәндә генә күргәндәре бар. Ә ни өсөн улай, тигән һорауға, барыһы ла милли кейем һәм бизәүестәр моданан артта калған, тип яуап бирҙеләр. Кайһы берәүҙәре

хатта милли кейемдәр тигән һүззе ишетев менән, күз алдына оло-оло инәйзәр килеп баҫа, ә бына улар стилләштерелгән, йәғни милли һәм шул арала заманса булһа, бындай костюм иң яраткан образдарымдың береһе булыр ине, тинеләр.

Һорау алыузың һөзөмтәләре, кызғаныска каршы, йәштәр араһында миллиәт тарихына һәм уның мәзәниәтенә кызыкһыныу булмауын иҫбатланы. һәм мин ошо зур проблеманы хәл итеү юлдарын эзләргә тотондом. Шуның бер юлы – заманса түш биззүестәре эшләү.

Озақ уйланыузарзан һуң, без, 7 б класына укырға килгәс, етәксебез Тимербулатова Римма Мирсәйет кызы менән заманса биззүестәрзән торған образдар булдырыу проектын башкарырға булдык. Без стилләштерелгән һақалдар эшләнек.

Биззәктәрзән кулланыу һағизәләрен, уларзың тарихын һәм төзөлөшөн якшы итеп өйрәнгәндән һуң, эскиздар эшләргә тотондок. Алдыбызза ике бурыс: беренсенән, барыһы ла милли колоритлы, йәғни башкорт биззәктәренән, элементтарынан торһон. Икенсенән, образдар заманса, модаға ярашлы, стилләштерелгән булһын. Эскиздар әзер булғандан һуң, эш башланды. Эскиздарға ярашлы материал һайланды. Төрлө тәңкә, мәрйен, сәйлән, таҫмалар барланды. Эш эскиздар эшләүзән башлап һанағанда 5-7 ай барзы.

Ә быйыл 9-сы класта миһең биззүестәргә кызыкһыныуым артты һәм етәксем ярзамы менән башкорт катын-кыззаның традицион биззүестәрен – селтәр, һақал, яға, хәситә, алмизеү эшләнем. Башкорт катын-кыззаның түш биззүестәрен эшләргә өйрәнеүем менән бәхетлемен, сөнки халкыбыззың мәзәниәтен һақлауза мин дә үз өлөшөмдө индерә алам.

Шулай итеп, хәзәрге заман кейемдәрен конструкциялау, стилләштерелгән биззүестәр эшләү культура традицияларын үзләштеревзә яңы баҫкыс булып тора. Моданың күп кенә үзенсәлектәре үзенең башланғысын быуаттар төпкөлөнән ала.

Кейем, кейем биззәү – үзе оло сәнғәт. Көндәлек тормошта тулығынса милли кейемгә күсев тураһында һүз йөрөтөп булмай. Шулай за милли элементтар кулланып, заманса тегелгән кейемдәрзән, биззүестәрзән бөтәһе лә хуш килер ине. Был милли мәзәниәттә үстевевзә тос өлөш индерәсәк.

© Юлдашбаева А., Тимербулатова Р.М., 2023

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ.....	3
<i>Абдыкаимов З.М.</i>	
АККУЛА – МАНАС БААТЫРДЫН ЖЫЛКЫСЫ	4
<i>Әбілакім Ә.Д.</i>	
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЖАҚСЫ-ЖАМАН» ҰҒЫМДАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ.....	5
<i>Аймагамбетова К.Ә.</i>	
ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕР ТІЛІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУІШ ҚҰРАЛДАР	8
<i>Анарколова С.Б.</i>	
XX БЫУАТТЫҢ ТӘУГЕ ЯРТЫҒЫНДА БАШКОРТ-ҮЗБӘК ӘЗӘБИ БӘЙЛӘНЕСТӘРЕ	11
<i>Арчимаева А.С.</i>	
ЛИЧНЫЕ ИМЕНА ЖИТЕЛЕЙ ААЛА ВЕРХ-КИНДИРЛА: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА	13
<i>Баданова Э.В.</i>	
КОНЦЕПТ «ПАСТУХ» В ПОЭЗИИ АЛТАЙСКОГО ПИСАТЕЛЯ АНЧЫ САМУНОВА	15
<i>Байзигитова А.Б.</i>	
ГИДРОНИМЫ БАЙМАКСКОГО РАЙОНА.....	17
<i>Бердикулова А.С.</i>	
ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН БАҒАЛАУҒА АРНАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР	19
<i>Бикбаева А.М.</i>	
ПЕРСОНАЛЛЕК ҺӘМ МОДАЛЛЕК КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ ҮЗ-АРА БӘЙЛӘНЕШЕ	22
<i>Бөкенбай Н.М., Хабибуллина З.А.</i>	
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ СЕМАНТИЧЕСКОЕ СХОДСТВО И СПЕЦИФИКА КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК	24
<i>Бухарбаева Н.А.</i>	
БАШКИРСКИЕ ИМЕНА АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ С ВРЕМЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ.....	26
<i>Вәхитова А.А.</i>	
БАШКОРТ ТЕЛЕНЕҢ ТӨНЬЯК-КӨНБАЙЫШ ДИАЛЕКТЫ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ ХАЛЫК МЕДИЦИНАҒЫ МЕНӘН БӘЙЛЕ ҺҮЗҰӘР	28
<i>Ғайсина Ә.Р.</i>	
«ШУРА» ЖУРНАЛЫНЫҢ ЛЕКСИК ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ	30
<i>Ғайсина Ә.Р.</i>	
XX БЫУАТ БАШЫНДАҒЫ ПУБЛИЦИСТИК СТИЛЬ ӨЛГӨҢӨ БУЛАРАК “ШУРА” ЖУРНАЛЫ	32
<i>Ғалиева Л.Ш.</i>	
СИКСӘНЕНЧЕ ЕЛЛАР «КАЗАН УТЛАРЫ» ЖУРНАЛЫНДА «ЯШЬ ТӘНКҮЙТЪЧЕЛӘР».....	33

<i>Галимова А.С.</i>	
ТІЛ ҮЙРЕНУШІНІҢ ЗЕРТТЕЙ ОҚУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫ БАҒАЛАУ	35
<i>Ғалимова В.А.</i>	
НАЗАР НӘЖМИЗЕҢ «ИБЛЕС» ПОЭМАҒЫН ӨЙРӘНЕУ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ.....	38
<i>Ғаниева Ғ.Ғ.</i>	
М. ҚАҒАРМАНОВА ӘСӘРЗӘРЕНДӘ СИНОНИМДАРЗЫҢ ҚУЛЛАНЫЛЫШЫ.....	40
<i>Дюсметова Л.Р.</i>	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ.....	42
<i>Дюсметова Л.Р.</i>	
ОСОБЕННОСТИ ГОВОРА БАШКИР БУРАЕВСКОГО РАЙОНА	43
<i>Закирзянов А.М., Ибатуллина Л.А.</i>	
ОТРАЖЕНИЕ ЭПОХИ И ЛИЧНОСТИ В ДНЕВНИКАХ Т. МИННУЛЛИНА	46
<i>Исхужина Г.И.</i>	
ПЕРВЫЙ КОРПУС БГПУ ИМ. М. АКМУЛЛЫ – ИСТОРИЯ ЗДАНИЯ	48
<i>Ишдаветова А.Р.</i>	
ОТРАЖЕНИЕ БАШКИРСКОГО ФОЛЬКЛОРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Х. СУЮНДУКОВА.....	50
<i>Иштуганова Л.Р.</i>	
ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЭТНОТОПОНИМОВ В БАШКИРСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ	55
<i>Казбаев В.Р.</i>	
ИЗУЧЕНИЕ НАКЛОНЕНИЙ ГЛАГОЛОВ БАШКИРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ В СРАВНИТЕЛЬНОМ ПЛАНЕ	58
<i>Казыханова М.В.</i>	
КАТЕГОРИЯ ВИДА В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ, СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА....	59
<i>Калнияз Д.А.</i>	
ИСТОРИЯ МОЕГО СЕЛА.....	61
<i>Канатова А.К.</i>	
ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКИХ И КЫРГЫЗСКИХ ЯЗЫКАХ	62
<i>Каскинова Г.Н.</i>	
ПОСЛОВИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРЬЯМ БУРАКАЕВОЙ	65
<i>Кемельбекова Э.А.</i>	
ГЕОМЕТРИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА НОМАДОВ	67
<i>Копбергенова Ж.К.</i>	
ОБРАЗ ГЕРОЕВ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	69
<i>Кулгарина Р.А.</i>	
СКАЗКИ ПРО БОГАТЫРЕЙ И ИХ ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ	71

<i>Курманова А.К.</i>	
ҚАТЫСЫМДЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ МЕН ТҮРЛЕРІ	72
<i>Қожахмет А.Қ.</i>	
Қ.ЖҰБАНОВ ҒЫЛЫМИ МӘТІНІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ	75
<i>Латыпова А.М.</i>	
ГИДРОНИМЫ И ФОЛЬКЛОР	78
<i>Логина А.Г.</i>	
ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА В ЯКУТСКОМ И ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ	79
<i>Макарова В.Ф.</i>	
БОРЫНҒЫ МИФНЫҢ ЯҢАЧА УҚЫЛЫШЫ	83
<i>Марвиева Л.Р.</i>	
ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАРАИДЕЛЬСКОГО ГОВОРА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ДИАЛЕКТА	87
<i>Марвиева Р.Р.</i>	
ОЙКОНИМЫ АСКИНСКОГО РАЙОНА СЕЛА УРМИЯЗЫ И КУБИЯЗЫ	89
<i>Миннуллина Ф.Х.</i>	
СУГЫШ ЧОРЫ ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕ	91
<i>Мифтахова Н.М.</i>	
БАШКОРТ ҺӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ АШ-ҺЫУ АТАМАЛАРЫ	94
<i>Мөхәмәтдинова Э.Ж.</i>	
ЯНЫБАЙ ХАММАТОВТЫҢ «ТЫУҒАН КӨН» РОМАНЫНЫҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ	96
<i>Моталлапова А.М.</i>	
БАШКОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ӨН-ХӘРЕФ МӨНӘСӘБӘТТӘРЕ. КҮП МӘҒӘНӘЛЕ ХӘРЕФТӘРҶЕ ЯЗМАЛА БИРЕҰ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ	97
<i>Надыршина Л.Р.</i>	
XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ ТӨШ МОТИВЫ (Г. ТУКАЙ, С. СҮНЧӘЛӘЙ, К. ХАММАДОВ, Ф. ИБРАҺИМОВ ӘСӘРЛӘРЕ МИСАЛЫНДА)	98
<i>Назарова Р.Р.</i>	
МУЛЬТИЛИНГВИЗМ В РУССКО-БАШКИРСКОЙ ШКОЛЕ	101
<i>Нугаманова И.И.</i>	
ОБРАЗОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СФЕРЕ СРЕЛЪБЫ ИЗ ЛУКА В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ	103
<i>Ораз А.Н.</i>	
ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ПСИХИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ	104
<i>Псянчина М.Т.</i>	
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СТЕПЕНЕЙ СРАВНЕНИЯ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ	108

<i>Разяпова З.М.</i>	ПРОФЕССОР НӘҒИМ ИШБУЛАТОВТЫҢ БАШКОРТ ДИАЛЕКТОЛОГИЯҢЫН ҮСТЕРЕҮГӘ ИНДЕРГӘН ӨЛӨШӨ	110
<i>Рахматуллина Д.Д.</i>	ЖЕНСКИЙ ОБРАЗ В ТЮРКСКИХ ЭПОСАХ «УРАЛ БАТЫР» И «МААДАЙ КАРА»	112
<i>Рыкова А.К.</i>	АНТРОПОНИМЫ В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АЛТАЯ	114
<i>Рысқолова Р.Ш.</i>	ИҢКЕРГӘН ҺҮЗҰЭРҰЭҢ МӘКӘЛДӘРҰЭ БИРЕЛӘШЕ	117
<i>Сагабиева Д.Ф.</i>	ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ЛЕКСИК СОСТАВНЫ СИСТЕМАЛАШТЫРУ ӨЧЕН ЭШ АЛЫМНАРЫ	118
<i>Санаа А.О.</i>	ФОЛЬКЛОРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ Н.Б. БЕЛЬЧЕКОВОЙ: ЭЛЕМЕНТЫ ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА И НАРОДНОЙ СКАЗКИ В АВТОРСКОЙ СКАЗКЕ «ЧООКЫР АТТУ ЧОДЫР БААТЫР»	120
<i>Сансызбаева М.Ж.</i>	ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІНІҢ СУРЕТТЕЛУІ	124
<i>Сүйеу Ж.</i>	ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ КОНЦЕПЦИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА ОТНОСИТЕЛЬНО МЯСА И МЯСНЫХ БЛЮД	130
<i>Текешева А.В.</i>	ТИТУЛЫ В СОСТАВЕ АНТРОПОНИМОВ В ЭПИТАФИЙНЫХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ЕНИСЕЙСКИХ КЫРГЫЗОВ	132
<i>Токсанбаева Т.Ж.</i>	ТІЛДЕР МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ КӨПТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ	135
<i>Туктамьшева Н.Ф.</i>	СТӘРЛЕБАШ РАЙОНЫ ҮРГЕ АЛЛАҒЫУАТ АУЫЛЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДИАЛЕКТ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ	138
<i>Умбаров С.Н.</i>	ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ	139
<i>Умбеталиева А.Б.</i>	ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ ЕВРАЗИИ	141
<i>Фәттәхова Л.И.</i>	РӘМИ ҒАРИПОВ ШИҒРИӘТЕНЕҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ЙӨКМӘТКЕҢЕ	142
<i>Фәхретдинова К.И.</i>	ЯКУП КОЛМОЙ ИЖАДЫНДА БӨЙӨК ВАТАН ҺУҒЫШЫ ТЕМАҢЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ	144
<i>Хамитова З.У.</i>	РОЛЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА	146

Хисамутдинова А.Ф.

БАШКОРТ ТЕЛЕНДӘ ФРАЗЕОЛОГИК ЭВФЕМИЗМДАР 148

Хисмәтуллина А.И.

НОҒМАН МУСИНДЫҢ “ҒӘЙЕТ НАМАЗЫ ЙӘКИ ҚАРА ШӘЛЛЕ ҚАТЫН” ХИКӘЙӘНЕ БУЙЫНСА ДӘРЕС-ХӨКӨМ ҮТКӘРЕҮ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ..... 150

Хөббәтдинова Н.Ә.

XX БЫУАТ БАШЫ БАШКОРТ ӘЗӘБИӘТЕНДӘ ФОЛЬКЛОР (ДӨЙӨМ КҮЗӘТЕҮ) 152

Хәбибуллина Н.И.

БАШКОРТ ӘЗӘБИӘТЕНДӘ РЕПРЕССИЯ ҚОРБАҢДАРЫ – ҚАТЫН-ҚЫЗҰЗАР ЯЗМЫШЫ ТЕМАҢЫ ... 154

Хәзиәхмәтова Р.И.

ЗӘЙНӘБ БИИШЕВАНЫҢ “ҒӨНӘРСЕ ҒӘМ ӨЙРӘНСЕК” ХИКӘЙӘТЕНДӘ “ӨЙРӘНСЕК”, “ҒӨНӘРСЕ” КОНЦЕПТАРЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ 158

Хәйбуллина Ғ.Б.

ЯНЫБАЙ ХАММАТОВ ӘСӘРЗӘРЕНДӘ СИФАТЛЫЛЫҚТЫҢ ИНТЕНСИВЛЫҚ ДӘРӘЖӘНЕН БЕЛДЕРЕҮСЕ ЛЕКСИК САРАЛАР ҚУЛЛАНЫЛЫШЫ 159

Хәсанов А.

“УРАЛ БАТЫР” ЭПОСЫНЫҢ ХУДОЖЕСТВО ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ..... 160

Чистогашева Ж.Ә.

О ЛЕКСИКЕ СВАДЕБНЫХ ОБРЯДОВ В ХАКАССКОМ ЯЗЫКЕ..... 163

Шарафитдинова Л.И.

КРУГОВОЕ ДВИЖЕНИЕ В СВАДЕБНЫХ ОБРЯДАХ БАШКИР КАК СПОСОБ АКТИВАЦИИ БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ 166

Шафиқова А.С.

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В БАШКИРСКИХ И РУССКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ 168

Шаньбалова Г.Р.

БАШКОРТ ТЕЛЕНЕҢ ҚЫЗЫЛ ҒӨЙЛӘШЕНЕҢ АЙЫРЫМ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘР 170

Якшымбәтова Д.С.

ГӨЛСИРӘ ҒИЗЗӘТУЛЛИНАНЫҢ «ТӨШЛӨКТӘГЕ ТӨШ» ХИКӘЙӘНЕНДӘ ҚУЛЛАНЫЛҒАН ДИАЛЕКТИЗМДАР 171

Яубақсарова А.Р.

БАШКОРТ ТЕЛЕНЕҢ ТӨНҒЯҚ-КӨНБАЙЫШ ДИАЛЕКТЫ ҒӨЙЛӘШТӘРЕНДӘ АЛМАШТАР 173

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ В ОБЛАСТИ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ,
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ, КУЛЬТУРЫ БАШКИРСКОГО НАРОДА
(ОБУЧАЮЩИЕСЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ)

Баширова Э.А.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ТОРМОШОН ҒӘМ ИЖАДЫН АҢЛАУЗА КӨҢДӘЛЕКТӘРЕНЕҢ ӨҒӘМИӘТЕ ... 175

<i>Валитова Ә.</i>	
ҒӘЗИЗ ӘЛМӨХӘМӘТОВ – МӘШҮР КОМПОЗИТОР	176
<i>Галиуллин Н.Р.</i>	
«ОБРАЗ УРАЛ БАТЫРА: РОЛЬ В ВОСПИТАНИИ ПАТРИОТИЗМА И ГРАЖДАНСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ	180
<i>Давлетзянов А.И., Медведева Н.М.</i>	
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ Ч. АЙТМАТОВА “ВЕРБЛЮЖИЙ ГЛАЗ”	181
<i>Зәйнишева Д.А.</i>	
ҢЫУ МЕНӘН БӘЙЛЕ ЫШАНЫУЗАР, ТЫЙЫУЗАР, ЙОЛАЛАР	184
<i>Ишемйәрова Г.И.</i>	
“ТАМЫР”ҰЫҢ ТАМЫРЫ НЫҒЛЫМЫ?	188
<i>Ишкинина А.</i>	
МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “ӨС ТАҒАН” ПОВЕСЫНДА ТЕЛ БАЙЛЫҒЫ.....	191
<i>Карагулов Ч.С.</i>	
БАШКИРСКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ	193
<i>Мәжитов Н.Д.</i>	
ЙОЛАЛАРҰА ХАЛҚЫМ РУХЫ	195
<i>Нугайгулова А.Д.</i>	
РОЛЬ ИГРЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МУСТАЯ КАРИМА И ВИКТОРА АСТАФЬЕВА	197
<i>Сагадеева Ю.И.</i>	
ИСТИНА ХУДОЖЕСТВЕННОГО СЛОВА (МОИ ТВОРЧЕСКИЕ ЭКСПЕРИМЕНТЫ)	202
<i>Саитгараева Ә.</i>	
ГЛАГОЛЫ ЗВУЧАНИЯ (ОНОМАТОПЫ) В «КНИГЕ ДЖУНГЛЕЙ» Р. КИПЛИНГА.....	209
<i>Урманшина Н.И.</i>	
ҒАФУРИ РАЙОНЫ ИМӘНДӘШ АУЫЛЫ ХАЛҚЫ ҢӨЙЛӘШЕ	211
<i>Хабибрахманова А.</i>	
“АТЛАРДА ДА КЕШЕ ЯЗМЫШЛАРЫ” (ХАЛЫК АВЫЗ ИЖАТЫНДА ҢӘМ ЧЫҢҒЫЗ АЙТМАТОВНЫҢ “БӘХИЛ БУЛ, ГӨЛСАРЫ” ӘСӘРЕНДӘ АТ ОБРАЗЫНЫҢ БИРЕЛӘШЕ)	213
<i>Хисаметдинов И.</i>	
БӨРЙӘН РАЙОНЫНЫҢ НӘБИ ҢӘМ ЯҢЫ МОНАСИП АУЫЛДАРЫНДА ХАЛЫКТЫҢ АУЫЗ-ТЕЛ ИЖАДЫ.....	220
<i>Юлдашбаева Ә.</i>	
ЗАМАНСА СТИЛЛӘШТЕРЕЛГӘН КЕЙЕМ ҢӘМ БИЗӘУЕСТӘР – МИЛЛИ МӘЗӘНИӘТТЕ ҢАҚЛАУ САРАҢЫ	221

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Материалы Всероссийской (с Международным участием)
научно-практической конференции, приуроченной к Году педагога и наставника в РФ, Году науки и
просвещения в РБ.

18 апреля 2023 года

Подписано в печать 07.06.2023

Формат 60X84/16. Компьютерный набор. Гарнитура Times New Roman.

Отпечатано в ризографе. Усл. печ. л. – 14,6. Уч.-изд.л. – 14,4.

Электронное издание. Заказ № 22